

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Bodnár-Király Tibor

**Államleírás és statisztika a 18–19. század fordulójának magyarországi
eszméletörténetében**

(*Politica* és diszciplinárizálódás a felvilágosodás tudományosságában)

Történettudományi Doktori Iskola, vezető: Prof. Dr. Erdődy Gábor DSc, egyetemi tanár

Középkori- és kora újkori egyetemes történelem doktori program, vezető: Prof. Dr. Poór
János DSc, egyetemi tanár

A bizottság elnöke: Prof. Dr. Poór János DSc, egyetemi tanár

Hivatalosan felkért bírálók: Prof. Dr. Szilágyi Márton DSc, egyetemi tanár; Prof. Dr. Kontler
László DSc, egyetemi tanár

A bizottság titkára: Dr. Erdősi Péter PhD, egyetemi adjunktus

A bizottság további tagjai: Dr. Miru György PhD, egyetemi docens

Dr. Laczházi Gyula PhD, egyetemi adjunktus (póttag)

Dr. Gurka Dezső PhD, főiskolai tanár (póttag)

Témavezető: Dr. habil. Krász Lilla PhD, egyetemi adjunktus

Budapest, 2018

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Bodnár-Király Tibor .....

MTMT-azonosító: 10045958 .....

A doktori értekezés címe és alcíme: Államleírás és statisztika a 18–19. század fordulójának magyarországi eszmetörténetében (*Politica* és diszciplinárizálódás a felvilágosodás tudományosságában) .....

DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2018.129 .....

A doktori iskola neve: Történettudományi Doktori Iskola .....

A doktori iskolán belüli doktori program neve: Középkori és kora újkori egyetemes történelem doktori program.....

A témavezető neve és tudományos fokozata: Dr. habil. Krász Lilla PhD, egyetemi adjunktus

A témavezető munkahelye: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem Tanszék.....

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Hevő Pétert, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

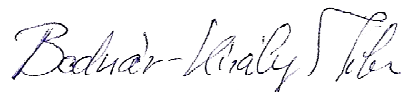
2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Budapest, 2016. június 17.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

Tartalom

1. Fejezet	4
PROLÓGUS: ESZMETÖRTÉNET, TUDOMÁNY, DISKURZUSOK	4
1. Metodológia, szakirodalom, források	7
1. 1. Eszmetörténet és tudománytörténet	7
1. 2. Szakirodalom és kutatás	12
1. 3. Periodizáció, források	19
2. Politikai modernizáció és anyanyelvű tudományosság az 1790-es évek politikai diskurzusában	22
2. Fejezet	30
„FEJLŐDÉS” A FELVILÁGOSODÁS TUDOMÁNYOSSÁGÁBAN	30
1. Tökéletesedés a korai felvilágosodás időszakában	35
1.1. Optimizmus és a tökéletesedés tudományos iránya Leibniznél	40
1.2. Fejlődés és praktikus tudomány Christian Thomasiusnál	44
2. A tökéletesedés racionális rendszere Wolff praktikus filozófiájában	49
2. 1. A wolffi tudásfogalom és a praktikus pszichológia	55
2. 2. Wolffianizmus és a mérsékelt felvilágosodás	59
3. Populáris filozófia, <i>Bildung</i> , pedagógia a 18. század második felében	68
3. 1. Kritika és tökéletesedés I: Mendelssohn és a <i>Bildung</i>	74
3. 2. Kritika és tökéletesedés II: Filantrópia, degeneráció, természet	79
3. 3. Összefoglalás	87
3. Fejezet	89
POLITICA ÉS STATISZTIKA A 18. SZÁZADBAN	89
1. Államrezon és a korai statisztika	96
2. A statisztika az államtudományok rendszerében	106
2. 1. Gottfried Achenwall és a göttingeni <i>Universitätsstatistik</i>	110
2. 2. August Ludwig Schlözer és a statisztika elmélete	117
3. Földrajz és topográfia a 18. századi államtudományokban	126
3. 1. Anton Friedrich Büsching (1724–1793) és a <i>Neue Erdbeschreibung</i>	130
3. 2. Johann Christoph Gatterer és a világstatisztika	137

3. 3. Összefoglalás	144
4. Fejezet	146
ÁLLAMLEÍRÁS ÁLLAM NÉLKÜL	146
1. Államiság a 18. század magyarországi államleíró irodalmában.....	151
1. 1. Bél Mátyás és a történeti topográfia.....	153
1. 2. Decsy Sámuel és a geográfiai-statisztikai diskurzus a 18. század második felében.....	159
2. Nemzeti karakter, nyelv, fejlődés, statisztika.....	170
2. 1. Nyelv és nemzeti karakter a 18. század végi Magyarországon.....	177
3. Az új állam és a göttingeni statisztika	183
3. 1. Oktatáspolitikai és a recepció újabb hullámai.....	191
4. Összefoglalás	198
 Kitekintés: <i>Landeskunde</i> és <i>honismeret</i> a 19. század első évtizedeiben	 203
BIBLIOGRÁFIA.....	209

1. Fejezet

PROLÓGUS: ESZMETÖRTÉNET, TUDOMÁNY, DISKURZUSOK

„Az ugyan igaz; hogy ha el megyek is, sem az ott sokáig való múlatastra, sem az ott maradasra igyekezetem 's annyival inkább kedvem nintsen, noha az is könnyen meg eshetik, ha mind a Clima, mind mas dolgok fogják engedni, hanem hogy jövődőben, ha méltónak itiltetem, kevés tudományommal Hazámnak szolgállyak, annak szolgálattyára leg nagyobb lévén kötelességém.”¹

Jelen értekezés a statisztika és az államtudományok felvilágosodás kori helyzetét tárgyalja. Ez a 18. század közepére egyre határozottabb karaktert öltő államtudományosság sokat köszönhetett még a kora újkor korábbi időszakát meghatározó folyamatoknak. Ezen belül is a modern államfogalom 16-17. századi kialakulásának, valamint azoknak a traktátusoknak, amelyek már a kormányzásban is hasznosítható politikai tudást új alapokon, új formát öltve képzelték el.² A kutatás az állam és a politikai tudás viszonyának átalakulását a főhatalom kiterjedésével, koncentrálódásával és az abszolút kormányzati struktúra kiépülésével jellemzett 16-18. századi időszakra helyezte.³ Az abszolút állam megjelenése új helyzetet teremtett az európai politika térképen. A fontosabb politikai és személyi változások közül érdemes kiemelni az uralkodó és a rendek közötti kompromisszum és a világi és egyházi elit társadalompolitikai pozícióinak átalakulását. Illetőleg az udvari társadalomban feltűnő tudósembert, aki mint *homo novus*, először orvosi, nevelői szolgálatainak, később már hasznos tudásának köszönhetően vállalt egyre fontosabb szerepet a hatalom működtetésében.⁴ A tudósember udvari jelenléte a kormányzás művészetének szakszerűsödését is előirányozta, amely ekkor még elsősorban az elvi-gyakorlati ismereteket összefoglaló műfajokban éreztette hatását.

---

¹ Decsy 1774, 3.

² Paczolay 1998, 9–10. Az állami tér modern politikai antropológiai leírásához ld. Abélès 2007, 115–116.

³ Az újkor szerkezetváltozásának fogalmi megragadására a német történetírás több fogalmat is használ (*Sattelzeit*, *Temporalisierung*, *Verzeitlichung*). A *Demokratisierung*, *Verzeitlichung*, *Ideologisierung*, *Politisierung* fogalmakkal jelölt változáshoz ld. Koselleck 1972, xvi–xix. Magyarul: Szijártó 2014, 7–24.

⁴ Shapin 2006, 182–189.

A modern államfogalom megjelenése szükségessé tette az állam érdekének és a vele egyenértékű államrezon meghatározását. Az államrezon (*ragion(e) di Stato*) és a politikai tudás definiálásának igénye elsőként a gyakorlati politika (*Staatskunst*) és a politikai nevelés kontextusaiban vetődött fel. A fő cél itt még elsősorban a morálisan helyes és a közjót megvalósító kormányzásra való felkészítés. Az állam működését és az államérdek ismeretét ebben a késő reneszánsztól egészen a 18. század közepéig tartó periódusban leggyakrabban az állami működés (racionális eszközökkel történő) kiismerhetetlenségét állító árkánium fogalom írta le.⁵ Az árkánista politikai irodalom az állam 18. századi újraértelmezésével, az új adminisztráció és a központi kormányzat kiépülésével, valamint az állam viszonyait feltáró tudományos leírások elterjedésével szorult vissza. Az elmélettörténeti kutatások ezen a ponton általában egy-egy kanonizált szerzői életművet kiválasztva vizsgálják a korszak (politika- és állam)tudományosságát. Ezért csak elvétve reflektálnak a kora újkori gondolkodási hagyományban alapvetőnek számító politika és tudás szoros kapcsolatára.⁶ Jelen értekezés az eszmetörténet-írás azon tendenciáihoz kapcsolódik, amelyek a tudomány és a politika modern szembeállítás helyett a politikai tudás problémáját – Tarnai Andor szófordulatával élve – az „elsőrendű kútfőnek” számító tudományos irodalom felől tartják megválaszolandónak.⁷ A dolgozat ezzel elsőként a politikai tudás történeti változásaira, illetve ezek eszme- és tudománytörténeti kontextusaira koncentrálnak és arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként befolyásolta a német államtudományosság a magyarországi politikai gondolkodást. Másodsorban, pedig a kortársak szemében milyen valódi tétje volt a 18. század második felében kibontakozó recepciós folyamat elutasításának és támogatásának.

A dolgozat központi gondolata ebben az értelemben egy 2008-ban indult eszmetörténeti szemináriumsorozatra vezethető vissza, ahol mindez még egy intellektuális biográfiai keret felépítését szolgálta.⁸ Habár ez a tervzet jelen dolgozat keretei között nem valósulhatott meg, az ennek középpontjában álló Decsy Sámuel-féle statisztikai életmű fontos alapélménye maradt a későbbi kutatásnak. Decsy a forrásadottságokat tekintve egyedülállóan tekinthető statisztikai, publikációs tevékenysége a 18. század végi politikai kultúra működésének korábban nem vizsgált aspektusaiba engedett bepillantást. Többek között arra az érdekes jelenségre hívta fel a figyelmet, hogy egy tudhatóan államtudomány-

---

⁵ A probléma a korabeli irodalmi és színpadi műfajokban is feltűnt. Ld. pl. William Shakespeare 1602-1603 táján született *Troilus és Cressida* harmadik felvonásának III. színében Ulysses monológját: „*Rejtély van – melyet kutatás soha / El nem ér – az állam lelkében, és / Isteniben működik, semhogy a / Szó vagy toll föltárja valaha.*” Shakespeare 1961, 135–136.

⁶ A kora újkori politikatudomány (*scientia civilis*) és természetjog nyomán ld. Skinner 1996; Hunter 2007.

⁷ Tarnai 1969, 100.

⁸ Bodnár-Király 2012, 43–45; Bodnár-Király 2015b.

ellenes közhangulatban miként vált a statisztikatudomány az 1790-es évek magyar nyelvű politikai irodalmának és politikai gondolkodásának kulcskategóriájává.⁹

A dolgozat az akkori kutatás részeredményeire is reflektálva végül azt a munkahipotézist tekintette irányadónak, miszerint a statisztika magyarországi kontextusára a 18. századi politikai diskurzus poliglott természete és a tudományosság katolikus-protestáns hagyományainak összefüggése gyakorolt nagy hatást. Ez a – szereplők kommunikációjára és interakcióira érzékeny – modell a szakirodalomban néhol „tudományideológiaként” említett jelenségre irányította a figyelmet, amely egyfajta késő modernizációs diskurzusként működve összekötötte a tudományosság patrióta szemléletét az anyanyelvű (ki)művelődés felvilágosodás kori eszméjével. A modernizációs célok vizsgálata kulcsfontosságú mozzanatnak bizonyult a kutatás számára, amely az államtudományosság kora újkori kontextusát is befolyásolta. Ez a konstelláció – habár az egyes elemek már korábban is léteztek – csak az 1790-es évekre vált meghatározóvá. Mint ideológiai keret ugyanakkor eleve szűrőként funkcionált a statisztikai tudástranszfer működése és adaptációja során. Ezzel pedig komoly hatást gyakorolt a századvég politikai kultúrájára.

A dolgozat célja a statisztika komplex, elmélettörténeti problémaként való elhelyezése a 18. század eszmetörténeti horizontján, ehhez kapcsolódva pedig a tudományosság ideologikus felfogása és a tudásterület kialakulása (diszciplinárizálódása) közötti összefüggések feltárása. Ezeket az értekezés négy nagyobb fejezetben tárgyalja. Az első fejezet a metodológiai, szakirodalmi és forrásadottságokból fakadó előfeltevéseket, valamint a kutatás alapkérdéseit foglalja össze. A második fejezet a kora újkori tudományosság fogalmi és eszmei kontextusaira reflektál, amelyekben a 18. század második felében központivá váló fejlődésproblematika még sokszor elméleti összefüggésekben, a profán és szakrális átfedésében vetődött fel. A harmadik fejezet a fejlődésproblematika speciális helyzetére, és annak természettudományos átértelmezésére világít rá az államleírás és statisztikatudomány német kontextusában. Az utolsó fejezet a megvalósulást tárgyalja, és egy szélesebb empirikus anyagra támaszkodva azt kívánja bemutatni, hogy milyen lokális sajátosságokra és műfaji előzményekre támaszkodva működhetett az államleírás a 18. század második felében. Illetve, mindez miként vált részévé a korabeli magyarországi modernizációs diskurzusoknak. Végül a dolgozat a későbbi kutatás lehetőségét fenntartva vázlatos kitekintéssel él a 18–19. század fordulójának időszakára, és az ezt jellemző két kulcsfogalom – úgy mint *honismeret* és *Landeskunde* – elemzésével zárja az értekezést.

---

⁹ Vö. Kovács 2012, 158–159.

1. Metodológia, szakirodalom, források

A prológos a módszertannal, szakirodalommal és forrásadottságokkal összefüggő kérdéseket tárgyalja. Elsőként röviden a kutatás számára releváns elmélettörténeti belátásokról, irányzatokról és a vállalt célkitűzésekről esik szó. Ezt követi majd a statisztikatörténeti és tudománytörténeti szakirodalomban való pozicionálás. Végül pedig a vizsgálat időintervallumának és a forrásbázis összefüggéseinek ismertetése.

1. 1. Eszmetörténet és tudománytörténet

A dolgozat szemlélete az 1990-es évek magyarországi „új eszmetörténeti” törekvéseiből, az irodalomtudomány, a filozófiatörténet és a történettudomány területén kibontakozó nyelvi kontextualista programokból, valamint a tudomány- és filozófiatörténet-írás eredményeiből merítő metodológiával jellemezhető.¹⁰ A kortárs eszmetörténeti irodalomból mindemellett fontos inspirációs forrást jelentenek azok a törekvések, amely az eszmetörténeti nézőpont tágítását – elszakadva a nem egyszer egyoldalú politikai gondolkodástörténeti, politikatörténeti tárgyalásmódtól – filozófia- és tudománytörténeti szempontok (pl. a tudásproblematika) bevonásával képzelik el.¹¹ Az ebből fakadó vállalt sokszempontúság a dolgozatban elsősorban a politika és tudományosság kora újkori viszonyának történeti újragondolására irányul. Mivel a metodológia egyes – főleg a magyarországi részeket illető – tételeinek tárgyalása az irodalomból jól ismert állítások céltalan megismétléséhez vezetne, jelen szakasz csak azokra az orientációs pontokra koncentrál, amelyek segítségével magyarázhatóvá válik a kora újkori politikai kultúra és tudományosság összefonódásának pragmatikus és problémacentrikus megközelítése.¹²

Az értekezésre már a kezdetektől nagy hatást gyakoroltak a történeti kutatásban is gyakran hivatkozott nyugat-európai nyelvi kontextualista és diszkurzív iskolák (a bielefeldi fogalomtörténeti, valamint a collingwoodiánus vagy cambridge-i eszmetörténet) módszertani belátásai. Ezek között pl. a John Pocock metodológiai szövegeiben megjelenő politikai nyelv

---

¹⁰ Az új eszmetörténet kifejezéshez ld. Szűcs 2010b, 35. (39. l.) A globális kihívások kontextusában magyar nyelven ld. Kelley 2009. A jelenkortörténet európai látószöge felől Müller 2011, 574–590.

¹¹ Az újabb megfogalmazásban ebből következően az eszmetörténet indentitása tehát már nem a vizsgált terület alapján válik meghatározhatóvá. Az eszmetörténetírás „anti-identitásáról” ld. Stefan Collini gondolatébresztő esszéjét. Collini 2016, 7–18. Az eszmetörténet és tudománytörténet lehetséges kapcsolódásához ld. Clark 2016, 155–169. A skót felvilágosodás és Maximilian Hell példái ld. Sebastiani 2013, 1–21; Kontler 2014, 79–105; Kontler 2016, 116–138. Német kontextusban pedig elsősorban Hans Erich Bödeker tanulmányai. Kiemelve, hogy utóbbi esetben a magyartól eltérő tudományfejlődési hagyományok következtében a politikai gondolkodástörténet, eszmetörténet és a tudománytörténet között szorosabb kapcsolat alakulhatott ki.

¹² Vö. a kelet-közép-európai transznacionális-összehasonlító eszmetörténeti program célkitűzéseit: Trencsényi–Janowski–Baár–Falina–Kopeček 2016, 1–12.

kutatása, az intencionalitás Quentin Skinner-féle felfogása, a fogalomelemzés szemantikai és nyelvhasználati összefüggései, illetve a diskurzustörténeti tárgyalásmód iránti elkötelezettség.¹³ A kora újkori fejlődésproblematika, valamint az államleírás és statisztika diszciplinárizálódásának tárgyalásakor ezeknek a szempontoknak a bevonása több, a kutatásban általánosan elfogadott állítást helyezett új megvilágításba. Ezek egyike például a dolgozat harmadik fejezetében játszik nagyobb szerepet, ahol a „statisztika mint tudásterület” és a „statisztika mint az államtudomány része” közötti különbség fontos orientációs kérdésként vetődik fel. Az első esetben ugyanis így válik érthetővé, hogy a statisztika (*Staatenkunde*) elnevezés elterjedése miként függött össze a tudásterület 18. század második felében bekövetkező intézményesülésével. Ezzel összefüggésben pedig miben különbözött tőle az a történeti (statisztikai) államleírás, amelyet elsőként Achenwall 18. század derekán megjelenő tankönyvei tettek megragadhatóvá. A két hagyomány összeolvasása a diszciplína lineáris fejlődése helyett a megfogalmazások és a szerzői intenciók különbségére hívta fel a figyelmet. Ebből fakadóan a fejezet végül arra a következtetésre jutott, hogy Achenwall rendszerező művei nem a – gyakran hangoztatott – statisztikai autonómia, hanem az empirikus újrafogalmazás bizonyítékaiként értelmezhetők. Ennek hátterét a nyelvi kontextus hagyományai alapozták meg, amelyek a protestáns skolasztikával szemben már az új természettudományosság nyelvezetére támaszkodtak.

A dolgozat a nyelvi kontextualizmus feltevéseiből indul ki és a felvilágosodás kori tudományosság fogalmi, diszkurzív alakzatainak bevonását javasolja az értelmezésbe.¹⁴ A tudományos alapfogalmak és dinamikusan változó (szak)terminológiák vizsgálatának elmulasztása ugyanis nagy eséllyel a politika és tudományosság által határolt több dimenziós tér leszűkítéséhez vezetne. Ez a nyelvi gazdagság az államtudományok esetében gyakran a politikai kontextusoknak való alárendeltséget, szimplifikációt, illetve a diszciplinárizálódási folyamat és a – Michel Foucault előadása nyomán elterjedt – „kormányozhatóság” (*gouvernementalité*) jelenség összemosását eredményezné.¹⁵ A téma kapcsán a monokauzális magyarázat elkerülése elsősorban a német politikai gondolkodástörténeti kutatásban vetődött fel.¹⁶ Ennek kapcsán szakmonográfiájában Axel Rüdiger a hallei katedralista fakultás 18. századi történetével kapcsolatban azon a véleményen volt, miszerint a probléma

---

¹³ A három irányzat összeegyeztethetőségének programatikus megfogalmazásához ld. Trencsényi 2007, 13–58. A ún. 'cambridge school' és a *Begriffsgeschichte* közötti mediációhoz ld. Richter 1995; Palonen 2009. A *cambridge school* és a *Begriffsgeschichte* újabb tendenciáira reflektált Horkay Hörcher 1997, 287–305; Bödeker 2002; Whatmore–Young 2016. A diszkurzivitás felőli reflexiókhoz ld. Szabó 1998; Åkerström Andersen 2003.

¹⁴ Az államfogalom kialakulásának kettős, politikai és orvosi szövegekre fókuszált megközelítését javasolta Thomas Starkey (1495–1538) példáján Varga 2009, 104–115.

¹⁵ Foucault 1998, 121–122.

¹⁶ Bödeker 1985, 143–145.

hagyományosan az eszmetörténet és a politikatudomány metszéspontjában felvetődő internalista-externalista álláspontok kimerevítéséből, valamint az állami fejlődést visszamenőlegesen is érvényesíteni kívánó heurisztikus értelmezésből fakad.¹⁷ Rüdiger elsősorban azt kívánta igazolni, hogy a vizsgálatok teoretikus és empirikus irányultsága általában éppen ellenkező módon viszonyul a szereplők cselekvéseinek objektív és szubjektív tételezettségéhez, mint ahogy azok valójában léteztek. Annak érdekében, hogy ez a probléma elkerülhető legyen, a szerző azzal a megoldási javaslattal élt, hogy az új tudásterület létrejöttét egyfajta „strukturálódó struktúraként” (*strukturierende Struktur*) érdemes kezelni, valamint érdemes az elméleti redukció és a társadalmi mező közötti feszültségre helyezni a hangsúlyt. A 18. századra önállósuló politikatudomány (*kameralistische Polizeiwissenschaft*) egyetemi integrációja ugyanis nemcsak a bürokratikus-politikai döntéseket befolyásolta, hanem egy tekintélyes tudományos, kritikai önreflexiót is maga után vont. Rüdiger szerint a politika és tudomány fejlődése ezzel együtt is az „ellentmondásosság” és a „feszültség” dinamizáló erőivel jellemezhető. Ezt az is alátámasztja, hogy miközben a „bürokratikus és episztemológiai-tudományos tér” egymással szemben, de mégis egy autonóm politikai diskurzus irányába fejlődött, addig a tudományosság összefonódott a morális, vallási értékítélettel, amelyek középpontjában már az állam állt.¹⁸ A statisztika kialakulását ennek analógiájára tehát – véleménye szerint – érdemes úgy elképzelni, mint ami először a *Fürstenstaat–Territorialstaat*, majd a 18. század során a *Territorialstaat–Gesamtstaat* dinamikáját leképezve a politikai tudás új felfogásaként, még később pedig autonóm vagy alárendelt akadémiai szereplőjeként jelent meg a kelet-európai intellektuális és tudományos térben.

A dolgozat a politikai és állami tudás objektiválódásának folyamatát a fogalomtörténeti és szemantikai kutatásokból jól ismert politizálás (*Politisierung*) és a tudás társadalmi kiterjedésének (*Verwissenschaftlichung*) összefüggéseiben vizsgálja.¹⁹ Ennek során nemcsak a német filozófiai és politikai gondolkodás kategóriáinak (pl. *Vollkommenheit*, *Zusammenstimmung*, *Politikwissenschaft*, *Staatsräson*, *Reichspublizistik*) bevonására, hanem ezek fogalmi cseréjére és a közöttük lévő kölcsönhatások elemzésére is sor kerül. A statisztikai mező kialakulását és tudománnyá formálódását az értekezés a fogalmi, eszmei

---

¹⁷ Rüdiger 2005, 121.

¹⁸ Rüdiger 2005, 122–123.

¹⁹ A folyamatba a politika (*Politik*) szó technikai értelemben vett leegyszerűsödése is közrejátszott. Ennek következtében a szóhasználat jelentéstartománya leszűkült az államhatalom és a kormányzás terejére. Vö. Sellin 1978, 831–838. A tudomány társadalmiasodásának (*Die Verwissenschaftlichung der Sozialen*) modern jelenségére kidolgozott fogalomhoz ld. Raphael 1996, 165–193. Az újkor problémájára alkalmazva Stöckel 2009, 9–23.

párhuzamosságok és megszakítottságok dinamikájában szemlélteti. Az internalista – avagy egy tudásterületre fókuszáló – vizsgálódás helyett pedig a kor tudásstruktúrájából következő analogikus összefüggésekre (pl. a természet és a társadalom működését leíró törvények) érzékeny tárgyalásmódot érvényesít. Ennek következtében nem csupán a politika és statisztika, hanem a társterületek (geográfia, történetírás, illetve az eszmei támasztékot adó morál- és természetfilozófia, természetjog és metafizika) alakí, formai problémái is terítékre kerülnek. A statisztika kialakulása a magyarországi tudástranszfer értelmezése szempontjából is egyik kulcskérdése a dolgozatnak.

A kelet-európai, regionális eszmei recepció nyugat-kelet irányultsága régóta tárgyalt téma a kutatásban.²⁰ Ahogy arra a kelet-közép európai modern politikai gondolkodás történetét feldolgozó kötet szerzői rámutattak, a kelet-európai kontextust legtöbbször a nyugati transzmisszió unilineáris csatornáí formálták. A folyamat végén pedig gyakran a külső receptív kultúrához hasonló végtermék alakult ki. Ez a működés ugyanakkor az eredeti célközeggel való alacsony interakciós szint fenntartását eredményezte, a kulturális szűrőkön átszivárgó eredmények így gyakran a nyugati kultúra önreflexiós mechanizmusában váltak ismertté.²¹ Az eszmei és kulturális transzmisszióknak ez a késő 18. századi gyakorlata ugyanakkor kiélezte az intézmény-, államközpontú diskurzusok és a kulturalista, társadalomcentrikus megközelítések közötti konfliktust. Ez a statisztika versengő modernizációs diskurzusként való működésében is láthatóvá vált, ahol a fogalmi oppozíciók mindkét oldalán a nyugati (német), import kategóriák ellentmondásos használatát lehetett megfigyelni.²²

A dolgozat második fejezete egyrészt a politikai, állami modernizáció tágabb elméleti filozófiai-, tudománytörténeti kontextusát, másrészt ezen belül a korai felvilágosodás időszakában kialakuló fejlődésteóriákat elemzi. Metodológiai szempontból a problémát itt az akadémiai elméletek és a diskurzustörténeti ábrázolás eltérő perspektívái jelentik. Míg az eszmetörténeti vizsgálatok hajlamosak megadni magukat a mikro- és mezo szintű problémáknak, addig a *Frühauflklärung* műhelyeiben (Altdorf, Lipcse, Halle, Berlin) megszülető koncepciókat a filozófiatörténet a *Gipfelwanderung* szemlélet hatására inkább a

---

²⁰ Összefoglalóan ld. Gönczi 2006; Futaky 2007. A kora újkori *peregrinatio academica* kutatásokhoz ld. Bozzay-Ladányi 2007; Szögi 2011; Szögi 2013; Mészáros-Szögi-Varga 2014; Hegyi-Szögi 2016.

²¹ Ld. az egykori peregrinusok részvételét az külföldi intézményi közeghez tartozó újságokban, folyóiratokban. Ld. Futaky 2007, 60–99; Gönczi 2008, 51–93; H. Balázs 2015a, 295–320. A problémához ld. még a Márta Fata, Kurucz Gyula és Anton Schindling közös szerkesztésében megjelent *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert* c. kötet tanulmányait.

²² Trencsényi-Janowski-Baár-Falina-Kopeček 2016, 4–5.

kanonikus szerzői életműveken keresztül ismerteti.²³ A két megközelítés konfliktusára a filozófiatörténet belső vitái is felhívták a figyelmet. Szemléletileg elsősorban Maria Rosa Antognazza cikkének felvetése tekinthető relevánsnak, amely Quentin Skinner klasszikus metodológiai esszéjére támaszkodva vezette elő a kontextualista-antikvárius szemlélet és a filozófiai anakronizmus veszélyeit, miközben a filozófiatörténet feladatát a kettő kiegyenlítésében határozta meg.²⁴ Az elsősorban az episztemológia, a metafizika és a historiográfia tárgyköreiben érvényesülő összefonódások hangsúlyozásával a szerző érzékenyen tapintott rá azokra a határterületekre, amelyek a korai felvilágosodás időszakában ösztönzően hatottak a fejlődéskoncepciók kialakulására.

A vallással, racionális ismeretszerzéssel, valamint metafizikával foglalkozó szövegek ekkor még a szűk akadémiai körök problémahorizontját képezték. Széleskörű expanziójukra így nem kerülhetett sor. A nagy nevek, mint Leibniz, Thomasius, Wolff szövegeinek elemzése és hatástörténete azonban arra világított rá, hogy ez a szubtilis elméleti tradíció a század derekától egyre inkább a popularizálódás és demokratizálódás útjára lépett. Ez pedig a későbbi szaktudományok előképét adó teológiai, filozófiai, irodalmi, esztétikai regiszterekben is követhető volt. A dolgozat ezen a ponton a „társadalmi használat”, valamint a különböző szintű rekonceptualizációk közötti összefüggéseket hangsúlyozza. Ezzel ugyanis lehetővé válik a szubtilis (intézményi) és populáris regiszterek egymás mellé helyezése, anélkül, hogy a fejlődésről való gondolkodás rétegzettsége leegyszerűsödne egy-egy kiragadott diskurzushagyományra (pl. a skót stádiumelméletre). A fejlődés hierarchikus rendjének rögzítése a 18. század második felében kialakuló koncepciók (*Bildung*, pedagógia) értelmezését is megkönnyíti. Ezt a viszonyt a korai felvilágosodásban még a vallás és a racionalitás dinamikái tartották egyensúlyban, amit aztán az állami tér átalakulása egyre inkább politikaivá formált. Mindez a fejlődési koncepciók terén azonban nem vezetett a szerepek felcseréléséhez. Azaz a tudományos ihletettség elsődleges volt a politikai használathoz képest.

A dolgozat ezt a problémakomplexumot a diskurzustörténeti tárgyalásmódhoz igazodva ismerteti.²⁵ Ezzel pedig a kutatás során felvetődő mikrotörténeti és biográfiai kontextusok tárgyalásának minimalizálására törekszik. A biográfia-írásnak mély hagyományai vannak a hazai és nemzetközi elmélettörténeti kutatásban. Miközben az

---

²³ A *longue durée* szemlélet elfelejtése jelentette kihívásokhoz ld. Armitage 2012, 496–499. A kanonizált szerzők kapcsán a *Gipfelwanderung* filozófiatörténeti haszna mellett érvelt könyvében Haakonssen 1996, 1–14.

²⁴ Antognazza 2015, 163–165.

²⁵ A diszkurzív politikatudomány magyarországi irodalmához ld. Szabó 2003; Szabó 2016; Glózer 2008; Szűcs 2010b. A *pocock-i political discourse*-ra reflektált Szűcs 2008.

eszmétörténettel való társítás sikerességét is több példa bizonyította már, jelen kutatás számára ez a fúzió két oknál fogva sem valósulhatott meg.²⁶ Az első a vizsgált téma és a főhős (Decsy Sámuel) kutatástörténeti, szakirodalmi beágyazottságának hiányossága, amely elsőként az elmaradt alapkutatások pótlását tette volna szükségessé. Az ennek során kialakítható mozaikos kép megrajzolása azonban a disszertáció kitűzött céljának is ellentmondott volna. Az érdeklődés ennek következtében az államtudományosság kora újkori kialakulásának és magyarországi recepciójának diskurzustörténetére terelődött. Ez nem csak azért bizonyult sikeres választásnak, mert így elkerülhetővé a dolgozat szerkezetét megbontó kutatási irányok lemetszése, hanem mert ennek révén az államtudomány fejlődésének korábban nem vizsgált összefüggései kerülhettek a figyelem középpontjába. A második ok a biográfia töredékeseségből és statisztikai diskurzus gazdagságához képest alacsony reprezentativitásából fakadt. Azaz az életút által felvetődő mikro- és mezokontextusok kívül estek volna a 18. század második felében formálódó statisztikai diskurzus nagyobbik felén. A dolgozat célkitűzése ehhez mérten nem az eseti feldolgozásra, hanem a fő fejlődési tendenciák és diskurzusgócok nem monografikus áttekintésére koncentrált. Az ennek révén előálló diskurzustérkép ily módon a magyarországi anyag kutatását eszmei, fogalmi és diszciplináris szempontból átértelmező propedeutikaként is értelmezhető, amely tanulva a statisztikakutatás újabb nemzetközi szakirodalmából, a magyarországi tendenciákban a német politikai gondolkodás kategóriái nyújtotta lehetőségek kiaknázatlanságára hívja fel a figyelmet.

1. 2. Szakirodalom és kutatás

A módszertani bevezetőben tárgyalt kérdések a történetírás interpretatív megközelítését irányozták elő. A soron következő rész ennek a szemléletnek a szakirodalmi háttérére vet pillantást. Ennek kapcsán érdemes előrebecsíteni, hogy mivel a fontosabb referenciák a dolgozat későbbi pontján is előkerülnek, az önisméltés elkerülése érdekében itt csak az áttekintéshez szükséges tételekről esik szó. Elsőként a felvilágosodás kutatásban megjelenő fejlődésproblematika elhelyezésére kerül sor, amely egyfajta „big theory”-ként is szolgál a statisztikakutatás megközelítéséhez. Ennél a szakasznál a magyarországi statisztikakutatás elavult szemléletéből fakadóan a hangsúly a németországi tendenciák ismertetésére kerül. A 20. századi magyar kutatás eredményeit részletesen a negyedik fejezet fogja tárgyalni.

---

²⁶ A biográfiai történeti megközelítéséhez ld. Fraknói 2002; Morvay 1903; F. Csanak 1983; V. Windisch 1998; Szakály 2003. Az intellektuális biográfiához: Bónis 1954; Borzsák 1955; H. Balázs 1967; Miskolczi 2009–2010. Az eszmétörténet és diskurzustörténet összekapcsolásához Szűcs 2010b; Kovács 2012, 7–62. Az irodalom- és mikrotörténet határán Vaderna 2013; Szilágyi 1998; Szilágyi 2014. A biográfia-írás problémáihoz Klingenstein–Stourzh 1979; Bödeker 2003b; Kövér 2014, illetve a Korall Társadalomtörténeti folyóirat 2011. évi 44. Életút -értelmezések c. számát.

Az európai felvilágosodás-értelmezések az elmúlt évtizedekben két fő megközelítéssel jellemezhetők. Egyrészt továbbra is használatban maradt a többes számot jelölő felvilágosodások kifejezés, amely a nemzeti és a tágabb politikai, birodalmi keretek integratív erejét aknázza ki, míg ezzel párhuzamosan szubnacionális, regionális szinten elterjedtté vált a kulturális tényezők, mikro- és mezokontextusok, illetve a helyi tudástermelés szerepét hangsúlyozó lokális (*local enlightenments*) perspektívák kutatása.²⁷ A felvilágosodás ideológiai önlegitimációjához tartozó fejlődésproblematika kapcsán ennek jelentőségét aligha lehet túlhangsúlyozni. A nagy összefüggéseket háttérbe szorító mikroelemzések és lokális folyamatok világában ugyanis a fejlődés kérdése sem maradhat meg egy kívülálló szubtilis jelenségnek. A dolgozat második fejezete a nagyobb perspektívát kínáló eszmei horizontok és a lokális kereszteződésében tesz kísérletet a fejlődés értelmezésére. Ebben tehát a kortárs historiográfiai megközelítésre reflektálva azt állítja majd, hogy a nagyobb perspektívát kínáló tudomány és filozófiatörténeti megközelítések bevonásával magyar kontextusban is kijelölhetők azok a fejlődéskoncepciók, amelyek a regionális beágyazottságra tekintettel nagyobb eséllyel tűntek fel a korszak politikai és tudományos diskurzusaiban.

A kontextuális vizsgálatok szemlélete nagyfokú párhuzamosságot mutatott a 20. századi szociológiai kutatásokkal, amelyek fokozatosan kérdőjelezték meg a felvilágosodás időszakára visszavetített általános teleológiák modern relevanciáját, miközben a fejlődést egyre inkább a tudomány keretein belül értelmezték. Max Weber 1919-ben megjelent *A tudomány mint hivatás* c. előadásában a haladás motorját az intézményesedés, a specializáció, valamint a cél- és eszközracionális felől közelítette meg. A szerző ugyanakkor a haladást még egy olyan „intellektualizációs”, máshol végtelen folyamatként fogta fel, amely az elavult és megújuló szemléletek körforgására épült.²⁸ A Weber által előirányzott progresszív narratívát később Karl Popper és Thomas Kuhn művei is kritikai szemszögből tárgyalták. Habár Popper az 1961-ben megjelent (*A historicizmus nyomorúsága*) művében nem Weberrel, hanem a logikai pozitivistákkal szemben fogalmazta meg állításait, a tudomány fejlődését már nem egy megújuló linearitásban, hanem a társadalom más szegmenseinek működéséhez hasonlóan, egymástól gyökeresen eltérő törvények és trendek dinamikájában szemlélte.²⁹ Ezek a különböző dinamikák végül a problémafelvetés tudományrendszertani újragondolásakor, Kuhn paradigmaelméletében is fontos szerepet kaptak. Kuhnnál a

---

²⁷ Mortier 1983. A felvilágosodás mint kommunikáció értelmezéséhez ld. Bödeker 1987, 89–111. A *cambridge school* felvilágosodás fogalmához ld. Young 2009, 235–251. A kultúrtörténeti perspektíva érvényesüléséhez ld. Munck 2000. A katolikus felvilágosodás fogalmához Forgó 2014, 239–265; Forgó 2017, 218–231. A lokális értelmezés jellegzetességeire reflektált Brnardić 2016, 411–435.

²⁸ Weber 1994, 15, 21–22.

²⁹ Popper 1989, 121–122, 126–131. A viták összefoglalja Fehér Márta. Kuhn 2000, 236–243.

tudományos fejlődés rendes és különös időszakainak modellezése ugyan elvileg a progresszió kiszámítható meghatározását eredményezte. A *paradigma* (később *szakmai mátrix*) fogalom bevezetésével mégis előkerültek azok a fragmentumok, amelyek a tudományos fejlődés teleológiamentességét hangsúlyozták.³⁰ Ezzel a tudomány működésének belső és külső kontextusainak interakciója került az érdeklődés középpontjába, amely értelemszerűen már nem foglalkozott a folyamat premodern előzményeivel.³¹ Ugyan továbbra is feltételezte, hogy a régmúlt időszakában, legkésőbb az egyház világi és spirituális hatalmának megkérdőjeleződéséig még érvényben volt a fejlődés átfogó felfogása.

A fejlődés szóban forgó premodern vagy antikvárius fogalmát a felvilágosodás autonómiája mellett kiálló 20. századi kutatások kezdték el explicite tárgyalni. A témában megkerülhetetlennek bizonyuló Leibniz filozófiájáig visszavezetett fejlődésértelmezést Ernst Cassirer 1932-ben megjelent klasszikus monográfiája (*A felvilágosodás filozófiája*) dolgozta ki, amely az időszak társadalomtörténeti megközelítésével szemben a szellemtörténet nézőpontját érvényesítette és a filozófia fenomenológiai önmozgásának feltárásban volt érdekelt.³² A könyvben a fejlődés a filozófia belső ügyeként tűnt fel, amely a 18. század transzformációk során kiterjedt a korszak társadalmi gondolkodására és szorosan összefonódott a kezdődő antropológiai, tudományos törekvésekkel.³³ A filozófiai narratíva ellenérdekelt olvasatát a későbbi tudománytörténeti kutatások alapozták meg. Ezek közül kiemelendő Herbert Butterfield először 1949-ben megjelent *The Origins of Modern Science 1300–1800 c.* kötete, amely a fejlődés pozitív irányultságát már a középkortól szemlélve a tudományosság szellemi és társadalmi kontextusában vizsgálta. A fejlődés koramodern dinamikáját éppen ezért nem a filozófia (ön)strukturálódásából, hanem a tudósi praxis és problémamegoldás azon eseteiből következett ki, ahol ezeket metodológiai, mentalitásbeli változások követték. A folyamat jelentőségét hangsúlyozó „tudományos forradalom” kifejezés később a tudománytörténeti kutatás bevett szakterminusává vált, amely az 1950-es

---

³⁰ Ezt a tételt a tudomány normál (kumulatív) működésére értette, amelynek a tudományos forradalom időszakához hasonlóan is megvan a maga retorikus fejlődéselve. Kuhn 2000, 168–175. Mint írja: „A tanulmányunkból kirajzolódott fejlődési folyamat primitív kezdetektől indul, és egymást követő szakaszaira a természet egyre részletesebb és pontosabb megismerése jellemző. Másrészt viszont semmi olyasmit nem állítottunk, és nem is fogunk mondani, ami azt sugallná, hogy e fejlődési folyamat valami felé tart. [...] Ha megtanuljuk a tudomány fejlődését olyan folyamatnak tekinteni, amely a már meglévő valóságos tudásból indul ki nem pedig az elérni vágyott tudás felé tart, akkor talán megszabadulunk sok nyomasztó problémától.” Kuhn 2000, 175–176.

³¹ Az újabb reflexiók ezt a differenciálódási folyamatot már távolodásként értelmezték. Az időközben egyre inkább perspektivikussá váló fejlődés és tudomány fogalmak helyébe pedig a „tudományos” kifejezést állították, amely a wittgensteini megállapítás (*családi hasonlóság*) szellemében szabatosabban írta le az egymástól folyamatosan távolodó tudásterületek közötti viszonyt. Kutrovác–Láng–Zemplén 2008, 39–41, 340–342.

³² Cassirer 2007, 9–11.

³³ Cassirer 2007, 42–59.

évektől kezdve az analitikus, technológiai, eszközspecifikus változásokkal, valamint a nem szándékolt következményekkel (*unintended consequences*) jellemezhető perspektívákra helyezte a hangsúlyt.³⁴ A fejlődést eme külső szemszögből tárgyaló megközelítés annyiban tehát osztotta a 20. századi szociológiai, tudományelméleti viták megállapításait, hogy a kortársak számára fontos teleologikus szemléletre egyre kevesebb figyelmet fordított.³⁵

A következő lépés a nyelvi fordulattal (*linguistic turn*) új lendületet kapott kontextualista ábrázolások elterjedése volt, amely elmélettörténeti szempontból a 18. századi fejlődésproblematika megragadására két válaszlehetőséget kínált. Míg az első a felvilágosodás filozófiai hagyományaira és a történelemfilozófiák kialakulására tekintettel általános bölcseleti és társadalomelméleti problémaként tárgyalta a kérdést.³⁶ Addig a második a lokalitás politikai, gazdasági, szociokulturális és morális összefüggéseiből kiindulva a kortársak önértelmezéshez közelebb lépve a civilizálódás, csiszolódás, polgárosodás társadalomökonómiai folyamatoként értelmezte a fejlődést.³⁷ A kontextuális vizsgálat két felfogásának távolsága egyben a fejlődés felvilágosodás-kori értelmének duplikálódásához vezetett, amely a probléma inherens részét alkotó teleologikus hagyományokat gyakran külön kezelte a társadalmi, eseti megvalósulástól.

A két perspektíva közeledésére az 1990-es évektől megújuló eszme-, tudomány- és filozófiatörténeti kutatás adott lehetőséget. Az olyan kanonikus szerzőkkel, mint Hobbes, Locke, Rousseau, Burke, Kant új lendületet kapott kutatásokban a fejlődés különböző percepciói a lokális, nemzeti hagyományok felől kaptak megvilágítást.³⁸ A közelmúlt filozófiai- és tudománytörténeti vizsgálatai a fókuszpontot a nemzeti látószög hangsúlyozása helyett már azokra a tendenciákra és tematikákra (intézményesedés, oktatás, vallás, természet, morál stb.) helyezték, amelyek lehetővé tették a kontinens komplex intellektuális folyamatainak összehasonlító vizsgálatát.³⁹ Ennek a tendenciának újabb megfogalmazását adta Maria Rosa Antognazza Gottfried Wilhelm Leibnizzel vagy Friedrich Vollhardt Gotthold Ephraim Lessinggel kapcsolatos kutatásai, amelyek a német polihisztorok újrafelfedezésének historiográfiájába illeszkedtek.⁴⁰ A dolgozatban Leibniz, Lessing és Wolff jelentőségét a 18. századi német metafizikai filozófiában kialakuló változatos fejlődéskoncepciók magyarázzák

---

³⁴ Butterfield 1959, vii–x, 117–138. A Butterfield által felvetett probléma szkeptikus olvasatát adta Henry 2002, 1–8.

³⁵ A történeti szociológiai megközelítéshez ld. Merton 2002, 615–620, 657–688.

³⁶ Reif 1984; Sandkühler–Holz 1987; Rattner–Danzer 2004; Rohbeck 2010.

³⁷ Ld. Tribe 1995; Hont 2005; H. Balázs 2015b, 401–413.

³⁸ Rohbeck 1987; Rohbeck–Steinbrügge 1990; Reitemeyer 1996. Újabban Oberrauch 2002; Ferri 2015.

³⁹ Haakonssen 2006, 3–25.

⁴⁰ Antognazza 2009, 1–14; Vollhardt 2016. Az újabb tudománytörténeti kutatás felől ld. Holenstein–Steinke–Stuber 2013.

majd. Közülük is a wolffi tökéletesedéstan és annak popularizált formájának kelet-európai átszűrődése válik fontos problémává, amely a 18. század utolsó harmadára meghatározó szerepet töltött be a nemzeti fejlődésről, civilizálódásról és csinosodásról szóló diskurzusokban.⁴¹

A fejlődés gondolata ugyanakkor nem csak a filozófia, hanem a statisztikatudomány kialakulásában is fontos ösztönző szerepet töltött be, mégpedig az állami tér és az államélet értelmezésében. Habár az állam – ahogy arra a felvezetés is utalt – általános, összeurópai jelenségként is kezelhető, jelen írás elsősorban a magyarországi tendenciák feltárására koncentrál. Ennek érdekében a 18. századi német államfejlődés primer és szekunder irodalma válik elsődlegessé.⁴² A korai német kutatás az állami formációk változását hagyományosan a jog- és államtörténet felől tárgyalta. A statisztika fejlődésekor pedig alárendelte az államtudomány olyan területeinek, mint a természetjog, az igazgatástudomány vagy a kamarai és igazgatási ismeretek. Habár ez a hagyomány egyben analógnak is tekinthető a probléma német önértelmezésével, a 18. századi statisztikai kutatás fellendülése nem ebből az irányból érthető meg. A statisztika független kutatási irányvá válásában a német felvilágosodás, az egyetemi mikroklimák (elsősorban Göttingen) és a politikai gondolkodás történeteit újraértékelő 1970-1980-as évektől meginduló vizsgálatok játszottak meghatározó szerepet.⁴³ A kibontakozó modern újraértékelés azonban ezzel együtt sem vezetett az egységes szempontrendszer kialakulásához. Ebbe minden bizonnyal a tudásterület tudománnyá formálódásának ellentmondásos szemantikája, a sokszor áttekinthetetlen mennyiségű forrásanyag, valamint az olyan tényezők, mint a statisztikai praxis képlékenysége is belejátszottak. Ugyan a statisztika karakterének megragadására a szakirodalomban több koncepció áll rendelkezésre, ezek többsége az akadémiai (vagy egyetemi) statisztikai hagyomány felől közelített a kérdéshez.⁴⁴

Ha összegezni kívánjuk az elmúlt időszak kutatási eredményeit, akkor azt láthatjuk, hogy az eddig követett interpretációs irányok főleg az államhatalom és tudás, a tudástermelés és tudományosság, valamint a térelméletek (*spatial turn*) felől közelítették meg a 18. századi statisztika jelenségét. Az első irányzat számára a már előkerült foucault-i felvetés jelentett fontos ösztönzőt, amely a szociológiai előzményektől sem függetlenül a modernizálódó állami (ellenőrző)hatalom eszközeként tekintett a statisztikára. Lényegét tekintve hasonló

---

⁴¹ Gierke 1934; Vollhardt 2001. Magyar anyagon főleg Mészáros 2000; Laczházi 2011.

⁴² Ez a szűkítés egyben azt is jelenti tehát, hogy a dolgozat eltekint a 18. század végére egyre jelentősebb francia államtudományi irányzat ismertetésétől. Erről újabban a francia-német transzferműködést elemezve írt Behrisch 2016a, 238–257; Behrisch 2016b.

⁴³ A teljesség igénye nélkül Dreitzel 1970; Vierhaus 1984a; Vierhaus 1984b.

⁴⁴ Erre a zavaros szemantikára újabban felhívta a figyelmet Behrisch 2016a, 238–239.

előfeltevésekből indult ki aztán Harm Klueing mára már klasszikussá vált kutatása, amely – a bürokratizálódás tendenciáját szem előtt tartva – a kiépülő adminisztratív állam „hatalomtanaként” tekintett a statisztikára.⁴⁵ A későbbi tudománytörténeti vizsgálatokban ellenben már a tudományos környezet, illetve a statisztika módszerének történeti és ismeretelméleti olvasata kapott nagyobb figyelmet. Egyedülálló módon ennek változatos kontextusait elemezték Hans Erich Bödeker tanulmányai, amelyek nem egyszer a statisztikai látószög kialakulását az esztétörténeti vizsgálatokból gyakran hiányzó tudománytörténeti összefüggések felől közelítették meg.⁴⁶ A statisztikakutatás szintén alárendelt összefüggéseit hangsúlyozták Justin Stagl eseti vizsgálatai, amelyek a tudományos praxist átható kíváncsiságról, ezzel összefüggésben pedig a tudásmobilitás és az utazási irodalom (*ars apodemica*) kontextusában helyezték el a problémát.⁴⁷ Klueing, Bödeker és Stagl vizsgálataira ugyanakkor ezzel együtt is jellemző volt a statisztika „göttingeni látószöge”, amely a 18. század második felének kutatóegyetemi modell lencséjén keresztül elemezte a tudásterület függetlenedésének folyamatát. A Göttingen-centrikus érveléssel szemben foglalt állást Axel Rüdiger 2005-ben megjelent monográfiája, amely a hallei (an der Saale) lokális specifikumokat kiemelve az autonóm statisztikával szemben a porosz nézőpontban meghatározó politikai tudományok és a kamerálisztika dominanciáját hangsúlyozta.⁴⁸ A tudománytörténeti kutatásban újabb tendenciát képviselnek az angolul vizsgálódás tereire (*scenes of inquiry*), németül térelméletekre (*Raumstheorien*) keresztelt irányzatok, amelyek a kora újkori tudományosság társadalmi, szociokulturális, valamint episztémikus környezetének összemérhetőségére szorítkoznak.⁴⁹ A statisztika kapcsán ennek a kutatási irányznak fontos következménye, hogy az érdeklődés az eddig látott politikai-hatalmi és diszciplináris kontextusról áthelyeződött a praxis szintjére. A statisztika Lars Behrisch újabb kutatásaiban tehát már kevésbé tudomány (*Wissenschaft*), mintsem a kora újkor ismert figuratív és szimbolikus reprezentációs kultúráját számszerűsítő társadalmi, állami, politikai térben kialakuló specifikus, tudományos gyakorlat (*Gelehrsamkeit*), amely a 18. századi természettudományos nézőpont és az állami modernizáció metszéspontjában alakult ki.⁵⁰

---

⁴⁵ Foucault 1998, 106–123; Klueing 1986, 13–38.

⁴⁶ Bödeker 2001, 169–195.

⁴⁷ Stagl 2002.

⁴⁸ Rüdiger 2005, 1–23.

⁴⁹ Az elméleti háttérhez a cambridge-i filozófus és tudománytörténész Nicholas Jardine irányadó könyvét. Jardine 1991. A könyvtörténet kapcsán ld. Frasca-Spada–Jardine 2000. A német alkalmazásához ld. Dahlmann 2006.

⁵⁰ Behrisch 2006, 7–25. Behrisch szerint a statisztika akkor született meg, amikor a gazdaság az államügyek önálló tárgyává és önműködő mechanizmusává vált. Ez a folyamat az angol, francia és német kontextusban a 17. század második felében zajlott le. Vö. Behrisch 2016b, 17–19.

A Behrisch által elővezetett szempontok magyar részről párhuzamba állíthatók Török Borbála Zsuzsanna és Hídvégi Mária közelmúltbeli kutatásaival. Törökék felvetését Behrischtől eltérően a magyarországi recepció és tudástranszfer 1770–1848 közötti kereteinek megragadása ösztönözték, ennek következtében pedig az állami bürokratikus gyakorlatra való fókuszáltság kiegészült a megvalósulást jelentő gazdasági és társadalmi reformok kontextusaival.⁵¹ Behrischhez hasonlóan így itt is megjelent a statisztika tudományos felfogásától való eltávolodás. Ezt újabban egy 2016-ban megjelent könyv (*Exploring Transylvania*) is explicitté tette. Török ebben a műben a statisztikaírás alműfajaiként értelmezhető (lásd a kitekintésben) *Landeskunde* és *honismeret* 19. századi használatát elemezte az erdélyi kulturális önszerveződés és szervezeti formák mikroklímájában. A követett megközelítés ugyanakkor a fogalomhasználaton is éreztette a hatást. Török megfogalmazásából ugyanis inkább a statisztika definíciójának rugalmas megközelítése, mintsem egy strukturálódó akadémiai tudásterület körvonalai bontakozott ki.⁵²

A dolgozat által követett szempontrendszer több szempontból is egyetért az vázolt irányzatok felvetéseivel. Két fő ponton azonban eltér mind a német, mind a magyar vizsgálatokban szokásos kutatási iránytól. Először, az alapkutatás szintű hiányosságokból fakadóan a dolgozat amellet foglal állást, hogy a magyarországi recepció feltárásában a tudásterület diszciplinárizálódásának ismerete elsődleges fontosságot élvez a statisztikai tér meghatározásában. A szisztematikus áttekintés számára a statisztika bürokratizálódási folyamatokhoz kapcsolása egyelőre így tehát csak adalékként vehető számításba. Egy ilyen strukturális áttekintés előnye elsősorban abban áll, hogy rajta keresztül kirajzolódhatnak az államleírás fogalmi, szubsztanciális alakváltozásai közötti interakciók is, emellett egy hosszabb időspektrumban a recepció folyamat időbeli átértelmezését is lehetővé válna. A második eltérés, hogy a dolgozat a tudománnyá alakulás göttingeni modelljével szemben a statisztika emancipációjának sokféle megvalósulása mellett érvel. Ennek következtében tehát nem csupán a regionális tudástermelés közép és felső szintű központjaira (Bécs, Nagyszombat, Buda, Pest) kell nagyobb figyelmet szentelni, hanem a diszciplinárizálódást kísérő rivális megközelítéseket (történetírás, geográfia) is be kell vonni az elemzésbe. A dolgozat a vázolt metodológia és kutatási terv alapján a statisztika tudományosodását és modernizációs diskurzusként való működését olyan intellektuális teljesítményként fogja fel, amely dinamikáját a cselekvő aktorok mellett további eszmei, fogalomhasználatbeli, azaz

---

⁵¹ Hídvégi–Török 2015, 1–7. Török korábbi kutatásaihoz ld. Török 2010; Török 2011a; Török 2013; Török 2014. A kutatás mögött álló historiográfiai felvetésekhez ld. Kontler–Romano–Sebastiani–Török 2014, 1–22.

⁵² Török 2016.

nyelvi kontextuális tényezők révén nyerte el. Ezzel tulajdonságai révén pedig alkalmassá vált arra, hogy a politikai és tudományos gondolkodás 18. század végi átalakulásához is tevékenyen hozzájáruljon.

1. 3. Periodizáció, források

A dolgozat során a fejlődés és statisztika magyarországi kontinuitását nem a – 18. századi végi kutatásokra túlnyomórészt jellemző – reformkori, hanem az időben azt megelőző kora újkori előzmények felől fogom tárgyalni. Ezzel a megközelítéssel a céloom annak alátámasztása, hogy a 18. századi államtudományos irodalom önmaga jogán is autonóm kutatási terület, éppen ezért nincs szükség arra, hogy jelentőségét a későbbi 19. századi nemzeti kánon problémái (nemzetállam, tudományos nacionalizmus) felől ítéljük meg.⁵³

A vizsgálódás időbeli keretét a szakirodalom által feltárt szinkron összefüggések és a forrásadottságok egyszerre jelölik ki. Első esetben tehát egyrészt a felvilágosodás-kutatásokban bekövetkezett szemléleti váltást érdemes kiemelni, amely a fejlődés sajátos útjaiból fakadó elmaradottságot hangsúlyozó korábbi ábrázolás helyett a nyugati változásokkal való párhuzamosságot kezdte hangsúlyozni.⁵⁴ Ennek révén elsődlegessé vált a kérdés, hogy a magyarországi kontextusra jellemző pragmatikus szemlélet, a zárványszerű kapcsolódások és a permanens forráshiány következtében mikorra tehető a diszciplinárizálódási- és transzferfolyamatokba történő bekapcsolódás. A szakirodalom ismert megállapításai közé tartozik, hogy a nyugati politikai, eszmei transzferekre való rácsatlakozás igazán csak a 18. század utolsó harmadára valósult meg. Amit az is alátámaszt, hogy ebben az időszakban egyszerre tűnt fel az európai tendenciákkal való együtthaladás igénye és a sokszor negatív önértékelést eredményező elmaradottság érzete.⁵⁵ Az államtudományosság tekintetében ez a megállapítás azonban csak megkötésekkel tekinthető igaznak. A kutatásból ugyanis az derült ki, hogy a statisztika 18. század utolsó harmadában való megjelenése a leginkább szem előtt lévő intézményesedési szakasszal volt kongruens.⁵⁶ A recepció további fogalmi, metodológiai szintjeit ellenben a hazai kutatás nem vizsgálta, éppen ezért csak alkalomszerűen és akkor is perspektivikusan figyelt fel a 18. század első felében kibontakozó topográfiai leírások, a század derekától pedig a geográfiai művek államtudományi

---

⁵³ Ez az alapvető szemléletbeli belátás végig ott munkált a 18–19. század forduló kapcsolatát elemző ún. kontinuitás-vita résztvevőinek írásában. A vita egyes epizódjaihoz ld. H. Balázs 1967; H. Balázs 1987; Vermes 2005; Vermes 2006; Vermes 2011; Vermes 2012; Kecskeméti 2008. Összefoglaló jelleggel Miskolczi 2007; Szűcs 2010a; Krász 2013. A tudományos nacionalizmus fogalmához ld. Palló 2010, 472–480.

⁵⁴ Kontler 2006, 33–44.

⁵⁵ Ld. Trencsényi–Janowski–Baár–Falina–Kopeček 2016, 25–27.

⁵⁶ Pauler 1878; Eckhart 1936; Szaniszló 1977.

jelentőségére.⁵⁷ A két tendencia közül az első valójában még a török uralom alóli felszabadulás időszakának eszmei-politika örökségét viselte magán, ezért csak erős szűkítésekkel lehetett volna egy szinkronfolyamat mellett érvelni. Ezzel ellentétben a második tendencia már egyértelműen a németországi új geográfiai törekvésekkel való szinkronicitást hangsúlyozta, amely a század második felében a popularizáció útjára lépve a statisztika fogalmi, módszertani megjelenését is előkészítette. Mindez természetesen komoly következményekkel járt a magyarországi tudományosság helyzetére. A következtetéseket a negyedik fejezet fogja levonni. Ezzel együtt is azonban érdemes hangsúlyozni, hogy a szinkronicitás a tudományosság egyes területein (pl. a fizikában, a természettudományokban, a filozófia egyes részeiben vagy a geográfiában) már a század derekától kitapintható volt.

A periodizáció vonatkozásában ezek az összefüggések a forrásbázis természetén is megmutatkoztak. Míg a század első harmadában az államleírás „országleírásként” működve főleg topográfiai műveket produkált, addig az 1740-es évektől a műfaj geográfiai szempontú átalakulása volt megfigyelhető. A legkorábbi magyarországi (nominális értelemben vett) statisztikai munkát a dolgozat Bajtay Antal piarista tanár (később Erdély püspöke) század közepéről származó kéziratos tankönyvéhez kötötte. A műfaj elterjedése azonban egyértelműen a század utolsó évtizedeiben vált látványossá. A vizsgálódás kezdetét megjelenítő legkorábbi szövegek éppen ezért a *Frühauflklärung* főleg felekezeti csatornákon való terjedésének időszakában, azaz a 17–18. század fordulóján születtek. A dolgozat időintervallumának végét a felvilágosodás továbbélését sugalló hosszú 18. század perspektívájának megfelelően a 18–19. század első évtizedei jelentették.⁵⁸ Ez az időszak a szövegmenyiség és a szereplők szociokulturális beágyazottságának szempontjából is megfelelőnek tűnt a vizsgálat lezárására. Elsőként azért, mivel a göttingeni statisztika dominanciája és tanrendi integrációja a 18. században látott recepciós folyamat átalakulásához vezetett. Ennek következtében például látványosan megnövekedett azoknak a nyomtatott műveknek a száma, amelyek már a göttingeni módszertanok alapján beszéltek a statisztikáról. A második *Ratio Educationis* után a statisztika az akadémiai és egyetemi képzés standard tárgyává vált. Ez a standardizáció pedig a szövegek lassú minőségi javulását eredményezte. Mindemellett nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy ebben az időszakban egy generációváltás is zajlott, amely (körülbelül két évtized leforgása alatt) a 18. század végi recepcióban aktívan közreműködő értelmiségi közeg (Decsy Sámuel, Horváth Mihály, Johann

---

⁵⁷ Horváth 1966; Fodor 2006.

⁵⁸ A hosszú 18. század perspektívához és kutatástörténeti alkalmazásához ld. Baines 2004; Kovács–Szűcs 2009, 151–152.

Matthias Korabinsky, Németh László, Martin Schwartner, Adalbert Barić, Reviczky József) lecserélődését eredményezte. Az 1820-as évek végén megjelent munkák szerzői éppen ezért már egy fiatalabb generáció törekvéseit jelenítették meg. Számukra a statisztika és az államtudomány a Habsburg birodalmi keretek elfogadását, valamint az intézményi beágyazottság következtében a tudományosság szinkron folyamataiba való becsatlakozást jelentette. A periodizációt követően röviden érdemes még kitérni pár a forrásbázissal kapcsolatos kérdésre.

Elsőként arra, hogy a gyakorlatban milyen műfajú szövegek alkotják a forráskorpuszt. Ahogy arról a dolgozatban még lesz szó, a statisztika az államtudományokon belül is egyike volt azon kevés hibrid (enciklopédikus) tudásterületeknek, amelynek empirikus bázisa más műfaji hagyományok (történetírás, politika, geográfia) összeolvasására épült. Éppen ezért a vele történő foglalkozás során sem volt megkerülhető ezeknek az irányzatoknak a vizsgálatba való bevonása. Ez a nehézség ugyanakkor a szövegek műfajiságát tekintve már egyszerűbb képletet eredményezett. A 18. századi államleírások és statisztikák egy jelentős részét a később nyomtatásban is kiadott praktikus, tudományos és didaktikus célt egyaránt szolgáló szövegek, tankönyvek tették ki. A nyomtatott források másik gyakori csoportját jelentette a főleg a 18. század második felében megszorodó polgári kiadványok, amelyek születését általában egy-egy üzleti vállalkozás, esetenként a tudományos és a hadászati használat egyaránt ambicionálta. A szövegek harmadik típusát a kéziratos töredékek, feljegyzések, előadásjegyzetek, illetve a valamilyen okból a nyomdai kiadást nem megért írások képezik. Habár jelen dolgozat ezekből csak néhányat használt fel, a háttérben egy több magyarországi és ausztriai közgyűjteményre kiterjedő forrásfeltárás is zajlik.⁵⁹ Még a forrásanyaghoz kapcsolódva érdemes kitérni az anyag elrendezésére, illetve arra, hogy ezek átfésülését követően milyen folyamat tűnik megrajzolhatónak.

A szemléleti, metodológiai szempontok ismertetésénél már történt rá utalás, hogy a dolgozat alapvetően egy recepció folyamatot vizsgál, amelynek teoretikus és praktikus következményeire egyaránt rákérdez. Az anyag elrendezése ehhez mérten ugyanakkor nem kizárólag analitikus, hanem a recepció dinamikájának érzékeltetésén túl törekszik egy történeti perspektíva megrajzolására is. Ez a perspektíva az alcímben is megjelenő

---

⁵⁹ A magyarországiaknál eddig a Sárospataki Tudományos Gyűjtemény Könyvtár Kézirattár, az MTA Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjtemény, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltár, az Egyetemi Könyvtár és Levéltár, a bécsiek közül pedig az Archiv der Universität Wien, az Österreichische Nationalbibliothek, az Österreichische Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv és az Allgemeine Verwaltungsarchiv állományainak bevonásával. Még a forrásanyaghoz kapcsolódva érdemes megemlíteni az anyag elrendezését, illetve, hogy ezek átfésülését követően milyen folyamat tűnik megrajzolhatónak.

tudománnyá alakulás vagy diszciplinarizálódás folyamatát igyekszik illusztrálni a szakirodalmi tételek és források elemzésén keresztül. A diszciplinarizálódási kérdésekkel hagyományosan a tudománytörténet szokott foglalkozni, jelen dolgozat számára azonban ennek a perspektívának a beépítése nem egy tudásterület lineáris történetének megírását szolgálja.⁶⁰ A háttérben sokkal inkább egy kanonizációs probléma fedezhető fel. A cél ugyanis a statisztika és az államtudományos irodalom intellektuális szempontú (át)értékelésével nem több, mint a 18. századi magyar(országi) politikai gondolkodástörténeti és eszmetörténeti kánonból kiszorult tudós értelmiség egy részének (re)integrálása. Éppen ezért az írás a statisztika és államtudományok terejében belül elsősorban azokra a jelenségekre, összefüggésekre koncentrál, amelyek az eddigiekben kevésbé vagy egyáltalán nem keltették fel a kutatók érdeklődését. A dolgozat ebben az értelemben szeretne tehát hozzájárulni ennek az igen gazdag gondolkodástörténeti hagyománynak az újrafelfedezéséhez.

Ez a 18. század végi diszkurzív gazdagság ugyanakkor ismételten a kiinduló kérdésfeltevésre irányítja a figyelmet. Még pedig oly módon, hogy választ szeretne találni arra a kérdésre, hogy a 18. század végi diskurzustorlódás időszakában milyen feltételrendszerhez illeszkedve tűnt fel a statisztika, majd vált rövid idő alatt a késő 18. századi (politikai) modernizáció meghatározó műfajává. A fő bemérési pontok összefoglalására a soron következő szakaszban, a részletező kifejtésre pedig az azt követő fejezetekben kerül majd sor.

2. Politikai modernizáció és anyanyelvű tudományosság az 1790-es évek politikai diskurzusában

A 18. század végi „politikai modernizáció” ügyét a történeti kutatás régóta súlyponti kérdésként kezeli.⁶¹ A kiindulást jelentő politika- és kultúrtörténeti elbeszélésekben a jozefinizmus utáni időszak restaurációjára került a hangsúly, amely szoros összefonódást mutatott a későbbi reformkori országgyűlések tematikájával.⁶² Ezzel szemben az irodalomtörténeti kutatás pár évtizeddel korábbi eseményekre koncentrálva a felvilágosodás „áttöréseként”, a szövegkultúra és a nemzeti irodalom közvetlen előzményeként értékelte ezt

---

⁶⁰ A dolgozat során a diszciplína fogalmon a kora újkori enciklopédizmus értelmében vett 'tudásterület' fogok érteni, amely a modern törekvések értelmében nem minősült diszciplínának, mivel 1) a tudásterület elhatárolásának, 2) az intézményi, szakmai beágyazottságának és 3) az önálló fogalomkészlet, nyelv alkotta hármas kritériumrendszernek egyszerre nem tudott megfelelni. A diszciplína történetileg változó kritériumaihoz ld. Palló 2005, 19–30. A felvilágosodás enciklopédizmusának monografikus feldolgozásához ld. Yeo 2001.

⁶¹ Az modernitás kifejezés elkopott szóhasználatához ld. Burke 2014, 15.

⁶² Ballagi 1888; Szekfű 1936; Benda 1978; Kosáry 1984; H. Balázs 1987; Poór 1988; Poór 1992; Gergely 1992; Grünwald 2001; Pruzsinszky 2001; Mályusz 2002; Kecskeméti 2008; Schlett 2009; Vermes 2011.

az időszakot.⁶³ Ahogy arra a történeti szemantikai vizsgálatok figyelmeztettek, a szóban forgó társadalmi, politikai és kulturális változások beilleszthetővé váltak a történeti idő mozgásba lendülésének dinamikáiba.⁶⁴ Ez a felgyorsult idő jelenség ugyanakkor nem kedvezett a komplex folyamatok kibomlásának, történeti szempontból tehát az időszak diszkurzív gazdagsága a leegyszerűsítés lehetőségét is magával hozta. Ennek során pedig az anyanyelvű tudományosság és a tökéletesedésként értett fejlődés vagy csinosodás komponensei váltak meghatározóvá.

Az első esetben a tágabb kontextust a nyelvművelési mozgalom megindulása jelentette, amelyről az elmúlt évtizedek irodalomtörténeti kutatásainak köszönhetően bőséges szakirodalom áll rendelkezésre.⁶⁵ A nyelvművelés kérdése nem csak az anyanyelv, hanem a korabeli latinitás társadalmi megítélésére is hatással volt.⁶⁶ Ahogy ennek kapcsán Margócsy István cikke fogalmazott, a kortársak számára az anyanyelvű szövegalkotás a II. József alatt tapasztalt germanizáló törekvések és a latin domináns státuszának kontextusában bontakozott ki. A latin ekkor nem csak egy több mint kétszáz éves egyetemes tudáseszményt, az európai tradícióhoz való kötődést, hanem a nyelvről való teoretikus gondolkodás, a soknyelvű kultúrák közötti kommunikáció, valamint a konfliktusok kihordásának adekvát modelljét is biztosította.⁶⁷ A 18. század végének időszakára ez a nyelvi működés azonban egyre inkább ideológia jelentőségre tett szert. Ezzel párhuzamosan pedig beilleszthetővé vált a nagyobb volumenű európai tendenciákba is.⁶⁸ A nyelvi ideológia terjedésének mindez azonban legfeljebb belső-külső kontextusa lehetett, az ösztönző forrást máshol kell keresni.

Ahogy arra a szakirodalom több ízben felhívta a figyelmet, az anyanyelvűség ideológiává válása elképzelhetetlen lett volna a tudományos irodalom exportja nélkül.⁶⁹ Magyarországon a 18. század elején jelentkező nyelvtörténeti, majd nyelvészeti érdeklődés erősödése azonban csak a kérdés diakron értelmezhetőségére mutatott rá.⁷⁰ Ahhoz tehát, hogy az anyanyelvű tudományosságról szóló vitákban a tudományosság dimenzióját is szemügyre vehessük, olyan kortárs szövegeket is figyelembe kell venni, mint amilyen az erdélyi

---

⁶³ Mezei 1958; Pándi 1965; Szauder–Tarnai 1974; Bíró 2003; Jankovits–Orlovszky 2007; Gintli 2010.

⁶⁴ A kérdéssel az elmúlt jövő problematika kapcsán foglalkozott Koselleck 2000, 177–202; Koselleck 2003.

⁶⁵ Az utóbbi idők monografikus feldolgozásához ld. Bíró 2010. A 18. századi (elő)történethez pedig Bíró 2005. A kutatásban időközben fontos szemléleti változások is zajlottak. Ezek között kiemelendő a nemzeti történeti kánont leváltó multi-etnicitás és a kollektív identitások, illetve a szub- és transznacionális szempontrendszer felől tárgyalásmód. Almási 2014; Almási–Šubarić 2015; Miskolczy 2014; Trencsényi 2011, 11–36.

⁶⁶ Ehhez újabban ld. Balogh 2015.

⁶⁷ Margócsy 2015, 27–30.

⁶⁸ A francia, német és svéd vitákhoz ld. Ricken 2003; Lifschitz 2012; Gunnarsson 2011.

⁶⁹ Csetri 1990; Csetri 2007; Margócsy 1987/1988

⁷⁰ Margócsy 2015, 31.

kormányzéki tanácsos, Kenderessy Mihály (1758–1824)⁷¹ Buczy Emil és Sombory László verseit tartalmazó *A' tudomány és virágzó nemzeti nyelv hazánk' boldogságának talpkövei* c. 1805-ös kiadványa volt.

A Kenderessy pár oldalas előszavához hasonló szövegek azért is lehetnek érdekesek számunkra, mert egyértelműen kiderülhet belőlük, hogy a politikai közbeszéd populáris regiszterében a tudomány és a magyar nyelv a közjó majdnem egyetlen befogadható alternatíváját képezte a 18. század végén.⁷² A háttérben nemcsak az anyanyelvről való gondolkodás átalakulása, hanem – mint említettük – például a közjó fogalom (*summa bonum, Glückseligkeit*) 18. század második felében végbemenő eudaimonista átstrukturálódása is megjelent. A két tendencia összjátéka a század végi időszakra vonatkozóan a tudományosság rétegzett fogalomhasználatára mutatott rá.⁷³ Ennek értelmében a tudományosság többé nemcsak a *scientia (scientiae)* akadémiai formáiban, hanem mint *scientia popularis* a tudásnépszerűsítés mediális közegein (olvasóköri, nyomtatványok, újságlevelek) keresztül hatotta át a társadalmat, így pedig egy szélesebb (olvasó)közönséghez is eljuthatott. A szélesebb olvasóközönség piaci igényeinek kiszolgálása egy új értelmiségi réteg kialakulását eredményezte. A formálódó nyilvánosságszerkezetben így tehát felülreprezentált résztvevőkké váltak a patrióta, literátus értelmiség tagjai, akik az arisztokrácia támogatását megszerezve már inkább a vagyonos nemesi (*bene possessionati*), polgári, egyházi értelmiségi foglalkozást (papok, lelkészek, orvosok, jogászok, újság szerkesztők, tanárok) választó társadalmi rétegek képviselőiből kerültek ki.⁷⁴

A közjó szolgálata és a tudományosság anyanyelvű népszerűsítése a közügyek párhuzamos értelmezésének kialakulásához vezettek. Az első értelmében egy leegyszerűsített, pragmatikus közjófelfogásról volt szó, amely azt mondta ki, hogy az individuum napi tevékenysége révén is hozzájárulhat a társadalom morális és gazdasági gyarapodásához. A másik értelmezés ennél differenciáltabban fogalmazott. Itt a közjó egy viszonyhelyzet kifejeződését szolgálta, amelyben a hasznos ismeretek és tudományok döntő szerepet kaptak. A közjó tehát a tudás akkumulációját, az ismeretek társadalmi integrálódását jelentette. A tétel didaktikus ereje a közjó populáris értelmezéséből fakadt. Ebből következően tehát nemcsak a

---

⁷¹ Szinnyei VI, 7–9.

⁷² Kenderessy 1805, *Vélekedés*.

⁷³ A 18. század második felében a fogalom már az államtudományi irodalom hatására szoros kapcsolatba került a „jó rend”, „józan igazgatás” kameranista koncepciójával, habár tudhatóan a közügyekről való vitatkozás nem egyetlen módozatát képviselte a korba. Előbbihez ld. a *Történelmi Szemle* 2016/4 számának tanulmányait. Különösen: Hönich 2016, 508, 517–518; Kökényesi 2016.

⁷⁴ Kókay 1970; Kókay 1979. A (tudományos) patriotizmus eme megfogalmazódásához ld. a tudós hazafiság fogalmát. Debreczeni 2001; Debreczeni 2009, 197–216. A politikai nyelvi megközelítés felől ld. Takáts 2007, 14–21.

természetjogi, államtani, statisztikai, gazdasági művekben, hanem a nyelvkérdést tárgyaló szövegekben is megtalálható volt.⁷⁵ A korban népszerűvé vált víziót Kármán József (1769–1795) *A' Nemzet' csinosodása* c. írása fogalmazta meg:

„A' megfontoltt, megkérődzett, új és hasznos Igazságok Forgásba jőnek, mert – interessálnak. Az Emberek' Esmérete, Hazánk' 's Állapotunk' Esmérete, terjedni fog, mert a' magunk Világát fogjuk Könyveinkben találni. A' Gondolkozás, a' Meggyőződés, és gyökeres Tudományok veszik fel az Uralkodópáltzát, és mivel ezek nélkül nem tsak haszontalan, de valóban ártalmas és Nemzeteket részegítő minden Világosodás, e' lesz nálunk az igaz, és józan Világosodás böl dog Időnyílása.”⁷⁶

A szöveghely nemcsak azért volt fontos, mert felhívta a figyelmet a tudományossághoz tapadó morális értelmezés lehetőségére, hanem mert ezzel együtt rávilágított a populáris tudományosságkép ambivalenciájára is. A „töréstesztet” az *utile et dulce* kritérium érvényesítése jelentette, amely újabb árnyalattal gazdagította az anyanyelv kiműveléséről szóló vitákat.⁷⁷ A populáris irodalom ebből a szemszögből nézve tehát már problémaként merült fel, amely nem szolgálhatja kellő hatékonysággal a nemzeti nyelv kipallérozódását. Kármán József szövege ebben a tekintetben is egy gyakori vélekedést fogalmazott meg. Álláspontja szerint az egyszerűbb szövegektől megkívánt „haszon” és „gyönyörködtetés” (a szöveg más részein „kellemetesség” és „nyájas Popularitas”) csak a versekre jellemző és elsősorban a kiművelődésben alsóbb lépcsőfokon álló nemzeteknél érhet célt, ezért nem tekinthető mércének a tudományos szövegek esetében.⁷⁸

Kármán érvelésének háttérben az a (késő)humanista elképzelés állt, amely a tudományt szigorúan a filozófia vagy a bölcselet termékeként fogta fel, és amely a tudomány fogalom 18. századi végi fragmentálódásának következtében egyre érzékenyebben reagált az ismeretek magán és nyilvános használata közötti polarizációra. Ezzel azonban egy olyan ellentmondásos érvelést érvényesített, amely az anyanyelv kiművelésének közösségi feladatát a tudósköztársaság beavatottjaira bízta volna. Ezt az arisztokratikus alap gondolatot ugyan más

---

⁷⁵ Decsy Sámuel 1790-ben megjelent *Pannóniai Fénikszében* például Salamon király álmának példázatában: „A' gazdagságot egy tűz, egy árviz, 's más hasonló szerentsétlenség meg-emészti; a' tudomány pedig állandó és még e' világon túl-is el-kisíri az embert. Egy szóval, a' kinek tudománya vagyon, annak semmi szüksége nintsen, minden földi királyoknál gazdagabb.” Decsy 1790, 266.

⁷⁶ Kármán 1999, 314.

⁷⁷ Debreczeni 2009, 135–137.

⁷⁸ „Mint Szíveket készítő, lágyító, és szelídítő, Áldása tehát a' Nemzeteknek a' Póézis. De - ha mindég jádzunk, ha mindég tsak a' Virágok után kapdosunk, ha a' szép Fedelet a' tarka Borítékot szeretjük, nem emellyük nagyra soha Nemzetünket.” Kármán 1999, 309.

szervezők is képviselték még,⁷⁹ ugyanakkor azt is látni kell, hogy a kérdés megítésére 1790-es években a már több ponton a liberalizálódás jegyeit mutatta.⁸⁰ Ennek köszönhetően több koncepció is született, amelyek a Magyar Tudós Társaság, a Nemzeti Színház felállítását, egy általános magyar nyelvmester (grammatika) és szótár kidolgozását, illetve a hasznosnak ítélt tudományok és mesterségek oktatásba történő bevezetését egy szélesebb társadalmi, támogatói kör bevonásával valósították volna meg.⁸¹ Mindez azonban az 1790-es évek nyelvi modernizációládásának csak az egyik olvasatát jelentette.

A másik megközelítés a latin szövegkultúrát működtető fordítási és kompilációs gyakorlatok felülvizsgálatából következett. Az anyanyelvűség persze ebben a közegben is változást eredményezett. Az *imitatio* klasszikus esztétikai elve helyett például egyre fontosabb elvárássá vált a fordítás originalitása. A beinduló „fordítási verseny”⁸² így részben a latin nyelvű kulturális javak szűrését, átmentését szolgálta, de a tudományok tekintetében is új megvilágításba helyezte a régiek és a modernek között kiélesedő vitát.⁸³ Vagyis annak eldöntését, hogy a nyelvművelés ügye szempontjából mely nyelvek, és mely tudásterületek bizonyulnak majd hasznosnak a csinosodásban való előmenetel során. A tudományos irodalom tekintetében különösen nagy figyelmet kapott a terminológia magyarításának problémája. A számos próbálkozás között különösen érdekes a filozófia esete, amelynek nehézségeiről sok részletet elárul Barczafalvi Szabó Dávid (1752/53?–1828) 1792-ben megjelent munkája.

A' tudomány magyarul c. műben az ekkor a Sárospataki Kollégiumban matematikát és fizikát tanító filozófus professzor egy teljes ismeretelméletet magyarázott el magyar nyelven, emellett külön kitért még a kollégiumi oktatás számára jelentős tudásterületek bemutatására is. Az ilyen listaszerű ismertetések a közhasznú pedagógiai funkciójuk következtében nem kizárólag tananyagokban, hanem tudományos társaságtervezetekben és nevelői iniciatívákban is megtalálhatók voltak.⁸⁴ A szakterminológia magyar nyelvű visszaadásának elterjedt módját jelentette még a szógyűjtemények közreadása, amelyek a nyelvújítás szöszedeteihez hasonlóan számos később kikopott változatot őriztek meg, esetenként pedig még a 19.

---

⁷⁹ Ehhez ld. Bessenyei György (1747–1811) 1781-ben született, 1790-ben kinyomtatott röpirat kritika kiadásához, filológiai megjegyzésekhez és jegyzetekhez ld. Bessenyei 2007, 136–149, 236–237, 469–492.

⁸⁰ Ezt mutatta Decsynél a filozófus király platóni kontextusának ártértelemezése. Vö. Bodnár-Király 2017b, 484–488.

⁸¹ Bíró 2003, 189–248.

⁸² Margócsy 2015, 32–33.

⁸³ A vitát összefoglalja Horkay Hörcher 2013, 120–140. A latin nyelvű tudományosság viszonylatában ld. Balogh 2015.

⁸⁴ Barczafalvi esetében ez részben megegyezett a kollégiumi oktatás prioritásával, vagyis a geológia, *historia naturalis*, matematika, filozófiai metafizika és pszichológia tárgyainak tanításával. Barczafalvi 1792, 57.

századi szótár- és lexikonirodalomban is feltűnedeztek.⁸⁵ Barczafalvi terminológiai újításait az utókor leértékelte. A tudományterületek később bevett elnevezései ugyanis nem követték a sárospataki professzor nyelvi innovációját.⁸⁶ Barczafalvi esete azonban így sem nevezhető kivételesnek. A nyelvi modernizálódás lassú kibontakozásának köszönhetően ugyanis még a 19. századi filozófiatörténetben is gyakran előfordult, hogy a magyar elnevezés helyett a szerző inkább a latin vagy német eredetit választotta.⁸⁷

A nyelvi modernizáció ugyanakkor nem egyedülálló jelenség volt. Habár a tudományosság fontos szerepet játszott benne, a társadalmi fejlődéssel kapcsolatos percepciók túlmutattak a nyelv problémáján. Ennek a kontextusnak általános diszkurzív keretét az utóbbi idők kutatása a csinosodás, csiszolódás (*politúra, politeness, politesse, refinement, Refinierung*) jelenséghez kötődő morális, esztétikai, ökonómiai jelentésváltozatokkal magyarázta, és általánosan a kifejezés angolszász terminológiájának átültetésével hozta összefüggésbe. A rugalmas definíció így magába hordozta az ízlés civilizálódását, valamint az egyén morális és társasági nemesedését. Ugyanakkor, – egyúttal analogikus módon – ki is terjesztette a társadalmi cselekvések olyan területeire, mint a kereskedelem, a tudományos praxis, a művészetek vagy a nyelvművelés.⁸⁸ Az anyanyelvűség kapcsán a fogalom ennél koncentráltabb jelentésekben is előfordult, a korabeli politikai szóhasználat azonban nem tett lényegi különbséget a nyelvi, a tudományos és a társadalmi csinosítás esetei között.⁸⁹

A jelenség – módszertani szempontból – az eszmetörténet középszintű elméleteinek esetét idézte, amely a kiterjesztő szóhasználat következtében nem tűnik alkalmasnak a 18. századi tudományos modernizáció leírására. Ezen a ponton a dolgozatban a differenciált fogalomhasználat érdekében a német metafizikai, morálfilozófiai hagyományból származó

---

⁸⁵ Ilyen szöveget csatolt például a kantiánus filozófus Márton István (1760–1831) a *Keresztyén theologi morál* c. művének toldalékához vagy a nyelvész, filozófus Verseggy Ferenc 1818-ban megjelent *A' filozófiának talpigazságira épített felelet* c. könyvéhez. Márton 1796, 663–769; Verseggy 1818a, 372–377, 378–384. A szóalkotás problémájával külön foglalkozott még 1828-ban kiadott lexikonának bevezetőjében. Verseggy 1826, iii–xxiv.

⁸⁶ A szerzőnél a szónoklattan „Mondákság”, az ortográfia „Betűíráság”, a geográfia „Földíráság” stb. elnevezéseket kapta. Barczafalvi 1792, 36.

⁸⁷ Mészáros 2000, 123.

⁸⁸ Mint politikai, esztétikai kategória ld. Kontler 1997, 189–191; Szilágyi 1998, 404–424; Szécsényi 2002, 38–39, 56; Bodrogi 2012, 66–67, 171; Horkay Hörcher 2013, 144–170; Takáts 2014a, 53–54; Takáts 2014b, 85. Vö. Pocock 1981, 959–961; Trencsényi 2007, 15–18, 39–57; Szűcs 2008, 16–24.

⁸⁹ „Sokkalt könnyebb dolog lett volna ugyan a' Társaságnak, az Europai számtalan Journalokból a' szebb-szebb Cikkelyeket, u. m. az aproság külföldi hasznos dolgokat, vagy a' kellemetes semmiségeket, ki-szedni, fordítani 's ki-adni; de ezzel a' Társaság leg-első Törvényét meg-csalta volna. Annak veleje ez: hogy a' Nemzeti Nyelvnek Világa legyen; ez a' Haza esméretét illető dolgokkal 's eredeti munkákkal neveltessék; ennek alkalmazosságával mind a' gondolo Elme, mind a' dolgozo penna gyakoroltassék; az eröltetés nélkül valo tiszta Beszédnek 's jo Iznek Példái adattassanak; és hogy ez a' nagyra néző munka már egyszer Nemzetünkben-is el-kezdődvén, időrül időre, lassan lassan, de bizonyos lépésekkel nagyobb tökéletességre vitessék; egyszersmind pedig annak elő segillesére fel-ébredtetvén, a' munkás kéz, gondolo Elme, 's Haza javával buzgo sziv atyafiságon egybe-köttessenek.” *A Magyar Nyelvművelő társaság* 1796, 285–286.

tökéletesedés (*perfectio, Vollkommenheit*) terminust fogom használni. Ezzel a célom a fejlődés hierarchikus elméleteinek szétszalázása, a csinosodás jelenség mögötti pluralitás hangsúlyozása, illetve azon teóriák kiemelése, amelyek valóban szerepet játszottak a tudományosság által propagált fejlődési koncepciók kidolgozásában. A tökéletesedés kifejezés ebben a tekintetben azért is tűnik megfelelőbb választásnak, mivel a korszakban a csinosodáshoz hasonlóan széles szemantikai mezővel bírt, szövegszerű használatát ugyanakkor a kulturtranszferek és a – leginkább Németországig elérő – peregrinációs útvonalak működése felől is könnyebb magyarázni.

A tökéletesedés fogalom kontextusát részletesen a következő fejezet tárgyalja. Annyit azonban már most érdemes előrebocsátani, hogy a terminust még a késő felvilágosodás időszaka is a középkori bibliaértelmezés hagyományáig vezette vissza. Vagyis még a kortársak szemében is egy olyan teozófiai kifejezésről volt szó, amely a 18. század közepén egyszerre tömörítette magába a teológiai (az isteni kinyilatkoztatás akaratát), a filozófiai (mint természeti törvényt), a tudományos (a társadalmi fejlődést) és az egyéb szekuláris használatokat (pl. egy szerszám vágóképességének növelését, csiszolását).⁹⁰ A 18. század végi magyar nyelvű (tudományos) forráskorpuszban a fejlődés folyamatára alkalmazott szavak között a *tökéletesbülés, csinosság* mellett gyakran tűntek fel a *kiteljesedés, kiművelődés* fogalmi. Utóbbiak egyértelműen a német *bilden, Bildung* kifejezések fordításai voltak, eszmetörténeti és szemantikai forrásvidékük pedig kétséget kizáróan a német metafizikai és populáris filozófiai előzmények jelenlétét valószínűsítik. A soron következő fejezetben éppen ezért kulcskérdéssé válik, hogy a német gyökerű fejlődéskoncepciókat a maguk filozófiai, tudományos kontextusuk felől vegyük szemügyre.

A fenti gondolatmenet jelentősége tehát abban a kérdésben foglalható össze, hogy egy ilyen tudományos fogalomhasználat milyen mértékben vezethető le abból a szakirodalmi értelmezésből, amely csinosodáson az eddigiek során leginkább a 18. század végi röpiratirodalom politikai szóhasználatát értette. A dolgozat a kérdésre azt az előzetes választ adja, hogy a konceptuális összefüggések precízebb megértése érdekében érdemes a 18. századi magyarországi tudományos modernizáció helyzetét a németországi filozófiai diskurzusok és tökéletesedés problémája felől szemlélni. Erre nem csupán azért van szükség, hogy az adott szerző ne essen egyazon kategóriába az erkölcsök vagy az ízlés civilizálódásának apológétaival. Hanem, hogy így elkerülhetővé váljon egy a kifejezéssel kapcsolatos gyakori tévedés. A csinosodás terminus esetünkben ugyanis azért sem lenne

---

⁹⁰ Vö. *Vollkommenheit, Perfectio* szócikkkel: Zedler 1746, 491–494.

alkalmas elemzési kategória, mivel a nehezen leszűkíthető értelmezési tartomány következtében gátolná a vizsgálati tárgy megértését is. Occam borotvájának tudománytörténeti példázatára utalva tehát a soron következő fejezetben az lenne a cél, hogy ne minden esetben az egyszerűbbnek és tömörebbnek látszó magyarázatot kövessük.⁹¹

Írásunk ebben a tekintetben tehát a tudományos beszédmódhoz jobban illeszkedő megközelítés érvényesítése mellett foglal állást, és a fenti felvetéseken túl további céljának tekinti a politikai és tudományos modernitások közötti szakadék áthidalását, valamint a csinosodás fogalom redukált, kontextuális használatát. Ezen túl azt is feltételezi, hogy a politika és tudományosság jelenségei közötti szembenállás a kora újkor ezen időszakában nem összemérhető a jelenkori tapasztalatokkal. A politikai szándékok ugyanis a kortárs morálemléletekhez igazodva sok esetben a tudományosság köntösében mutatkoztak meg, miközben a tudományosság képviselői sem egy kiépült és elkülönült intézményrendszer keretein belül működtek még, hanem tudásukkal sokszor maguk is politikai célokat támogattak.⁹² A dolgozatban ebből fakadóan úgy fogok tekinteni a tudományos beszédre, mint amely még nem elkülönült alrendszerét, hanem szerves elemét képezte a születőfélben lévő politikai és társadalmi nyilvánosság(ok)nak.⁹³

---

⁹¹ Takáts 2014a, 2014b. A kérdést az eszmetörténetírás kapcsán a módszertani kollektívizmus felől tárgyalta: Szűcs 2010a, 31–32, 35–37.

⁹² Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő- és Kéziratkiadó Társaság példáján ld. Dávid 2013, 10–11, 50–79.

⁹³ Ehhez hasonlóan az irodalmi tér 19. századi differenciálódásához ld. Szajbély 2005.

2. Fejezet

„FEJLŐDÉS” A FELVILÁGOSODÁS TUDOMÁNYOSSÁGÁBAN

„Nem igen volt még olyan kor, melyet annyira áthatott és olyan lelkesítően megmozgatott volna a szellemi haladás eszméje, mint a felvilágosodás évszázadát. Félreértjük azonban a „haladás” eszméjének legmélyebb értelmét és voltaképpen magvát, ha pusztán mennyiségi kérdésnek tekintjük, és csupán a tudás gyarapításaként, progressus in indefinitumként fogjuk fel. A kvantitatív bővülés mellett mindig jelen van a kvalitatív tényező; a tudás határterületeire való folyamatos kilépéssel együtt egy mind tudatosabb és eltökéltebb visszatérés is zajlik a tudás tulajdonképpeni centrumához.”⁹⁴

Alábbi fejezet azokat az tudományos, filozófiai koncepciókat mutatja be, amelyek a korai felvilágosodástól kezdve meghatározták a fejlődésről és modernizációról alkotott gondolkodást. A 18. századvég értelmiségi nemzedéke még „vakon hitt” az ilyen irányú fejlődés lehetőségében. A fejlődés a korban azonban már ekkor sem szimpla politikai vagy társadalmi kérdésként merült fel, hanem a felvilágosodás önképével szorosán összefonódó tudományosság importcikke volt, amely szélsőséges pillanataiban a rendi társadalom tudásalapú reformját is előirányozta.⁹⁵ A 18. századi fejlődésgondolat sok tekintetben már magán hordozta a haladás és civilizálódás később kanonizált képzetét, miközben számos kérdésben még az elődök nyomdokain járt. A fejlődés érzetének ez a paradoxona sokszor a kortársak visszaemlékezéseiben is megjelent. Jól mutatta ezt pl. Kazinczy Ferenc Döbrentei Gáborhoz írott 1818. március 21-i levele is. Mint írja: *„Wolf, Cartesius, a' Görög Philosophia Mesterei rendesnek látszó dolgokat tanítottak. De a' kik az ő pontjokra emelkedtek-fel, látták, hogy az a' rendes dolog nem rendes dolog 's a' hagymázi beszéd nem hagymázi beszéd. Nem bánnánk e bölcsebben, ha azt mondanánk, megolvassván Kantnak populáris írásait, a' mit Socratesz monda a' Heraclitus nehéz értelmű Munkája felől: a' mit érték benne, szép volt, 's így azt húzóm-ki, hogy az is szép lesz, a' mit nem érttem. Kánt ki kezd jőni a' módiból, 's egyik Systhema eltolja a' másikat. 'S ez mindég így volt 's mindég így lesz, mert az emberek*

---

⁹⁴ Cassirer 2007, 21.

⁹⁵ A modernizáció ezen vetületét Poró János August Ludwig Schlözerről szóló disszertációja még a politikai gondolkodás azon vetületéhez sorolta, amely a felvilágosult abszolutizmus nyújtott politikai keretek és a polgárosodás összefonódása révén a társadalmi-politikai továbblépés lehetőségeit kutatta. Vö. Poór 1978, 3–15, kül. 11–13.

újságon kapó 's ósághoz ragaszkodó, egyenes és makacs, nemes és nemtelen, szelíd és virrongó teremtések.”⁹⁶ Kazinczy sorai nem csupán egyfajta trendszerűséget érzekeltek a filozófiában, hanem – mai szemmel nézve – mintha a tudományosság valódi, „rendes” működésére emlékeztettek volna.⁹⁷ Kazinczy szemszögéből elsőre tehát úgy tűnhet a modern olvasó számára, hogy a filozófiának ez a fajta rendes működése vagy haladása már az antikvitás óta ugyanazt a logikát követte, miközben időről-időre meg kellett küzdeni a korábbi időszakok reziduális gyakorlataival. A Kazinczy-idézet a dolgozat tárgyára vonatkozóan is fontos interpretációs problémára hívja fel a figyelmet. Még pedig arra, hogy a filozófiai vagy tudományos elképzelések ekkor még egy premodern keretben működnek, ahol még nem az újszerűség – de nem is a Kazinczy által okként megjelölt emberi természet – döntötte el, hogy az adott időszakban mi számított éppen „rendesnek” vagy „rendetlennek”. Ha tehát közelebbről vesszük szemügyre a Kazinczyéhoz hasonló fogalompárokat (rendes/rendetlen, régi/új, populáris/nehéz stb.), akkor esetenként az is láthatóvá válik majd, hogy a kifejezni próbált megkülönböztetések mintha nem az áltunk ismert logikát tükröznék még vissza, hanem olykor valami egészen mást. Ahhoz, hogy érthetővé váljon, hogy ez a „más” a 18. századi tudományosság közegében (idértve a fejlődés problémáját is) mit jelentett, milyen egyéb specifikumokkal bírt, további szempontok bevonására lesz szükség.

Az első ilyen némileg triviálisnak tetsző szempontot a tudomány modern diszciplináris és történeti olvasata közötti feszültség tudatosítása jelentené. John Henry a problémát röviden úgy összegezte, hogy *„a tudomány szó mai használata elsőként a 19. század alkotása, vagyis az igazat megvallva a tudomány, mint olyan mai értelemben nem létezett a koramodern időszakában.”*⁹⁸ Henry megállapítása a filozófiatörténet és fejlődés képzete kapcsán is igaznak tekinthető. Vagyis a kora újkorban sem a tudomány, sem a filozófia, sem a fejlődés tekintetében nem állt rendelkezésre a jelenkori megértést segítő gazdag szellemi tradíció. Ezzel ellentétben annál több, a jelenséggel első ránézésre nem egyértelmű kapcsolatban álló megfogalmazás, leírás kapott ekkor még figyelmet, amelyek ugyanakkor más-más hagyományok felől értelmezték a filozófia, a tudomány, illetve a fejlődés jelenségét.

A 18. századi kutatásokban a tudományosság, a filozófia és a fejlődés kapcsolata több oldalról is megközelíthető. A kérdés filozófiatörténeti kutatását meghatározó kontextualista olvasatot a cassireri „felvilágosodás filozófiája” koncepció alapozta meg, amely szándéka

---

⁹⁶ Kaz. Lev. XV., 537.

⁹⁷ Kazinczy szóhasználatában a „rendes” kifejezés itt a normálistól, megszokottól eltérő értelemben fordul elő. A Kazinczy-filológiában nyújtott segítségéért Szilágyi Mártonnak tartozom köszönettel.

⁹⁸ „Our present use of the word 'science' was first coined in the nineteenth century and, strictly speaking, there was no such a thing as 'science' in our sense in the early modern period.” Henry 2002, 4. Ehhez még ld. Shapin 2006, 179–180.

szerint a felvilágosodás szellemi áramlatainak revidálásának nevében igyekezett választ találni a kései romantika retrospektív olvasatából fakadó kihívásokra, amelyek az előtörténetiségre hivatkozva a 19. századi fejlődési folyamatok előszobájaként tekintettek a felvilágosodás időszakára. Cassirer válasza a 17–18. századforduló tudományosságának erős kontinuitására és a század szellemi önmozgását igazoló bizonyítékok felmutatására épült.⁹⁹ A társadalmi és tudományos fejlődés autonóm és egységes eszméje ugyanakkor nem csak filozófiai értelemben létezett, hanem a tudás disszeminációja és a praktikum oldaláról is felvetődött. Ez a párhuzamos retorika általánosan jellemezte a korai felvilágosodás azon irányzatait, amelyek a skolasztikus filozófiával szemben kezdték pozicionálni magukat. Vagyis miközben a felvilágosodás lokális tudásközpontjaiban (akadémiák, tudós társaságok, egyetemek, egyházi oktatási intézmények stb.) valóban érvényben volt a fejlődés akadémikus (bibliai, enciklopédikus, ontológiai) magyarázata, az újabb revizionista törekvések az ismeretek hasznosságának új értelmére reflektáltak.

A második fontos szempont, hogy a kontextuális vizsgálatból fakadóan is érdemes a fejlődés jelenségét már a korai felvilágosodástól kezdve plurális értelemben használni. Ezzel egyrészt elkerülhetővé válik, hogy a fejlődést önmagában szemléljük. Másrészt így válik majd láthatóvá, hogy ezeket a filozófiai, tudományos koncepciókat szerzőik olykor éppen egymással szemben fogalmazták meg. A pluralitás ilyen felfogása kapcsán is érvényesnek tekinthető a társadalmi és politikai (alap)fogalmak poliszémiája.¹⁰⁰ Történeti szempontból a fejlődés 18. századi története különösen érdekes példáját szolgáltatja ennek a poliszémiának. Ezt jól jelezte a probléma megfogalmazását segítő „fogalmi bokrok” megjelenése. A 17-18. század fordulóján születő filozófiai és teológiai szövegekben még a latin *perfectio* és a német *Vollkommenheit* (*Vollkommendieren*, *vollkommende*, *vollkommen*, *Unvollkommenheit*, *Vervollkommung*) kifejezések egységesen a gondviselés akaratának értelmét és irányát

---

⁹⁹ „Ennek megfelelően a filozófia nem a megismerés egyik sajátos területét jelenti, amely a természet-, jog- vagy az államtudomány stb. tételei mellett vagy fölött helyezkedik el, hanem olyan mindent átfogó közeget, amelyben azok kialakulnak, fejlődnek és megalapozást nyernek. Nem különül el többé a természettudománytól, a történelemtől, a jogtudománytól, a politikától, hanem mindezek éltető elemévé válik, olyan atmoszférává, amely létezésük és működésük egyedüli alapját képezi.” Cassirer 2007, 12. A felvilágosodás, mint autonóm periódus három elemet tartalmazott: 1) A szellemtörténeti vizsgálódás háttérben a filozófiatörténet fenomenológiája állt, amely a Leibniztől Kantig terjedő német metafizikai hagyomány megújulásának hagyományába illeszkedett. 2) Cassirer számára a század filozófiai önmozgása szorosan összefüggött a tudomány autonóm létezését alátámasztó módszertani újításokkal, mint pl. a racionális kalkulus és az analízis matematikai eljárásainak kialakulása.⁹⁹ 3) A filozófiatörténeti sémából következően a 18. századi fejlődés alapmintáját Leibniz *Monadologie* c. műve határozta meg. Cassirer 2007, 44, 49–51.

¹⁰⁰ Szabó 1998, 47–51. A használat során keletkező többértehetőség gyakran alakít ki egymásra reflektáló fogalmi párokat a politikai nyelvben, amelyek asszimmetrikus viszonyokat fejeznek ki. Koselleck nyomán ehhez ld. Szabó 1998, 65–75.

fejlesztették ki.¹⁰¹ Ezzel szemben a század közepének szótár és lexikonirodalmában már egyaránt fellelhető volt egy újabb jelentés, amely a korábbi teleologikus értelmezés fragmentálódását vetítette maga elé. Az új jelentésben különösen a szemantikai tágulás (*Entwicklung, Erneuerung, Verbesserung, Politur* stb.) vált fontossá, amely átterjedt a kritikai reflexiók (*perfectibilité*) és a szekularizálódó használatok tartományaira is.¹⁰² A fogalmi átrendeződés harmadik hullámát a 18. század utolsó harmadában megerősödő, pedagógiai és esztétikai koncepciók (*Bildung*) elterjedése jelentette. A fejlődés jelentésmódosulásait strukturáló három időszakaszban ugyanakkor közös elem maradt, hogy a tudás és fejlődés kereteit – egészen a 18–19. század fordulójáig – még egy premodern, előre elrendezett, a természetfölötti által egyre inkább közvetett módon koordinált világ határozta meg. Ez az „ésszerű” korlát ugyanakkor nem csak episztemológiai, hanem politikai irányjelző is volt a tudományosság képviselői számára, amelyet érdemes volt figyelembe venni azoknak, akik hozzá akartak járulni a felvilágosodás célkitűzéseéhez. Mindennek a tudomány önszemléletére vonatkozóan két további következménye is volt.

Egyrészt, a jelszavak szintjén a felvilágosodás tudományossága gyakran érvelt a vallási babonákkal és tévelygésekkel való végleges szakítás mellett, miközben az elméleti tudásterületeken a vallás és tudomány kapcsolata továbbra is szoros maradt. Másrészt, kialakult a felvilágosult tudomány kozmopolita és lokális önszemléletére épülő retorika is, amely a tudományosság összeurópai vezető, regionális, felzárkóztató és általános társadalmi funkcióját hangsúlyozta.¹⁰³ A folyamatot ugyan a kutatás leggyakrabban a szekularizáció, laicizálódás jelzőkkel illette, a vallás és tudomány viszonyára legalább annyira igaz volt a kettő együttműködése.¹⁰⁴ Habár a dolgozatnak nem kifejezett célja állást foglalni a kérdésben, a pontosabb fogalomhasználat érdekében előnyösebbnek tűnik az eseti megfogalmazások specifikálása. Mégpedig abban az értelemben, hogy a szekularizálódás folyamata alá sorolt jelenség éppen a vallással egyenértékű teológiaellenességre, a racionális ismeretszerzés elutasítására vagy a metafizikai érvelés tudománytalanságára vonatkozott.

A fejezet a következőkben három részre bontva mutatja be az emberi és társadalmi fejlődés elméleti, filozófiai megfogalmazását a felvilágosodás tudományosságában. A filozófia (egyes kutatási irányok értelmében természetfilozófia) ezen diskurzusformáló

---

¹⁰¹ A fogalom filozófiai jelentéséhez ld. Hoffmann XI, 1115–1132.

¹⁰² Zedler 1746, 491–494; Krünitz 1855, 256. A fogalom történetéhez ld. *Perfektibilität* szócikk: Hornig VII, 238–239.

¹⁰³ Trencsényi–Janowski–Baár–Falina–Kopeček 2016, 56.

¹⁰⁴ A laicizálódás, szekularizáció, elvilágiasodás irodalomtörténeti historiográfiájához ld. Klaniczay 1964, 551–568; Bíró 2013, 22–35; Jankovits–Orlovsky 2007, 643–655; Debreczeni 2009, 25–48. A kérdés kritikai megközelítéséhez és a vita összefoglalásához ld. Szilágyi 2009a, 12–19.

szerepét „ernyőtudomány” jellege alapozta meg. Egyfelől a matematikai természetfilozófia előretörése, másrészt a késő humanista tudományos kultúra átalakulásának köszönhetően.¹⁰⁵

A fejezet első része azokat a 17. század végi elméleti diskurzusokat tárgyalja, amelyek részben a kontinentális vitákban felmerülő újabb irányzatokra, részben a protestáns teológiai megújulással előtérbe került ismeretelméleti szkepszisre reflektáltak. Utóbbi esetében külön kitér a pietizmus szellemi hatására, amely a tudomány és a filozófia jótékony hatását az emberi értelem képességeinek kiterjesztésében, kiművelésében, tökéletesítésében (*emendatio intellectus et voluntatis*) és a praktikus (társadalmi, közösségi) célok összeegyeztetésében határozta meg. Ezek a koncepciók eltérő elméleti előfeltevéseik ellenére is három közös ponton egyetértettek az emberi fejlődés és a tudomány lényegét illetően: 1) A fejlődés célja az értelem és erkölcsi tökéletesedés elérése, amelyhez a tudomány eszköz jellegéből fakadóan hatékonyan képes hozzájárulni. 2) A tudomány akkor alkalmas egy ilyen cél elérésére, ha hasznos (és praktikus) ismereteket közvetít. 3) Az ilyen módon felfogott tudományos ismeret nem csak fejleszti az emberi képességeket, hanem képes elejét venni a babonáságnak és más tévelygéseknek, azaz nevelő hatása és civilizáló funkciója is van.

A fejezet második egysége a Christian Wolff-féle (1679–1754) tökéletesedéstanra koncentrálnak és azt mutatja meg, hogy a praktikus filozófia megfogalmazása miként készítette elő a fejlődés századvégi tudományos percepcióját. A wolffi rendszeralkotás a korabeli filozófiai metafizikai hagyomány racionalizálásával gondolta újra azon garanciákat, amelyeket korábban az ember morális, természeti és társadalmi kötelezettségeit magyarázó természetjog tárgyalt. A Wolffnál megjelenő új filozófiai, tudományos keretrendszer lehetővé tette, hogy a tökéletesedésként értett fejlődés a természetjog, a lélektan és a morál más területeinek (ökonómia, jog, politika) is alapelvévé váljon. A wolffi tanok elterjedésében a meghatározó jelentősége volt a széles tanítványi kör által megvalósuló hollandiai, dániai, svájci, francia-, svéd-, orosz-, olasz-, spanyolországi és kelet-európai recepciónak. A wolffi fejlődésfogalom így sokszor még a 18–19. század fordulóját követő társadalmi vitákban is felbukkant.

A fejezet záró szakasza először a wolffi felfogással több lényeges ponton vitába szálló *Bildung* koncepciót elemzi, amely a filozófia, a lélektan és a (filozófiai) antropológia diszciplinárizálódásával és popularizálódásával párhuzamosan alakult ki, és amely a tökéletesedés hagyományos tantételét egy az értelmi, érzelmi, fizikai jellemzőkből építkező individuális moráleméletet irányzott elő. Majd ezt követően tér ki a pedagógia esetére. A

---

¹⁰⁵ A reneszánsz természetfilozófiai kép átrendeződésével kezdődő történeti folyamatot röviden összefoglalta Henry 2002, 1–8. Újabban Reill 2003, 23–28.

pedagógia előfeltevéseit tekintve a nevelés gyakorlati és diszciplináris foglalatává válva az önművelés és az ideális képzés keverékeként volt értelmezhető a 18. század második felében. A *Bildung*ban és a pedagógiai nevelésben ugyanakkor közös volt, hogy a fejlődést a moralitás individuális minőségében az egyéni képességek, ízlés és erkölcsök fejlesztése (*Verbesserung*, *Refinierung*) révén való közösségi hozzájárulásként értelmezték.

Az emberi és társadalmi fejlődés dilemmájára a 18. század több szinten reagált. A 17–18. századforduló kortársai számára az emberi fejlődés még alapvetően egy olyan elméleti problémát jelentett, amely szoros kapcsolatban állt a kinyilatkoztatás és a természetes vallás lineáris, eszkatalogikus értelmével. Vagyis a később nagy népszerűségnek örvendő rousseau-i nézőponttal szemben még nem az emberi fejlődés iránya volt a kétséges, hanem az, hogy a bűnbeesést követően az emberi értelem milyen mértékig képes felismerni a természetfölötti ezen akarátát. A 18. század közepének gondolkodóinál ellenben már jelentkezett a lineáris fejlődés megkérdőjelezése, amely a tökéletlenségből fakadó degeneráció és a visszaesés elméleti, történeti és társadalmi konzekvenciáira mutatott rá. Az optimista-pesszimista álláspont tanulságaival végül a század utolsó harmadának diskurzusai néztek szembe. Mégpedig oly módon, hogy a kritikai észrevételek megtartása mellett egyre nagyobb hangsúlyt fektettek az öntökéletesedés társadalmi (morális és praktikus) következményeinek elemzésére és leírására.

1. Tökéletesedés a korai felvilágosodás időszakában

A korai felvilágosodás vitáiban a fejlődésproblematika még nem szekuláris formában, hanem – elsősorban a protestáns teológiákban – a tudás és a hit ellentmondásainak összefüggésében vetődött fel. Mint azt Pascal jóslata előre jelezte, a konfliktusokra a 17. század végétől az a paradox helyzet gyakorolt hatást, hogy a filozófia vagy természetes vallás Istene egyre nehezebben volt összeegyeztethető a bibliai Istennel.¹⁰⁶ A korabeli tudástérképen a probléma ennél valamivel összetettebb módon jelent meg, amely egyszerre érintette a természetfilozófia tudományának, a természetes vallás (*theologia naturalis*) és a kinyilatkoztatás értelmét magyarázó teológia metafizikai alaptételeit. Mint azt Maria Rosa Antognazza jelezte, a megoldási javaslatok egy része a természetes vallás vonatkoztatási kereteinek újrarajzolásával kísérletezett. Vagyis ahogy azt Leibniz is tette, filozófiai avagy tudományos igazolást igyekezett találni egy sor olyan kérdésre, amely kívül állt az értelem felfogóképességén.¹⁰⁷

---

¹⁰⁶ Stempel 1975, 63.

¹⁰⁷ Antognazza 2006a, 667; Antognazza 2006b, 731.

A 17. század protestáns teológusai a kérdést nyilvánvaló szkepticizmussal kezelték. Azt feltételezték ugyanis, hogy az emberi értelem a bűnbeeséssel megromlott és elveszítette azon potenciáját, hogy teljes tisztaságában legyen képes befogadni a legfőbb igazságról szóló tanítást. A racionális értelem megbízhatóságával szembeni anti-intellektuális érvelés a tudományról való gondolkodásra és a tökéletesedés értelmezésére is kihatott. A 18. század eleji kontinentális, németországi vitákban a protestáns anti-intellektualizmus legmeghatározóbb irányzata egyértelműen a lutheránus alapokon nyugvó Philipp Jacob Spenerig (1635–1705) visszavezetett pietista mozgalom volt, amelynek hallei variánsa August Hermann Francke révén a doktrina (kinyilatkoztatás) és a tudás (természetes vallás) útjával szemben a vallásos rajongás, a kegyelemből fakadó isteni szeretet, valamint a gyakorlati vallás felé fordulást hirdette. Azaz semmilyen racionális érvet nem fogadott el Isten létezésével kapcsolatban.¹⁰⁸ Az anti-intellektuális álláspont mérsékeltebb változatát képviselte a Pierre Bayle-féle (1646–1706) kálvinista, kritikai bibliai exegétikai megközelítés, amely ugyan mind a vallásos babonaság, mind az ész tévelygése ellen szót emelt,¹⁰⁹ azonban továbbra is tagadta a hit és ész igazságainak összeegyeztethetőségét. A Bayle, Matthias Flacius Illyrius és Daniel Hofmann lutheránus teológusok által követett irányzat arra a kérdésre kereste a választ, hogy mi a teendő, ha az emberi ész meghaladó jelenségek ellentmondásosságáról kell ítéletet alkotni, azonban az ész eszközei tökéletlenségükből fakadóan nem alkalmazhatók. A hit és az ész igazságainak elválasztásával Bayle helyben hagyta az igazságok kettős természetét. Mivel az észre alapozó metafizikai és logikai magyarázatok nem érnek fel a természetfölötti magyarázatáig, ezért be kell látni korlátait és akkor is hinni kell a hit igazságaiban, ha az ész éppen ellentmondásosan ítéli meg.¹¹⁰ A Bayle-t és a pietistákat egyaránt foglalkoztató kérdésre a francia és angol szociniánus szerzők egy harmadik megoldást dolgoztak ki, amely immáron a merev anti-intellektuális állásponttal szemben a két fajta tudásforma kibékítését azon az elven tartotta lehetségesnek, hogy mind a kettő Istentől eredeztethető. Ezzel a lépéssel a hit és az ész igazságai egy szintre kerül(het)tek, ami a későbbi kritikák felől éppen az ateizmus (a természetfeletti feloldása) előtt nyitotta meg a lehetőséget.¹¹¹

---

¹⁰⁸ Spener 1675-ben megjelent *Pia desideria* c. művében a hangsúly a személyes megélt hitre, Isten és az embertársaink szeretetére történő belső törekvésre került. A szeretet absztrakt fogalma helyébe a kegyelem által elnyert hit ajándéka lépett. Spener vallási megújulást hirdető tervezetének kontextusához ld. az 1670-es évek pietista vitáit. Gierl 1997, 268–293. A pietizmus francke-i irányzatához ld. Wallmann 2000, 75–98.

¹⁰⁹ Antognazza 2006a, 672–673.

¹¹⁰ Antognazza 2006a, 667–668.

¹¹¹ Antognazza 2006a, 668.

A vallás és racionális tudás összeegyeztetésnek további neuralgikus pontját a kinyilatkoztatáshoz való viszony jelentette. Itt a kérdés úgy vetődött fel, hogy a racionális tudás milyen mértékben támaszkodhat az emberi értelmet meghaladó kinyilatkoztatásra, és ebben a helyzetben miként kezelje a természetes vallás által felhalmozott bizonyítékokat. A viták középpontjában a deista álláspont alaptétele állt, amely azt mondta ki, hogy Jézus eredeti tanítása megfeleltethető a természetes vallás univerzumának, azaz tanítványai legfőbb feladata ennek a makroverzumnak pozitív vallásá alakítása. A korai felvilágosodás angol-francia intellektuális klímájában a kinyilatkoztatásellenesség tradíciója bizonyult erősebbnek, ezért a szerzők nagy többségében a természetes vallás tudományos leírhatósága kapcsán a szociniánus állásfoglalást követték. Vagyis minden olyan tételt a megértéssel szembenállónak nyilvánítottak, amely nem volt redukálható az értelem szintjére.¹¹² Ezzel szemben a kontinens másik felén, a németországi teológusok alapvetően másként gondoltak. A pietizmus franckei megközelítésében látszódtott például, hogy a németországi intellektuális hagyományok megengedhetőnek tartották az elme képzeleteinek alárendelését a kinyilatkoztatás értelmének. A pietistáknál ez az alárendelés a gyakorlatban az ész és a világi tudás leértékelésével és a vallásos élet előtérbe helyezésével járt.¹¹³ Az európai gondolkodást keresztbemetsző két megközelítés különbsége nem maradt reflektálatlan a kor vitáiban.¹¹⁴ Tudománytörténeti szempontból a legjelentősebb frontvonal a 17–18. század fordulóján az angolszász-kontinentális szembenállást leképező newtoniánus és leibnizi álláspontok között alakult ki, amelyet Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) filozófus és Samuel Clarke (1675–1729) newtoniánus teológus 1715 és 1716 között zajló levélváltása követett.¹¹⁵

A levelezés körülményeit befolyásoló politikai, társadalmi és tudományos kontextusokat számos publikáció elemezte. Az összesen öt levelet és ugyanennyi válaszlevelet eredményező vita kontextusát Leibniz részéről számos körülmény befolyásolta. Ezek között biztosan szerepet játszottak a szerző politikai és tudományos ambíciói, az Ernst August hannoveri választófejedelemmel (1714-től I. György angol király) megromlott viszonya, a bizalmasával és egykori tanítványával, Karolina walesi hercegnővel való kapcsolat fenntartása, és eltérítése a newtoni természetfilozófiától, illetve a Newtonnal

---

¹¹² Antognazza 2006a, 673–674.

¹¹³ A hallei központot vezető August Hermann Francke (1663–1727) álláspontjához ld. Csepregi Zoltán megfogalmazását: „Francke a kegyesség és a tudomány egységét vallotta, mégis többre tartott »egy szemernyi élő hitet egy mázsányi pusztá történeti tudásnál, s egy csepp igaz szeretetet az összes tudomány egész tengerénél«”. Csepregi 2000, 16.

¹¹⁴ Összefoglaló jelleggel ld. Gerrish 2006, 642–656.

¹¹⁵ A vita közvetett módon még Newton 1727-es halálát követően is zajlott. Vö. Shapin 1981, 187. Erre utalt Antognazza 2009, 538.

szembeni averziója, amely a differenciál kalkulus feltalása körüli vitatott elsőségből fakadt.¹¹⁶ Leibniz első levelét 1715. novemberében küldte el egykori bizalmasának, aki azt megmutatta Samuel Clarkenak.¹¹⁷ Innentől a levélváltás Karolina hercegnő közvetítésével zajlott. A főbb vitapontok három téma köré csoportosíthatóak: 1) az isteni tudás iránya a természeti világban 2) a *plenum* és *vacuum* kérdése a newtoni és karteziánus térelméletekben 3) az anyag tulajdonságai. A kutatás a vitát a természetes vallás voluntarista és intellektualista értelmezéseinek szembenállásával magyarázza.¹¹⁸ Ennek lényege, hogy a 18. század elejére két párhuzamos értelemezése alakult ki annak a problémának, hogy a természet működése miként igazolhatja vissza Isten létezését és hatalmát. Ez az elkülönítés azonban a posztulált Isten-fogalomra is hatással volt. A voluntarista érvelés a newtoni természetfilozófiát integráló latitudiánus teológia belátásain alapult, azaz az 1710-es évek elejére már lényegesen továbbfejlesztett változatát képviselte az eredeti newtoni belátásoknak.¹¹⁹ A voluntaristák szempontjából a világ rendjét Isten beavatkozó természete igazolta, amely a folyamatos igazgatása révén fejezi ki akaratát és mutatkozik meg művében. Mint ahogy azt Clarke a harmadik levélben – Leibniz ellenvetéseire válaszul – Isten mindenütt jelenvalósága és művének tökéletessége kapcsán megerősítette, Isten mint aktív erő van jelen a világban.¹²⁰

*"Minthogy [...] mindenhol jelen van, valósággal, lényegileg és szubtanciálisan van jelen minden dolognál. Jelenléte csakugyan hatása révén nyilvánul meg, de nem tudna hatni, ha nem volna ott. A lélek nincs jelen a test minden részénél, és éppen ezért nem hat, valójában nem tud hatni a test minden részére, csak az agyra vagy bizonyos idegekre és szellemekre, melyek az Isten által létrehozott törvényeknek és összeköttetéseknek megfelelően befolyásolják az egész testet."*¹²¹

Illetve,

---

¹¹⁶ Leibniz intencióit összefoglalásához ld. *A Leibniz – Clarke levelezés*, 8–16; Antognazza 2009, 531–538. A szélesebb politikai és társadalmi összefüggéseket angol kontextusban részletesen tárgyalta Shapin 1981, 190–213. A racionális kalkulus vitához ld. Antognazza 2009, 428–431, 486–488.

¹¹⁷ Karolina a tudással akkor ismerkedett meg, amikor fel akarta kérni Leibniz *Teodicea* (*Essais de Théodicée sur la Bonté de Dieu, la Liberté de l'Homme et l'Origin du Mal*) c. művének angol fordítására. Habár Clarke a felkérést visszautasította, onnantól kezdve mégis gyakori vendége maradt az udvarnak. *A Leibniz – Clarke levelezés*, 14; Antognazza 2009, 533–534.

¹¹⁸ Henry 2002, 88–90.

¹¹⁹ A newtoniánusok (Boyle, Benthley, Clarke) és az angol szabadgondolkodók közötti vitákhoz ld. Shapin 1981, 197–200. Vö. Jacob 1990, 143–200; Teeter Dobbs–Jacob 1995, 65–110.

¹²⁰ A newtoni megfogalmazást Clarke rögtön már első válaszelevelének legelejején elővezette. *A Leibniz – Clarke levelezés*, 26–27.

¹²¹ *A Leibniz – Clarke levelezés*, 41.

„Isten mindig a leghatalmasabb és a legtökéletesebb módon cselekszik; nincsenek rendellenességek Isten művében; nincs semmi rendkívülibb azokban a változásokban, melyeket a dolgok felépítésében kíván tenni, mint amit fenntartásuk során tesz; azokban a dolgokban, melyek természete teljesen egyenlő és közömbös, Isten akarata szabadon választhat és határozhatja meg magát, anélkül, hogy bármilyen külső ok készítené ebben; és Istenben tökéletesség az, hogy képes így cselekedni; a tér egyáltalán nem a testek rendjétől, helyzetétől vagy létezésétől függ.”¹²²

A newtoniánus állásponttal szemben Leibniz intellektualista érvelése azt akarta bizonyítani, hogy a világ működése az órásmester felfogástól eltérően nem Isten akaratát, – azt ugyanis az emberi ész nem érheti fel – hanem végtelen bölcsességét és előrelátását igazolja:

„Nézetem szerint a világban mindig ugyanannyi erő és lendület marad meg, és ez csak átmegy az anyag egyik részéből a másikba, a természet törvényeinek és az eleve elrendelt, szép rendnek megfelelően. S úgy gondolom, ha Isten csodát művel, azzal nem a természet, hanem a kegyelem kívánalmainak tesz eleget. Az, aki másképp gondolkodik, igencsak alábecsüli Isten bölcsességét és hatalmát.”¹²³

Az intellektualista koncepció emellett azt is kimondta, hogy Isten aktívan nem vesz részt művének folyamatos korrekciójában, ezzel ugyanis a teremtés tökéletességén esne csorba, másrészt a teremtő így világléleknek (*intelligentia mundana*) minősülne, holott Leibniz szerint az alábbi feltételeknek egyedül létezésének természetfölött eredete (*intelligentia supermundana*) felel meg. Leibniz ezzel érvelésének kettős rétegét hangsúlyozta. Miközben koncepciója fenntartotta a természetes vallás *a posteriori* megismerését, Isten viszonylatában ontológiai és metafizikai érveket használt. Mint arra a második levélben felhívta Clarke figyelmét, a materialistákkal szemben a matematikai alapelveknél hasznosabbnak bizonyulnak a metafizikaiak.¹²⁴ A leibnizi válasz nehézsége abból az optimista állásponból fakadt, amely megoldást kívánt találni a világban létező tökéletlenség és gonoszság okaira. Míg a newtoniánusok számára a világban létező gonosz és tökéletlenség Isten folyamatos jobbító szándékának kontrollja alatt állt, addig a metafizikai érvelésnek azt kellett megmagyaráznia, hogy a rossz miért szükségszerű a teremtés tökéletes rendjében.

---

¹²² A Leibniz – Clarke levelezés, 43.

¹²³ A Leibniz – Clarke levelezés, 25.

¹²⁴ A Leibniz – Clarke levelezés, 28.

Ahogy arra a kutatások felhívták a figyelmet, Leibniz ezen a ponton Nicholas Malebranche (1638–1715) francia karteziánus filozófus és teológus 1674 során megjelent *De la recherche de la vérité* és az 1677-es *Conversations chrétiennes* c. műveire építette érvelését.¹²⁵ A két tudós koncepciója két ponton mutatott látványos egyezést. Először, Malebranchenál az optimizmus célja az volt, hogy segítségével megalapozzon egy olyan természettudományt, amely minden olyan tudást és cselekvést eliminál, amely nem rendelhető alá a szigorúan értett mechanika törvényeinek. Másodsorban Malebranchenál a tökéletesedés jelensége szorosan összekapcsolódott Isten létezésének bizonyítékával, ennek révén a világ rendjében manifesztálódott. Azaz létezése a fizikai törvényekből fakadt, igazságai pedig nem a partikuláris részletekből váltak megismerhetővé.¹²⁶ Leibniznél az első pont annyiban módosult, hogy a merev mechanikus rendszerkonceptiót felváltotta egy harmonikus szemlélet, amelyet Isten tökéletes lényé és a világ működését előre elrendező bölcsessége hatott át. Azaz a világ működését és a természetes vallást továbbra is a fizika törvényei irányították, ezt azonban nem a természet önműködése, hanem az isteni bölcsesség illesztette össze az emberi elme számára nem befogadható igazságokkal. A második pont esetében ismételen a mechanikai koncepció lecserélődése és felhígulása volt megfigyelhető.¹²⁷ Leibniznél – hasonlóan a kor karteziánus gondolkodóihoz – az Istenről alkotott filozófiai fogalom szorosan összefüggött Isten létezésének bizonyítékával. Vagyis a tökéletesedés lehetősége a legtökéletesebb lény (*ens perfectissima*) révén tárult fel az ember számára. Az ember pedig saját tökéletlenségére ráébredve fedezte fel egy nála tökéletesebb lény létezésének szükségességét.¹²⁸

*1. 1. Optimizmus és a tökéletesedés tudományos iránya Leibniznél*¹²⁹

Leibniz optimizmusát az utókor gyakran kritizálta. Ez a kritika gyakran csak a *Teodicea* híres megállapítását („ez minden világok legjobbika”) vette célba.¹³⁰ A 18. századi reakciók közül a legismertebb Voltaire-é volt, aki *Candide*jében a metafizikus Pangloss karikatúráját mintázta Leibnizről. James Franklin kiemeli, hogy a leibnizi (metafizikai) forgatókönyv végül azért nem válhatott népszerűvé, mert ellentmondott a kortársak tapasztalatainak. Azaz mindenki számára egyértelmű volt, hogy a világ lehet jobb annál, mint amilyen.¹³¹ A 18. század

---

¹²⁵ Wilson 1983, 768.

¹²⁶ Wilson 1983, 770.

¹²⁷ Ehhez ld. Boros 2009, 28, 73.

¹²⁸ Hoffmann XI, 1122–1123. Leibniz a karteziánus szolipszizmushoz fűződő viszonyáról ld. Liske 2013, 16–17.

¹²⁹ Összefoglaló jelleggel ld. Bobro 2014, 50–70.

¹³⁰ A leibnizi állásponthoz részletesen ld. Antognazza 2007, 161–168.

¹³¹ Franklin 2002, 46.

második felében Rousseau kérdőjelezte meg a fejlődés lineáris, optimista vízióját,¹³² a század végén pedig a híres utazó és természettudós Georg Forster (1754–1794) az 1793-ban megjelent *Über die Beziehung der Staatskunst auf das Glück der Menschheit* c. művében emelte ki, hogy

„A fejlődés ellenzőinek végre el kellene fogadniuk, hogy a tökéletesség ideális és szép álmait a rajongókra bízhatják anélkül, hogy a szabadság dolgában, vagy ami azzal azonos, az értelemben és az erkölcsben kételkednének.”¹³³

Forster – ahogy arról lesz szó – megjegyzése közvetlenül már nem Leibnizet, hanem a papi iskolák konzervatív nevelőit célozta, a kijelentés azonban így is egyértelművé tette, hogy a század végére a tökéletesedés folyamatának megítélése alapos átalakuláson ment keresztül.¹³⁴ Voltaire és Forster metafizikaellenessége nem volt új jelenség. A folyamat ugyanis már Leibniz idejében elkezdődött és a természettudományok fokozódó dominanciája következtében vált elfogadott nézetté a 18. század közepének tudományosságában. Leibniz teóriája egykoron tehát éppen abba az irányba tervezte tágítani a filozófiai megismerést, amely a newtoni tudományfelfogás győzelmét követően diszkreditálódott és folyamatos visszavonulásban volt. A leibnizi megközelítésnek nem csak kritikussai, hanem támogatói is akadtak. A század végi tudományos visszatekintések a kor legnagyobb tudósai között tartották számon, ez pedig a szerző sokoldalú tudományos eredményeinek volt köszönhető. Leibniz filozófiai írásait a késő felvilágosodás kevésbé, tudósi teljesítményét viszont annál inkább magáénak vallotta.¹³⁵ Leibniz koncepciójában azonban a tudomány élesen nem különült el a filozófiától, sokkal inkább annak gyakorlati meghosszabbításaként volt értelmezhető, amelyre a szerző gyakran csak a *theoria cum praxi* megfogalmazással utalt.

A *theoria cum praxi* koncepció a tudományszervezés intézményes és diszciplináris felfogásának összeillesztését kísérte meg, amely Leibniznél egyben a tökéletesedés garanciáját is magában hordozta. Leibniz tudományos társaság és akadémia-alapítási tervei sok tekintetben ambiciózusabbnak bizonyultak a kora újkori fejlett társadalmakról élő

---

¹³² Reitemeyer 1996.

¹³³ „Die Gegner der Vervollkomung sollten endlich überzeugt sein, daß man die schönen Träume von idealischer Vollkommenheit den Schwärmern überlassen könne, ohne deshalb an der Sache der Freiheit, oder, welches gleichlautend ist, der Vernunft und Sittlichkeit zu verzweifeln.” Forster 1968c, 135.

¹³⁴ Forster 1788-ban jelentette meg hasonló tartalmú fordítását Eugene Louis Melchior Patrin (1742–1815) leveléről. A *Zweifel gegen die Entwicklungstheorie. Ein Brief an Herr Senebier von L** P** aus der französischen Handschrift übersetzt von Georg Foster* c. műben a francia mineralógus az előre meghatározott eredet (*prästabilierte Keime*) felfogását kritizálta. Ld. Forster és Patrin előszavát Forster 1788, 5–19.

¹³⁵ A kortárs perspektív redukciós hatásáról és Leibniz újrafelfedezéséről ld. Antognazza 2009, 1–11.

utópikus elképzeléseknél. Ezekben az utópiákban a fejlődés általában a kívánatos végcél vagy egy befejezett állapotot jelölt. Leibniz ezzel szemben a tökéletesedésen egy racionális, állandó folyamatot értett, amely így mindenki számára elérhetővé vált, ennek révén pedig hatékonyan hozzásegíthette az embert a boldogság eléréséhez.¹³⁶ A szerző akadémiatervezetei a korabeli Polizey-intézkedésektől eltérő módon nem a társadalmi intézmények jobbítását, hanem a hagyományos társaságszervezési mintáktól eltérő, a Német-római Birodalom területén túlterjeszkedő tudományos modell bevezetését javasolták, amelyek tagjai megosztanak egymással minden hasznos ismeretet, majd a politikai és kulturális egységet a kereszténység és az egyesült egyház keretei között valósítják meg.¹³⁷ Leibniz az udvari arisztokrácia köreivel kiépített kapcsolatai és a később megvalósult Berliini Akadémia-terv is alapvetően ezt a célt szolgálták.¹³⁸ A gyakorlati eszközrendszert ehhez a támogatói háttér kiépítése, míg az elméletit a teoretikus és gyakorlati tudományok, valamint a teológia egységes koncepcióba rendezése szolgáltatta.¹³⁹ A tervezet a korai kamerális érdekeit kiszolgáló gazdasági, kereskedelmi, igazgatási és medikális ismereteken túl történelmet, művészeteket és más hasznos mesterségek oktatását is javasolta, ezzel pedig az erőforrások céltudatosabb felhasználását javasolta. A célszerűség az állam, az ember és a tudomány viszonylatában ugyanannak a racionális törekvésnek volt a megfogalmazása, amely a fejlődés révén a tökéletesedésben találta meg végpontját.¹⁴⁰ Ez a pozitív racionalitás a gyakorlati cselekvés során az elmélet és gyakorlat találkozásában akkor realizálódott, ha a minimális erőforrásfelhasználás maximális eredménnyel járt. Leibniz elismerte, hogy amennyire az elmélet sincs meg gyakorlati tudás nélkül, annyira a gyakorlat is támaszkodik az elméletre, a prioritásokat azonban minden esetben a teória felsőbbrendűségében jelölte ki, amelyet – egy helyütt – a vak mesterember példájával magyarázott meg.¹⁴¹

Az ember tudományok révén történő tökéletesedéséről (*philosophia practica*) a szakirodalom két koncepciót ismertet. Leibniz korai írásaiban az ember boldogságra való törekvése szoros kapcsolatban állt a közösség iránti morális kötelességgel és az Isten iránti szeretettel, amelyhez a bölcsesség állapotán keresztül vezetett az út.¹⁴² A probléma részleteibe

¹³⁶ Ramati 1996, 431–432. Vö. Leibniz 2006a, 196–197; Leibniz 1948a, 95.

¹³⁷ Ramati 1996, 430, 432.

¹³⁸ A kora huszonéves célok szellemiségét képviselő mainzi tervezet és az ún. Harz-projekt kudarcának okaihoz ld. Ramati 1996, 336–340.

¹³⁹ Poser 1998, 352.

¹⁴⁰ A leibnizi koncepció politikai és morálfilozófiai konzekvenciáihoz ld. Basso 2011, 103–121; Riley 1999, 217–239.

¹⁴¹ Az érvelés szerint ugyanis míg a vak mester új helyzettel találkozáskor csöndöt mond, az, aki képes átlátni a mélyebb okokat, könnyen áthidalhatja a problémát, és megtalálhatja a szükséges segédeszközöket. Poser 1998, 346.

¹⁴² Liske 2013, 246–251.

Leibniz rövidebb írásai nyújtanak betekintést.¹⁴³ Leibniz szerint két fajta tudás létezik. Az első a tények érzékelésén, a másik az értelem felfogóképességén alapul, azonban csak az utóbbi járul hozzá az ember (ön)tökéletesedéséhez:

„Az értelemen alapuló tudás tökéletesíti az embert, mert azokról az egyetemes és örök igazságokról tanít, amelyeket a tökéletes lény fejezi ki. Ezzel szemben a tényszerű tudás a városi utcákéhoz hasonlatos, amely mindaddig hasznos míg ott tartózkodunk, aztán pedig már nem akarjuk az emlékezetet terhelni vele.”¹⁴⁴

Leibniz a folyamatot egy gradualista modell segítségével magyarázta. Az első grádus az erényé, amely azt a hajlandóságot jelenti, hogy valaki a bölcsesség kívánalmainak megfelelően cselekedjen. Erre épül másodikként a bölcsesség, ami nem más, mint a boldogság tudománya, amit mindenekelőtt tanulmányozni szükséges. A harmadik szintet a boldogság jelenti, ami az öröm tartós állapota, és amely megnyitja a lehetőséget arra, hogy az ember megszabaduljon azon szokásaitól, és mérsékelje azokat az örömeket, amelyek hosszabb távon fájdalomhoz vezetnének és megakadályoznák a nagyobb jó elérésében. Negyedikként említi az örömet magát, amely annak tudását jelenti, hogy ne csak magunkban, hanem a másokban is felfedezzük a tökéletességet. Ez ugyanis további tökéletességre gerjeszt. Az ötödik fokot a szeretet fogalma jelöli, amely arra a képességre vonatkozik, hogy örömmel legyünk képesek szemlélni mások tökéletességét. A hatodik grádus végül az igazságosságé, amelynek révén az ember képessé válik a bölcsesség előírásai alapján szeretni, ennek következtében pedig cselekedeteivel a közösség javát szolgálni azokban az esetekben is, ha az általános jó valaki megbüntetését jelentené.¹⁴⁵

A második koncepciót Leibniz kései *Monadológia* c. tanulmánya fogalmazta meg,¹⁴⁶ amely a tökéletesedés menetét egy a világ általános működését magyarázó metafizikai keretbe illesztette be. A monádok, mint egymással folyamatos kapcsolatban álló, önműködő

---

¹⁴³ Leibniz korai szövegeihez a Lolyd Strickland-féle angol válogatást használtam: Leibniz 2006a; Leibniz 2006b. Mellette azonban feltüntettem a fordítás alapjaként megjelölt eredeti kiadványt is: Leibniz 1948a; Leibniz 1948b.

¹⁴⁴ A fordításhoz az angol verziót használtam: „Knowledge of reasons perfects us because it teaches us of universal and eternal truths, which express the perfect being. However knowledge of facts is like that of the streets of a town, which is useful to us while we remain there, after which we do not want to weigh the memory down with it.” Leibniz 2006b, 167. Az eredeti francia textushoz ld. „La connoissance des raisons nous perfectionne parce qu’elle nous apprend des verités universelles et éternelles, qui expriment l’Estre parfait. Mais la connoissance des faits est comme celle des rues d’une ville, qui nous sert pendant qu’on y demeure, après quoy o ne veut plus s’en charger la memoire.” Leibniz 1948b, 580. Vö. Leibniz 1985, 88–89.

¹⁴⁵ Leibniz 2006b, 167. Vö. Leibniz 1948b, 579.

¹⁴⁶ A *Monadológia* a mai napig központi szerepet tölt be a kutatásban. Ehhez ld. a Magyar Filozófiai Szemle 2015/1. Monadológia számát.

szubjektumok a teremtőtől független akarattal bírnak, és saját maguk gondoskodnak a bennük megfogant alapelvek tökéletesedéséről.¹⁴⁷ A monádokban bekövetkező változásokért a vágyaikat befolyásoló nyers energiák felelősek. Minél több ilyen energiával bír egy szubjektum annál nagyobb hajlama támad a tökéletesedésre.¹⁴⁸ A monádok szabad mozgását a racionalitás hatja át, ez ugyanis elengedhetetlen feltétele annak, hogy a környezetüket megismerjék.¹⁴⁹ A szabadság – amely itt is a bölcsélet kijelölte ésszerű keretek felismerését, nem pedig a cél nélküli mozgásokat jelenti – a tökéletlenséget szimbolizáló passzivitással szemben az aktív tevékenységet részesíti előnyben.¹⁵⁰ Miként azt a szakirodalom is kiemeli, Leibniz monász-tana ezzel a morális és metafizikai érvek harmonikus összerendezését kísérlette meg,¹⁵¹ amely a partikularitásokkal szemben a világ működésének komplex elméleti megragadására koncentrált, ezzel pedig képes volt feloldani az elméleti érvek és a gyakorlati cselekvések közötti ellentmondást.¹⁵² A világ racionális megértése itt még nem kizárólag a tartalom kognitív taxonómiába rendezését jelölte, hanem ontológiai jelentőségre tett szert, amely Isten felsőbb tökéletességétől függve eleve racionális rendként merült fel, és amely természetéből fakadóan tette szükségessé az ész dominanciáját.¹⁵³

Az észnek azonban nem szükségszerűen kellett megugrania a Leibniz által érzékelt akadályokat. A *Frühaufklärung* időszakában ugyanis a pietizmus és a metafizikaellenesség elméleti belátásaihoz igazodva is létezett potens válasz a vallás és az ész összehangolásának problémájára. Ezt a megoldási javaslatot Christian Thomasius hallei professzor kritikai megközelítése képviselte, amely a tudománynak – hasonlóan Leibnizhez – meghatározó szerepet tulajdonított az ember életében, azonban mindezt a teológiai és metafizikai okoskodástól elválasztva tartotta megvalósíthatónak.

1. 2. Fejlődés és praktikus tudomány Christian Thomasiusnál

Thomasius anti-intellektualizmusával a kutatás az 1970-es évektől kezdve sokat foglalkozott. Ennek részeként folyamatosan újraértékelte a szerző hallei pietizmushoz, a felvilágosult

---

¹⁴⁷ Összefoglalta Kornai 2015, 153–161. Az eredeti leibnizi definícióhoz ld. Leibniz 1985, 39–51.

¹⁴⁸ Leibniz 1985, 52–55.

¹⁴⁹ A monádok perceptivitásához ld. Leibniz 1985, 56–69.

¹⁵⁰ Phemister 1991, 28–34.

¹⁵¹ Leibniz harmónia fogalmát elemezte Grimley Kuntz 2002, 203–210.

¹⁵² Rescher 1981, 117. Ez a harmonizációs törekvés a metafizika és természetfilozófia szembenállására is kiterjedt. Vö. Liske 2013, 31–32, 53–54.

¹⁵³ Rescher 1981, 118–122. Liske kiemeli, hogy Leibniznél a világ egyformaságának tana az arisztotelészi skolasztika azon alaptételére épült, hogy a világ megjelenésének sokfélesége ellenére alapjaiban mégis egységesen és azonosan megformált. A létezés eltérő tartományai tehát nem különülnek el teljesen egymástól, hanem azonos arányok révén úgy kapcsolódnak össze, hogy a köztük lévő eltérés marad az uralkodó mozzanat. Liske 2013, 22–23. A skolasztikus toposztok leibnizi filozófiában való jelenlétéről ld. di Bella 2014, 127–151.

filozófia narratívájához, a kora újkori keresztény morálfilozófiához és a szekuláris természetjoghoz fűződő kapcsolatát. Thomasius koncepciójában a fejlődés ezekben a kontextusokban két oldalról játszott meghatározó szerepet. Egyrészt körvonalazta azt a skolasztikus filozófiával szembekeverülő progresszív tudásanyagot, amelyet a szerző kifejezetten nevelési célzattal állított középpontba, másrészt rávilágítottak az ebből fakadó kritikai szerepfelfogás szükségességére, ezzel pedig felhívta a figyelmet arra, hogy a praktikus tudomány miért nem illeszkedik a filozófia metafizikai felfogásába.¹⁵⁴ Ezzel kapcsolatban Werner Schneiders jegyezte meg, hogy míg Leibniznek udvari szolgálatai miatt hivatalosan nem kellett az akadémiai filozófia sorsával foglalkoznia, addig Thomasiust kritikai álláspontja, valamint a lipcsei és a hallei professzorság kettős értelemben is kötelezte erre. Thomasius 1690-ben került a hallei lovagi akadémiára, ahol az 1694-től egyetemmé alakuló intézmény tanára, később rektora lett. Ezt megelőzően 1684-től Lipcsében természetjogot oktatott. Az 1688-ban megjelent *Introductio ad philosophiam aulicam* c. művében a filozófia diszciplínájáról mint praktikus tudományról beszélt, amely az emberiség javát szolgálja, és kizárólag a létező dolgokról, valamint azok okairól szóló tudást foglalja magába. Ez a tudás a tanulás révén a bölcsességre (*Weltweisheit*) irányul. Vagyis egy a reneszánsz *studia humanitatis*áig visszavezethető finalista perspektívát vetít maga elé,¹⁵⁵ amely a boldogság állapotát az igaz és gyakorlati tudás segítségével tartotta elérhetőnek.¹⁵⁶ A hangsúly így az evilági boldogulásra helyeződött, amely fontosabb a tudomány elvont igazságainál. Szemben a természetes vallás angol-francia kontextusával, Thomasiusnál a természeti tudomány az empirikus (történeti) tudás hordozójaként jelent meg és nem bírt szélesebb tudományos orientációval. A szerzőnél ezzel elvált egymástól a tudomány szubjektív célja és objektív karaktere.¹⁵⁷ A követendő tudásforma tehát valahol az *opinio* és az akadémiai *scientia* között

---

¹⁵⁴ Thomasius pozícióját a filozófia alapfogalmak felől tárgyalta Schmidt-Biggemann 1998.

¹⁵⁵ Az antik szabad művészetek humanista átértelmezése szorosan összefonódott az arisztotelészi természetfilozófia, illetve az olyan praktikus diszciplínák újraértékelésével, mint a matematika vagy a mágia. Vö. Henry 2002, 10–13. Ian Hunter szerint Thomasiusnál a filozófia szerepe a hét szabad művészetre való felkészítésre korlátozódott: „Thomasius's aim was to reduce philosophy to the status of a preparatory training in the liberal arts, thereby allowing politics and juris- prudence to stand as independent historically-based disciplines.” Vö. Hunter 2000, 605.

¹⁵⁶ Schneiders 2006, 39.

¹⁵⁷ Ennek tudatában a szakirodalom Thomasius követőit két csoportba osztja. Az elsőt a Jénában működő tanítványok, Franz Budde(us) teológus és Johann Georg Walch lexikográfus képviseli, akik a filozófia praktikus felhasználását tanították. Budde Thomasiussal szemben már különbséget tett világi és akadémiai filozófia között, utóbbin pedig egy élő tudást értett, amelynek célja az üdvösség elérése. Walch ezzel szemben a filozófiát kritikai tudományként fogta fel, amely egyszerre szolgálja az ember javát és Isten dicsőségét. A második csoport a filozófia célját hangsúlyozva Lipcsében működtek. Andreas Rüdiger-nél (1673–1731) a filozófia mint *cognitio judiciosa*, azaz a rejtett igazságok elérésének meghatározott módjaként jelent meg, amelynek célja az üdvösség. A később pedig az anti-wolffianizmusáról elhíresült Christian August Crusius (1715–1775) ezzel szemben az embertől független örök dolgok létező, racionális tudását értette alatta. Ld. Schneiders 2006, 39–40; Kuehn 2006, 397–399.

álló *tan (Lehre)* lett, amely a morális és társadalmi fejlődést a praktikus célok terminológiájában kezdte értelmezni.¹⁵⁸

A 17–18. század fordulóján a lutheránus egyház és a protestáns (iskola)filozófia vitájában az utóbbi került lépéshátrányba. Thomasiusnak 1690 márciusában a szászországi Lipcséből,¹⁵⁹ Christian Wolffnak pedig 1723-ban a Joachim Lange pietista teológussal folytatott polémiát követően a poroszországi Halléből kellett elmenekülnie. Thomasiusnál a konfrontáció kontextusát az 1688-ban publikált programatikus mű, az *Institutiones iurisprudentiae divinae* szolgáltatta, amely a középutat kereste a pufendorfi szekuláris voluntarizmus és a Valentin Alberti-féle metafizikai racionalizmus között. A szerző álláspontja szerint mind az isteni jog, mind a természetjog ugyan Istentől eredeztethető, ezért együttesen garantálják az ember evilági boldogságát, a metafizikai teológiai megközelítés azonban képtelen a természetjog és a pozitív jog pontos meghatározására. Márpedig ez utóbbiak jelenthetik a fejedelmi állam és a polgári biztonság egyedüli garanciáját a harmincéves háború utáni stabilizációs időszakban.¹⁶⁰ Mint arra a kutatás felhívta a figyelmet, ebben a korai műben a szerző az ortodox lutheránus, skolasztikus teológia lipcsei-szászországi képviselőivel: Valentin Albertivel (1637–1697), August Pfeifferrel (1640–1698) és Johann Benedict Carpzovval (1639–1699) vitatkozott.¹⁶¹ Érvrendszere azonban nem csupán a skolasztika intellektualista, metafizikai Isten-képének kritikájaként, hanem a protestáns állam működő jogi teológiájával szembeni harcos fellépésként is értelmezhető volt.¹⁶² Ennek köszönhetően a művet a megjelenést követően betiltották, szerzőjét pedig letartóztatással fenyegették. Mivel Thomasius kritikája a morál és a jog lutheránus szemléletével szemben a szekuláris természetjog kiterjesztő felfogásán alapult, a teológiát, a morálfilozófiát és a jogtudományt egymástól eltérő gyökerű tudásterületekként azonosította. A tizenhét évvel később, 1705-ben megjelent *Fundamenta iuris naturae et gentium* a korábbiakkal szemben már egyértelmű revízióját mutatta a pufendorfi felfogásnak, azonban a szoros voluntarista értelmezés továbbra is meghatározó maradt.¹⁶³

Thomasius filozófiai és tudományos gondolkodásában az arisztotelészi skolasztika protestáns változatának kritikája játszott meghatározó szerepet. Thomasius politikai gondolkodásáról írott monográfiájában Ian Hunter kiemelte, hogy ebből a szemszögből a szerzői célkitűzés legkönnyebben a deszakralizáció (*desacralization*) fogalommal

---

¹⁵⁸ Cataldi 1989, 118–124.

¹⁵⁹ Erről részletesebben ld. Eskildsen 2008, 322–323.

¹⁶⁰ Hunter 2003, 234–236. Vö. Bödeker–Büttgen–Espagne 2008, 9.

¹⁶¹ Thomasius és Carpzov vitájához ld. Rüping 1998, 187–196.

¹⁶² Hunter 2007, 99.

¹⁶³ Hochstrasser 2000, 111–149; Haakonssen 2008, 261–263.

magyarázható.¹⁶⁴ Vagyis az egyház és a világi állam viszonyára a megoldást a protestáns iskolafilozófiát átható ortodox metafizikai álláspont érvékészletének lemetzésében, ezzel pedig az egyház befolyásának csökkentésében jelölte ki.¹⁶⁵ Ezt az irányt a koncepció gyakorlati megvalósulása is igazolta, amely a természetjog elméleti tudásterülete helyett a jogtudomány gyakorlatias terepében belül az egyházjogban (*Staatskirchenrecht*) teljesedett ki.¹⁶⁶ A lutheránus *Schulphilosophie*val és *Schulmetaphysikk*vel szembeni programatikus írások is ebben a kontextusban voltak tehát értelmezhetők. Az *Introductio* 1710-es német fordításában (*Einleitung zur Hof-Philosophie*) a szerző a metafizikai érvelés kialakulását a keresztény filozófiai hagyományban alapvetően történeti jelenségként értelmezte, amelyet ugyanakkor társadalmi, morális és filozófiai tekintetben is károsnak minősített. A gyakorlatban az (egyház)történet műfajába sorolható írások a kibontakozó neoskolasztikus filozófiatörténetek szerzői ellen léptek fel, és arra igyekeztek rámutatni, hogy az antik filozófia keresztény vallással való interakciója miként járult hozzá az eretnekség kialakulásához. A *Hof-Philosophie* mindemellett bevezető is volt a jogi pályára készülő tanulók számára, akik mint *honnête et galant homme* az udvari bürokrácia és a koramodern fejedelmi állami adminisztráció szolgálatába kívántak lépni.¹⁶⁷

Thomasius a praktikus tudományt előtérbe helyező oktatási koncepciója nem távolodott el a filozófia karteziánus fogalmától,¹⁶⁸ annak válsága következtében azonban a tudomány enciklopédikus, rendszerező szemléletét egy eklektikus felfogásra cserélte. Ennek célja a biztos tudás és a karteziánus szemlélet által diszkreditált ismeretek racionális, empirikus alapra helyezése volt.¹⁶⁹ A fejlődés kérdése így itt is a természetes vallás és a protestantizmus negatív antropológiájából következett. Az ember a maga tökéletlenségéből fakadóan kényszerül arra, hogy élete során a rendelkezésére álló természetes eszközökkel a tudás és ismeretek bizonyosságát megközelítse. Mivel a biztos tudás alapját adó kinyilatkoztatás valódi értelmét az emberi értelem nem érheti fel, az angolszász szociniánus

---

¹⁶⁴ Hunter 2000, 598–599.

¹⁶⁵ Hunter 2003, 252–265.

¹⁶⁶ Hunter 2003, 251.

¹⁶⁷ Hunter 2007, 56–61. Thomasius oktatói szerepfelfogása ezen ponton ténylegesen erősítette a Hallében szintén meghatározó irányzattá váló pietista pedagógiai módszert. Thomasius a hallei évek során eltávolodott a franckei pietizmus tanításaitól, sőt, kritikai észrevételeit több esetben a pietistákkal szemben is érvényesítette. A szakirodalmi elkülönítésre reagálva Martin Gierl szerint azonban ez nem volt akadálya annak, hogy élete során egyfajta szimbiotikus kapcsolatot alakítson ki velük. A kétségtelen eszmei hatásokon túl Gierl ezen azt érti, hogy vitahelyzetben igyekezett a pietista érdekekkel megegyező vagy azzal összeegyeztethető álláspontra helyezkedni. Gierl 1997, 423–424.

¹⁶⁸ A filozófiai ideája nála a bölcsélet tág értelmezéséből volt levezethető, amelybe a teológiai ismeretek mellett a világlátott „Gelehrte” ember is helyet kapott már. Thomasius ezt az ember habitus intellectus képességéből eredeztette, amely a tudósokat jellemzi és képessé teszi őket a jó és a rossz, a helyes és a helytelen ismeretek felismerésére. Holzhey 1989, 47–51.

¹⁶⁹ Vö. Engfer 1989, 23–28.

állásponthoz hasonlóan a tapasztalat és empíria marad meg a viszonylagos bizonyosságot közvetítő ismeret forrásának.¹⁷⁰ A fejlődés általános kötelezettsége így minden embert érint, azonban minőségében különbözik a metafizikai hagyomány optimista tökéletesedés tanától. Az *emendatio intellectus et voluntatis* (*Ausbesserung des Verstandes*) parancsa progresszív vonatkozásai mellett a szellemi önfejlesztés révén kibontakozó morális megújulás tételét állította. Ennek első lépcsőfoka az értelem megvilágosodása, majd fokozatos felülemelkedése az előítéleteken.¹⁷¹ A fejlődés lehetőségét Thomasius tételszerűen Isten természetéből vezette le, amely a vélekedés és gondolkodás révén nyílik meg az ember számára. Az emberi természet az értelem működésében találja meg helyét és a gondolkodás fejlődése révén válik alkalmassá a bölcsesség és az erény befogadására. Tökéletesíthetőségének mértéke azonban nem önmagától, hanem a teljes emberi nem általános boldogságától függ.¹⁷² Ez a fejlődési perspektíva a később megjelent művekben is szerepelt, amelyek szándékukat tekintve az apa, Jakob Thomasius (1622–1684) *Originae Historia philosophica et ecclesiastica* és a *Schediasma historicum* (1655) c. írásaiban kifejtett szintetikus platóni metafizikai keret meghaladására törekedtek.¹⁷³

A thomasiusi fejlődési perspektíva a praktikus tudás oldaláról konfrontálódott – az általa spekulatívnek nevezett – metafizikai érveléssel. Ez persze nem jelentette azt, hogy a metafizikát önmagában feleslegesnek gondolta volna, azonban annak értelmezése véleménye szerint alapos (kritikai) előképzettséget igényelt. A metafizikai és kritikai filozófia közötti különbség látványos módon a pietista Joachim Lange (1670–1744) és Christian Wolff között zajló vitában csúcsosodott ki. Lange későbbi Wolff-ellenes érvei az 1721-ban tartott *Oratio de Sinarum philosophia practica* c. előadáson alapultak, amelyben Wolff azt állította, hogy a korai kínaiak erkölcsi és értelmi kiművelődése összeegyeztethető a gondviselés akaratával.¹⁷⁴ Lange szerint azonban Wolff jócskán túlbecsülte a kínaiak erkölcstudományát, mivel – szerinte – nincs náluk károsabb ateista nép.¹⁷⁵ A Wolff ellen felhozott teológiai érvek lényegében a vallási megvilágosodásnak gátat szabó racionális metafizika elutasítását mondták ki. Ennek következtében Lange a szerzőt Spinóza követőjének és leibnizianusnak

---

¹⁷⁰ Engfer 1989, 28–31.

¹⁷¹ A különbségre felhívta a figyelmet Schneiders 1989, 9. Thomasius ehhez a *honestum, decorum, justum* fogalmak bevezetését javasolta, amely a moralitás alacsonyabb szintjeitől terjed az igazságosság irányába. Vö. Hunter 2003, 242; Dioni 2009, 69–87.

¹⁷² Hunter 2007, 63.

¹⁷³ Vö. Hunter 2007, 63–65.

¹⁷⁴ Wolff érveit részletes ismertette Sauder 1998, 321–324. A vitát a sinológia kontextusában értelmezte Lach 1953, 561–574. Újabban Gerlach 1997, 87–95; Molnár 1998, 47–58; Larrimore 2000, 189–219; Rüdiger 2017a, 64–75; Rüdiger 2017b, 195–230. Leibniz Kína-tanulmányaihoz ld. Várnai 2015, 78–102.

¹⁷⁵ Lange a Wolff kapcsolatos vádpontokat már a távozást követően 1735-ben újra előadta. Wolff 1736-os rehabilitációjához ld. Sauder 1998, 332–333.

bélyegezte, majd pedig az ész vallás fölé helyezésével vádolta meg, amely egyet jelentett az ateizmussal.¹⁷⁶ Ugyan a vita következményei Wolff számára tűntek súlyosabbnak, – I. Frigyes Vilmos határozatát követően menekülnie kellett Halléből¹⁷⁷ – a német filozófus 1740-ben bekövetkezett rehabilitálása nagy mértékben elősegítette elméleti rendszerének európai elterjedését, ennek során pedig Kelet-Európába is eljutott.¹⁷⁸

Wolff filozófiai rendszere nagy hatással volt a 18. századi fejlődésnek újraértelmezésére, amely a leibnizi, thomasiusi koncepciókhoz képest két ponton hozott jelentős változást. A filozófia feladatát Leibniz és Thomasius egyaránt egy olyan bölcseleti hagyományban tárgyalta, amely egyrészt szembefordult az elődök spekulatív és hibás metafizikájával, másrészt összekapcsolódott az emberi értelem kiművelését elősegítő elméleti és praktikus ismeretekkel. Wolffnál is tehát a metafizikai és kritikai filozófia megőrizte primátusát a tudományok között, emellett azonban már olyan (praktikus) eszközként tűnt fel, amelyek egyedülként tudta észérvekkel igazolni Isten létezését és választ találni a természetes vallás, valamint az emberi fejlődés morálontológiai kérdéseire. Wolff második újítása az volt, hogy a tökéletesedést a praktikus filozófia alapelvevé tette, ezzel pedig lehetősége nyílt a tökéletesedésként értett fejlődés folyamatának értelmezésére a tudományok racionális elveivel épülő rendszerében. Ebből következően célja szerint a filozófia már nem csak azt mutatta meg az ember számára, hogyan találhat rá az ön- és a társadalom tökéletesítésének útjára (*ars inveniendi*), hanem arra is felhívta a figyelmét, hogy a racionális tudás segítségével mindez miként terjeszthető ki a társadalom egészére.

2. A tökéletesedés racionális rendszere Wolff praktikus filozófiájában

Wolff a tökéletesedés rendszerét – több ponton a leibnizi fogalomhasználatra támaszkodva – a *Vernünfftige Gedancken von Gott, der Welt und der Seele der Menschen (Deutsches Metaphysik)* 1720-as első kiadásában alapozta meg. A könyvben a metafizikai érvekre épülő tökéletesedés-teóriát az emberi és világi dolgok sokaságának harmóniája (*Zusammenstimmung*) határozta meg, amely kizárta az ellentmondásos tényezőket (*Widersprüche*), valamint rendelkezett a helyes ítélkezéshez vezető elégséges alappal

---

¹⁷⁶ A vita kontextusához ld. Becker 1991, 146–151. A pietisták oldaláról Buddeus és Lange álláspontját elemzte Israel 2001, 547–548. A kora újkori teológiai viták retorikáját elemezte Gierl 2001, 54–57.

¹⁷⁷ Wolff Leibniz személyes közbenjárása révén lett 1706-ban a megüresedő matematika tanszék tanára Hallében. Corr 1975, 249–250. Wolff véleménye az ekkor Hallét uraló thomasiusi filozófiáról: „In der Philosophie dominierte H. Thomas, dessen Sentiment aber und Vortrag nicht nach meinem Geschmack waren. Daher liebte ich mich die ersten Jahre mit der Philosophie gar nicht ein.” Arndt 1989, 276.

¹⁷⁸ Schmidt-Biggemann monográfiájában a vitát úgy értékelte, mint ami a teológiai és filozófiai szempontból többszörösen terhelte hallei szellemi közegben nyitott új frontot. Történetileg pedig a filozófia vezető tudománnyá válását készítette elő. Ld. Schmidt-Biggemann 2011, 70.

(Grund).¹⁷⁹ A tökéletesedés iránya így az analógia szintjén hasonlónak vált egy óra működéséhez, amely

„abból állapítható meg, hogy a szerkezet az órákat és azok részegységeit helyesen mutatja. Az óra maga sok részből épül fel, és mint ezek összessége arra irányul, hogy a mutató az órákat és annak egységeit helyesen jelezze. Ilyenformán egy órában számos dolog található, amelyek egymással összefüggnek. Ellenben, ha olyan alkatrészekre találunk, amelyek akadályozzák, hogy helyesen mutassa az időt, akkor az óra tökéletlen. Az emberi változások számos cselekedetből állnak: ha ezek egymással olyannyira összefonódnak, hogy megállapítható, hogy mindannyian egy általános szándékon alapulnak, akkor az emberi változások tökéletesek. Ellenben, ha egyes cselekvések ismételten szembemennek egymással, és már nem tudják igazolni a közös szándékot, mintha egy diák azért tartózkodna az egyetemen, hogy mindet elkövetve megszoruljon és hátramaradjon a tanulásban, akkor az ilyen változások tökéletlenek. A tökéletlenség mindenekelőtt abban áll, hogy a dolgok sokasága egymással ellentétes irányba halad. Azt, hogy az egyik a másikkal szembemegy-e vagy sem, abból kell megítélni, amit már az ellentmondásokról (§. 11.) meghatároztunk.”¹⁸⁰

Wolffnál a tökéletesedés egyetemes iránya – Leibniztől eltérő módon – már magában foglalta a fizikai meghatározásokat is,¹⁸¹ az ontológiai kiindulópont azonban továbbra is Isten maradt.¹⁸² Magát a folyamatot a német filozófus elválasztotta a teoretikus megalapozástól. A tökéletesedést így azoktól a részben természetes, részben szükséges körülményektől tette függővé, amelyek megalapozva az emberi természetet uraló morális törvényeket a teremtői

---

¹⁷⁹ Az elégséges alap és ellentmondás elvének leibnizi fogalmához ld. *A Leibniz – Clarke levelezés*, 28–30.

¹⁸⁰ A teljes bekezdéshez: „(§. 152.) Die Zusammenstimmung des mannigfaltigen machet die Vollkommenheit der Dinge aus. Z. E. Die Vollkommenheit einer Uhr beurtheilet man daraus daß sie die Stunden und ihre Theile richtig zeigt. Sie ist aber aus vielerley zusammengesetzt, und sowohl diese insgesamt als ihre Zusammensetzung gehen da hinaus, daß der Zeiger die Stunden und ihre Theile richtig zeigt. Solchergestalt findet man in einer Uhr mannigfaltige Dinge, die alle miteinander zusammen stimmen. Wenn hingegen einige Theile in der Uhr anzutreffen sind, welche hindern, daß sie die Zeit nicht richtig zeigen kan; so ist die Uhr unvollkommen. Der Wandel der Menschen bestehet aus vielen Handlungen: wenn diese alle mit einander zusammen stimmen, dergestalt daß sie endlich alle insgesamt in einer allgemeinen Absicht gegründet sind; so ist der Wandel des Menschen vollkommen. Hingegen wenn einige Handlungen wieder einander lauffen, daß sie sich nicht alle durch eine Absicht rechtfertigen lassen, als wenn einer der Studirens wegen auf der Universität ist, allerhand vornimmt, dadurch er im Studiren gehindert und nachgesetzt wird; so ist sein Wandel unvollkommen. Némlich die Unvollkommenheit bestehet darinnen, daß das mannigfaltige wider einander läufft. Ob aber eines wider das andere läufft oder nicht, muß aus dem beurtheilet werden, was von dem Widerspruche (§.11.) gesaget worden.” Wolff 1747, 78–79.

¹⁸¹ Lutterbeck 2002, 175.

¹⁸² Lutterbeck 2002, 176. A tökéletesedés fogalmának ontológiai (rend és igazság) megalapozásához ld. uő., 173–182. Vö. Wolff 1747, 68–78.

aktus nélkül is érvényben maradnának.¹⁸³ Wolffnál a tétel a filozófia, a vallás és a teológia tradicionális kapcsolatának racionális újrafogalmazását szolgálta és a tökéletesedés tan kettős értelmére hívta fel a figyelmet.¹⁸⁴

A tökéletesedés első jelentése Wolffnál még szervesen kötődött a természetes vallás metafizikai kontextusához. A való világban minden dolog a természetes értelem létezését igazolja, így az emberi létezés is Isten hatalmának és bölcsességének következményeként fogható fel. Ismeretelméleti szempontból a világ nem más, mint a tökéletesedés folyamatának tükröződése Isten végtelen megismerésében, amelyben az ész kívánalmi szerint működő természeti törvények az isteni törvényekből következnek. Isten az embert és minden egyéb létezőt a maga céljának megfelelően teremtette, éppen ezért az embernek Isten megismerése során magára a világra nyílik rálátása, majd kiismerve annak működését a saját hasznára fordíthatja ezt a tudást.¹⁸⁵ Wolffnál az ész felett álló igazságok (kinyilatkoztatás) maguk is a racionalitás alapelvét követték. Vagyis a metafizikai hagyománynak megfelelően meghaladhatták az ész felfogóképességét, de nem bizonyulhattak irracionálisak. Wolff ezzel a teológia redukcióját fejezte ki. A Szentírást pedig ennek értelmében mint a kinyilatkoztatás racionális bizonyítékát fogta fel.¹⁸⁶ A kinyilatkoztatás tartalmát illetően Wolff a logikai szükségszerűség mellett érvelt. A *revelatio supernaturalis quoad substantiam* értelmében tehát megkerülhetetlen, hogy a kinyilatkoztatás megelőzze és egyben meg is haladja az ész ítélőképességét. Tartalmi szempontból Wolff az ész feletti igazságokon a misztériumok és a nem bizonyítható észelvek (*ex principiis rationis indemonstrabile*) körét értette, amelyek nem gátolják a tökéletesedés folyamatát.¹⁸⁷

A tökéletesedés második, morálfilozófiai (vagy morálanropológiai) értelmét Wolff az emberi moralitáshoz és a tudás diszparitásához kötötte. Mivel a tökéletesedés fogalmát szélesebb perspektívában, ontológiai, teológiai, filozófiai, etikai, természetjogi és pszichológiai értelemben egyaránt használta, lehetősége nyílt arra, hogy a praktikus filozófia alapelvévé tegye. Ennek értelmében az ember elsődleges célja élete során, hogy elkerülje a tökéletlenség állapotát és egyéni igyekezete révén kiteljesítse az (ön)fejlesztés morális parancsát.¹⁸⁸ Habár a tökéletesedés legtisztább formája Isten lényéből (*ens perfectissima*) következik, az emberi viszonyokban a természeti törvények működése szolgál hasonló

---

¹⁸³ Lutterbeck 2002, 177–178.

¹⁸⁴ Vö. Hoffmann XI, 1124–1125.

¹⁸⁵ Meyer 1997, 84. Vö. Wolff 1747, 616–617.

¹⁸⁶ Antognazza 2006a, 675.

¹⁸⁷ Wolff *Theologia naturalis* és *Logica* c. műveiben ide sorolta a *mysterium Trinitatis*, *mysterium Incarnationis*, *partum virginalem* eseteit. Ld. Casula 1983, 195–196.

¹⁸⁸ Hoffmann XI, 1125.

mintaként. Wolff a tökéletesedés és az emberi moralitás (morális ítélkezés) kapcsolatát a szintén 1720-ban megjelent *Vernünfftige Gedancken von der Menschen Thun und Lassen, zu Beförderung ihrer Glückseligkeit* c. etikai művében tárgyalta. Mint írja:

*„Mivel a szabad cselekedeteink éppen olyanok, amelyek saját magukból fakadóan teljes egészében vagy bizonyos körülmények esetén szükségképpen jókká vagy rosszakká válnak, így megítélésük megköveteli a bepillantást a dolgok összefüggéseibe. Mivel a dolgok összefüggéseibe való betekintés maga az értelem; így a jó és a rossz az ész által ismerszik meg. Eszerint az értelem arra tanít bennünket, amit teszünk és amit tenniünk kellene, azaz, az értelem a természeti törvények tanítómestere. Akinek tehát tetteit és tétlenségét az ész igazgatja, az ésszerűen cselekszik, a természet törvényei szerint él és amennyire megmarad azok mellett, annyira nem képes azok ellen véteni. Mivel az ész által ismerjük meg, amit a természet törvényei kívánnak; így egy józan embernek nincs szüksége további törvényekre, hanem saját elméje révén önmagának alkot törvényt.”*¹⁸⁹

Wolff ezzel az etika helyét kettős értelemben is rögzítette. Az erkölcs a társadalmi szerződést megelőző természeti állapot részévé vált, másrészt harmonizálva az ésszerűséget diktáló természeti törvényekkel kifejezte azok igazi lényegét.¹⁹⁰ Az ember a természeti törvényeken nem képes változtatni, azonban annak célját felismerve képes saját boldogságát előmozdítani. Az etikának (praktikus tudomány) gyakorlati célja és haszna tehát az emberi boldogság elérésében áll. Tanulmányozása és alkalmazása ugyanis rávilágít az ember valódi képességeire, amelynek segítségével elérheti a boldogság magasabb fokát.¹⁹¹ Az etika önálló tudásterületként való meghatározása nem volt általános a korban, amelyet a protestáns iskolafilozófia irányát képviselő Daniel Stahl (1589–1684) jénai filozófus is elutasított. A Thomasius-tanítványok közül Nicolaus H. Gundling (1671–1729) az etikát még mint mesterséget (*ars*), Johann F. Buddeus (1667–1729) pedig egy köztes megoldást választva

---

¹⁸⁹ „§. 23. Weil unsere freye Handlungen durch dasjenige, was aus ihnen entweder schlechterdinges, oder unter gewissen Umständen nothwendig erfolget gut oder böse werden (§.4.5.); so wird zu Beurtheilung derselben eine Einsicht in den Zusammenhang der Dinge erfordert. Da nun die Einsicht in den Zusammenhang der Dinge die Vernunft ist (§.368. Met.); so wird das Gute und Böse durch die Vernunft erkandt. Und demnach lehret uns die Vernunft, was wir thun und lassen sollen, das ist, die Vernunft ist die Lehrmeisterin des Gesetzes der Natur (§.19.). § 24. Wer also sein Thun und Lassen nach der Vernunft einrichtet, das ist, vernünftig ein handelt, der lebet nach dem Gesetze der Natur, Gesetze und in so weit einer vernünftig ist, in so weit kan er nicht dem Gesetze der Natur zuwider handeln. Ja, weil wir durch die Vernunft erkennen, was das Gesetze der Natur haben will (§. 23.); so brauchet ein vernünftiger Mensch kein weiteres Gesetze, sondern vermittelst seiner Vernunft ist er ihm selbst ein Gesetze.” Wolff 1752, 18–19.

¹⁹⁰ Bissinger 1983, 148.

¹⁹¹ Bissinger 1983, 149.

bölcselettanként (*Klugheitslehre*), illetve annak segédtudományaként értette.¹⁹² Wolff felfogása az ész és tapasztalat összekapcsolásán alapult.¹⁹³ Az etikát pedig egy matematikai tudománykoncepcióba illesztette be, amely így a *philosophia practica universalis*-on belül a *Politikkal*, az ökonómiával és a természetjoggal került egy szintre. Az etika esetében azonban ez a tárdiszciplína szerep a morális megalapozás következtében túlnyúlt a tudományos rendszertani besoroláson.¹⁹⁴ Wolff a praktikus tudomány alapelvének a tökéletesedést tette meg,¹⁹⁵ majd összehangolta a racionális természeti törvényekkel.¹⁹⁶ Az ember szabad cselekedetei így már nem kerülhették meg az etika kontroll szerepét. A jó és rossz választása közül Wolff egyértelműen a jóra való törekvést tette meg az ember kötelességének.¹⁹⁷ Ez szolgálja ugyanis a boldogság elérését, de nem zárja ki a rossz létezésének lehetőségét sem.¹⁹⁸

Wolffnál a tökéletesedés morális összefüggésekbe ágyazása az individuum öntökéletesítésének szintjén vette kezdetét.¹⁹⁹ Szerencsés körülmények esetén azonban teoretikusan kiterjeszthetővé vált a teljes emberiségre. Utóbbi célkitűzést a német filozófus a *civitas maxima* fogalmával²⁰⁰ írta le, amely az emberek kölcsönös reciprocitásán (*nexus universalis*) alapult. Cheneval tanulmánya szerint ennek alapfeltétele az volt, hogy az öntökéletesedés morális felszólítása összefonódjon az öngondoskodás parancsával.²⁰¹ Vagyis az ember egyéni és közösségi, egoista és altruista hajlamai a megfelelő egyensúlyba

---

¹⁹² Bissinger 1983, 149.

¹⁹³ Wolffnál a tapasztalat fogalma szembemegy az elméleti megfogalmazásokkal. Többrétegűségéből fakadóan azonban nem is kizáróan empirikus, hanem szorosán összefonódik a tökéletesedés eszményével. Park 2004, 119.

¹⁹⁴ Bissinger 1983, 149.

¹⁹⁵ Bissinger 1983, 150–153.

¹⁹⁶ Bachmann 1983, 161–162.

¹⁹⁷ A szabad cselekvés általános szabályaként írja: § 12. Es bleibet demnach feste: die Natur verbindet uns die an sich gute Handlungen zu vollbringen und die an sich bößen zu unterlassen (§.9.), auch das bessere dem schlechteren, oder das grössere Gut dem kleineren vorzuziehen (§.10.). Derowegen, da die guten Handlungen unseren innerlichen und äusserlichen Zustand vollkommener, die bößen aber ihn unvollkommener machen (§.3.); so verbindet uns die Natur dasjenige zu thun, was uns und unseren Zustand, oder (welches gleich viel ist) unseren innerlichen und äusserlichen Zustand vollkommener macht: hingegen zu unterlassen, was uns und unseren Zustand oder, welches gleich viel ist, unseren innerlichen und äufferlichen Zustand unvollkommener macht. Und also haben wir eine Regel, darnach wir unsere Handlungen, die wir in unserer Gewalt haben, richten sollen, nemlich: Thue, was dich und deinen oder anderer Zustand vollkommener macht: unterlaß, was ihn unvollkommener macht.” Wolff 1752, 11–12.

¹⁹⁸ Wolff a gazdagság és szegénység példáján demonstrálva a problémát feltételezte, hogy a két egymásnak ellentmondó jelenség akkor fér meg egymás mellett, ha a jelenhez képest a korábbi és a jövőbeli állapotuk összhangban marad az ember természetes létezésével. Ebben az esetben az ember állapota nem változik és továbbra is fenntartja a tökéletesség helyzetét. A tökéletesség mércéje azonban nem csak az ember java, hanem az ezt garantáló részek harmonikus együttállása: „so ist der Zustand des Menschen vollkommen (§.152.Met.) und zwar um so viel vollkommener, je grösser diese Uebereinstimmung ist (§ 154. Met.)” Wolff 1752, 5.

¹⁹⁹ Haakonssen 2008, 270–272.

²⁰⁰ A fogalmat az Emer de Vattel (1714–1767) svájci filozófussal való vita felől elemezte Greenwood Onuf 1994, 297–303. A wolffi praktikus filozófia Vattelle tett hatásához ld. még Hochstrasser 2000, 177.

²⁰¹ Cheneval 2002, 165. A kapcsolatra felhívta a figyelmet Laczházi 2015, 44–45.

kerüljenek, miközben azonos jogok és kötelezettségek vonatkoznak rájuk.²⁰² Wolffnál ez utóbbit az ember akaratától függetlenül is létező természeti törvények garantálták, amelyek mindenkire azonos terheket és szabadságot róttak.²⁰³ Ami az egyik embernek tiltott, az a másoknak is, és ami az egyiknek jogában áll, az a másiktól sem tagadható meg.²⁰⁴ Ez a megállapítás azt is maga után vont, hogy az észelvű természetjog és a természeti törvények értelme között nincs különbség.²⁰⁵ A társadalom a kölcsönösség elvén működik, ez a morálintropológiai feltétel pedig az emberiség ideájának fenntartását eredményezi, amelyet egy szimbolikus szerződés (*societas magna*) hozott létre és az egyének morális kötődéseire épült.²⁰⁶

A wolffi morálelmélet szemben az erkölcsi érzék és az értelem kiművelését támogató leibnizi és thomasiusi koncepciókkal minden morális és politikai szempontból releváns emberi cselekvés között inherens kapcsolatot feltételezett. Mivel az embernek nem csak a saját, hanem a mások tökéletesedésén is munkálkodnia kell, ezért formálisan is megjelenik egy a jövő irányába mutató erkölcsi imperatívusz, miszerint az emberi erők egyesítése szolgálja a legfőbb jót. Wolff ezzel egyértelművé tette, hogy véleménye szerint az ember egyéni céljai nem választhatók el az emberiség kollektív sorsától. A kollektív együttműködés számára nem jelölt ki önálló célt, ez ugyanis az egyéni törekvések deduktív kivetítéséből következik. Annyit azonban megjegyzett, hogy az efféle kooperációnak univerzálisnak kell lennie, mivel az egyéni lehetőségek kifejlesztésének ez az egyetlen módja.²⁰⁷ A *civitas maxima* célkitűzése, amely lényegében ezt a folyamatot kötötte össze az ember világán túli nagy egésszel, az emberi mikrokozmosz és az univerzum általános összefüggését (*Weltsystem*) mondta ki.²⁰⁸

A praktikus filozófia morális megalapozásából fakadt, hogy az etika élesen elkülöníthetővé vált a politikától, vagyis az állam és a politikai közösség egy második

---

²⁰² Wolff kiemeli, hogy a tökéletesedésre való törekvés abban az esetben is érvényben marad, ha a közös célokat legitimáló együttállás nem adott. Cheneval 2002, 167.

²⁰³ Cheneval 2002, 170.

²⁰⁴ Cheneval 2002, 174.

²⁰⁵ Wolff a természetjog diszciplinájának lefokozását az etikai és politikai művek latin és német nyelvű kiadványaiban hajtotta végre. Vö. Haakonssen 2008, 269. A morálfilozófia és a természetjog elválasztása más prekantiánus szerzőkénél is előfordult. Vö. Hochstrasser 2000, 206–212. A természetjog wolffi koncepcióját elemezte Hüning 2004, 143–166. Az újabb kutatásokat összefoglalta Cerman 2016, 123–128.

²⁰⁶ Cheneval 2002, 172.

²⁰⁷ Cheneval 2002, 168.

²⁰⁸ Cheneval 2002, 169. Cheneval felhívja a figyelmet a wolffi *civitas maxima* és a leibnizi *civitas dei* fogalmak kapcsolatára. Wolff három ponton értékelte újra a leibnizi felfogást: 1) A társadalomról szóló diskurzust módszertani értelemben is mentesítette a teológiától. 2) A *Weltsystem* univerzális koncepciója immáron egy új politikai univerzumot feltételezett. 3) Ami a teokratikus tekintéllyel szemben egy demokratikus fordulatot vetített maga elé. Vö. Cheneval 2002, 196–211.

szereződés révén a már létező természeti törvényekre épült.²⁰⁹ Wolff megjegyzi, hogy ebben a helyzetben a természeti viszonyok által garantált szabadságok már nem gyakorolhatók, a tökéletesedés céljának megvalósítása azonban továbbra is mindenki feladata. A tökéletesedés megvalósításával járó regulatív szerepet az alávetési szerződés révén előlépő állam veszi át. A természeti viszonyokból fakad, hogy az emberi kötelezettségek megelőzik a pozitív jogot,²¹⁰ amelynek érvényességét a természeti törvények legitimálják.²¹¹ Az állampolgár modern értelemben nem válik jogalannyá,²¹² vagyis az embereket továbbra is a morális kötődéseket fenntartó érzelmek és cselekvések (vágyak, produktív tevékenység stb.) kötik össze, amelyek végül a társadalom kollektív elégedettséghez vezetnek. A tökéletesség lehetősége így az államban is mindig garantált. Az állam viszonyai közepette a természetes szabadságok köre leszűkül az emberi viszonyokat fentartó morális kötődésekre, illetve a felsőbb hatalomnak való engedelmességre.²¹³ Link szerint Wolff 1721-ben megjelent Politikája (*Vernünfftige Gedancken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen und insonderheit dem gemeinen Wesen*) ezzel a lutheri német fejedelmi államrezon két alapelvét (*tranquilitas, securitas*) hozta közös nevezőre a közboldogság (*felicitas*), a kényelem (*commoditas*) és az életszeretet (*jucunditas*) kompetenciáival.²¹⁴ A Wolff által elővezetett politikai modell az állami célok és az állampolgárok tökéletesedésének egyensúlyára épült. Az államban az állampolgár így a saját és mások javát előmozdító eszközzé vált.²¹⁵

2. 1. A wolffi tudásfogalom és a praktikus pszichológia

A wolffi tökéletesedést a leibnizi, thomasiusi felfogáson túllépve az észelvűség és a moralitás összeegyeztetésén alapult. Wolff ennek érdekében az ember tökéletesedését általános morális kötelességként kezelte, ahol az egoista kiindulópontot az altruista habitusok, míg az ossztársadalmi folyamatokat az egyéni törekvések mérséklék. A koncepció dinamikáját meghatározó harmónikus összhang (*Zusammenstimmung, Übereinstimmung*) fogalmai a tudományokról való gondolkodást is áthatották. Wolff tudománykoncepciójának kialakulásában nagy szerepet játszott a hallei mikroklíma, amelyet Schmidt-Biggemann

---

²⁰⁹ Lutterbeck 2002, 180–181. Az államforma kérdése a társulás ugyanezen szintjén dől el. Wolff ebben a kérdésében is szorosan kötődött még a hagyományos arisztotelészi államformatához. Lutterbeck 2002, 193–197. A szakirodalom kiemeli, hogy az egyes államformák tekintetében – habár a kevert kormányzat mint mikté politeia kapja a legjobb minősítést – államelméleti szövegeiből nem olvasható ki egyértelmű állásfoglalás az abszolút kormányzati gyakorlat mellett. Vö. Link 1983, 173–179.

²¹⁰ Lutterbeck 2002, 185.

²¹¹ Lutterbeck 2002, 198.

²¹² Lutterbeck 2002, 199.

²¹³ Lutterbeck 2002, 200–201.

²¹⁴ Vö. Link 1983, 173–174.

²¹⁵ Lutterbeck 2002, 200–202.

monográfiája úgy jellemzett, mint ami „minden volt, csak nem feszültségmentes.”²¹⁶ Halléban a szabad filozófiaoktatás ügyét ekkor a franckei teológiai irányzat dominálta, amely a logika és más bölcseleti tárgyak tanítását egy eklektikus keretben képzelte el, a filozófiát pedig a filozófiatörténetre, a polihistóriára, valamint egy a gyakorlati célokra könnyen hasznosítható „tudástoposzokból építkező arzenál”-ra redukálta.²¹⁷ A korábban Franckével baráti viszonyt ápoló, később azonban ellenlábassá váló Thomasius saját filozófiáját a polgári jogtudományok felé teljesítette volna ki. Ennek szkeptikus szemlélete azonban szintén kérdőjelet állított a franckei univerzális teológiai célkitűzésekkel szemben.²¹⁸ Wolff ebben a közegben az 1720-as évekre hagyott fel a logika, matematika és fizika oktatásával. Ekkor jelenik meg sorrendben metafizikája, etikája, majd 1721-ben politikája, amelyekkel egy autonóm filozófiai koncepciót fogalmazott meg. Wolff innentől kezdve elsősorban elméleti és gyakorlati filozófusként tekintett magára. Praktikus filozófiája habár a bűnbeesés antropológiájának elutasítása következtében implicite is szembenállt a domináns franckei teológiai és a megtúrt státuszt élvező thomasiusi eklektikus filozófiai irányvonallal, mégsem vált a teológia ellenségévé. Utalva a metafizikai, részben logikai megközelítésből fakadó nehézségekre, a filozófia szerepét egy hasonlatban ekkor még úgy értelmezte, mint a szolgálólányét, aki „az este, sötétben sétára induló teológia-úrnő előtt viszi a lámpást, hogy meg ne botoljon.”²¹⁹

A wolffi bölcselet később az emancipációs törekvést igazolva elkülönült a nominális filozófiáktól, önmagát pedig elsősorban, mint reálfilozófiát definiálta.²²⁰ A kifejezés egy funkcionális megfogalmazására tekintett vissza. Ennek értelmében Wolff logikájában a filozófia úgy tűnt fel, mint „a lehetséges dolgok tudománya, amennyiben azok önálló létezéssel bírnak.”²²¹ A filozófia feladata tehát „Fundamentalwissenschaft” jellegéből fakadt, azaz a tudományok között a legelső és legmagasabb polc volt az övé, a többi tudásterület pedig szükségképpen tőle kölcsönözte alapelveit.²²² Mint ismeretes, Wolffnál a filozófia matematikai (logikai) megalapozást nyert.²²³ Kuehn kiemeli, hogy a koncepció célja nem az empirikus tudás – ahogy azt korábban a szakirodalom állította –, hanem a hit (*Glaube*) és a

---

²¹⁶ Schmidt-Biggemann 2011, 74.

²¹⁷ Schmidt-Biggemann 2011, 79–80.

²¹⁸ Schmidt-Biggemann 2011, 80–81.

²¹⁹ Idézi Földesi 2016, 270–271.

²²⁰ Lutterbeck 2002, 159.

²²¹ „Philosophia est scientia possibilium, quatenus esse possunt.” Wolff 1732, 13.

²²² Lutterbeck 2002, 150.

²²³ A wolffi törekvés történeti és szellemi előterében meghatározó jelentőségű volt a két Thomasius-tanítvány Andreas Rüdiger matematikai filozófiai törekvése, Andreas Crusius kritikája, valamint a Tschirnhaus-féle geometriai matematika módszere. A vitához ld. Ciafardone 1983, 289–305.

valószínűségeen alapuló vélekedés (*opinio*) kiküszöbölése volt.²²⁴ A matematikai módszer alkalmazása nem automatikusan vezetett el a filozófia *scientia possibilium*má válásához. A szakirodalom ezen a ponton egy eltolódást regisztrált a filozófia tudományos szerepét illetően, amely a korai publikációkat jellemző elméleti koncepciótól az egységes tudományos megalapozás irányába vezetett.²²⁵ Wolff az 1703-as disszertációjában (*Philosophia practica universalis, methodo mathematica conscripta*) a Tschirnhaus-féle algebrai-matematikai módszert használva írt a filozófia megalapozásáról, majd Leibniz javaslatára kezdett el foglalkozni a szillogizmusok felhasználhatóságával az elméleti és gyakorlati ismeretszerzésben.²²⁶ Háromszintű tudáskonceptiójával tehát részben a skolasztika tényekre és okokra visszavezethető arisztotelinánus megfogalmazását írta felül, valamint azokat a területeket állította hierarchikus rendbe, amelyek segítségével az ember biztos tudásra tehet szert. Ennek legegységesebb szintjét a tapasztalaton alapuló empirikus (vagy történeti) tudás képezte, amely az önmagában is igaznak tekinthető tényekre épült. A második szintet a matematikai módszerekkel elérhető ismeretszerzés jelentette (szillogizmusok), amely elsősorban a mennyiségszerű jelenségek egzakt leírásában jelenthetett segítséget. Az ember számára elérhető harmadik, egyben legemelkedettebb tudásformát természetesen a filozófia szolgáltatotta, ahol a létező jelenségek háttérében álló okok és alapelvek megértése volt a tét.²²⁷ A tudás valószínűségét szintén egy hármas kritériumrendszer határozta meg. Az adott jelenségnek ennek értelmében 1) nem szabadott ellentmondást tartalmaznia, 2) rendelkeznie kellett létezésének elégséges okával, 3) illetve utóbbi valószínűségével is.²²⁸ Ha mindez teljesült, akkor a filozófia elérhette a tökéletesség legmagasabb tartományát, az emberi megértést kiteljesítve pedig az abszolút tudás részévé válhatott.²²⁹

A wolffi tökéletesedéstan és tudáskonceptió legegységesebb módon a karteziánus lélektan és az ismeretelmélet határterületén kialakuló pszichológia tudományában mutatkozott

---

²²⁴ Kuehn 2006, 396–397.

²²⁵ Schneiders 2006, 40.

²²⁶ Corr 1975, 247. Wolffot később ezért is támadták az egykori Thomasius-tanítványok, Budde és Gundling. Az ismeretelméletben egymással szembenálló két koncepció különbsége Arndt szerint abban volt megragadható, hogy mivel Wolff tudományfogama az elme képességeiből indult ki, addig a Thomasius tanítványok számára ez az emberi elfogultság, tévedések és előítéletek összemosását jelentette. Wolff számára lehetséges volt a tökéletes bölcsesség elérése, vitatpartnerei ezzel szemben a skála másik végén helyezkedtek el és azon a belátáson voltak, hogy az igaz ismeret feltalálása nem racionális konstrukció, hanem egy ésszerű feltárás. A bölcsélet így Wolfftól elétrően nem a lehetséges dolgok okainak tudása, hanem egy valós orientáció az ember mindennapi létezésében, a történelem egyfajta pragmatikus aktualizálása. Vö. Arndt 1989, 281–282, 285–286.

²²⁷ Schneiders 2006, 40.

²²⁸ Schneiders 2006, 40–41.

²²⁹ Vö. Schneiders 2006, 41.

meg.²³⁰ A lélektan empirikus újrafogalmazása természetesen a racionális felfogás mentén valósult meg, koncepcionálisan pedig a metafizikai ismeretelmélet részét képezte. Wolffnál a pszichológia eltérően a 18. század második felében népszerű és Kantnál is fontossá váló filozófiai antropológiától,²³¹ az emberi elme (értelem) és a lélek kapcsolatának elméleti és gyakorlati aspektusait egyaránt tárgyalta. Előbbi a teoretikus pszichológiában (*psychologia rationalis*), utóbbi a praktikus részben (*psychologia empirica*) kapott helyet. A pszichológia tudásterületének fő problémáját a lélek és test összefonódása (*Übereinstimmung*) és párhuzamos működése jelentette.²³² A fizikai mozgások és az ész kontrollfunkciója azonban számos összeütközéshez vezetett a lélekben, amely így sokszor kevésbé hasonlított egy harmonikusan működő óraszerkezethez:

„önmagában semelyik cselekvés nem különleges, csupán véletlenszerű, a mozgás okai sem teszik azokat fontossá, csak tudatosítják azokat az emberben, miközben a lélek mozgásainak okai továbbra is önmagukban keresendők. Továbbra is belső készletként vannak jelen, mivel a mozgások okainak semmilyen kényszerítő jelentősége nincs, hanem a lélek az, ami eltérhet tőle, mint az gyakran a valóságban történik.”²³³

A lélek tökéletesedése tehát csak abban az esetben valósulhatott meg, ha a lélek zavarai valamilyen módon egyensúlyi helyzetbe kerültek. Wolffnál a megoldás az animista és materialista lélekkonceptiók rendszerszintű kiegyensúlyozásából fakadt.²³⁴ Az elképzelés célja a test és lélek dualitásának megőrzése volt, azzal a feltétellel, hogy tekintetbe kell venni a két ideáltípustól eltérő érveket is, és ha van rá lehetőség, teret is kell engedni nekik. A wolffi gondolatmenet visszatérő eleme volt, hogy miközben a test mozgásai és a lélek affektusai számos esetben hatnak egymásra, összefonódnak, befolyásoják, segítik vagy éppen hátráltatják a másik működését, a kettő mégis függetlenül működik egymástól. Vagyis mindig két folyamat zajlik egyszerre, egy a lélekben és egy a testben.²³⁵ A három lehetséges viszony

---

²³⁰ A karteziánus és korai újkori lélektani irodalom hagyományhoz ld. Laczházi 2009, 12–70; Schmal 2010, 2012, 2015. A wolffi transzformációt feldolgozta Euler 2004, 11–50.

²³¹ A kettő kontinuitására felhívta a figyelmet Hinske 1996, 97–107.

²³² Wolff 1747, 323–329.

²³³ „Die Handlungen sind an sich nicht nothwendig, sondern nur zufällig; die Bewegungs-Gründe machen sie auch nicht nothwendig, sondern nur gewiß; und die Seele hat der Grund ihrer Handlungen in sich. [...] Sie bleibt auch von allem innerlichen Zwange, weil die Bewegungs-Gründe keine unvermeidliche Nothwendigkeit haben, sondern die Seele auch noch davon abgehen kan, wie auch öfters wirklich geschiehet.” Idézi Hüning 2004, 166.

²³⁴ Laczházi 2015, 41–45.

²³⁵ „Nehmlich alles dieses zeigt wieder nichts, als daß zwey Dinge zugleich geschehen, das ist, daß eine Veränderung in der Seele zu eben der Zeit vorgehet, da eine gewisse Veränderung in dem Leibe geschiehet.” Wolff 1747, 326.

közül az első két eset alátámasztása Wolff számára nem jelentett komolyabb nehézséget. A lélek számos affektusa közül ugyanis valamennyi változásokat idéz elő a test működésében, olyannyira, hogy néha még az elme sincs tudatában annak, mit is cselekszik a test.²³⁶ A lélek és test együttállását, amikor az érzetek, az akarat és a cselekvés harmóniában működik csak szűk lehetőségek közepe, a fájdalom (*Schmerzen*) és a gyengélkedés (*Schwachheit*) érzetek példáján vélte bizonyíthatónak.²³⁷ Az affektus-elmélet harmadik esete azonban, amikor a fizikai test változásai gyakorolnak hatást a lélek állapotára, már csak két kitéttel volt fenntartható. Wolff hivatkozva az elme gyermekkori fejletlenségére és a betegség állapotára azt állította, hogy egyrészt igaznak kell tekinteni, amikor a test érzékelődényei (*die Gliedmassen des Leibes*) hatást gyakorolnak az emberre, de tudatában kell annak is lenni, hogy ezek a változások a legtöbb esetben nem a lélekre irányulnak, hanem például a szívet vagy a gyomrot célozzák.²³⁸ Ahhoz ugyanis, hogy az általuk keltett érzetek tudatosuljanak, a lélek (értelem) koordináló tevékenységére van szükség.²³⁹ Wolffnál az értelem kitüntetett helye a világ dolgainak megítélésében standard elemként tűnt fel. Rendszerének inherens része maradt ugyanakkor, hogy a képes legyen moderálni a két ideáltípus közötti felfogásokat.

Az affektus-elmélet a 17. századtól kezdve az ember mentális működésének és az elmében zajló különböző folyamatok – érzékelés, tapasztalás, önálló gondolatok, eszmék – lokuszaként szolgált.²⁴⁰ Önmagán túlmutató intellektuális tétje is ebből fakadt. Az emberi elme affektusainak, a lélek és test bonyolult kapcsolatának feltérképezése és végső magyarázatának megtalálása a 18. században az ismeretszerzés és az empirikus újragondolás felé terelte a filozófiai diskurzusokat. Wolffnál a pszichológia azt az esetet jelentette, ahol a filozófia, mint ernyőtudomány konfrontálódhatott az empirikus ismereteket becsatornázó analitikus módszerekkel. Azaz, a *psychologia empirica* az empirikus tudást mint bizonyítékot a filozófiába való reintegráció szempontjából próbálta újraértékelni.²⁴¹ A praktikus pszichológia mint filozófiai aldiszciplína is csak akkor érhetett el a fejlődés legmagasabb pontját, ha (a logika segítségével) képessé válik saját alapelveinek kidolgozására. Ezt a

---

²³⁶ Wolff 1747, 277–299, 326.

²³⁷ Wolff 1747, 325.

²³⁸ Wolff 1747, 328.

²³⁹ „Und weil die willkürlichen oder freywilligen Bewegungen des Leides durch den freyen Rathschluß der Seele determinieret werden dergestalt daß dieselben nicht erfolgen würden, woferne sie nicht die Seele determinieret hätte, eigner man der Seele das Regiment über den Leib zu: welches demnach nichts anders ist als ein Vermögen gewisse Bewegungen im Leibe nach ihrem Wohlgefallen zu determinieren, da vermöge der Structur des Leides vielerley Arten der Bewegung möglich sind.” Wolff 1747, 328–329.

²⁴⁰ Az affektus-teória esztétikai, orvos-patológiai, irodalmi alkalmazásához ld. Campe 1990; Rahn 1992, 201–227.

²⁴¹ Módszerét alapvetően a szillogizmusok bizonyító erejére építette. Vö. Park 2004, 131–136.

pszichológia a tapasztalat segítségével érte volna el.²⁴² Mint az látható volt, a lélek tökéletes állapota az érző és értelmező részek folyamatos összekeveredése miatt számított kivételesnek. Ezért a wolffi megoldás az akaratot és az érzékeket kontrolláló ész szerepét hangsúlyozta, amely képes a kívülről érkező bizonytalan státuszú ingerek, tapasztalatok logikai, racionális meghatározására és a lelki zavarok feloldására.²⁴³ A kortárs kritika Wolffot ezen a ponton a lélek szabadságának elnyomásával és determinizmusba hajlásával vádolta. A francia és angol szerzők többsége – főleg a locke-i megállapítások nyomán – a lélek belső és külső érzékelése közötti különbségek megszüntetésében volt érdekelt, és abból indult ki, hogy az ellentmondások visszvezethetők egy közös principiumra.²⁴⁴ Ez az alapelv azonban a lélek szabadságának kérdésében nem az elme (értelem), hanem az akarat képességének fölöttes szerepét hangsúlyozta. Wolffnál a lélek akarata rászorult az elme (értelem) autonóm működésére. Utóbbi tehát mindig ésszerű korlátját képezte a lélek vágyainak és szenvedélyeinek.

2. 2. *Wolffianizmus és a mérsékelt felvilágosodás*

A 18. század végi fejlődéssdiskurzus egyértelmű wolffiánus hatást tükrözött. A wolffi tanok recepciója és kritikája az életmű kiteljesedésével párhuzamosan zajlott, majd folytatódott a szerző halálát követően is. Ebben a folyamatban a széles tanítványi körnek, illetve a régi és újabb vitapartnereknek egyaránt fontos szerep jutott. A szakirodalomban a leggyakrabban a közvetlen és áttételes kapcsolatot feltételező wolffianizmus, illetve az eszmei párhuzamra utaló leibniz-wolffianizmus megnevezések fordulnak elő. A németországi kutatásokban emellett elterjedté vált a tanítványi kör mérsékelt és radikális szárnyának elválasztása.²⁴⁵ Notker Hammerstein egy korábbi tanulmányában arra hívta fel a figyelmet, hogy az individuális kapcsolatokra vizsgálata nehezen érvényesíthető a nem szerzői életművekre fókuszáló intézményközpontú tárgyalásmód esetében. Hammerstein ennek alapján feltételezte, hogy a kelet-európai recepció szempontjából kulcsfontosságú katolikus, dél-németországi egyetemi hálózatokban a szembentűnő tudományszemléleti párhuzamon túl kevés direkt hatás mutatható ki.²⁴⁶ Wolff tanai ugyanis elsősorban a protestáns jogi fakultásokon bizonyult a legsikeresebbnek, a déli területek jezsuita beágyazottsága viszont

---

²⁴² Park 2004, 130. A pszichológia tudásterületének kialakulásához külföldön. ld. Temilo van Zantwijk, Paul Ziche, Matthias John tanulmányait: Eckhardt–John–Zantwijk–Ziche 2001.

²⁴³ Az alapelvekhez ld. Hinske 1996, 101.

²⁴⁴ Cassirer 2007, 137–139.

²⁴⁵ Norbert Hinske tanulmánya a wolffi módszertanhoz ragaszkodás alapján bontotta ketté Wolff tanítványait ortodox és a különálló módszertant kialakítók körére. Hinske 1983, 310–311. A mérsékelt-radikális felosztást egyfajta habitusbeli különbségre vezette vissza Mühlpfordt 1983, 241–242.

²⁴⁶ Hammerstein 1983a, 276.

megnehezítette ezeknek a tanoknak a terjedését.²⁴⁷ Ezt mutatta az is, hogy a Mária Terézia idején meginduló államreform folyamatban Wolff adaptálása csak a katolikus egyház érdekeinek figyelembe vételével valósulhatott meg.²⁴⁸ Ezt az oktatási bizottságban (*Studienshofkommission*) és jogutódjában (*Studienrevisionshofkommission*) részt vállaló tisztségviselők wolffiánus elkötelezettsége – Karl Anton von Martini (1726–1800) a természetjogban és államjogban, Paul Joseph von Riegger (1705–1775) az állami egyházjogban és a kánonjogban, Joseph von Sonnenfels (1735–1817) pedig a kamerális tudományokban²⁴⁹ –, valamint az intézményes képzésben a jogi, bölcsészeti és teológiai karok tananyagainak átalakítása is egyértelműen tükrözte.²⁵⁰

Jonathan Israel monográfiáiban a wolffi iskola a radikális filozófiával szembehelyezkedő mérsékelt, status quo párti, sok esetben konform álláspontot felvállaló kategóriába esett.²⁵¹ Az eszmetörténet által gyakran mérsékelt vagy konzervatív felvilágosodásként hivatkozott problematika fontos alkotóeleme valóban előkerült Wolffnál, mégpedig az egyetemes és a világi-politikai rend összeegyeztethetőségénél.²⁵² A 18. században az univerzális rend evilági leképeződésének keresztény gondolata folyamatosan átalakult, ennek során egyre nagyobb hangsúly került a természeti és társadalmi rend önálló törvényszerűségeinek megértésére. Wolff metafizikája még megtartotta az ontológiai kapcsolatot Istennel, azonban a természetjogban, azaz az önmagunkkal és a másokkal szembeni kötelezettségek között már csak közvetett kapcsolatot feltételezett. A filozófia praktikus hasznát ezzel az emberi értelem által felfogható, a politikai intézményrendszer szempontjából is hasznos természeti és társadalmi rend megértésére redukálta. Israel kiemeli, hogy a wolffi tudománykonceptió sikere az akadémiai kultúrán kívüli könnyű adaptálhatóságból fakadt. Mivel felekezeti és politikailag is semlegesnek mutatkozott, rendszerező elméletként könnyen összeegyeztethetővé vált az állami adminisztrációs reform szellemiségével. Utóbbi tulajdonsága a közép-európai politikai kultúrákban az államiság, a

---

²⁴⁷ Hammerstein 1983a, 268–269, 273.

²⁴⁸ Hammerstein 1983a, 272–273.

²⁴⁹ Hammerstein 1983a, 273–274. A Bécsi, illetve a Nagyszombati, Budai, Pesti Egyetem tanügyi reformjához ld. Fináczy 1902, 39–82.

²⁵⁰ Hammerstein 1983a, 274–275. Ld. részletesebben Hammerstein 2005, 375–384.

²⁵¹ Habár nem tagadja, hogy esetenként a németországi radikális szerzőknél a wolffi filozófia legalább annyira fontos alappá válhatott, mint Spinoza szövegei. Vö. Israel 2001, 544; Israel 2013, 188–194.

²⁵² Israel modelljében a mérsékelt felvilágosodás habitusát érvényesítő koncepcióknak megvolt a maguk Achilles-sarka is. Mégpedig, hogy a kompromisszumot előtérbe helyező metodológiájuk következtében folyamatosan belső ellentmondásokkal küzdöttek, amely hosszú távon törekenynek mutatkozott a radikális teóriák szigorú konzisztenciájával szemben. Vö. Israel 2013, 11–12; Pocock 1997, 223–242; Kontler 1999, 113–134; Kontler 2010, 3–22; Szűcs 2009, 17–31; Kovács–Szűcs 2009, 163–168. Kovács szerint ennek meghatározó részét képezte az ún. *Volksaufklärung* problematika. Kovács 2010, 11–42; Kovács 2012, 67–156. A Habsburg oktatási reform konzervatívizmusról ld. Kornis 1927, 262–264.

felekezeti és a nyelvi sokszínűség hagyományai következtében előnyként mutatkozott.²⁵³ A közép- és kelet európai disszemináció azonban pont ezen okokból kifolyólag eltérő stratégia mentén valósultak meg, mint ahogy azt a kontinens középső és nyugati fele mutatta. Előbbi ugyanis inkább az eklekticizmus hagyománya felől érthető meg, amelyet tovább színesít, hogy a progresszív és retrográd irányzatok továbbra is részét képezik a kulturális tájékozódásnak. A kulturális recepció nyugati, közép-európai példájában előtérbe került az egyetemek mikroklimáját meghatározó lokális kontextusok kérdése. Ez nem jelentette azt, hogy az eklekticizmus jelensége csak az európai szellemi (fél)periférián lett volna érzékelhető, de felhívja a figyelmet a szembetűnő különbségre, miszerint a gyakran erős és régi hagyományokkal bíró intézményrendszernek is köszönhetően az eszmei recepciót általában élénk viták kísérik, amelyek olykor szélsőséges formát öltve segítik vagy hátráltatják egy-egy irányzat térnyerését.

A kontinens középső és nyugat felén a wolffi filozófia 1720-40-es évek során történő kiemelkedése, majd hegemón pozíciója egy olyan folyamat részét képezte, ahol a hagyományos tanok kezdtek háttérbe szorulni, miközben az újabb megközelítések még nem bírtak stabil beágyazottsággal. Az intellektuális palettán ekkor eltérő konfigurációkban tapasztalható szembenállás az arisztotelészi skolasztika, a karteziánus, valamint a locke-i és newtoni filozófiák, a pietista teológia, Halléban a wolffi filozófia, valamint a radikális spinozizmus irányzatai között.²⁵⁴ A korai recepció leginkább az ekkor még matematikai tanulmányokat folytató tudóssal való polémia megindulásával vette kezdetét, amely 1723 májusára Wolff hallei elűzéséhez, majd a hesse-kasseli Marburg egyetemen való letelepedéshez vezetett. A hallei évek során a matematikai filozófia megalapozását ért módszertani és teológiai kritikák java része a hallei és jénai pietizmus, a radikális spinozizmus, valamint a thomasiusi iskola képviselőitől: Matthias Knutzenről (1646–1674), Johann Christian Edelmannról (1698–1767), Christoph August Heumanntól (1681–1764), Rüdigeről, Buddétól, Crusiustól, később Langétól származtak. Wolff tökéletesedésének 1720-as évekre történő kimunkálása megteremtette a szélesebb disszemináció lehetőségét. A hallei távozáskor a német filozófust tanítványa, Georg Bernhard Bilfinger (1693–1750) is követte, aki 1725 és 1730 között Szentpétervárra kerülve sokat tett a wolffi „modern tudomány” oroszországi megismertetéséért.²⁵⁵ A németalföldi recepció tekintetében meghatározó volt a svájci származású Nicolaus Engelhard (1696–1765) alakja, aki először

---

²⁵³ Israel 2011, 174.

²⁵⁴ Israel 2001, 541–544.

²⁵⁵ Israel 2011, 172–173.

1723-tól 1728-ig Duisburgban, majd onnantól egészen haláláig a szabadabb szellemű Groningenben tanította a wolffi praktikus filozófiát, logikát és metafizikát.²⁵⁶ A wolffi filozófiai módszer németországi terjedése Jénában Johann Peter Reusch (1691–1758), Kasselben Ludwig Philipp Thümmig (1697–1728), Lipcsében Johann Christoph Gottsched (1700–1766), Görlitzben Friedrich Christian Baumeister (1709–1785), Frankfurt an der Oderben Alexander Gottlieb Baumgarten (1714–1762), Göttingenben Johann Georg Heinrich Feder (1740–1821), Halléban pedig Georg Friedrich Meier (1718–1777) wolffiánus szerzőkhöz köthető.²⁵⁷ Módszertanilag a tágabb tanítványi körhöz kapcsolódott még Johann Georg Sulzer (1720–1779), Johann Heinrich Lambert (1728–1777), Moses Mendelssohn (1729–1786), Johann August Eberhard (1739–1809), Ernst Platner (1744–1818), illetve a Wolffnál tizenöt évvel idősebb Hermann Samuel Reimarus (1694–1768) is.²⁵⁸

Az ún. „ifjúwolffiánusok” (*Jungwolffianismus*) szárnybontását követően²⁵⁹, a wolffi tanok képviselői az 1740-es években két alkalommal is konfrontálódtak az európai szellemi körökben megerősödött pozíciókra szert tevő newtoniánus szerzőkkel. Az első alkalommal egy vitasorozat keretein belül, amely 1740-ben II. (Nagy) Frigyes trónrakerülését és Wolff hallei rehabilitációját követően vette kezdetét a Berlieni Akadémia pályázatával és több hullámban egészen 1750-ig tartott. Frigyes célja a viták generálásával a wolffi filozófia berlini pozícióinak gyengítése volt. Ennek érdekében az uralkodó a Maupertuis (1698–1759), Leonhard Euler (1707–1783), később La Mettrie (1709–1751) által képviselt newtoni (természet)tudományt támogatta a Johann Philipp Heinius (1688–1775), Samuel Formey (1711–1797), Sulzer és Johann Samuel König (1712–1757) wolffiánus álláspontjával szemben.²⁶⁰ Második alkalommal a viták a wolffi belátások franciaországi expanziójához kapcsolódtak. A zenitét itt Formey 1746-os *La Belle Wolfienne* c. értekezése jelentette.²⁶¹ A kelet-európai recepció szemszögéből modellértékűnek tűnik Wolff skandináv és baltikumi térnyerése, ahol az új filozófia továbbberősítette a már meglévő eklektikus hagyományokat.

---

²⁵⁶ Engelhard duisburgi távozására kapcsán a szakirodalom a megváltozott szellemi klímát emeli ki. A németalföldi egyetemeken többségében (Leiden, Utrecht, Harderwijk) a newtoni filozófia volt a domináns irányzat. Groningen és Franeker azonban már korábban is nagyobb befogadókészséget mutatott a karteziánus-wolffi filozófiával szemben. Engelhard működése során logikai, metafizikai és praktikus filozófiai tankönyveket szerkesztett. Schuurman 2004, 110–113. Engelhard groningeri működéséhez ld. még Wielema 1997, 149–161. Wolff németalföldi recepciója az 1738 és 1782 között teljedett ki. A jénai orvos Johan Christoffel van Sprögel és Adolf Fredric Marci matematikus, könyvgyűjtő ugyanis ekkor fordítja le holland nyelvre tizennyolc kötetben Wolff matematikai és filozófiai munkáit. Wielema 1991, 55–69.

²⁵⁷ Hinske 1983, 310.

²⁵⁸ Hinske 1983, 311.

²⁵⁹ Mühlpfordt 1983, 237–253.

²⁶⁰ A vitát alaposan feldolgozta tanulmányában Calinger 1969, 319–330. A vita historiográfiai jelentőségéhez ld. Israel 2001, 557–562; Israel 2011, 188–195.

²⁶¹ Israel 2001, 556.

Élénk vitákat pedig leginkább a svédországi és dániai recepció során váltott ki, ahol a locke-i, newtoni és wolffi filozófiai belátások egymást erősítve konfrontálódtak a régi karteziánus, olykor buddeusi érvekkel. Az 1730-1740-es évekre azonban Uppsalaban, Åboban és Lundban is a wolffi tudomány kerekedett felül, ami sok esetben annak volt köszönhető, hogy a helyi tudósok engedve a fokozódó nyomásnak egyszerűen adoptálták a szakterületükhöz leginkább illő megközelítést.²⁶²

Kelet-Európában, a Habsburg monarchiához tartozó területek esetében a wolffi tanok megjelenésének közegét egy eklektikus filozófiai környezet biztosította. A folyamat párhuzamosságát mutatja, hogy a protestáns peregrináció révén individuális és lokális szinten is szinkron hatásként detektálható a wolffi filozófia jelenléte például a pozsonyi líceum tanrendjében,²⁶³ habár domináns pozícióra itt is csak a 18. század második felében tesz szert. A katolikusoknál ezzel szemben a század derekától indul meg a fokozott érdeklődés Wolff teológiai, matematikai, később filozófiai állításainak átültetése iránt.²⁶⁴ A korai szinkron folyamatokat erősíti az erdélyi szász származású hallei professzor, Martin Schmeizel (1679–1747) bölcséleti műveiben megjelenő wolffi hatás, amely leginkább a filozófia fogalmánál és a tudományok rendszerénél volt kimutatható.²⁶⁵ Wolff erdélyi recepciójánál a filozófiatörténet hagyományosan a nagyenyedi, kolozsvári és marosvásárhelyi református kollégiumok tanrendjében megjelenő wolffianizmust emeli ki.²⁶⁶ A folyamat két kulcsfigurája a peregrinációból visszatérő Köleséri Sámuel (1663–1732) és tanítványa gróf Lázár János (1703–1772), akik még személyes kapcsolatban álltak a német filozófussal. Az erdélyi filozófiatörténeti kutatások a recepció folyamatát az ortodox református teológia kontextusában próbálták megérteni, a protestáns körökben azonban mind az erdélyi, mind a

---

²⁶² Israel 2001, 558–562.

²⁶³ Az evangélikus iskolában Bél Mátyás (1684–1749) és Friedrich Wilhelm Beer (1691–1774) lelkész a fizika tanrendi változtatása nyomán 1724-ben a Buddeus eklektikus filozófia tankönyvét Thümmig wolffiánus tanerőjére cserélik. M. Zemplén 1998, 151.

²⁶⁴ Ezt az irányt erősíti a lengyel példa is, ahol Friedrich Bormann a protestánsok által dominált danzigi gimnáziumban már 1713-14-es tanévben Wolff könyvéből oktat matematikát, fizikát és asztronómiát. Ehhez csatlakozott 1725-ben Johannes Adam Kulm kísérleti fizikai előadásaival, illetve Michael Hanow is. A lengyelországi katolikus körökben az 1740-es években nő meg az érdeklődés Wolff iránt, elsősorban a piaristák részéről (Stanislaw Konarski). A lengyel és cseh jezsuitáknak azonban csak az 1750-es években kerül a látóterébe Wolff. Ennek legfőbb oka a katolikus teológia és filozófia megreformálásnak szándéka volt, ami továbbra is megtartotta volna a filozófia teológiai keretek között történő oktatását. A recepció dinamikáját jól bemutatja Stasiewicz-Jasiukowa 1999, 445–453. Ehhez ld. még Bal–Paž 1997, 531–536.

²⁶⁵ Meyer 1995, 105–107.

²⁶⁶ Utóbbi F. Csanak Dóra Teleki Józseffel kapcsolatos kutatásai is alátámasztották. Az erdélyi protestáns iskolák 1760-as években meginduló tanreformjában Wolff fontos referenciának számított. Az erdélyi gróf 1763-ban pl. maga ajánlotta föl a Nagyenyedi Kollégiumnak saját Baumeister kompendiumát. Vö. F. Csanak 1983, 138, 229. Utóbbi megerősítette Röhling 1983, 279–283. A Marosvásárhelyi Kollégiumhoz ld. még Kovásznai (Tóth) Sándor (1730–1792) kiadott Önéletírását (1773). Kovásznai 1970, 41–128.

magyarországi elterjedés eltérő implikációkkal egészülhetett ki a 18. század során.²⁶⁷ Ezt igazolta az 1746–1748 között Bázelen peregrinációját töltő Hatvani István 1757-ben megjelent *Introductio ad principia philosophiae* c. műve, ahol a debreceni professzor a leibnizi, wolffi metafizika és logika egyértelmű kritikusaként tűnt fel.²⁶⁸ A wolffi tanok alkalmazására jó példa a descartes-i fizikán felnövő pozsonyi születésű orvos, matematikus Johann Andreas Segner (1704–1777), aki a jénai peregrinációt, a rövid pozsonyi praktizálást és a debreceni tisztiiorvosi beosztást követően Jénában, Göttingenben, végül Wolff halálával annak helyét megörökölve Halléban tanított természet- és vegytani tárgyakat, végül pedig fizikát és matematikát.²⁶⁹ A kései wolffianizmus befogadására ugyancsak jó példa a Sárospataki Református Kollégiumban található Karl Daniel Nitsch (1763–1808) kéziratok (1790-es keltezéssel), amelyek a göttingeni filozófus Feder metafizikai, logikai és praktikus filozófiai előadásait tartalmazzák.²⁷⁰ Mészáros András magyarországi filozófiatörténeti műve a protestáns kollégiumok és líceumok szellemi klímájára egyaránt jellemző iskolafilozófiai hagyományban tárgyalja Wolff kolozsvári recepcióját. A korai felvilágosodás narratívájának megfelelően itt a coccejanusi radikális teológia és a descartes-i mechanikai filozófia – Verestői György és Vásárhelyi Tőke István révén való – megszelidülése készíti elő az ismeretelmélet és a fizika leibnizi, wolffi, newtoni tanokkal történő kiegészülését.²⁷¹ Katolikus oldalon Newton, Wolff, Leibniz legegységesebben a piarista szerzők (Cörver Elek, Bajtay Antal, Benyák Bernát, Koppi Károly, Horányi Elek, Szüts István György) tájékozódásában jelenik meg a század derekától fogva, ehhez kis lemaradással csatlakoznak a természettan és a fizika iránt nagyobb érdeklődést mutató jezsuita és ferences szerzők kritikái (pl. Sartori Bernát, Martinovics Ignác) is.²⁷²

²⁶⁷ A kutatás fő állításaihoz ld. Juhász 1996, 102–115. A tanulmány főbb téziseit újraközölte Albert 2008, 129–139; Albert 2009, 95–106. A „teológiai wolffianizmus” érvrendszerét kritizálta Földesi 2016, 265–270, 274–275.

²⁶⁸ Vö. Hatvani 1990, 7–10, 44–45, 74–76, 90. Tóth Béla tanulmánya Domokos Márton későbbi debreceni főbíró 1715-ös Logicájában is wolffi hatásról számolt be. Hatvani mellett még a debreceni wolffianusok közé sorolta Domokos Lajost, Maróthi Györgyöt, Szilágyi Sámuel, Szathmári Paksi Istvánt, Ujfalusi Ferencet és a fiatal (később kantianus) Mándi Márton Istvánt is. Vö. Tóth 1981, 71–88.

²⁶⁹ Segner göttingeni működéséhez ld. Rab 2016, 400–409. A matematikusi működéséhez ld. Gurka 2016, 98–101.

²⁷⁰ Börzsönyi 1986, 72. Koncz Sándor átfogó tanulmánya a kollégiumi teológia és filozófia 18. századi oktatásában a német racionalizmus megjelenését a korábban erős németalföldi (coccejanusi) kapcsolódások háttérbeszorulásával és a descartes-i tanok keveredésével magyarázza. Első képviselőjeként Szentgyörgyi Istvánt emelte ki, majd sorjában Porkoláb István, Pataki János, Szathmári Paksi Dániel, Somossi János és Kálniczky Benedek neveit kötötte ehhez az irányzathoz. Vö. Koncz 1981, 132–134.

²⁷¹ Mészáros 2000, 51–52.

²⁷² Az emberi lélek és teremtés kapcsán ld. Sartori Wolff-kritikáját. Sartori 1772, 73, 77–79, 219–224. A piarista felvilágosodás a *philosophia moderna* tanrend bevezetésén alapult, amely az Eduardo Corsini Newtonra, Wolffra és Leibnizre épülő eklektikus rendszerét vette át. Mészáros 2000, 79–97. Bajtay esetében különösen érdekes a wolffi szempontokat figyelembevevő istenkép elfogadása, amelyet Földesi Ferenc egy a gróf Lázár Jánossal folytatott levélváltással bizonyított. Vö. Földesi 2016, 271.

A wolffi tanok terjedése az 1760-as években sem mérséklődött, a mintakövetéssel párhuzamosan a hangsúly azonban fokozatosan átkerült az új alternatívák keresésére.²⁷³ A wolffi tanok késő 18. századi integrációja szempontjából fontos, hogy az expanzió időszaka belecsúszott egy a század közepén kibonatköző folyamatba, amelyet a tudománytörténeti kutatásokban antropológiai fordulatként vagy az emberről szóló tudományok terjedésével (*anthropological turn, antropologische Wende, science of man, Wissenschaft vom Menschen*) szokás jellemezni.²⁷⁴ A folyamat lényegét tekintve a korábbi filozófiai megalapozású tudományfogalom újraértékelését vetítette maga elé, miközben nagyobb hangsúlyt fektetett az empirikus természettani és természetfilozófiai tudásterületekre. Ennek során a wolffi tanok megítélése is fokozatosan az emberi megismerés praktikus, gyakorlati oldalát előtérbe helyező diskurzus felől nyert új jelentést, eközben pedig olyan tudományterületekre terjedt ki, mint a *historia naturalis*, a medicina, a lélektan, a vegytan, a fizika, később a filozófiai antropológia és az immáron az emberiség fejlődéstörténetét elbeszélő história. Az új irányzatok az ember morális és fizikai létezését egyöntetűen a megértés tárgyaként kezelték, következtetéseiket pedig az értelmi, erkölcsi képességek és a külső körülmények összefüggésében szemlélték. Ez a kialakulófélben lévő antropológiai nézőpont két analogikus komponensre épült. Míg az első szerint lényegi összefüggés van a természet és az emberi társadalmak működése között. Addig a második az enciklopédizmus régi felfogásából származott. Ennek értelmében a természet, a társadalom és a tudás egyetemes rendszerei hierarchizáltak, és a legapróbb alkotórészekről egészen a bolygórendszerek mozgásáig képesek modellezni a működésüket meghatározó okokat és törvényszerűségeket.²⁷⁵ Vagyis a világban nem csak a szinkronitás, hanem a hierarchia is jelen van. Az ember(iség) természetéből fakadó egyéni és kollektív kötelezettsége pedig az, hogy ebben a koordináta-rendszerben tudása révén megtalálja a maga helyét.

Az antropológiai szemlélet kialakulása a tudás és a tudomány újszerű elvárását fogalmazta meg és a wolffi rendszer kompatibilis részeit emelte az érdeklődés középpontjába. A wolffi szisztéma meghaladásának folyamata idővel a kritikai irányba mozdult el. Példaként

---

²⁷³ Israel 2011, 173.

²⁷⁴ Garber 2004, 219–221. A fordulatot az eltérő historiográfiai hagyományok más és más időszakokra helyezik. A legkorábbi a korai felvilágosodáshoz, azon belül is Georg Ernst Stahl orvos vitalista koncepciójához kötődik. Geyer-Kordesch 2000, 221–231; Helm 2003, 207–208; Toellner 2004, 338–346. Az angolszász és francia kutatások ezzel szemben egységesen a század derekára, a Linné botanikai modelljét leváltó Buffon 1749 és 1804 között 36 kötetben megjelent *Histoire naturelle, générale et particulière, avec la description du Cabinet du Roi* c. könyvéhez kötik ezt a fordulatot. Sloan 2006, 908–924, 930–932. A század második felében meghatározó göttingeni újtudományosság ezzel szemben inkább az 1760–1770-es évekre beérő tudománykonceptiót állította fókuszba. Bödeker–Büdgen–Espagne 2008, 12. Vö. Uo., 17–19; Bödeker 2010, 139–145.

²⁷⁵ Bodnár-Király 2017a, 173.

érdeemes felidézni a lélektan 18. század végi magyar nyelvű adaptálását, amely sokszor még a 18–19. század fordulót követően is gyakran a wolffi alaptételekre épült. Míg az antropológia a test és lélek kapcsolatának empirikus magyarázatát adta, addig a pszichológia a lélek állapotát (és az azon túli externáliák világát) vizsgálta.²⁷⁶ Bárány Péter *Jelenséges lélekményében* (1790) és Pálóczi Horváth Ádám *Psychologiájában* (1792) eltérő arányokban, de jelen volt a wolffi lélektan.²⁷⁷ Bárány művét a heterogén hatások között megjelenő kanti referenciák miatt szokás kiemelni,²⁷⁸ míg Pálóczi Horváthnál biztosan tudható, hogy egyik forrása a jezsuita Makó Pál 1766-os metafizikai tankönyve (*Compendaria Metaphysicae Institutio*) volt.²⁷⁹ A wolffi referencia a lélekelmélet mellett a fejlődéssel kapcsolatos percepciókban is megjelent. Ehhez az utóbbi esethez sorolható például Decsy Sámuel 1790-ben megjelent *Pannóniai Féniksze* vagy az erdélyi filozófus, Csernátoni Vajda Sámuel 1795-ös Flögel fordítása (*Az emberi értelemnek természeti históriája*) is. Decsynél ez a fejlődéstörténeti perspektíva organikusan simulat bele a magyar nyelv kiművelését célzó reformelképzelésbe. A wolffi moráltan így nem véletlenül a lezárásban, az ember természeti, erkölcsi és polgári boldogságra való hajlamát tárgyaló szakaszban került elő.²⁸⁰ Csernátoni Vajdánál ezzel szemben a wolffi *Übereinstimmung*-problematika a társadalmi fejlődési folyamatok analitikus és tárgyi kritikájának is kontextusává vált.²⁸¹ A 18–19. század fordulót követő korpuszban a lélekelmélet és tökéletesedéstan összekapcsolódása volt megfigyelhető. Míg Aranka György kéziratos *Ember esméretében* és *Ember, Világ, Istenében* a wolffi lélektani alapok vázlatos kiegészítése összefonódott az ember fejlődéstörténeti perspektívájával,²⁸² addig Fejér György 1809-es *Az ember' kimiveltetése* c. pedagógiai művében már egy modernebb szókészlet volt olvasható, amely helyenként Kantot korrigálva foglalt állást a tökéletesedés wolffiánus felfogása mellett.²⁸³

---

²⁷⁶ Laczházi 2011, 135–137.

²⁷⁷ A wolffi lélektan jellemzőit elemezte Laczházi 2011, 138–139. Bárány és Pálóczi Horváth szövegeinek antropológiai vonatkozásaihoz ld. még Bodnár-Király 2015a, 39–40.

²⁷⁸ Laczházi véleménye szerint a kanti belátásokkal való szembenézés mégsem képezte szerves részét Bárány művének, ezzel szemben nála is határozottan kirajzolódott a wolffi lélektan kontextusa. Vö. Laczházi 2011, 144. Bárány művét a kortársak csak kéziratos formában ismerték. A kéziratban maradt mű kiadásához ld. Gyárfás 1990. Bárány művének biográfiai-eszmetörténeti értelmezését adta Kovács 2012, 205–210.

²⁷⁹ Makó kompendiuma tartalmi értelemben is a wolffi pszichológia erőteljes hatását mutatta. Laczházi 2011, 139–140.

²⁸⁰ Bodnár-Király 2015a, 40–41; Bodnár-Király 2017b, 486–487.

²⁸¹ A fordítás kontextusához és Csernátoni ambivalens álláspontjához ld. Bodnár-Király 2016, 140–148.

²⁸² Bodnár-Király 2017a, 177–180.

²⁸³ „Csak ott, hol az ész fog az ember' ereinek ki-fejtegetéséhez, hatérnélkülvaló az ő tökéletesesbűlsök; egyre kívülről belőlről új meg új vastagodást vesznek; az idegennek tulajdonoká tétele által szüntelen gyarapúlnak; 's mindég több több tartományokkal bővül birodalmok. Az értelem mindenható csaptatója az emberi erőnek: erősíti ezeket az által, hogy a' természetet is alájok hódítani, beléjek avatni, és szolgálattokra fordítani; az ellenkezőket meg' az ő köz czéllýokra egyeztetni; életüket mások' életével gazdagítani, tudgya. Nincs olly merész próbatétel, mely tőle kine telyék, nincs olly meszsze tárgy, melyet béne érhessen; nincs olly segítő eszköz, melyet felne

Wolff késő 18. századi „modernsége” nagymértékben a fordításirodalomnak is köszönhető, amely a filozófiai és tudományos műveknél szélesebb korpuszból válogatott.²⁸⁴ A kutatás ezen a ponton elvétele tesz említést a német filozófus műveinek közvetlen fordításáról, ezért valószínűsíthető, hogy a recepció közege elsősorban a tanítványok kompendiumai és fordításai képezték. Az epigonok és tanítványok művei azonban már a wolffi filozófiai rendszer alaptételeinek újragondolását eredményezték, amely később az önálló szaktudományi státuszt elérő tudományterületek esetében (pszichológia, antropológia, történelem) bontakozott ki. A tökéletesedéstan elméleti keretét adó praktikus filozófia továbbfejlődése a pedagógiában és az esztétikai nevelésben (*Bildung*) érezte leginkább hatását,²⁸⁵ miközben egy a korábbiakkal élesen szembenálló populáris filozófiai irányzatnak is teret adott.

3. Populáris filozófia, *Bildung*, pedagógia a 18. század második felében

A tökéletesedéstan a 18. század második felében részben a wolffi filozófiai rendszer, részben az angol és francia diskurzusok transzfúziója következtében alakult át.²⁸⁶ Az újabb koncepciók vonatkoztatási keretét ugyan még mindig a vallás és a tudományos gondolkodást uraló filozófia formálta, az elméleti vitákban azonban egyre gyakrabban fogalmazódott meg az új elvárás, miszerint az emberről szóló racionális tudásnak a tapasztalati megismeréssel kell összehangolódnia. Mint az látható volt, ebben a tekintetben már a wolffi filozófia is megkísérelte integrálni az empirikus tudást, ezt azonban még a régi rendszerépítési hagyományokat követve tette. Werner Schneiders tanulmánya megerősítette, hogy a Wolff-tanítványok körében hosszú távon se a deduktív matematikai megfogalmazás, se a hármas tudásfogalom, se az ezen alapuló *scientia possibilium* nem bizonyult maradandónak. Az új generáció tagjai formailag így inkább az arisztotelészi tudományhoz tértek vissza, azaz műveikben ismét egy a tények és az okok dualitásából következő tudománykoncepció

---

találhasson. Ezen munkásságok' kutfejeének erősítésében, és tökéletesítésében munkálkodásoknak felmagasztalásában és könnyebbítésében áll az emberi erők' ijejtége; 's az ő erre való alkalmatosságok határnélkül való.” Fejér 1809, 3–4. A könyv előszavában található hivatkozásokból az derül ki, hogy a mű születését a hallei Allgemeine Literatur Zeitung hasábjain 1806–1808 között zajló vita is inspirálta. Habár a pontos referenciáit Fejér nem nevezte meg, feltehetően Karl Heinrich Ludwig Pölit 1806-os könyve (*Die Erziehungswissenschaft. T. 1-2. Aus dem Zwecke der Menschheit und des Staates practisch dargestellt*), valamint Friedrich Immanuel Niethammer 1808-as cikke (*Der Streit des Philanthropinismus und Humanismus in der Theorie des Erziehungs-Unterrichts unsrer Zeit*) is hatással volt rá. Vö. Fejér 1809, ii.

²⁸⁴ Gottsched soproni recepciójához ld. Fajt 2014, 197–215.

²⁸⁵ Wolff rendszerét a politikai nevelésben is felhasználhatónak tartotta. Rauschenbach 2004, 310–318. Wolff helyét a német politikai gondolkodás történetében elemezte Beyne 2009, 129–133, 151–155.

²⁸⁶ Johan van der Zande szerint a populáris filozófia 18. század közepi felfutását és a letűnését jelentő 19. század első harmada közötti időszakban a filozófia, tudomány és irodalom köztes álláspontja következtében megmaradt a wolffi filozófia keretei között. Zande 1995, 441.

körvonalazódott.²⁸⁷ Ezen a ponton a filozófia revíziójának igénye összekapcsolódott a katedrafilozófia rendszertani szemléletének elutasításával, a természettudományos empirizmus antropológiai nézőpontjával és a meginduló popularizációs törekvésekkel. A populáris filozófia jelensége egyúttal a barokk tudásmodell rendszerezési, enciklopédikus gyakorlatának, illetve univerzális tudáseszményének végső kimerülését is jelezte.²⁸⁸ A filozófia abszolút tudomány jellege megkérdőjeleződött, így az által kitűzött cél – miszerint egyszer elérhetővé válik a tudás végső rendszere – sem tűnt már annyira vonzósnak. A revízió oldaláról ezzel szemben megnőtt az igény a való élettel összeegyeztethető (*liveable*) filozófia iránt, amely azonnal hasznosítható, mindenkire szól és nem csak a legmagasabb ismeretet vagy legmélyebb tudást tekinti mércének. Vagyis ahogy Schneiders fogalmazott, az (*ezoterikus*) akadémiai filozófia mellett kialakult egy (*exoterikus*) populáris filozófia is, amely az előbbi pozícióját próbálta átvenni. Ez a filozófia már egyértelműen német nyelvű és a közízlést, az emberi boldogságot, valamint az erényes viselkedés megvalósítását tekintette céljának.²⁸⁹ A szakirodalom kiemeli, hogy a populáris filozófiával foglalkozó szerzők nem alkottak egy közeget. Egyes szociológiai tényezők alapján mégis tipizálható, hogy tagjaik között elsősorban az a protestáns polgári középréteg vált meghatározóvá, amely teológiai tanulmányait követően egyetemi vagy akadémiai pályát választott magának, majd az 1780-as években egységesen lépett fel a kanti kritikai filozófiával szemben,²⁹⁰ mivel benne a régi skolasztikához való visszatérés lehetőségét látta.²⁹¹

A 18. században a filozófia fogalma széles jelentésmezőt foglalt magába és több hagyomány formálta fejlődését. Ezek közül két markáns tradíció került előtérbe a filozófia revíziójáról szóló németországi vitákban.²⁹² Az első az imént akadémiai vagy

---

²⁸⁷ Schneiders 2006, 41. A koncepcionális változást Gottsched, Baumgarten, Meier, Reimarus, Sulzer, Mendelssohn, Hollmann, Feder, Meiners, Hißmann esetében korábban ismertette: Schneiders 1985, 78–88.

²⁸⁸ A még a leibnizi *scientia generalis*ban is működő egyetemes tudáseszmény (*scientia universalis*) a tudás és a teremtés egységére épült. A 18. század derekától kitapintható új irányzatok azonban éppen ezt a kapcsolatot értelmezik újra a filozófia központi szerepe felől. A barokk tudománykoncepcióhoz ld. Treskow 2004, 323–348. A folyamat látványosan az ortodox teológiai szerzőknél, pl. Reimarus bibliai exegétikájában, okozott problémát, ahol a Szentírás racionális olvasata (*questiones facti*) háttérbe szorította a korábban meghatározó üdvtörténeti jelentést (*hermeneutica sacra*). A Biblia ezzel egy ésszerű ismereteket tartalmazó művé változott, ami abban is megmutatkozott, hogy a teológiát immáron filozófiai eszközökkel próbálták megvédeni. Habár, mint azt Reimarus deizmusa is bizonyította: „filozófiailag nem nagyon sok mindent lehet megmenteni a vallásból.” Vö. Schmidt-Biggemann 2011, 87–92. A popularizáció folyamatának fogalmi, mediális oldalát elemezte Tschopp 2004, 469–489. Ennek speciális esetét (*Volksaufklärung*) elemezte Böning 2004, 563–581. A magyarországi kontextushoz szólt hozzá Kovács 2012, 77–91.

²⁸⁹ Schneiders 2006, 41.

²⁹⁰ Zande 1995, 424.

²⁹¹ Zande 1995, 441–442. A szembenállás Kant részéről is kölcsönös volt. Kant ugyanis a filozófiát, amely számára elsősorban a racionális elvekre épülő elméletet és annak filozófiai kritikai eszközt jelentette, összeegyeztethetetlennek tartotta a populáris filozófia eudaimonista célkitűzéseivel. Vö. Schneiders 2006, 42; Cassirer 2007, 199–200.

²⁹² A filozófia tudományos megfogalmazását illető angol és francia vitákhoz ld. Schneiders 2006, 28–33, 33–37.

katedrafilozófiaként aposztrofált felfogás, amely a hagyományos arisztotelészi alapokból kiindulva enciklopédikus tudásként definiálta a bölcseletet, elválasztotta egymástól a természetet, a politikát és morált, de nem tett lényegi distinkciót a filozófia és a tudomány között. A második felfogás a század derekától alakul ki és a morál- vagy praktikus filozófiát művelő szerzők körében vált népszerűvé, emellett pedig aktív participációra, azaz a tanult, jól értesült polgárok művészi és tudományos tevékenységét ambicionálta.²⁹³ A populáris irányzat első generációjának tagjai közé több egykori Wolff-tanítvány tartozott. Így: Johann Georg Sulzer, Isaak Iselin, Moses Mendelssohn. A fiatalabbak közé pedig Christoph Martin Wielandot (1733–1813), Johann Nikolaus Tetent (1736–1807), Friedrich Nicolait (1737–1811), Thomas Abbtot (1738–1766), Johann August Eberhardot, Johann Georg Heinrich Federt, Johann Jakob Engelt (1741–1802), Christian Garvét (1742–1799), Christoph Meinerst (1747–1810), Dietrich Tiedemann (1748–1803), illetve Ernst Platnert (1744–1818), Johann Georg Schlossert (1739–1799), Karl Franz von Irwinget (1728–1801), Daniel Jenischt (1762–1804) és Karl Heinrich Ludwig Pölitzet (1772–1838) szokás sorolni.

Johan van der Zande tanulmánya a populáris filozófiát a praktikus filozófia és az irodalmiság határterületére helyezte. Mint megjegyezte, ezt a fajta filozófiát a hagyományos kutatói megközelítés gyakran alulértékeli és félreérti, ami abból fakad, hogy kevés kapcsolódása volt a felvilágosodás olyan irányzataihoz, mint a populáris kultúra vagy a *Volksaufklärung*.²⁹⁴ Zande megállapítását kiterjesztette arra is, hogy ugyan a populáris filozófia az ösztönzést Leibniz és Wolff elméleti műveitől kapta, mégsem hozható közös nevezőre az említett német szerzők, Locke vagy a skót *moral sense* elméleteinek diffúziójával.²⁹⁵ A populáris filozófia önálló programja ugyanis a szűkített rendszerszemléletével és antropológiai indíttatásával az akadémiái változatnál szélesebb közönséget kívánt megszólítani, fő érdeklődése pedig a fejlődésre, azaz az ember és a polgár etikai-kulturális kiforrására irányult. Ezt az érdeklődést szemben a filozófia hagyományos tudásterületeivel (fizika, metafizika, morál, logika) olyan gyakorlatibbnak tetsző irányzatok prezentálták, mint az etika, história, esztétika, pedagógia, grammatika.²⁹⁶

Az irodalmi műfaji hagyományok mellett a populáris filozófia másik jellegetessége a való élet és a bölcselet kapcsolatából fakadt, amely így szükségszerűen egy retorikus viszonyt feltételezett, és nem ritkán közös nevezőre került a hétköznapiokról szóló

---

²⁹³ Zande 1995, 423.

²⁹⁴ Zande 1995, 419–421.

²⁹⁵ Az eszmetörténeti interpretáció az *Empfindungsamkeit* fogalom fejlődésére támaszkodva ezen ponton általában a szoros skót-angol diffúzió oldaláról érvel, mégha tekintetbe is veszi a thomasiusi és wolffi filozófiafogalmak összhatását. Vö. Horkay-Hörcher 2000, 137–157; Bodrogi 2012, 167–172.

²⁹⁶ Zande 1995, 421.

bölcselettel.²⁹⁷ A kortársak erre reflektálva gyakran utaltak olyan kifejezésekre, mint „életfilozófia”, „elmélkedés az életről” vagy „élettudomány”. Feder szövegkönyve például cselekvés- és életfilozófiáról beszélt, míg Christian Garve számára ezt a filozófusi ideált Hume testesítette meg, aki a nehéz ismeretelméleti kérdések helyett a hétköznapok történetközpontú bölcseletével foglalkozott.²⁹⁸ Az új filozófiai stílusnak mindehhez a leírónyelvvvel való kapcsolatot is újra kellett definiálnia. Moses Mendelssohn az *Abhandlung über die Evidenz in Metaphysischen Wissenschaften* (1763) c. írásában hangsúlyozta, hogy Wolff stílusának tárgyilagossága és precízitása elmosta a különbséget a matematika és a filozófia között. A kritika a populáris filozófia azon belátásából következett, hogy a nyelv szemben a karteziánus ideállal már nem csak kommunikatív, hanem kognitív eszköz is, amely a nyelvi reprezentáció és a gondolatiság szoros kapcsolatán alapul.²⁹⁹ A tiszta gondolatiság tehát míg az előbbinél a filozófiai érvelésen keresztül mutatkozott meg, addig az utóbbi esetben a nyelv önnön tisztasága prezentálta azt. Sulzer szerint, ami az analízis a matematikában, behelyettesítve ugyanaz a nyelv a filozófiában. Utóbbi tisztasága tehát nem jelszerű szimbólumok közvetítését, hanem a lehető legmagasabb fokú, nem matematikai bizonyosság kifejezését jelentte, amely kizárólag a kedély nyugodtságán (*Gemüthsruhe*) keresztül mutatkozhat meg.³⁰⁰ A populáris filozófia ezen a ponton nem kérdőjelezte meg a filozófia absztrakt fogalmát, de végig kitartott amellett, hogy mindig a népszerű prezentáció a legtökéletesebb. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha az előadásmód teljesen kimunkált és az ideák fejlődését az elsőtől az utolsó stádiumig képes bemutatni. A gondolat és előadásmód feszültsége tehát egy fordítót kívánt, aki a megfelelő módon képes előadni a homályos és spekulatív gondolatokat a tanult közönség előtt. Ez ugyanakkor azt is jelentette, hogy a filozófiát kétszer kellett elmondani. Egyszer mint elvont tézist, másodszor mint ennek a lehető legtökéletesebb interpretációját.³⁰¹ A populáris szerzők nyelvfilozófiai állásfoglalása ezen a ponton meglehetősen politikaiként tűnt fel. A nyelv így könnyen médiumává válhatott a közösség vagy az emberi társadalom fejlődését, jobbítását célzó koncepcióknak.³⁰² Az új

---

²⁹⁷ A szakirodalomban ez a retorikus filozófiai elképzelést gyakran a klasszikus retorika ciceróniánus megközelítésével jellemzi. Ld. Zande 1995, 422; Horkay Hörcher 2000, 146.

²⁹⁸ Zande 1995, 422, 429–430.

²⁹⁹ Zande 1995, 432.

³⁰⁰ Zande 1995, 433.

³⁰¹ Zande 1995, 439.

³⁰² Politikai tekintetben ezt az alternatívát az anyanyelvűség lokális és nemzeti kontextusai aktiválták. A kelet-európai, legfőképpen magyarországi, nyelvelméleti viták a populáris filozófia belátásaihoz közel álló Johann Christoph Adelung (1732–1806) műveinek recepciójához kötődtek. Adelung koncepcióját összefoglalta Heinz 2005, 256–263. A magyarországi vitákat elemezte és a kapcsolódásra felhívta a figyelmet Csetri 1990, 23–91; 2007, 11–33. A 18. század második felének magyarországi nyelvelméleti vonatkozásaihoz ld. Hegedüs 2007; Hegedüs 2009; Hegedüs 2013; Hegedüs 2018.

filozófiai forma a nyelviség és az irodalmiság keretrendszerére épült, önmagában azonban nem eredményezte a tökéletesedéstan átalakulását. Ehhez további antropológiai, pszichológiai kritériumoknak is teljesülniük kellett. A két legfontosabb ezek közül az érzéki képességek és az érzékenység reaktiválódásának folyamata volt a populáris filozófiában.

A populáris filozófia fő tárgyát a felsőbb racionalitást szimbolizáló értelemmel szemben a bizonytalan érzékelésben jelölte ki. Az emberi érzékek és az ideák eredetének, tisztaságának problémája már John Locke értekezése óta központi dilemmája volt a filozófiai vizsgálódásnak, amelyhez a különböző iskolák egymástól eltérő módon kapcsolódtak. A skolasztika a 18. századra meghaladottnak tekintett álláspontja ebben a tekintetben elutasító volt az érzéki tapasztalat hasznosságával szemben, mivel az a művészi, irodalmi kérdéseken túl se a racionális ítéletalkotást, se az ideák vizsgálatát nem szolgálta. A skolasztika leértékelődésével, majd a kritikai skolaszticizmus kialakulásával egyidőben ezt a tudásformát Leibniz filozófiája kezdte el rendszerszinten rehabilitálni, a metafizikai hagyománynak megfelelően az elme regulatív képességére (akaraterő) helyezve a hangsúlyt. A történetileg is megragadható folyamatot az irodalom-, esztétika- és eszmetörténeti kutatások egységesen az esztétika születéséhez vezető folyamat felől tárgyalják.³⁰³ A filozófiatörténet kezdőpontként pedig egy négy támpilléren alapuló feltételrendszert regisztrál, amelyek kontextusba ágyazva együttesen az érzékelés során szerzett tudás egyenrangúságának, majd autonómájának, végül elkülönülésének történetét jelenítik meg.³⁰⁴

A populáris filozófusok első generációja számára az érzékek antropológiai jelentőségére Christian Wolff pszichológiája hívta fel a figyelmet, amely már a lélek kettős erejéről beszélt.³⁰⁵ Az első ilyen funkció az elme működését jellemző akarat(erő), míg a másik fő képesség a valós érzékelés. Wolff pszichológiája elismerte, hogy az érzékek révén tudomásunkra jutó ingerek a világról szerezhető empirikus tudás fő forrásai, ezért nem ignorálhatók az emberi lélek működésének megismerése során. Wolff – akárcsak Locke – az érzékelés két fajtáját különböztette meg a lélemben. Az első esetben ezt a külvilág történései hozzák létre bennünk. Míg a második esetben a lélek a saját rezdüléseire figyelve alkot ilyen képzeteket. A wolffi pszichológia szerint az érzékelés azonban csak akkor vezet el az érzéki benyomásokhoz, ha ennek során az érzékelőszervek megváltoznak, illetve maga a változás

³⁰³ Az esztétikatörténet és az esztétika, mint filozófiai diszciplína elkülönítéséhez ld. Csuka 2016, 175–179.

³⁰⁴ Az első szerint az érzéki tapasztalat elengedhetetlen a fogalmak születéséhez és megformálásához, mivel csakis ez képes megfelelő nyersanyagot szolgáltatni az elme működéséhez. A második ilyen belátás, hogy az érzékek révén történő ismeretszerzés az egyetlen módja annak, hogy megbizonyosodjunk saját magunk és a külső világ létezéséről. A harmadik, hogy az érzéki tudás autonóm és egyenrangú a racionális tudással. Végül pedig a szép az érzéki tudás kizárólagos tereuma, a tudás olyan formája, amely képes megragadni az egyetlen igazságot, amely nem elérhető a racionalitás révén. Vö. Cataldi 2011, 279–281.

³⁰⁵ Kimpel 1983, 205.

oka is tudatosul.³⁰⁶ Az érzékelés szervi fontosságát az a belátás alapozta meg, hogy habár az innen kapott ingerek megbízhatatlanok – amelyeket csak az ész képességével lehet kordában tartani –, azonban így is ez a homályos tudásforma az alapja minden intuitív, empirikus és racionális meggyőződésnek. Azaz az érzékelés többé már nem az ember körüli univerzum reprezentációja, hanem a külső világ fizikai létezésének egyetlen garanciája.³⁰⁷ A populáris filozófia a wolffi felfogás nyomán szintén az értelem felettes szerepéből indult ki, azonban a determinizmusba hajló viszonyt az empiria segítségével igyekezett feloldani. Az érzékenység megfogalmazásában és esztétikummal alakulásában a kutatás hagyományosan a kezdőpontot Alexander Gottlieb Baumgarten *Metaphysica* (1739), illetve az *Aesthetica* (1750) bevezetőjében (*Prolegomena*) jelöli ki, ahol a szerző számos érvet hozott fel a szenzitív tudás valóságossága mellett.³⁰⁸

Baumgarten koncepciója a hagyományos wolffi tételeket alkalmazva kötötte össze a lélek magasabb és alacsonyabb kognitív képességeit, feltételezve, hogy az érzéki tudás jelentette tévedések nem kiküszöbölendők, hanem az igazság keresésének normális útját jelenthetik. A feladat tehát nem az elutasítás, hanem az esztétika tudományos eszközeivel történő reguláció.³⁰⁹ Baumgartennél az esztétika az érzéki tudás tudománya (*scientia cognitionis sensitivae*), amelynek terepéhez egy sor olyan elképzelés sorolható, amelyek nem lépik át a racionalitás küszöbét. Az esztétika önálló tudományos jelleggel ebben a kontextusban abból fakadt, hogy nem racionalizálni, hanem tökéletesíteni igyekezett ezeket az ismereteket.³¹⁰ A baumgarteni megfogalmazás mindemellett egyenlőségjelet állított az érzéki és a racionális tudás közé. Vagyis, ami a matematikai logika értelmében igaz, az esztétikailag is igaznak tekinthető. Az egyetlen különbség az igazság ábrázolásában állt, ami viszont már többféle formában is megjelenhetett. További fontos karakterisztikuma a baumgarteni megközelítésnek, hogy a szenzitív tapasztalatot nem tekintette általánosíthatónak, hanem valami olyanként definiálta, mint ami kizárólag az egyénre vonatkozik.³¹¹ Utóbbi belátás a mendelssohni *Bildung* koncepcióban is meghatározó helyet kapott, ahol az esztétikumot jellemző érzékiség már a morális, társadalmi konzekvenciák felől vált releváns kérdéssé. Ez a diskurzus egyben új fejezetét jelentette a hagyományos tökéletesedés tan interpretációjának és

---

³⁰⁶ Cataldi 2011, 281.

³⁰⁷ Vö. Cataldi 2011, 283, 286.

³⁰⁸ Esztétikatörténeti szempontból Baumgarten megfogalmazása beleillett azon elméleti programok közé, amelyek a német racionális hagyomány mellett a francia *delicatessen* és az angol *taste* felfogásokkal is kapcsolatban álltak. Vö. Csuka 2016, 187–188. A baumgarteni esztétikatudomány koncepcióját összefoglalta Debreczeni 2009, 139–141.

³⁰⁹ Cataldi 2011, 287.

³¹⁰ Cataldi 2011, 288–289.

³¹¹ Cataldi 2011, 290.

bírálatának. Mendelssohnak az emberi fejlődésről vallott korai írásai erős wolffianus hatásokat mutattak, amelytől a szerző csak későbbi műveiben tudott elszakadni. A (wolffi) tökéletesedéstan újrafogalmazása azonban nála is megmaradt a populáris filozófia tág műfaji keretei között. A *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum* (1783) c. műben pedig már történeti igazolást is nyert.³¹²

3. 1. Kritika és tökéletesedés I: Mendelssohn és a Bildung

Az érzékek programatikus kiművelése a Bildung-eszmény morális, esztétikai komponensét alkotta. A szakirodalomban konszenzus uralkodik a Bildung és a wolffi filozófia szoros kapcsolatát illetően, az elmélet továbbfejlődéséről és a kritikai alkalmazásról azonban már megoszlanak a vélemények.³¹³ Mendelssohn, Adelung vagy Schiller munkásságában számos példa bizonyítja, hogy a wolffi elméleti tételek fontos alapját képezték a morális, esztétikai, pedagógiai vagy nyelvészeti problémák kidolgozásának. A Bildung tehát alapvetően nem az általános tökéletesedés lehetőségével szemben fogalmazódott meg, inkább annak individuális kiterjesztését javasolta, amelyhez az emberi érzékek (belső ön)fejlesztését elősegítő eszközöket, műfajokat, diszciplinákat rendelt. A Bildungot az újabb kutatás a populáris filozófia kontextusában igyekezett megérteni, pontos definícióját modern terminusokkal azonban így is nehéz megragadni.³¹⁴ Bodrogi Ferenc Máté könyve a kérdést eszmetörténeti szempontból az 1740-es évektől meginduló angolszász-skót *common sense* és *moral sense* filozófia németországi recepciójának irányából vizsgálta és a csinosodás, politúra shaftesburiánus horizontján helyezte el, amelyet a neoplatonikus ontológia, a csiszolt beszédmód, az esztétikai nevelés, a neohumanista kora újkori program, az angol politikai megújulás és az új ízlésinterpretáció jegyeit hordozó ítéletalkotási szisztéma olvasztótégelyének, társasnyelvészeti szempontból pedig nyelvnek tekintett.³¹⁵ Az angolszász-skót kulturtranszfert hangsúlyozó eszmetörténeti nézőpont a *politeness* diskurzus angol-német (Shaftesbury, Hutcheson, Hume, Smith) relációban működő morálfilozófia fogalmi

³¹² A Jeruzsálem újabb magyar fordításaihoz (Rathmann János, Szilágyi Gál Mihály, Kisbaldi László) ld. Kelenhegyi–Ribáry–Veres 2011, 254–261.

³¹³ A filozófiai kontinuitás álláspontjához ld. Kuehn 2006, 410. Ezzel ellentétes módon érvel az eszme-, esztétika- és irodalomtörténeti kutatás, amelyek a Bildung genezisét inkább a kortárs angol, francia, német filozófiai, politikai, irodalmi, pedagógiai diskurzusok kereszteződésében igyekeznek megérteni. Vö. Debreczeni 2009, 101–105; Horkay Hörcher 2013, 11–23; Széchenyi 2002, 9–15.

³¹⁴ Fórizs Gergely Berzsenyi Dániel A' *Pók hálója* c. fordítását Christian Garve eredetijének (*Die Spinne: Ein Selbstgespräch*), illetve a *Der Philosoph für die Welt* gyűjtemény populáris filozófiai kontextusában elemezte. Fórizs 2009, 38–54. A garvei populáris filozófia koncepciójához ld. Uő., 55–71.

³¹⁵ Bodrogi 2012, 66–67. Mint politikai (nyelvi), esztétikai kategória ld. még Horkay Hörcher 2013, 144–170; Kontler 1997, 189–191; Szécsényi 2002, 38–39, 56; Szilágyi 1998, 404–424; Takáts 2014a, 53–54; Takáts 2014b, 85. Vö. a politikai nyelv analitikus kategóriájával: Pocock 1981, 959–961; Szűcs 2008, 16–24; Trencsényi 2007, 15–18, 39–57.

hasonlóságát aknázta ki, amelyek a *common sense* elméletek megjelenéséhez, a populáris filozófián belül a társiasság (*Geselligkeit*) és érzékenység (*Empfindsamkeit*) német fogalmainak szemantikai bővüléséhez, átértelmezéséhez vezettek.³¹⁶ Ez az eszmei, fogalmi transzfúzió Gellert, Garve, Mendelssohn és Feder írásaiban szövegszerűen is kimutatható volt.³¹⁷ Ennek köszönhetően a *Bildung* már egy olyan „személyiséggyakorlatként” tűnt fel, amelynek központi elemét az etikai és esztétikai önművelés határozta meg.³¹⁸ Fogalomtörténeti szempontból a diskurzus szintjén a *Bildung* szinoním jelentését a század végéhez közeledve egyre inkább a német *Kultur* kifejezés jelenítette meg, amely az angol *civilization* fogalom politikai, erkölcsi, társadalmi, gazdasági, technológiai vonatkozásaival szemben az emberi fejlődés terepét alkotó szellemi, művészi, vallási kérdésekre koncentrált.³¹⁹ A *Bildung* szemantikai értelemben két végpontot rögzített. Az első a korai felvilágosodásra jellemző morális nevelés, és az emberi érzékenységet kiművelő esztétikum horizontja. Míg a második az erre reflektáló egoista és társadalmi interpretációk síkjára. Mint arra Christian Wolffnál történt utalás, a két vonatkoztatási keret összeegyeztetésére a német morálfilozófiai hagyományban is volt lehetőség. A *Bildung* jelenség érdekessége azonban pont az volt, hogy a 18. század végére kialakuló esztétikai nevelési koncepciójával ezt a mátrixot egy olyan relációban írta újra, ahonnan az általános fejlődés szembekerült az individuális önfejlesztéssel, és már csak kritikai szempontból volt tárgyalható.³²⁰ Az első repedések pedig már Moses Mendelssohnál jelentkeztek.

Mendelssohnról a kutatás sokáig két metszetben, mint a német metafizikai filozófia örökségének, és mint a *házkálá* – azaz a zsidó felvilágosodás – prominens gondolkodójáról is megemlékezett. Az újabb interpretációk ezzel szemben már azon az állásponton vannak, hogy esetében ez a kettős identitás nem elválasztható egymástól.³²¹ Ennek köszönhetően az újabb monografikus feldolgozásokban már egyszerre kapott helyet a kinyilatkoztatott és természetes vallásról szóló német viták adaptációja, valamint a populáris filozófia tendenciáinak

---

³¹⁶ Ezen belül is pl. a skót *moral sense* fordítása révén előálló *moralische Empfindsamkeit* esetét. Ld. kül. Horkay Hörcher 2000, 138–143; Curthoys 2013, 71–75. A német recepcióra külön kitért Bodrogi 2012, 139–173.

³¹⁷ A Shaftesbury-féle érzékelés elmélet és a wolffi pszichológia mendelssohni összeegyeztetéséhez ld. Giovanni 2011, 222–223.

³¹⁸ A definícióhoz ld. Bodrogi 2012, 166. Reinhart Koselleck interpretációja nyomán pedig Curthoys 2013, 67–69.

³¹⁹ Márkus György elemzését idézi Bodrogi 2012, 168–171.

³²⁰ Az esztétikai nevelés schilleri koncepciójához ld. Disselbeck 1987.

³²¹ Még a judaizmus és felvilágosodás összeegyeztetésének konfliktusából indult ki Sorkin 2012. A kutatást röviden összefoglalta Arkush 1994, xi–xvi. A leibnizi-wolffi elvek átvételét elemezte Uő., 37–68; Vogt 2005, 19–50. Mendelssohn judaizmussal és a keresztény teológiával való kapcsolatához Gottlieb 2011. Monografikus megközelítésben újabban Feiner 2010.

kiértékelése közötti kapcsolat.³²² Rudolf Vierhaus tanulmánya Mendelssohnt azon szerzők közé sorolta, akik a szociabilitás, a közérzet, a pedagógiai igények és az egyéni érzékenység révén megújuló filozófiai keretekhez alkalmazkodva a praktikus morál problémáival foglalkoztak, de a filozófiától továbbra is mély értelmet (*Tiefsinn*) vártak el, ezzel pedig szembementek a könnyű tudomány és az igazság leegyszerűsítettségének jelszávaival.³²³ Mendelssohn viszonya a populáris filozófia tendenciájához tehát a közös pontok ellenére is alapvetően kritikai maradt,³²⁴ amely jól tükröződött a tökéletesedés elméletével szemben kialakított felfogásában is.

Mendelssohn fejlődéssel kapcsolatos álláspontját a „Lessing hagyatékáról” szóló panteizmus-vita keretei között fogalmazta meg. Lessing az *Anti-Goeze* (1778), a *Nathan der Weise* (1779), az *Ernst und Falk – Gespräche für Freymäurer* (1776–1778) és a *Die Erziehung des Menschengeschlechts* (1780) szerzőjeként a berlini székhelyű *Mittwochsgesellschaft* meghatározó tagja, 1781-es haláláig pedig baráti kapcsolat fűzi Mendelssohnhoz. Mint populáris filozófus, író, szabadkőműves és a *Berlinische Monatschrift* folyóirat szerzője, műveiben a felvilágosodás kozmopolita, egyenlőség és toleranciaelvű megfogalmazását hirdette. A vita alkalmát egy a Friedrich Heinrich Jacobival (1743–1819) 1780-ban folytatott beszélgetés szolgáltatta, ahol a már rossz egészségi állapotban lévő evangélikus Lessing elismerte szövegeinek spinozai ihletettségét. Jacobi ezt követően Lessinget ateizmussal vádolta meg, a pietisták Spinóza-ellenes érvelését ismétlő vitát azonban csak a szerző halála után két évvel, 1783-ban robbantotta ki, amibe igyekezte Mendelssohnt és a korábbi vitapartner, Reimarust is bevonni.³²⁵ Az egykori barát a vádakra a *Jerusalem* c. művében reagált, ahol számos körülményt mérlegelnie kellett. Jacobi támadásának elsődleges tétje a barátja hírnevén esett csorba kiköszörülése volt. Ezt azonban már egy élesebb megfogalmazás is veszélyeztethette, ami rossz fényt vetett volna a tolerancia és a zsidóság emancipációjának ügyére. Mendelssohnak mindemellett mérlegelnie kellett még a német és

---

³²² Mendelssohn matematikai, természettudományos, metafizikai, praktikus- és vallásfilozófiai, valamint esztétikai álláspontjáról átfogóan ld. Vogt 2005.

³²³ Vierhaus 1994, 36. George di Giovanni tanulmányában kiemelte, hogy a populáris filozófusok körében nagy népszerűségnek örvendett a wolffi és shaftesbury problémákat továbbgondoló teológus, Johann Joachim Spalding (1714–1804) *Betrachtung über die Bestimmung des Menschen* (1748) c. műve. Spalding 1769. A teológia felvilágosult, racionális irányzatához tartozó (neológia) szerző műve a vallásosság individuális megközelítésére helyezte a hangsúlyt, ezzel pedig a populáris filozófiában alapvető antropológiai megközelítés pozícionálta újra. Vö. di Giovanni 2011, 217, 221. A könyv már a Thomas Abbtal és a Herder folytatott levelezésben is előkerült. Mendelssohn mind a két esetben Spalding álláspontjára helyezkedett. Beiser 2011, 235–244. A mű korabeli sikerét jelzi, hogy a 18. század végéi tizenegy szövegvariáns lát napvilágot, 1800-ban pedig maga Fichte is megjelentet egy azonos című publikációt. A szövegről összefoglaló jelleggel ld. Fajt 2016, 97–108. Monografikus jelleggel Schollmeier 1967; Tippmann 2011; Beutel 2014.

³²⁴ Vierhaus 1994, 35–36.

³²⁵ A Lessing – Jacobi konverzáció és a vita kirobbanásának körülményeit ismertette Israel 2011, 688–691. A vitát a populáris filozófia kontextusában vizsgálta di Giovanni 2011, 219–222.

zsidó kultúra összekapcsolásában játszott szerepét, valamint Spinóza irányába való elfogultságát is.³²⁶ Stratégiája végül az előítéletek kritikájára, a tolerancia és zsidóság pozícióinak erősítésére, valamint az egyházi autoritás gyengítésére épült. Emellett pedig az ész és vallás összeegyeztetését hirdető lessingi racionális fejlődéskoncepciójának is alternatívát állított, amellyel maga sosem tudott teljesen egyetérteni.³²⁷

Grit Schorch szerint Lessing és Mendelssohn politikai szemantikája egyaránt egy olyan normatív filozófiai törekvés kontextusába ágyazható, amely a *Bildung* effektív életformájából bomlik ki és amelyet a vallási, politikai intézmények, hagyományok, a nyelv és kulturális szokások erősítenek meg.³²⁸ Ennek a kontextusnak a szimbolikus tere a nyelv, ahol a valós cselekvések és az eszmei célkitűzések összeegyeztethetővé válnak. Lessing a *Die Erziehung des Menschengeschlechts*-ben szorosán kötődött a kinyilatkoztatott vallás protestáns, lutheránus megfogalmazásához és abból indult ki, hogy a vallás és az ész igasságai közötti kapcsolat csak az ész történeti szerepének mérlegelésével érthető meg. Lessing szerint az ész kiteljesedése és tökéletesedése egy történelmi folyamat részét képezte.³²⁹ A két szerző a plurális politikai valóságot az eszményített társadalmi célkitűzések összefüggésében vizsgálta, amely egy jövőbeli állapot megvalósulása felé mutatott. Míg Lessingnél ehhez az utópikus jövőhöz az igaz és erényes szabadkőműves cselekedetek vittek közelebb, feloldva a nemzetek és vallások közötti ellentéteket és előítéleteket, addig Mendelssohn teljesen ellentétes módon a múlt példaértékűsége felől szemlélte a valóság sokszínűségét.³³⁰ Mint arra Ned Curthoys felhívta a figyelmet a *Bildung* Mendelssohn számára nemcsak filozófiai problémát, hanem egzisztenciális tapasztalatot is jelentett, amely saját életpályájából is kiolvasható volt. A dessau-i zsidó származású autodidakta filozófus karrierje ugyanis 1743-as Berlinbe költözését követően ívelt fel és az elszigeteltségből a társasági életformát megvalósító emancipáció irányába haladást szimbolizálta. Mendelssohn éppen ezért a *Bildung und Kultur* koncepcióban nem csupán a korai írásokat jellemző esztétikai tökéletesség és az önfejlesztés eszközét látta, hanem a zsidóság európai integrációjának garanciáját is.³³¹ Az érvelés logikája éppen ebből kifolyólag a mózesi törvények vallásos interpretációján alapult,

---

³²⁶ Israel 2011, 691.

³²⁷ A mendelssohni érvelését az is erősítette, hogy *Jerusalem...* koncepcionálisan a *Tractatus Theologico-Politicus* kigyomlált, kritikai megközelítésén alapult. Vö. Israel 2011, 692. A mendelssohni stratégia, hogy semlegesítse Spinóza rendszerét, Lessinget pedig a természetes vallás védelmezőjének állítsa be, az 1785-ben megjelent *Morgenstunden oder Vorlesungen über das Daseyn Gottes* c. műben még karakteresebben jelent meg. Israel 2011, 703.

³²⁸ Schorch 2012, 71.

³²⁹ Schorch 2012, 73.

³³⁰ Vö. Schorch 2012, 82–83.

³³¹ Vö. Curthoys 2013, 65–66. A *Rhapsodie, oder Zusätze zu den Briefen über die Empfindungen* (1761) és az *Abhandlung über die Evidenz in metaphysischen Wissenschaften* (1763) művek elemzéséhez ld. Uő., 71–72.

amely két fontos problémára is választ adott. Egyrészt gyakorlati megoldást kínált a keresztény hagyományt egymásnak fordító kinyilatkoztatott és természetes vallás problémájára, másrészt a közös kötelekek létezésének történeti bizonyékeként is felfogható volt a zsidóság szétszóródásának időszakában.³³²

Mendelssohn fő ellenérve az volt, hogy a Lessing által prognosztizált folyamat logikáját tekintve intoleráns maradt, mivel csak az elme kiteljesedésének lineáris folyamatát vette alapul, ezzel pedig egy keresztény interpretációt revideált, amely szükségszerűen konfrontálódott a zsidóság fejlődéstörténetével. Mendelssohn szerint így Lessing perspektívája akár teljes kultúrákat diszkreditálhatott, amennyiben azok már betöltötték történeti szerepüket, míg másokat a fejlődésben megrekedt kategóriába sorolt.³³³ Mendelssohn ezzel szemben amellet érvelt, hogy amennyiben valaki alaposan szétnéz az emberi történelem időszakaiban, egyszerre lát gyermeket, öreget és felnőttet a világ legkülönbébb tájain. Ez pedig azt bizonyítja, hogy az ember mindig is a fejlődés és a barbarizmus között ingadozott.³³⁴ Vagyis az ész lineáris fejlődésének tétele társadalmi méretekben nem, csak az önfejlesztés individuális útjainak figyelembevételével igazolható. A Mendelssohn által javasolt modell tehát az egyén önfejlesztésére épült, miközben logikailag fenntartotta a lehetőséget a wolffi teóriából ismerős közösségi hozzájárulás tételének. Azaz, az önfejlesztés nála a társadalmi fejlődés kívánatos módjává vált, amely a wolffi megfogalmazásból kiindulva, a tudást mindig pozitívként és a közösség állapotának jellemzőjeként tüntette fel.³³⁵ Mivel azonban a fejlődés folyamata nem egyirányú, hanem egyfajta ciklikusságot követve visszaesésekkel tagolt, a *Bildung* csak meghatározott társadalmi körülmények között valósulhat meg.³³⁶ Mint azt a platóni dialógus 1767-es újragondolása is jelezte (*Phädon oder über die Unsterblichkeit der Seele*)³³⁷, ennek a fejlődési iránynak a filozófusi eszményét Szókratész testesítette meg, akiben a lélek külső és belső részei, valamint a mentális és fizikai képességek ideális arányban voltak jelen.³³⁸ Mendelssohn szisztémáját ennek megfelelően még a racionális éleslátás dominálta, amely hierarchiába rendezte az önfejlesztés számára elsődleges képességeket és gyakorlatokat. Ezek között kiemelten helyet kaptak az érzékeny

---

³³² Schorch 2012, 83.

³³³ Erlin 2002, 84.

³³⁴ Erlin 2002, 83.

³³⁵ Erlin 2002, 98.

³³⁶ Erlin 2002, 89.

³³⁷ A mű egykorú és modern magyar nyelvű kiadásához ld. Pálóczi Horváth Ádám és Rathmann János fordításait: Mendelssohn 1793; 2006.

³³⁸ Ehhez ld. a három dialógust felvezető jellemrajzot (Szókratész élete és jelleme) Mendelssohn 2006, 9–31.

élvezetek, a művészetek, a zene, a festészet, az ételek és italok, valamint a természet nagyszerűségét megjelenítő műalkotások.³³⁹

A *Jerusalem*ben megfogalmazott normatív zsidóságkép tehát az ideális társadalmi fejlődés alternatíváját vázolta fel, amely így nem vehette számításba a *Bildung*ból fakadó degeneráció lehetőségét.³⁴⁰ Ez az eltolódás Mendelssohn álláspontjában a könyv 1783-as megjelenése után következett be és egy késői rousseau-i hatást feltételezett. Mendelssohn dilemmája itt már az volt, hogy az önművelés és a társadalmi fejlődés bizonyos esetekben egymás gátjaként léphetnek fel. Utóbbi ugyanis mentesítheti az embert bizonyos kihívásoktól, amelyek szükségesek a teljes és tökéletes kiművelődéshez.³⁴¹ A két fejlődési sík harmóniájának megbomlása ugyanakkor magában hordozta annak veszélyét is, hogy az értelem felvilágosodása és a kultúra mellőzötté válik. Míg a túl sok „felvilágosodás” keményszívűséghez, egoizmushoz, istentelenséghez, anarchiához, addig a kultúra túlzásai luxushoz, álszenteskedéshez, gyengeséghez vagy szolgasághoz vezethetnek.³⁴² A *Bildung* moderált felfogásával Mendelssohn ugyanakkor egy olyan konfliktus kibékítésére tett kísérletet, amely már nem csupán morálfilozófiai vagy esztétikai szempontból, hanem egyre inkább a gyakorlati pedagógia és a természettudományos perspektíváiból vált kérdésessé a 18. század második felében.

3. 2. Kritika és tökéletesedés II: Filantrópia, degeneráció, természet

Az esztétikai-morálfilozófiai és pedagógiai fejlődéstudományok az öntökéletesedés kezdetét a gyermeki nevelés időszakára helyezték. A 18. századot szokás a „pedagógia évszázadának” is tekinteni, habár a neveléstudomány (*Pedagogie*) és a neveléstudomány (*Erziehungswissenschaft*) területei modern értelemben még nem alakultak önálló diszciplínákká.³⁴³ A pedagógia megkerülhetetlen elemét képezte a 18. századi politikai és tudományos modernizáció folyamatának. A 18. századi fejlődéstudományok és a pedagógia kapcsolatának közös diskurzusa a filozófiai viták és a neveléstudományok közös metszetéből fakadt. Ez azért különösen fontos, mert az új pedagógiai diskurzus még nem fedte le a rendi társadalom diffúz oktatási gyakorlatát.³⁴⁴ A fejlődéstudományok és az új tudományos ismeretek a korabeli akadémiai világ, a litterátus értelmiség és a szervezett formában működő gimnáziumi és egyetemi

---

³³⁹ Erlin 2002, 89.

³⁴⁰ Erlin 2002, 101–102.

³⁴¹ Erlin 2002, 91–92.

³⁴² Erlin 2002, 100.

³⁴³ Fináczy 1927, 96–97. A pedagógiai eszmék terjedésének és a sajtó kölcsönhatását vizsgálta Fehér 2005.

³⁴⁴ Ehhez ld. Vaderna Gábor tanulmányát, amely a Dessewffy-család nevelési gyakorlatát a hagyományos arisztokrata nevelés és a *Bildung*-eszmény találkozásában helyezte el. Vaderna 2009, 117–148.

képzés közegében kezdenek el terjedni.³⁴⁵ A pedagógiának a felvilágosodás antropológiai önképe szempontjából is kitüntetett szerepe volt. Az új és kiművelt ember és állampolgár életében ugyanis a nevelés, az oktatás a szocializáció színterévé és a későbbi karrier elérésének meghatározó eszközévé vált.

A kutatás a pedagógiai diskurzust a teológiai képzéstől való eltávolodás folyamatával jellemzi, amelyet a 18. század második felében a neohumanizmus és a filantrópia megközelítései határoznak meg.³⁴⁶ Előbbi a *Bildung* gyakorlati lecsapódásának tekinthető, amely az antikvitás nevelési eszményét aktualizálva a klasszicista elveken nyugvó morális nevelésre, önművelésre, önkiteljesedésre, az érzékek fejlesztésére, a társasági életre való felkészítésre koncentrált, teoretikus igazolását pedig Shaftesbury szövegeiben találja meg. Ennek kortárs alternatíváját a filantrópia irányzata fogalmazta meg, amely az eszmei ösztönzést John Locke *Some thoughts concerning Education* (1693) és Jean-Jacques Rousseau *Émile ou De l'éducation* (1762) c. könyveitől kapta.³⁴⁷ A két irányzat hasonló antropológiai kiindulópontból közelítette meg a nevelés kérdését és abban is megegyezett, hogy az ember célja a *Bildung* értelmében felfogott (ön)tökéletesedés, ehhez azonban már eltérő úton jutott el. A filantrópia programatikusan a rousseau-i természeti nevelés (*natürliche Erziehung*) koncepciójának gyakorlati átültetésére helyezte a hangsúlyt, optimista antropológiájának középpontjában pedig az ember és a külvilág kölcsönhatása állt.³⁴⁸

A 18. századi német filantropisták, mint Johann Bernhard Basedow (1724–1790), Christian Heinrich Wolke (1741–1825), Ernst Christian Trapp (1745–1818), Christian Gotthilf Salzmann (1744–1811), August Friedrich Wilhelm Crome (1753–1833), Joachim Heinrich Campe (1746–1818) alapelvek tekintették, hogy a nevelés célja egyfelől az ember veleszületett, természetes képességeinek kiművelése, másrészt az ezt gátló folyamatok kiküszöbölése.³⁴⁹ Mivel Basedow és a többi filantróp az iskolai reformra és a gyakorlati oktatásra koncentrált, a pedagógiai elvek tudományos rendszerbefoglalására relatíve későn, csak 1780-ban került sor. Ekkor Ernst Trappot nevezték ki Halléban a pedagógia és filozófia tanszék professzorává, aki még ugyanebben az évben megjelentette a *Versuch einer*

---

³⁴⁵ Ez azzal is összefüggött, hogy egészen a kora újkor végéig nem rögzült a tudósember (és a nevelő, tanár) társadalmi és hivatásrendi szerepe. Az egyetemi tanárhoz ld. kül. Shapin 2006, 182–186. A magyarországi vonatkozásokhoz bevezető jelleggel ld. kül. Fehér 2017, 5–26.

³⁴⁶ Ismertette Fináczy 1927, 186–209, 210–233; Herrmann 2005, 106–108; Austermann 2010. A magyarországi recepcióhoz ld. Fehér 1999, 10–36.

³⁴⁷ A könyv hatásáról röviden Fináczy 1927, 146–149.

³⁴⁸ Ehhez ld. a *Philanthropinum* dessau-i megnyitása és működését 1774–1793 között. A dessau-i intézmény mellett további iskolák létesültek még Németországban, Franciaországban, Svájcban és Oroszországban is.

³⁴⁹ Fuchs kiemeli, hogy a lexikonokban és a szakirodalomban a pedagógiai naturalizmus a gyakorlatban két irányzatot foglalt magában. Az első a természet szerinti nevelés, a második az egyén szubjektív természetéből következő nevelés. Vö. Fuchs 2004, 156, 158.

Pädagogik c. kompendiumát. A szöveggönyv a filantrópista pedagógiai elveket foglalta össze, a sikeres oktatás feltételét pedig az emberi természet megismerésében jelölte meg. Ennek oka, hogy az emberi természettől és a benne lakozó képességek kiaknázásától függ, hogy az egyén milyen módon válik majd hasznos tagjává a társadalomnak. Az elv feltételezte, hogy valaki minnél inkább a saját természete szerint nevelkedik, annál több hasznot hajt a közösségnek. Ellenkező esetben a nevelés ugyanis kárt okozhat és gátolhatja a humanista erények gyakorlását, valamint a boldogság céljának elérését.³⁵⁰

A filantróp szerzők programja mögött a kísérleti, empirikus természettudományi módszer és a humanista neveléseszmény összeegyeztetésének szándéka húzódott. Ez a módszer első lépésben a gyermek alapos megfigyeléséből indult ki, majd a követendő tanrendet a felhalmozott tapasztalatok birtokában deduktív módon vezette elő. Az új neveléstudomány meghatározásában a filantrópia így az antropológia és az empirikus pszichológia belátásaira támaszkodott.³⁵¹ Ehhez azonban sokkal több adatra, bizonyítékra volt szükség, amely ekkor még nem állt rendelkezésre. Ezt a problémát Campe 1785 és 1792 között tizenhat kötetben megjelenő *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesen* c. igyekezett orvosolni. Az átfogó pedagógiai kézikönyvben a szerző megkísérelt minél több információt összegyűjteni a gyermek mentális és fizikai fejlődéséről. Ennek érdekében pedig nagy hangsúlyt fektetett a megfigyelés során szerzett információk lejegyzésére, a babanaplókba történő átvezetésre, amelyből így már kirajzolódhatott az emberi fejlődés természetrajza.³⁵²

A filantrópia számára a természeti nevelés tekintélye két megállapításon alapult. Az első, hogy a természet maga is isteni eredetű, ezért működésében Isten kinyilatkoztatott akarata mutatkozik meg. A teremtés céljából emellett még egy pedagógiai szándék is kiolvasható volt. Isten ugyanis azért ruházta fel harmóniával a természetet, hogy ezzel a nevelés mércéjét is megszabja az ember számára. A jó nevelés tehát nemcsak figyelembe vette a természet törvényszerűségeit, hanem azokat a gyakorlatban is érvényesítette.³⁵³ A filantrópia értelmezésében a pedagógia tehát nem elméleti tudományként, hanem a nevelés olyan természetes módszereként tűnt fel, amely maga is a természet részét képezte. A gyakorlati alkalmazás tehát már eleve a természet törvényszerűségeinek megértését feltételezte. A második alapelv a rousseau-i tételt ismételte meg, miszerint mivel a társadalmi körülmények nem állnak összhangban az emberi természettel, ezért a nevelésnek is

---

³⁵⁰ Fuchs 2004, 159–160.

³⁵¹ Fuchs 2004, 160.

³⁵² Fuchs 2004, 160.

³⁵³ Fuchs 2004, 161.

alkalmazkodnia kell ezekhez a viszonyokhoz.³⁵⁴ A megoldás ebben az esetben a külső deformatív hatások kiküszöbölése volt, amelyet a nevelő vállalt magára. A természeti fejlődés gondolatmenetének integrálása a pedagógiába egy a korábbiaktól eltérő problémát is a felszínre hozott. A *Vollkommenheit* / *Unvollkommenheit* fogalmak az erkölcsi kiteljesedés dimenziójában tették értelmezhetővé a romlás, hanyatlás kérdését. A probléma az antikizáló republikánus diskurzusban is helyet kapott, ahol a romláshoz, erénytelenséghez vezető morális defektusok olyan okokkal fonódtak össze, mint a fényűző életvitel, az erkölcstelen életmód, a hatalommal való visszaélés, a hazaszeretet megtagadása, az árulás, illetve egyes esetekben a tudományos és művészeti tevékenység.³⁵⁵ A 18. században megújuló természettudományos gondolkodásban a hanyatlás kérdése a politikai és morális erénytanok nyelvezetétől eltérő módon volt megfogalmazható. Ezt a természetvizsgálók a fizikai, földrajzi, klimatikus körülményekkel, valamint a fejlődés visszafordulását jelölő degeneráció jelenségével írták le.

A 18. század közepétől a természeti tudományokban is megindult egy átalakulási folyamat, amelynek hatása a korabeli fejlődési koncepciókon is éreztette hatását. A Rousseau-i *perfectibilité* kialakulását is befolyásoló folyamatban³⁵⁶ megkerülhetetlen szerepet játszott Georges-Louis Leclerc, Buffon grófjának 1749 és 1789 között harminchat kötetben megjelenő *l'Histoire naturelle, générale et particulière, avec la description du Cabinet du Roy* c. munkája. A negyven éven keresztül megjelenő, több pótkötetet is produkáló nagy természetrajzi munkát a kutatás a természetfilozófia és a *historia naturalis* újrafogalmazásaként, valamint a Linné által lefektetett rendszerező, deskriptív megközelítés kritikájaként értékelte.³⁵⁷ Linné művei a *Systema naturae* (1735) első megjelenésétől fogva a természetrajz régi skolasztikus, reneszánsz forrásait dolgozták újra, amelyek ugyanakkor megőrizték a rendszerezés metafizikai, teleologikus hagyományát, egyben alternatív

---

³⁵⁴ A filantropia irányzat nevelési normáit elemezte Lempa 1997, 215–228.

³⁵⁵ Utóbbihoz ld. Rousseau híres pályaművét (*Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése?*), amelyben a szerző az antik politikai erények, mint nagylelkűség (*magnanimitas*), igazságosság (*justitia*), mértékletesség (*temperantia*), emberiség (*humanitas*), bátorság (*fortitudo*) eltüntetésének négy okát vezette le a tudományos és művészeti tevékenységből. Az első, hogy (1) a tudomány hiú célokot tűz maga elé, semmittevésből születik és semmittevést szül, illetve állandó idővesztéssel jár. A második, hogy (2) a fényűzés, amely külön elveket hoz létre és azt próbálja elhíttetni, hogy ez az államok fejlődésének módja. (3) Az életmód kényelmességének növekedésével tökéletesíti a művészeteket, terjeszti a fényűzést, de közben elsorvasztja katonai erényeket. (4) Árt az erkölcsi ítélőképességre, esztelen neveltetéshez vezet, de elfelejti az emberrel kötelességeit. Vö. Rousseau 1978, 24, 26, 29, 31. Rousseau helyéhez a republikánus diskurzusban ld. Fetscher 2008, 573–577.

³⁵⁶ Sloan 2006, 910. A *perfectibilité* koncepcióját elemezte Reitemeyer 1996, 82–126; Oberrauch 2002, 8–13, 48–97. A történelemfilozófia kontextusában Rohbeck 1987; Rohbeck 2010, 80–83.

³⁵⁷ Kontler 2004, 273. Richard Sörman tanulmánya a két tudós közötti fő különbséget a természetleírás absztrakt, rendszerező és tárgyyszerű megközelítésében találta meg. Vö. Sörman 2011, 142–151.

megfogalmazását is kínálták a karteziánus-newtoni természetfilozófiának.³⁵⁸ A *Fundamenta botanica* (1736), a *Genera plantarum* (1737), a *Philosophie botanica* (1751) és a *Species pantarum* (1753) a *scala naturae*, a természet négy országán (ásványok, növények, állatok, ember) alapuló koncepciót teljesítette ki a *flora* világa felé. Ez a felosztás egyrészt még szoros kapcsolatban állt a teremtés rendjével, azaz a természet szintjei között nem volt mozgás, az egyes fajok (*species*) fejlődése pedig legfeljebb saját rendjük (*ordines*) kontextusában volt értelmezhető.³⁵⁹ Buffon koncepciója a linné-i statikussággal szemben, a természet organikus változásának perspektívájából fogalmazta újra a *historia naturalis* tudományos rendszertani helyét.

Buffon koncepciójában nem csak deklarált newtonianizmusa, hanem a leibnizi és wolffi filozófiával való kapcsolata is közrejátszott.³⁶⁰ A *Histoire naturelle* kiadása során a szerzői megközelítés folyamatosan változott. Állandó elem maradt azonban, hogy a logikai osztálybesorolásról az organikus fajok terminológiájára került a hangsúly, amit funkcionális, történeti, földtörténeti, valamint az élőlények és a környezet összefüggését vizsgáló ökológiai perspektíva egészített ki. Buffon 1756-ban az emlősök faji változásaiért még egy mechanikai, oksági magyarázatot tett felelőssé. Az 1761-ben megjelent kilencedik kötetben pedig a problémát már kiterjesztette az emlősök régi és új világára, miközben a történeti degeneráció tézisének a földrajzi változók átalakulásával magyarázta. A szerző végül az 1760-as évek közepére jutott el odáig, hogy a degeneráció tézisének már igazolni tudta egyes őshonos észak-európai fajok példáján, amelyeket az új, kívülről érkező egyedek nyomtak el.³⁶¹ Philipp Sloan interpretációjában a buffoni gondolatmenet szintézisének végül az 1779-ben megjelent ötödik kiegészítő kötet fogalmazta meg, ahol a szerző egy szekuláris genezisztörténetet vezetett elő hét időszakra bontva.³⁶² Koncepcionálisan a mű a kozmosz, a földtörténet, a földi és az organikus élet klimatikus, földrajzi degenerációjának összeegyeztetésére törekedett, azt állítva, hogy a természet és az emberiség története egy perspektívába rendezhető. A buffoni megfogalmazás a fajok degenerációjának tézisének egy megállíthatatlan folyamatként értelmezte, amely szükségszerűen konfliktusokhoz vezetett. Ezzel azt is feltételezte, hogy bizonyos idő elteltével az emlősök kisebbekké válnak, végül pedig teljesen visszaszorulnak. Ebben a kontextusban Buffon hasonló szkepticizmussal szemlélte az emberiség sorsát is,

³⁵⁸ Sloan 2006, 910. A linné-i természethistória koncepciójáról részletesebben ld. Jönsson 2011, 171–191.

³⁵⁹ Sloan 2006, 909–910. Ezt a folytonosságot, amely aztán a 19. századi evolúcionista felfogások stabil komponensét képezte, a korban Charles Bonnet (1720–1793) művei fogalmazzák. Sloan 2006, 911.

³⁶⁰ Az abszolút tér és idő fogalmainak, a természet szubsztantív, teleologikus értelmezésének, illetve a földtörténet fiziko-teológiai kontextusát részletesen ismertette Sloan 2006, 914–918.

³⁶¹ Sloan 2006, 911.

³⁶² Ezt már a kötet alcíme (*Des Époques de la nature*) is jelezte. Vö. Sloan 2006, 923.

amely véleménye szerint hosszú távon nem tud majd ellenállni a természet erejének, a folyamatot azonban a mesterségbeli tudásának és tudományainak köszönhetően képes lesz ideiglenesen gátolni.³⁶³ Buffon ezzel egy olyan természetörténeti perspektívát vázolt fel, amelyben az organikus fejlődést működtető vitalitás dinamikájának kimerülését az élet visszahúzódása követi. Buffonnál a természet erőit uraló anyagiságnak nem volt határozott teleologikus iránya, ez pedig lehetőséget teremtett a későbbi interpretációknak, hogy a degeneráció modelljét a század végére felfutó fejlődési koncepciók szolgálatába állítsák.³⁶⁴

A természettudományos perspektíva a morálfilozófiai megközelítéshez hasonlóan egy bölcséleti problémát fogalmazott meg, amely az érzékelés, a lélek működése vagy az etikai kérdések helyett az emberi létezés és a tágabb kozmosz (természet) kapcsolatára fókuszált.³⁶⁵ Mint azt a buffoni koncepció is sugallta, az emberi fejlődéstörténet és a természet történetjének szinkron elbeszélése új distinkciók megtételét tette szükségessé, amelyek részben újrafogalmazták egyben ki is egészítették az olyan történeti tematikákat, mint a civilizált és természeti népek közötti különbségek, az emberi fajok sokasága és osztályozásuk, illetve az ember és emberszabásuk közötti kapcsolatok.³⁶⁶ A diskurzus ezen kettőssége a két hagyomány közös metszetéből adódott, amely olykor a korabeli fejlődésteóriák széles spektrumát mozgósította. Utóbbi esetet képviselték Georg Forsternek a francia forradalom időszakában született rövid írásai.³⁶⁷ Ezekben a szövegekben a természettudós a természetes nevelést és a morális önművelést fokról-fokra kötötte össze az általános tökéletesedés kritikájával.³⁶⁸

Az 1789 őszén született *Die Kunst und das Zeitalter* c. esztétikai tárgyú dolgozat még a schilleri megállapításokra reflektálva definiálta a *Bildung* és a tudományok kapcsolatát. Azt állítva, hogy „a jóval testvéri viszonyban vannak a teljes, a harmónikus, és a tökéletes fogalmi”.³⁶⁹ Illetve, hogy a művészetek temploma csak a tudományok kapuján keresztül

---

³⁶³ Sloan 2006, 924.

³⁶⁴ Sloan ezt a korai felvilágosodás vitalista medicinájának (Ernst Georg Stahl, William Cullen, John Hunter stb.) újraéledésével magyarázta. Vö. Sloan 2006, 924–926.

³⁶⁵ A probléma az erdélyi felvilágosodás szerzői közül nukleáris formában Aranka György természetfilozófiai szövegeiben is előkerült. Bodnár-Király 2017a, 171–182.

³⁶⁶ A problémát Georg Forster példáján röviden összefoglalta Kontler 2004, 269–284. Részletesebben ld. Nutz 2009; Sebastiani 2013.

³⁶⁷ Hasonló következtetésre jutott Kontler László Forsternek a faj és civilizáció viszonyáról szóló vitában képviselt álláspontjával kapcsolatban. Vö. Kontler 2004, 283–284.

³⁶⁸ Forster fejlődésről alkotott felfogásának természettudományos, fogalmi hátterét ismertette Bödeker 2010, 142–157.

³⁶⁹ „Mit dem Schönen verbrüderet sind die Begriffe des Ganzen, Harmonischen, Vollkommen.” Forster 1968a, 54.

közelíthető meg.³⁷⁰ Az 1791 februárjára datálható, eredetileg a régi indiai drámák fordításához készült *Über lokale und allgemeine Bildung* c. töredék ennél már lényegesen borulatóbb perspektívából kérte számon a *Bildung* programját, a tudományokat pedig már nem is említette a szövegben. Az írás az általános tökéletesedés absztrakt téziséből indult ki, amely szerint:

„A lokális, a különös, az egyedi eltűnik az általánosban, ha az előítéletek egyoldalúsága legyőzetik. A különös európai jellem helyébe az egyetemesség lép, mi pedig arra az útra lépünk, hogy teljes egészében egy eszményi, a teljes emberi fajtól elvonatkoztatott néppé váljunk, amely ismeretei, és szeretném hozzáfűzni, esztétikai úgymint erkölcsi tökéletessége révén a teljes faj képviselőjének nevezhető.”³⁷¹

Forster ezt az ideált nem tartotta igaznak, megcáfolására szerinte pedig már az is elegendő, ha valaki végigtekint azon sorstársain, akik kevésbé szerencsés körülmények között nevelkedtek.³⁷² Ebből ugyanis egyértelművé válhat számára, hogy az emberiség területi szétterjedése egyenlőtlen módon hatott a népek kiművelődésére. A földrajzi ellenérveket a *Bildung*ra visszavezetett kritikai észrevételekkel egészítette ki. Vagyis álláspontja szerint az ember veleszületett képességeinek fejlesztése a szellemi és esztétikai tökéletesedés belső, kiismerhetetlen gazdagságából fakad, elérése pedig nem függ a tapasztalattól, a fejlődéstől vagy a külső mesterségektől, mivel csak a természet adományozhatja őket.³⁷³ Kritikáját végül azzal zárta, hogy a nevelés hibái a társadalomból fakadnak, egy ilyen excentrikus pályán pedig az általános tökéletesedés már nem, csak az egyéni képzés járhat sikerrel.³⁷⁴ A szerző halála előtt lezárt utolsó tanulmányában a hagyományos nevelés kritikája az eddigieknél is radikálisabb megfogalmazásban jelentezett. Az *Über die Beziehung der Staatskunst auf das Glück der Menschheit* (1793) koncepcionálisan nem különbözött az előző írásoktól, karakterisztikáját ismételten a *Bildung* és az általános tökéletesedés ütköztetése jellemezte.

---

³⁷⁰ „Dennoch streben viele hinan den steilen Pfad zum Künstlerruhme. Ihnen winkt das Ziel der überwundenen Schwierigkeiten. Nur durch das Tor der Wissenschaft dürfen sie herannahen zum Tempel der Kunst.” Forster 1968a, 63.

³⁷¹ „Das Lokale, Spezielle, Eigentümliche mußte im Allgemeinen verschwinden, wenn die Vorurteile der Einseitigkeit besiegt werden sollten. An die Stelle des besondern europäischen Charakters ist die Universalität getreten, und wir sind auf dem Wege, gleichsam ein idealisiertes, vom Ganzen des Menschengeschlechts abstrahiertes Volk zu werden, welches mittels seiner Kenntnisse, und ich wünsche hinzuzusetzen, seiner ästhetischen sowohl als sittlichen Vollkommenheit, der Repräsentant der gesamten Gattung heißen kann.” Forster 1968b, 69. A fordítást vö. Kontler 2004, 269.

³⁷² Forster 1968b, 65–66.

³⁷³ Forster 1968b, 74.

³⁷⁴ Forster 1968b, 76.

Újdonság volt azonban, hogy a szöveg kilépve a korábbiakat jellemző esztétikai, morális értelmezési mezőből a fejlődés kérdését a szabadság, az uralkodói paternalizmus és a despotikus kormányzás terminológiájában tárgyalta. A politikai testamentumnak is beillő megfogalmazással Forster azokra a politikai, társadalmi és teoretikus feltételekre kérdezett rá, amelyekben a felvilágosult uralkodói önkép, a hagyományos nevelési gyakorlat – legalábbis az ő szemében – kezdték elveszteni hitelüket. Forster ebben a folyamatban egy a reális szükségleteket jobban kielégítő koncepció megfogalmazását szorgalmazta, amelyben a filozófiának kiemelt szerepet tulajdonított. Szerinte ugyanis a bölcsélet mindig is önismeretre (*Selbstkenntnisse*), önértékelésre (*Selbstbeurteilung*) és önuralomra (*Selbstgemäßheit*) tanította az embert. Ragaszkodott azonban ahhoz, hogy ez az öntökéletesedési folyamat természetes legyen. Mint írja:

„Láttuk már milyen veszélyessé és ellenségessé válhat a természetellenes nevelés, amelyben önök a természet tervszerű és kimért folyamatának megelőzését a képzés megkerülését keresik, és amelynek máskülönben a tapasztalásból kifolyólag valószínűleg mindig is az erkölcs egy meghatározott szintjét kellett volna elérnie. A nevelés rendszerének azonban; amely eddig arra irányult, hogy az embert önmagától függetlenítette, akarata ellenére nehéz láncokkal terhelte, vajon nem kellett-e volna az igazi tökéletesedéshez annak révén pedig fajtánk boldogságához hozzájárulnia?”³⁷⁵

A lezárásban végül a forradalmi retorikát alkalmazva a papság, az európai fejedelmek és királyok dinasztikus politikáját az emberiség természetes harmóniájával, nyugalmaival és boldogságával ellentétesnek nyilvánította. Utóbbi szerinte ingatag lábakon állt, ennek következtében összedőlése is gyorsan fog végbemenni.³⁷⁶ Mielőtt ez bekövetkezne, azonban egyetlen dolgot kért még tőlük: *„ahelyett, hogy a boldogulással kecsegtetnének, az egyetlen gondjuk az legyen, hogy elhárítsák azokat az akadályokat, amelyek képességeink szabad fejlődésével szembenállnak; nyissák meg az utat számunkra, és mi a hajcsárpálcájuk*

---

³⁷⁵ „Wir haben bereits gesehen, wie gefährlich und feindselig eine unnatürliche Erziehung werden kann, indem ihr planmäßiges, gemessenes Verfahren der Natur gleichsam vorzugreifen und jene Bildung zu vereiteln sucht, welche sonst durch die Erfahrung allein wahrscheinlich immer zu einem gewissen Grade der Sittlichkeit führen müßte. Ein System der Erziehung aber, welches lediglich darauf abzweckte, den Menschen in sich selbst unabhängiger zu machen, anstatt ihm schwerere Ketten anzulegen, sollte es nichts zur wahren Vervollkommung und durch diese zum Glück unserer Gattung beitragen können?” Forster 1968c, 139.

³⁷⁶ Forster 1968c, 147.

segedelme nélkül is elindulunk rajta az erkölcsi önképzés irányába”.³⁷⁷ Forster a szöveget 1793 végén Párizsban írta és 1794-ben jelent meg Ludwig Ferdinánd Huber újságjában. Mint ismeretes Forsternek azonban nem jutott ideje arra, hogy szövegén újabb módosításokat hajtson végre, mivel a következő év januárjában tüdőgyulladásban meghalt.

Forster szövegeiben jól megfigyelhető volt a fejlődés problematika poliglott természete, amely az olykor egymást is kizáró hagyományokat természetes módon illesztette össze. Ez a korabeli fejlődési koncepciókat tekintetve már előrejelezte a *Bildung* és a természetes nevelés sorsát. Mint azt Eckhardt Fuchs tanumányában megállapította, a filantrópista pedagógiai naturalizmus kimerülésével ugyan a *Bildung* győzött, de a naturalista nevelés sem veszített erejéből. A kora 19. századi romantikus naturalizmus ugyanis a filantrópiát elfeledve, de annak nyomdokain hangolta újra a nevelés problémáját, és kizárólag a gyermek fejlődésének fiziológiai, pszichológiai tényezőire koncentrált.³⁷⁸ A *Bildung*ből eközben kikopott a természetes nevelés igénye, majd a Humboldt-féle iskolareformmal az önfejlesztés parancsa is, amelyet immáron a szervezett iskolai nevelés helyettesített.³⁷⁹

3. 3. Összefoglalás

A fejezet célja egy olyan eszme- és tudománytörténeti kontextus megrajzolása volt, amelyben megragadhatóvá vált a kora újkori tudományos fejlődés irányának etikai alaprége. Ennek jelentőségét még a prologusban elővezetett érvek mellett az a logikai kapcsolat is befolyásolta, amely a 18. századi tudományosság általános tendenciája és a statisztika, mint moderizációs diskurzus között alakult ki. Annak érdekében tehát, hogy a 18. századi modernizáció jelensége értelmezhetővé váljon, első lépésben fogalmi szinten is tisztázni kellett a tudományosság és fejlődés összefonódását. Illetve igazolni kellett a tudományos fejlődés szoros kapcsolatát a német metafizikai filozófiával. A fejlődés ebben a kontextusban a tudományos gondolkodás alapmotívumaként jelent meg, amely társadalmi méretekben a 18. századi viták során tört felszínre. Ennek során bizonyíthatóvá vált a tétel, miszerint a felvilágosodás időszakában még sokáig nem lehetett a *scientia* (*Wissenschaft*) és *Vollkommenheit* kapcsolatáról a filozófia és a vallás (teológia) vonatkozásai nélkül beszélni. A fejlődés a 18. század második felében nem tudományos önértéke, hanem az európai államok önértelmezésében első helyre kerülő versengés és magasabb polcra kerülés

---

³⁷⁷ „Anstatt uns Glück zu verheißen, laßt es eure alleinige Sorge sein, die Hindernisse wegzuräumen, die der freien Entwicklung unserer Kräfte entgegenstehen; öffnet uns die Bahn, und wir wandeln sie, ohne Hülfe eures Treibersteckens, an das Ziel der sittlichen Bildung”. Forster 1968c, 151.

³⁷⁸ Vö. Fuchs 2004, 161–172.

³⁷⁹ Fuchs 2004, 175–178; Herrmann 2005, 99–100.

következtében vált fontos politikai kérdéssé. Ez a politikai háttér a hasznosságigény moderált felfogásának kialakulásához vezetett, amelyhez a tudomány képviselői a politikai célokhoz hangolt fejlődésméletek kidolgozásával tudtak a legkönnyebben hozzájárulni.

A tudományosság világában lezajló változások kapcsán a fejezetnek fontos megállapítása volt, hogy a *Frühauflklärung* időszakára jellemző metafizikai elméletek helyét a vallás és a tudományosság olyan értelmezése vette át, amely a racionális, esendő emberi tudásban már nem vetélytársat, hanem egyre inkább szövetségest fedezett fel. Az ismeretek korábbi teozófiai irányultsága ezzel az értelem és az észelvű tudás felértékelésének irányába mozdult el, amely addig soha nem látott intenzitással kérdőjelezte meg a hagyományos tudásstruktúrák érvényességét, miközben tovább ösztönözte az újabb koncepciók kidolgozását. A folyamatra épülő új diszciplináris keretrendszerek így számos régi és új tudásterület sorsát befolyásolták, ezek között: a teológiáét, a filozófiáét, a lélektanét, a 18. század második felében kialakuló antropológiáét, pedagógiáét és az államtudományok közé sorolható statisztikáét is.

A statisztika és az államtudomány tudásterületeinek fejlődéssel való kapcsolatát ugyanúgy a tudományos fejlődés fogalmai, percepciói (*Vollkommenheit*, *Bildung*, *perfectibilité*) ihlették. Esetükben is igaznak tekinthető tehát a megállapítás, hogy a 18. századi koncepciók miközben egyre szorosabban kötődtek az ember és társadalom, valamint a tudományok, a művészetek és hasznos mesterségek pillanatnyi állapotához, értelmük ennek ellenére még egy a modernitás előtti tudományos keretre volt visszavezethető. Ennek részeként a szépség, az egyéni képességek kiterjesztése vagy maga a tökéletesedés is kontextustól függően morálfilozófiai, természettudományos, illetőleg esztétikai, politikai konnotációkban is legitimé vált. A következőkben a dolgozat ennek az archaikus tudományosságképnek a német államtudományok fejlődésére gyakorolt hatását elemzi. Az eddigiekben elővezetett makroszintű problémákról így áttér a politika speciális tudásterületének mezoszintű kérdéseire. Ennek során pedig szükségszerűnek tekinti azt a kapcsolatot, amely a kora újkori állam és az annak fejlődését biztosító tudomány között fennállt.

3. Fejezet

POLITICA ÉS STATISZTIKA A 18. SZÁZADBAN

„A statisztika nem egy velünk született tudomány. Az ember attól még nem ismer egy országot, hogy ott született. Sőt, még a sokéves hivatali gyakorlat sem elegendő ahhoz, hogy valaki statisztikussá váljon. Amennyire megszámlálhatatlanul sokféle dolgot ölel át a statisztika, éppen annyi fáradsággal jár a tanulmányozása.”³⁸⁰

Az előző fejezet gondolatmenete ott ért véget, hogy a 18. század második felében a filozófia- és a tudomány koncepcionális átalakulása a fejlődélméletek megfogalmazásában is érezte hatását. A fejlődés gondolata így a tudomány etikai alaprétégév, azaz egy olyan általános normává vált, amelyet a praxis szintjén minden tudományos törekvés magáénak érzett. Erre az etikai bázisra épülve aztán a tökéletesedés és fejlődéstanokban is végbement egy átstrukturálódás, amelynek során a vallás-filozófia-tudás relációjú koncepciók helyét kezdték átvenni az individuális és társadalmi fejlődésre fókuszáló új diszciplináris (esztétikai, pedagógiai, természettudományos) megközelítések. Az új tudományos paradigma szemléletét a 18. század második felében a társadalmi hasznosság pragmatikus célkitűzései határozták meg, amelyhez a megújuló tudásterületeknek is alkalmazkodniuk kellett. Ekkora már az is egyértelművé vált, hogy a tudás társadalomtökéletesítő hatása kiterjesztendő az állami és politikai életre is. Az új helyzet szükségessé tette a tudás és a tudomány közösségi, társadalmi térbe lépésének új feltételek szerinti rögzítését és teoretikus igazolását. Míg az előbbi a szekuláris, centralizált állami adminisztráció szerveinek feladata lett, addig az utóbbinál általánosan a szellemi és politikai elit együttműködése volt a jellemző. A korai felvilágosodástól kezdve a pietizmus, a metafizikai filozófia, a wolffi tudomány, a *Bildung* és a természettudományos koncepciókban az is közös volt, hogy politikai, világnézeti kérdésekben többnyire semlegesnek mutatkoztak. A 18. század közepén a tökéletesedés iránya így teoretikusan, ideológiai előfeltevések nélkül is adaptálhatóvá vált az államélet

---

³⁸⁰ „Die Statistik ist keine angebohrne Wissenschaft, man kennt das Land darum noch nicht, weil man darin gebohren ist, auch ist vieljährige Amts-Praxis nicht hinlänglich um Statistiker zu seyn. So unzählig mannigfaltig die Dinge sind, welche die Statistik umfaßt, so mühsam ist das Studium derselben.” Schwartner 1798, 34.

bonyolult viszonyaira. Ezzel valamennyi irányzat elfogadta – de legalábbis a francia forradalom időszakáig nyíltan nem kérdőjelezte meg – a világi hatalom útmutatását a filozófia és a tudomány kérdéseiben. A politikai keretek figyelembevétele az új tudásterületek (statisztikai, politikai tudományok) esetében már eleve adott volt, céljuk pedig nem lehetett más, mint a közjó és a közboldogság növelése, az erkölcsök és a társadalom tökéletesítése, valamint az állami haszon maximalizálása. Az új megközelítések elméleti igazolása azonban már több problémát jelentett. A legfontosabb ezek közül a filozófiai és az újabb tudományos megközelítésekhez igazodás strukturális ellentmondásaiban volt megragadható.

Az ellentmondás a filozófiai vagy metafizikai érvelés ambivalens természetéből fakadt, amit csak továbbberősített, hogy a rendszerszemlélet következtében a bölcselet valamennyi tudásterület kiindulópontjává vált. Ennek következtében a század második felére a filozófia módszeressége egyszerre tűnt követendő mintának és egy olyan megkérdőjelezendő mércének, amellyel szemben az új tudásterület megvédhette saját tételeit. A filozófiai metafizika alapját ebben az időben a logikai megközelítés dominálta, amit valamennyi bölcséleti kurzuson oktattak. Az oktatásban használt tankönyvek fejezeteiben nem csak a teljes bizonyosság esetei, hanem a valószínűséget, viszonylagosságot kifejező szillogizmusok tana is szerepelt.³⁸¹ Utóbbi azért volt fontos, mert az abszolút és viszonylagos igazság közötti szürke zónát magyarázta. Ezzel pedig egy olyan elvárásrendszer alapjait fektette le, amelynek segítségével a tudományos érvelés tökéletessége is meghatározhatóvá vált. Ismeretelméleti szempontból a filozófiai módszerrel való kapcsolat tisztázása a morálhoz tartozó területek esetében vált igazán kritikussá. Ez abból fakadt, hogy itt a módszertani sokféleség következtében nehezen volt érvényesíthető a logikától elvárt tiszta, tömör és világos bizonyítás. A politika tudományának állításait ezért gyakran bizonytalanság lengte körül. Mint ahogy az előző fejezetben látható volt, Christian Wolff praktikus filozófiája erre a nehézségre a logikai nyelv alkalmazásával keresett megoldást, amelyet az ide sorolt ökonómia, politika és természetjog tárgyalásában is érvényesített. Ez a racionális megoldás nagy hatást gyakorolt a politika tudományos megfogalmazására.³⁸² Az emlegetett legitimációs deficit a skolasztikus tudomány 17. század végi megkérdőjelezéséből fakadt és a politikai tudományok területén tűnt a legerősebbnek.³⁸³ A továbbiakban két rövid példával szeretném

---

³⁸¹ Vö. Szentgyörgyi István (1736–1799) sárospataki tanár halála után nyomtatásban megjelent logikatankönyvével. Szentgyörgyi a korban használatos felosztást alkalmazva a szillogizmusok tanát a filozófiai ítéllethozatal (*De Ratiocinatione*) részben tárgyalta. Szentgyörgyi 1805, 42–61.

³⁸² Wolffnál a politika nem az alkotmányos ismeretek összességét, hanem az emberi társulás természetes típusait (a ház, a házasság, az atyai uralom stb.) és társadalmi állapotban való együttélés módjait és kötelezettségeit jelentette. Vö. Wolff 1736, [Inhalt].

³⁸³ Bödeker 1985, 145.

érzékelteni, hogy a felvilágosodás időszakában miként reagáltak erre az intellektuális kihívásra.

Az első ezek közül a tudományos megalapozás racionális, filozófiai útját követte, a politikát pedig immáron tudományként fogalmazta meg.³⁸⁴ Következésképpen a politika tudásterületét a filozófiai-metafizikai gondolkodás kezdte el dominálni. Ennek fogalmi apparátusa világosan kirajzolódott a kor lexikonirodalmában is, ahol a régi gyakorlati, mesterségbeli tevékenység (*prudentia civilis*) mellett a politika már egyre inkább egy racionalizált diszciplínát kezdett jelölni. A század egyik legnagyobb vállalkozásának tekinthető Johann Heinrich Zedler-féle *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste* 1741-ben megjelent kötetében a régi és az új megfogalmazások egymás mellett szerepeltek. A politika (*Politick*) szócikkben a diszciplína már a tudomány (*Wissenschaft*) köntösében jelentkezett, a tudományos jelentés (*Schul-Bedeutung*) pedig elkülönült az általános használatától (*gemeinen Gebrauch*). Ennek értelmében a politika egy olyan normatív célokat követő tudománnyá változott, „*amely arra tanít, hogy az emberi társaság és a jó igazgatás alapját, a különböző kormányzati formákat, amelyeken mindegyik nyugszik, hogyan kell okosan megtartani és vezetni, és ezek hogyan erősíthetők meg belülről az üdvös törvényeken, az igazságszolgáltatáson, az élelmezésen és mesterségeken, kívülről pedig a háborús egyezményeken és az előnyös szövetségeken s. t. b. keresztül.*”³⁸⁵ Ettől eltérő módon az általános használat alatt a szócikk szerzője nem a tiszta politikai praxist, hanem a régi humanista gyökerű skolasztikus felfogást értette. Ennek kulcsfogalma a *Klugheit* (*prudentia*), amely az arisztotelészi tudományfogalom szerint a morális erénytanok szemszögéből tekintette megalapozhatónak a politikát. A politika tudásterülete itt tehát „*egy olyan különös jártasság, amely az egyes fejedelemségek vagy államok érdekeit méri fel, rejtett módon pedig azt keresi, hogy mindez milyen módon érhető el. Az ilyesfajta értelmezés gyakran a magánalkukra és ügyekre is vonatkozik.*”³⁸⁶ A szócikk ezt követően tért rá ennek a praxisnak a morális vetületére. Röviden ismertette a helyes (*wahre*) és helytelen (*falsche*)

³⁸⁴ Cassirer 2007, 323. Hasonlóan a társadalomtudomány fogalmához (*la science sociale*) ld. Condorcet és Hamilton esetét: Wokler 1987, 327–330; Shklar 1987, 354.

³⁸⁵ „heisset in einer Schul-Bedeutung, die Wissenschaft, die da anweist, den Grund der Menschlichen Gesellschaften, und eines wohl gefassetes Regiments, die verschiedene Arten der Regierungen, worauf eine jede beruhe, wie sie erhalten und klüglich geführet werden müsse, worauf die Macht eines Regiments beruhe, und wie dieselbe innerlich durch heilsame Gesetze, Handhabung der Gerechtigkeit, Nahrung und Gewerbe, äusserlich durch gute Kriegs-Verfassung und vortheilhafte Bündnisse zu befestigen, u. s. w. Nach dem heutigen gemeinen Gebrauch heisset Politick, eine besondere Klugheit, die Vortheile eines Fürsten oder Staats wohl auszusinnen, durch verdeckte Wege zu suchen, und auf alle mögliche Weise zu erlangen. In solchem Verstand wird es oft auch auf Privat-Handel und Geschäfte gezogen.” Zedler 1741, 1526.

³⁸⁶ „Nach dem heutigen gemeinen Gebrauch heisset Politick, eine besondere Klugheit, die Vortheile eines Fürsten oder Staats wohl auszusinnen, durch verdeckte Wege zu suchen, und auf alle mögliche Weise zu erlangen. In solchem Verstand wird es oft auch auf Privat-Handel und Geschäfte gezogen.” Zedler 1741, 1526.

politika ismerveit, majd az utóbbit machiavellizmusként címkézve végül a főbb referenciákat kezdte el sorolni. A névsort a régi skolasztikus szerzőktől kezdte, az újabbak közül pedig Christian Wolff *Politika (Vernünfftige Gedancken von dem Gesellschaftlichen Leben der Menschen, und insonderheit dem gemeinen Wesen)* c. művét emelte ki és az államtudomány (*Staats-Wissenschaft*) cikkhez irányította az olvasót. A szócikk szerzője nem vonta kétségbe az általános használatnál ismertetett felfogást, az arányokból azonban érzékelhető volt, hogy a hangsúly immáron a tudományos megfogalmazásra került.³⁸⁷

A tudományos igazolás alternatív, kísérleti demonstráción alapuló módja a 18. század második felétől a természetfilozófiai megalapozású diszciplínákról (fizika, medicina, elektromosság stb.) terjedt át a morális tudományokra.³⁸⁸ Erről a folyamatról őszintén írt Jean-Louis De Lolme (1740–1806) *Constitution de l'Angleterre* c. (1771) művének bevezetőjében. A korban nagy sikerű angol és német fordításban is megjelent munkában a genfi származású szerző a hagyományos alkotmánytörténeti perspektívával és a montesquieu-i morális tudománnyal egyaránt szembehelyezkedett, a szöveg célját pedig a harringtoniánus alkotmányos analízis kísérleti megalapozásában jelölte meg.³⁸⁹ Ehhez elsőként szembe kellett néznie az emberi tudás bizonytalanságával. Mint megállapította:

*„Általánosságban, a politika tudományát mint szigorú tudományt tartják számon, vagyis mint tudomány képes a valódi bizonyosságra és ezért kétségtelenül megalapozottabb, mint ahogy azt oly sokszor az olvasó gyanítaná. Az emberi tudás azonban, melyen az ilyen tudomány a maga előzetes alaptételeivel és meghatározásaival nyugszik, ezidáig meglepően tökéletlennek bizonyult.”*³⁹⁰

Majd folytatva a gondolatmenetet a matematikuséhoz hasonlította a követendő tudományos módszert:

„Miként a matematikus, hogy könnyebben feltárja az arányokat melyeket vizsgál, kezdésként megszabadítja egyenleteit az együtthatóktól vagy azon mennyiségektől, melyek csak akadályozzák anélkül, hogy megfelelő módon kiegészítenék azt – így tehát előnyös a

³⁸⁷ A problémát a fogalmi szemantika megközelítésében tárgyalta Sellin 1978, 814–838.

³⁸⁸ Ebben a newtoni tudományfelfogás elterjedésének megkerülhetetlen szerep jutott Calinger 1979, 349–355; Cassirer 2007, 342; Vörös 1991, 26–53; Zemlén 2015, 218–219.

³⁸⁹ McDaniel 2012, 26.

³⁹⁰ A szövegben az 1792-es angol fordítást használtam. „In general, the Science of Politics, considered as an exact Science, that is to say, as a Science capable of actual demonstration, is infinitely deeper than the Reader so much perhaps as suspects. The knowledge of Man, on which such a Science, with its preliminary axioms and definitions, is to be grounded, has hitherto remained surprisingly imperfect.” de Lolme 1792, x.

vizsgálódó számára az okokat követően, amelyek egy kormányzat egyensúlyi helyzetét megteremtik, és melyeket már korábban tanulmányozott, ha megszabadul a flotta, a hadsereg, az idegenekkel való kereskedés, a távoli és kiterjedt uralkodás apparátusaitól, egy szóval minden olyan ragyogó körülménytől, amelyek oly nagy hatással bírnak egy ereje teljében lévő társaság külső megjelenésére, habár semmilyen kapcsolatban nem állnak annak valós alapelveivel.”³⁹¹

De Lolme megfogalmazása két szempontból is fontos volt. Egyrészt világossá tette, hogy a (matematikai) filozófiai módszer alkalmazása még a 18. század második felének politikatudományában is kérdéseket vetett fel. Másrészt rögzítette, hogy a morális tudománnyal szemben támasztott magasabb elvárásokra a természettudósok módszerei révén is kielégítő válasz adható. A de Lolme-i probléma már a kritikai háttérrel képező *De l'esprit des lois* (1748) c. műben is feltűnt. Ahogy azt Melvin Richter megállapította, Montesquieu (1689–1755) könyve szintén a természettudomány felől tartotta lehetségesnek a politikatudomány újrafogalmazását, a szövegben érvényesülő (filozófiai) összehasonlító módszer mégsem bizonyult egységesnek. Ezt az is bizonyította, hogy a szerző öt különböző kategóriát használt a politikai jelenségek elemzése során.³⁹² A 18. század második felében a dilemmára adott válaszkísérletek egy kompozit megközelítést látszottak kirajzolni, amely a filozófiai és történeti módszer összeegyeztetésére irányult, azaz az elméleti deficitet az empirikus megalapozással kívánta mérsékelni.³⁹³

Az új tudományos empirizmus alapegységét, mint azt később a Schlözer-féle *Universalgeschichte* ki is mondta, a múlt tényei (*Tatsachen*) képezték.³⁹⁴ Ez a tényszerűség, amelyet aztán a filozófiai analízis értékelt ki, azonban itt még a *historia* kora újkori leíró értelmén alapult. Vagyis, ahogy azt a kései szemlélő, Lánghy István fordításában közölt enciklopédia bevezetője megállapította: „A' dolgok' létéről, és minéműségekről való esméret akár egyenként, akár összefüggesztve, tsupán tsak történetes (*historica*), de az ő költsönös egymásba hatások' természetébe való bélátás, bölteszsmélkedésbeli (*philosophica*)

---

³⁹¹ „As the Mathematician, the better to discover the proportions he investigates, begins with freeing his equation from coefficients, or such other quantities as only perplex without properly constituting it, – so it may be advantageous to the inquirer after the causes that produce the equilibrium of a government, to have previously studied them, disengaged from the apparatus of fleets, armies, foreign trade, distant and extensive dominions, in a word, from all those brilliant circumstances which so greatly affect the external appearance of a powerful Society, but have no essential connexion with the real principles of it.” de Lolme 1792, 2–3.

³⁹² Richter 2000, 389–406.

³⁹³ A kutatás a legutóbbi időkig a kettő szembenállására koncentrált, a 18. század második felének politikatudományában pedig az empirikus, természettudományi megalapozást hangsúlyozta. Vö. Behrisch 2016, 17.

³⁹⁴ Bödeker 2008, 354.

esméret.”³⁹⁵ A két alaptípus ismeretelméleti szempontból tehát nem nyújtott túl sok mozgásteret a morális tudomány megalapozásában. Ha a filozófiai megismerés önmagában nem bizonyult elégségesnek, akkor a tényszerű, történeti megközelítésből kellett kiindulni. A *historia* eme régi felfogása a legerősebben a hagyományos természetrajzban (*historia naturalis*) őrződött meg, amelyet a 18. század második felére újjászülető analitikus természetfilozófia (*philosophia naturalis*) az ismeretszerzés ellenkező felfogása felől kezdett újraértékelni. Ennek a történeti, episztemológiai kontextusnak két fontos következménye volt.³⁹⁶

Az első, hogy a 18. század során a politika aldiszciplínáiban továbböröklődtek a 17. századi tudományos gondolkodás összetett hagyományai, habár a politikatudomány újrafogalmazása során ezek a tudásterületek nagyrészt vagy elméleti (logikai-filozófiai), vagy empirikus megalapozást kaptak. Ennek következtében, a politika tudásterületén létrejött egy elméleti és egy empirikus politikatudomány, előbbi magában foglalta a természet- és államjogot, utóbbi pedig a régi skolasztikus megfogalmazást őrző állami okosságot (*Staatsklugheit*), valamint az empirikus államtörténetet és a statisztikát.³⁹⁷ Az új, progresszív, a világi és állami célkitűzéseket egyaránt kiszolgáló diszciplináris keretrendszer azonban még így sem volt képes kiszorítani a hagyományos elméleti megközelítést. Mint ahogy az a skolasztikus tudomány kései jelenlétéből kiderült, általános jelentésében a politika még a 18. század közepén is elkülönült az akadémiai filozófia és a természettudomány megfogalmazásaitól. Ez így tehát nem veszélyeztette, legfeljebb új kontextusba helyezte a *prudentia* fogalomra visszatekintő *Klugheitslehre* sorsát. A hasznosság ugyanis ebben az értelemben nem a filozófia morális, nevelő vagy a természeti tudomány progresszív jellegzetességével állt kapcsolatban, sokkal inkább a moralitás praktikus felfogásához fűződő etikai réteg tűnt elsődlegesnek, amely a helyes és célracionális, valamint a helytelen és önkényes gyakorlat közötti különbségre vonatkozott.

A második következmény az volt, hogy a tudományos megértés iránt megnövekedett igény óhatatlanul magával hozta a fejlődéselméleti keretek integrációját. Az empirikus ismeretekből építkező (politika)tudományos koncepciónak a tökéletesedésnek logikájához hasonlóan kellett összehangolódnia a társadalom és az állam érdekeivel. Mint azt Hans Erich

---

³⁹⁵ Lánghy 1828, 2. A fordítás Johann Joachim Eschenburg (1740–1820) *Lehrbuch der Wissenschaftskunde, ein Grundriß encyklopädischer Vorlesungen* (1792) c. művének harmadik, 1813-as átdolgozásból készült. Ugyanehhez ld. még Cassirer megállapítását: „Amiként a matematika az egzakt megismerés prototípusává vált, úgy válik most a történetírás egyfajta módszertani mintává”. Cassirer 2007, 259.

³⁹⁶ A *historia naturalis* és *philosophia naturalis* definíciójához ld. Palló 2003, 42–58; Findlen 2006, 435–468; Blair 2006, 363–406.

³⁹⁷ Bödeker 1985, 143–145.

Bödeker tanulmánya megállapította, a statisztikatudomány Schlözernél már egyértelműen politikai célokat követett és a társadalmi, állami modernizációt támogató tudományos diskurzusok részévé vált.³⁹⁸ A 18. század végén karakteressé váló fejlődésorientáció így tehát nem következménye, sokkal inkább egyik előfeltétele volt a statisztika tudományos megfogalmazásnak. Ez a karakteres politikai kontextus ugyanakkor eltérő módon befolyásolhatta a kortárs recepció helyzetét. A 18. században számos példa bizonyította, hogy a statisztika nem csak a központi kormányzat, hanem a vele konfrontálódó lokális politikai érdekeket is kiszolgálta.³⁹⁹

A fejezet a vázolt történeti, episztemológiai makro kontextusok figyelembevételével arra keresi a választ, hogy a tökéletesedéstanonok, a tudományfogalom átalakulása és a politika tudásterületének megújítására tett törekvések együttesen miként hatottak a statisztikatudomány kialakulásának (avagy a politika és tudás összefonódásának) mezoszintű problémáira a korai és az érett felvilágosodás időszakában. Ehhez elsőként a késő 17. századi skolasztikus szerzők műveiben megfogalmazódó koncepciók ismertetésére lesz szükség. A *notitia rerumpublicarum* és *notitia rei publicae singularis* elnevezések Hermann Conring (1606–1681), Johann Andreas Bose (1626–1674), Johann Nikolaus Hert(ius) (1651–1710), Everhard Otto (1685–1756) és Martin Schmeizel (1679–1747) műveiben még a reneszánsz kori előzményekkel bíró államrezon (*Staatsräson*) diskurzus kései továbbéléséhez kapcsolódtak, az államleírást pedig a klasszikus politika segédtudományaként kezelték. Ez a hagyomány az államérdek (*Staatsinteresse*) fogalmában a 18. században is továbbélt, azonban már lényegesen más összefüggésben került elő a statisztika újrafogalmazásának időszakában. A dolgozat következő lépésben a politikatudomány válságára adott válaszként kialakuló új államtudományos diszciplináris keretrendszer ismerteteti, amely elsőként Achenwall 1749-ben, 1752-ben és 1754-ben megjelent tankönyveiben (*Abriß der neuesten Staatswissenschaft der vornehmsten Europäischen Reiche und Republicken; Staatsverfassung der Europäischen Reiche im Grundrisse; Grundsätze der Europäischen Geschichte, zur politischen Kenntniß der heutigen vornehmsten Staaten*) szerepelt. Ez az új rendszerezés egyrészt rögzítette a korabeli politikatudományi tárgyak helyzetét, ugyanakkor alkalmat teremtett az újabb kameralista hatások integrálására is. Az achenwalli újrafogalmazást követően az államtudományok, ennek részeként pedig a statisztika a 18. század második felére már egyértelmű göttingeni dominanciát mutattak, amelyet August Ludwig Schlözer hírneve

---

³⁹⁸ Bödeker 2001, 190–191. Ezt Schlözer azon kijelentése is erősítette, miszerint a statisztika ellenez minden despotikus kormányformát. Bödeker 2008, 352–353.

³⁹⁹ A holland példához ld. Stapelbroek–Stamhuis–Klep 2010, 217–235.

tovább erősített. Ehhez kapcsolódva a fejezet utolsó szakasza a statisztikai diskurzus azon alternatív koncepcióit tárgyalja, amelyek a göttingeniek „erős programját” háttérbe szorítva kezdtek el érvényesülni, ennek során pedig eltérő megfogalmazásait adták a tudomány történetírással és geográfiával kialakított viszonyának. Utóbbi problematika episztemológiai jelentőségéből fakadóan is kiemelten fontos volt, hiszen nem csak a statisztika önálló tudománnyá válását kísérte végig, de a 19. századra átnyúló fejlődést is alapjaiban meghatározta.

1. Államrezon és a korai statisztika

A statisztika kialakulása a kora újkori (fejedelmi) állam funkciójának újragondolásával vette kezdetét. A szakirodalom ezt a váltást a politikai gondolkodásban hagyományosan Niccoló Machiavelli (1469–1527) műveihez, a 16. századi észak-itáliai városköztársaságok és a *respublica* válságához, valamint az ekkora beérő fogalmi, nyelvi, elméleti belátások nyugat-, és közép-kelet európai recepciójához kötötte.⁴⁰⁰ Alábbi fejezet az államleírás kialakulásának diskurzusát elemzi, a tárgyalás kiindulópontjának pedig az ekkor még itáliai, de egyre inkább francia dominanciával működő államrezon diskurzust jelöli ki. Ennek oka, hogy a modern állam kialakulása nem egyirányú folyamatként zajlott, intellektuális szempontból ugyanakkor számos olyan teória született ebben az időszakban, amelyek hosszabb távon is befolyásolták a kora újkori *status* fejlődését. Az európai transferek közül az itáliai államrezon diskurzus (*ragione di stato*, *ratio status*) németországi recepciója lesz elsődleges.⁴⁰¹ Ez a recepció a korban a latin, német nyelvű fordítás, valamint a tacitista és sztoikus kommentáriumok átvételével működött, de jelentős forrásnak számítottak még a fejedelmi udvari nyilvánossághoz kötődő politikai műfajok (fejedelmi tükrök, testamentumok stb.) is. Az átalakulás színtereit ekkoriban a fejedelem környezetében kiépülő hatalmi centrumok jelentették, ahol a humanista művelődés és a politikai tájékozódás igényei egyszerre találkozhattak. Az ebben a kevert légkörben megfogant politikai nyelvi változások eredményeként a *ragione di stato* fogalom a 16. század végére az európai politikai közbeszéd bevett terminusai közé lépett elő.⁴⁰²

Mint azt Peter Burke tanulmánya összefoglalta, a *ragione degli stati* kifejezés már Giovanni della Casa (1503–1556) érsek egyik V. Károly (1519–1556) német-római

---

⁴⁰⁰ A problémafelvetéshez általános Meinecke 1957, 1–28. A meinecke-i koncepciót elemzte Horkay Hörcher 2007, 50–57.

⁴⁰¹ Az itáliai, a német és angol kontextusokhoz ld. Viroli 1992, 238–280; Meinecke 1957, 139–172; Pocock 1975. Az itáliai humanista nyelvezet angol recepcióját röviden ismertette Kontler 1997, 42–53. A recepció kérdését a bodini abszolút állam és vallásháborúk tematikájában tömören összefoglalta Paczolay 1998, 134–146.

⁴⁰² Viroli 1992, 252.

császárhoz intézet orációjában is feltűnt, végső formáját (*ragione di stato*) azonban csak Giovanni Botero (1544–1617) 1589-ben megjelent *Della ragion di stato* c. művével nyerte el.⁴⁰³ Botero műve a fogalom európai jelenlétének utólagos igazolása volt. Ez egyben a mű sikerét is megalapozta, mivel egy olyan kérdéstről szólt, amely már régóta aktuálisnak számított az európai fejedelmi udvarokban. Ennek a műnek is köszönhető tehát, hogy a fogalom a 16–17. század fordulójára szinte azonnal megtalálta megfelelőit a különböző európai nyelvekben (*razón de estado, ratio status, raison d'état, Staatsräson, policy*). Eközben pedig újabb kifejezésekkel (*interest, prudentia, arcana imperii*) is összefonódott.⁴⁰⁴ Az államrezon diskurzus gazdagságát mutatta, hogy a politikai használat leírhatóvá vált az orvoslásból kölcsönzött metaforák felől is. Az állam bajai így már a betegségek gyógyításának analógiájára a kora újkori testpolitika kontextusában is elképzelhető volt.⁴⁰⁵ A *prudentia* fogalommal való összefonódás mindemelett azért is fontos volt, mert rávilágított az államrezon belső feszültségeire. A politikai eszmetörténeti kutatások ezen a ponton az államrezon vitatottságát szokták hangsúlyozni. Az államrezon a 16. század végére ugyanis egyszerre jelenítette meg a jó és helyes, valamint a bűnös, ördögi (később machiavellista) kormányzás felfogásait. Botero idejére azonban már mutatkozni kezdett egy másik repedés is, amely a régi államművészet (*art of state, Staatskunst, ars regnandi*), a humanista politikatudomány vagy polgári filozófia (*prudentia civilis*), valamint a kormányzáshoz szükséges tudás (*scientia politica*) ekkor még nem rögzült kategóriái között kezdett kialakulni.

Ennek következtében az *ars* és *prudentia* választóvonalá lényegében a már a 16. század végére explicitté vált az itáliai államrezonon belül. Mint azt Maurizio Viroli monográfiája megállapította, Botero államrezontana két területen hozott változást a Machiavelli és Guiccardini-féle államművészetekhez képest. Miközben Botero koncepcionálisan nem lépett túl az államművészet teorémáján, a *Della ragion di stato* nem csak a restauráció, hanem a polarizáció irányába is elindult. Botero jezsuitaként egyrészt semlegesíteni kívánta a *Fejedelem* által megfogalmazott immorális államművészetet, ennek érdekében pedig a keresztény, humanista erényeket és az ezekhez vezető tudást (morálfilozófia, politika, retorika, természetfilozófia, geográfia, a törvények és a politikai test

---

⁴⁰³ Burke 2008, 479.

⁴⁰⁴ Burke 2008, 479, 482. Egy óvatosabb megközelítés mellett érvelt és az államrezon, államérdek szétválaszthatóságára hívta fel a figyelmet Farkis 2011, 195–196. A német árkánista irodalomhoz ld. Stolleis 1980. Az államrezonon belül az árkánium és a tudomány kapcsolatához Keller 2012, 189–212.

⁴⁰⁵ Ehhez ld. Varga 2009, 90–115; Varga 2010, 285–313.

betegségeinek ismerete) állította előtérbe.⁴⁰⁶ Másrészt az uralkodó legfőbb gondjának az állam megőrzését és javainak gyarapítását nevezte meg, ezzel ugyanakkor szakított Machiavelli azon tételével, miszerint az államot a nagy és dicső tettek (*grandi cosa*) tartanak egyensúlyi helyzetben.⁴⁰⁷ Viroli az államművészetről az államreazon diskurzusára való váltást a 16. század végi politikai nyelvi átrendeződések következményeként fogta fel, amely zenitjét a kora 17. századi szerzőknél (Boccalini, Campanella, Zuccolo) érte el.⁴⁰⁸ Ekkora egyértelművé válik, hogy államművészet háttérben álló *prudentia civilis* (*ragione civili*) helyét a fejedelem és az állam érdekének összeegyeztetésére alapuló államreazon veszi át, amely a gyakorlati okosságból kiindulva továbbra is elkülönül az arisztotelészi politikafelfogástól. A humanista tudomány ebben a kontextusban pozíciójából is fakadóan egyre erőteljesebben kezdte képviselni a klasszikus nevelés eszményét, amely az uralkodót a filozófusok és történetírók társaságában képzelte el, a kormányzás vezérelvének pedig a magánérdekkel szemben az igazságosságot jelölte ki. A *prudentia* alapú államreazon és a humanista tudomány kapcsolata ebben az időben a kormányzás morális megítélésében és az uralkodó erkölcsi nevelésében tűnt a legerősebbnek. Míg előbbi részben az államművészet örökségét visszahangozva azt állította, hogy a kormányzáshoz szükséges ismeretekre és tapasztalatokra az államtanácsban, nem pedig a filozófiai művek tanulmányozása során lehet szert tenni, addig az utóbbi meggyőzően érvelt az államreazon és a fejedelem magánérékének összekeverésével szemben. A félreértett államreazon ugyanis kihat a kormányzásra, amely szabadság helyett korrupciót és zsarnokságot szül, ezzel pedig gátolja a fejedelem közjóra és az állam megtartására vonatkozó legfőbb kötelességének teljesítését.

A 16–17. századi államreazon jelentette politikai nyelvi átalakulástól nem vezetett egyenes út a politikai tudás megújításához. A köztársaságot és a monarchikus államformát népszerűsítő tanácsadó irodalom pedig a kormányzást még nem kötötte össze olyan szorosan a tudománnyal, mint ahogy azt később a 18. század tette. A 17. századi tudományos politika legismertebb képviselője kétségtelenül Thomas Hobbes (1588–1679) volt, aki a *Leviathan* (1651) c. művében a *scientia civilist* már a descartes-i geometriai-matematikai módszer keretei között tárgyalta.⁴⁰⁹ Ettől azonban lényegesen eltérő fejlődési ívet járt be az államreazon tudásanyagát összefoglaló német *Staatsklugheit*, amely a 17–18. század fordulójához közeledve már explicite is felvette a politikáról való tudás empirikus (nem filozófiai)

---

⁴⁰⁶ Viroli 1992, 253–254.

⁴⁰⁷ Viroli 1992, 253. Botero művét a politikai realizmus irányából közelítette meg Horkay Hörcher 2016, 99–122.

⁴⁰⁸ Viroli 1992, 262–278. A politikai eszmetörténettől eltérő módon a politikatudomány a művet a politikai realizmus és a politika autonómiájának folyamataiba illesztette be. Vö. Paczolay 1998, 51–66.

⁴⁰⁹ Részletesen ld. Skinner 1996, 294–326. Újabbán Evrigenis 2014, 125–156.

megismerését. Ebben a folyamatban Hermann Conringnak és a humanista *historia* keretei között mozgó (korai) államleíró irodalomnak (*notitia rerumpublicarum*) kiemelt szerep jutott.

Az államreazon német recepciója a 17. század első harmadában vette kezdetét és az itáliai vitáktól lényegesen eltérő összefüggésrendszerben működött. Az adaptáció korai időszakát meghatározó szerzőknél (Bornitz, Clapmarius, Gryphiander, Besold) az államreazon fogalom megjelenése nem vezetett lényegi átalakuláshoz. Az okot a szakirodalom a harmincéves háború lezárulásával kialakuló politikai, intellektuális kontextussal szokta magyarázni. A vesztfáliai békét követően a Német-római Birodalmon belül továbbra is fennállt a *Reich und Land* konfliktusa, az államreazon által tematizált problémákat (közjó és az állam megtartása, a helyes uralom legitimálása, az állam célja, az államhatalom korlátja, a politikai ügyek kapcsolata a kinyilatkoztatáshoz, a természetjoghoz, a pozitív joghoz és a morálhoz stb.) pedig a felek hagyományosan a politika (*prudential civilis*, *Staatsklugheit*), illetve a *Reichspublizistik* nyelvi, tematikai eszköztárának segítségével fogalmazták meg.

A *Reichspublizistik* a birodalmi alkotmánytan (*Reichsverfassungslehre*) és a nemzetközi jog (*Völkerrecht*) segítségével hivatalosan a konfliktusok békés kihordását szolgálta, egyben a *Landesherr* jogi státuszát és célját is rögzítette.⁴¹⁰ A 17. század során kiélesedő szembenállás jelezte, hogy az államreazon tematikai érvényesülése csak a császár és a fejedelmek konfliktusa által határolt ideológiai, politikai törésvonalak figyelembevételével mehetett végbe. Ebből fakadóan a vesztfáliai béke időszakára a birodalmi alkotmány, a szuverenitás, a fejedelmi abszolutizmus mellett az államreazon helyes és helytelen megfogalmazása is a politikai viták részévé vált. A birodalom belső frontvonalait rögzítő viták az 1670-es évekre jutottak nyugvópontra, az állam-, illetve fejedelmi hatalom lassú konszolidálódása pedig lehetőséget nyújtott az államreazon újrafogalmazására, amely így a békekötések és a nemzetközi politika szótárába is bekerült.⁴¹¹ Habár az államreazon – ahogy azt Michael Stolleis megjegyezte – eredetére és céljára nézve is ellentétes volt a jogi megfogalmazással, a 17. század vége több tekintetben is az eljogiasodás folyamatát készítette elő.⁴¹² Ez az államreazon rivális hangnemét adó arisztotelészi politika(tudomány) és a *Staatsklugheit* (*prudential civilis*) szellemi tartalékainak kimerülésével volt magyarázható.

Az arisztotelészi politikatudomány válsága leginkább a protestánsok számára jelentett kihívást. Mint azt Klaus von Beyne megállapította, a politikatudomány németországi megfogalmazása szoros kapcsolatban állt a protestáns egyetemalapítási mozgalom újabb

---

⁴¹⁰ Stolleis 1977, 15–18.

⁴¹¹ Stolleis 1977, 12–13.

⁴¹² A folyamat leginkább a *Reichspublizistik* műfaján túl a tartományi jog (*Territorialstaatsrecht*), a nemzetközi jog és a jogalkalmazáshoz közel álló *Policey* területein ment végbe. Stolleis 1988, 209–212.

hullámaival.⁴¹³ Az újraalakuló egyetemeken a politikatudomány oktatása ugyanis szembenállt a hagyományos katolikus szellemiséget közvetítő jogtudományos (*jus publicum, öffentliche Recht*) irányultsággal. A katolikus egyetemeken a korban ennek köszönhetően a *Politika* végig marginális tárgy maradt, míg a protestánsoknál sosem önmagában, hanem más tudásterületekkel együtt oktatták. A politikatudomány válságára adott reakció az 1650-től a Helmstedti Egyetem politika tanszékének professzorává kinevezett Hermann Conring munkásságának is fontos kontextusát jelentette.⁴¹⁴ A szerző maga is tisztában volt az arisztotelészi tudomány válságával, amire a legkimunkáltabb választ az 1662-ben megjelent *De civili prudentia liber unus*ban adta. Conring itt a *prudentia civilis*re mint a birodalmi államjog (*Reichsstaatsrecht*) megalapozásához való eszközre tekintett. A művet átható humanista arisztotelianizmus koncepcionálisan a fejedelmi hatalom megalapozásában monopol státuszt élvező jogászok kompetenciakörét igyekezett korlátozni a pozitív jogra, ezzel szemben pedig a tanult politikus (*gelehrte Politicus*) eszménye mellett érvelt, aki mind a törvények, mind a politika ügyeiben önállóan képes meghatározni az állam érdekét.⁴¹⁵ A *De civili prudentia* megjelenését 1635-től egy tucat rövid munka előzte meg. A szerző ezekben a disszertációiban fejezetenként dolgozta ki a későbbi mű koncepcióját adó részproblémákat, és elsősorban a fejedelmi udvarokban járatos tanácsosok, diplomaták számára nyújtott átfogó világgépet az etikai és az aktuális politikai konfliktusokat érintő kérdésekben.⁴¹⁶ A fő forrás minden esetben Arisztotelész *Politicája* volt, amelynek a közjóra és a politikai egyensúlyra vonatkozó megállapításai a 17. század politikai realitásában váltak aktuálissá.

Conringnál az 1635–1662 közötti három évtized mindemelett nemcsak a *Staatsklugheit* és az *öffentliche Recht* elkülönítésének,⁴¹⁷ hanem az államleírás koncepcionális kialakulásának is az időszaka. Az ebben az időintervallumban folyamatosan tanácsadóként is működő tudós⁴¹⁸ politikelméleti munkásságának melléktermékeként írt az empirikus

---

⁴¹³ Marburg (1527), Königsberg (1544), Jena (1558), Helmstedt (1574), Altdorf (1578/1622), Herborn (1584), Gießen (1607), Rinteln (1620), Straßburg (1538/1621), Duisburg (1655), Kiel (1665). Beyne 2009, 94.

⁴¹⁴ Conring esetében ugyanis a helmstedti arisztotelianus légkör az intellektuális izoláció hatásával járt. Horst Dreitzel erre utalva jegyezte meg, hogy téves következtetésre vezetne Conring 1648 utáni munkásságát a harmincéves háborúra kontextusában értelmezni. Dreitzel 1983, 150.

⁴¹⁵ Dreitzel 1983, 149–151.

⁴¹⁶ *De mutationibus rerumpublicarum* (1635); *De subiectione et imperio* (1635); *De natura ac optimis auctoribus civilis prudentiae* (1639); *De morbis ac mutationibus rerumpublicarum* (1640); *De regno et tyrannide* (1640); *De democratia* (1643); *De oligarchia summae potestatis subiecto* (1649); *De regno* (1650); *De ratione status* (1651); *De rebuspublicis in genere* (1651); *De boni consilii in republica munere* (1651); *De optima republica* (1651); *De politia* (1651); *De republica in communi* (1653); *De cive et civitate* (1653); *De differentiis regnorum* (1655); *De ortu et mutationibus regnorum* (1658); *De foederibus* (1659); *De legatis* (1660); *De morbis ac mutationibus oligarchiarum* (1661). A disszertációk adatait közölte Stolleis 1983a, 21.

⁴¹⁷ A *Politica* és a *ius peritia* elvlasztásához ld. Conring 1662, 5–45.

⁴¹⁸ Conring svéd, dániai és német fejedelmi udvaroknak tett szolgálatairól röviden Stolleis 1983a, 24–26; Scheel 1983, 271–301.

államleírás fontosságáról, amelyet a „politikai vagy állami okosság” (*Staatsklugheit*) segédtudományának tekintett.⁴¹⁹ Ahogy azt Zedler lexikonának szócikke is megmutatta, a politikatudomány, mint kormányzati tudás (*prudential regnativa, Regierungsklugheit*) feladatát ebben az időben a közösségi célok meghatározása és az ezt elősegítő eszközök megtalálása képezte. Ez alól Conring megfogalmazása sem számított kivételnek, amely részben már elszakadt az olasz *ragione di stato* hagyománytól, más tekintetben azonban még mindig szoros szálak fűzték a Machiavelli művéből kiolvasható államművészet hagyományához.⁴²⁰ Conring korabeli jelentősége elsősorban abból fakadt, hogy a *notitia reipublicae singularis* már a tudomány és tudás kontextusában értelmezte, ezzel pedig utat nyitott a politikai tudás tudományosítása felé.

Mint azt Arno Seifert megállapította, a conringi protostatisztika egyfajta alkalmazott *prudencia civilis* volt, amely a *jus publicum*ba oltott politika és a jogtudomány harcából alakult ki. Ennek az új tudásterületnek a tapasztalati terét kezdetben még a birodalom politikai helyzete határozta meg, amelyet a *notitia status imperii* fogalom írt le. Ez a megfogalmazás csak az 1660-as évekre, a *Reichskunde* tematika háttérbeszorulásával került olyan helyzetben, amelyből már a későbbi *Staatenkunde* elődjének tűnhetett.⁴²¹ Az államleírás politikatudománnyal való kapcsolatát Conring politikai felolvasásai alapozták meg, ahol az előadások gerincét az arisztotelészi tudomány képezte. Ehhez a szerző kiegészítésként folyamatosan hozzávette a *historia* tapasztalati anyagát. A tapasztalati problematika megjelenése a skolasztika válságára tett reakcióként volt értelmezhető, míg sok tekintetben a baconi előzményekre tekintett vissza. A tudományos és a tapasztalat alapú megismerés egymásrataltságát a *De civili prudential liber unus*ban a *prudencia singularis* és a *cognitio rerumpublicarum singularis* fogalmak fejezték ki. Az első magát az különös megismerésre irányuló praktikus tudást jelölte, míg a másik ugyanennek az elméletre vonatkozó felét.⁴²²

A modern kifejezéssel az elmélet és gyakorlat egységére épülő conringi koncepció ugyanakkor élesen elkülönült a politika tudományosnak tekintett megismerésétől. Mint írja:

---

⁴¹⁹ Seifert 1983, 212.

⁴²⁰ Conringnak *A fejedelemtől* írt kommentárjaihoz, illetve az olasz államrezon szerzők (köztük Botero) fordításaihoz ld. Stolleis 1983b, 173–199.

⁴²¹ Seifert 1983, 205.

⁴²² Seifert 1983, 205–206.

„Az igazi politikai tudomány az, amelyik nem csak az egyes, hanem valamennyi állammal általánosan foglalkozik. Így minden egyedi megismerés méltatlanná válik a tudomány vagy mesterség nevére.”⁴²³

Az így létrejövő *notitia reipublicae singularis* tehát csak annyiban volt az államrezon számára hasznosnak tekinthető, amennyiben a *historiából* kölcsönzött tapasztalat elősegítette az elméleti megismerést.⁴²⁴ Conring ennek érdekében két ponton is módosította a humanista *lectio historiarum* koncepcióját. Miközben elfogadta, hogy a politikai tudás alapja a történeti tapasztalat, az ezt összegző *notitia rerumpublicarumot* a valódi politikatudomány (*scientia politica / prudentia politica*) alá rendelte, másrészt a hagyományos arisztotelészi kategóriákat újabb okokkal egészítette ki.⁴²⁵

Az arisztotelészi retorika öt tárgyat sorolt fel, amelyre az uralkodónak a jó kormányzás során tekintettel kellett lennie. A pénzügyek, a háború és béke állapota, az ország biztonsága, a kivitel és behozatal, valamint a törvények megfelelő igazgatása együttesen eredményezte a harmónia állapotának fentartását. Conring ehhez a harmóniához hozzávette még a skolasztikus filozófia kategóriáit, amelyek így lehetővé tették az állam helyzetének megismerését. A problémát az összegyűjtött tapasztalat átkonvertálása jelentette. Az empiria felhalmozása ugyanis *per deffinitionem* nem lépett túl az egyedi vizsgálódás keretein, ezért önmagában nem számított a kormányzásban is hasznosítható általános (univerzális) tudásnak. Ez a cél egyedül az ítékezés révén az analitikus, filozófiai szempontok alkalmazásán keresztül vált elérhetővé. Conring, hogy megfeleljen ennek az elvárásának a négy másodlagos ok mellett számításba vette az időbeliség (*tempus*), a földrajzi fekvés (*loci*) és az állam morális helyzetét leíró kategóriáit (*harmonia, monstrositas, proportio* stb.).⁴²⁶ A másodlagos okok között a későbbi fejlődés szempontjából különösen fontossá vált az állam célja (*causa finis*), az állam létezésének oka és alapanyaga (*materia*), az állam intézményei és kormányzata (*causa formalis*), az állam vezetői és a kormányzati eszközök (*causa efficiens*), amelyek a történeti alapanyag elrendezését is elősegítették.⁴²⁷ Mint ismeretes, ebben a rendszerezésben a célt az állam jólétének fenntartása és a közjó érvényesítése jelentette. Ehhez járult hozzá az állam erőforrását adó föld és népesség felmérése, az állam formai

---

⁴²³ „Illa igitur vera demum Politica aut civilis scientia est quae non in singulari aliqua detinetur republica, sed in universum occupatur circa plures. Certe singularis illa indigna est scientiae quidem aut artis nomine.” Conring 1662, 65–66.

⁴²⁴ Seifert 1983, 212–213. Conring történelemmel való kapcsolatához ld. Hammerstein 1983b, 217–236.

⁴²⁵ A „scientia”, „prudentia” különbségéhez ld. Brückner 1977, 149–175.

⁴²⁶ Dreitzel 1983, 158.

⁴²⁷ Seifert 1983, 211.

működését meghatározó alkotmányos berendezkedés ismerete, valamint hatóókként az uralkodó személye és a kormányzás eszközei.⁴²⁸

Conring posztumusz műveiben a 18. század végi kortársak már a statisztika első akadémiai szintű művelőjét látták. Habár a 18. század – Achenwalltól kezdve⁴²⁹ – retrospektív módon általában a nagy alapító képzetét társította hozzá, Conringnál az államleírás és a politikai okosság még a skolasztikus tudomány elméleti megalapozásának programján alapult, miközben más szerzők a teória és empiria elválasztásának modernebb problémáival voltak elfoglalva.⁴³⁰ A *jus publicum*, a *historia* és a *politica* ellentéteiből származó problémák hasonló kontextusban, de ellenkező kimenetellel vetődtek fel Johann Andreas Bose szövegeiben. Gabriella Valera szerint Bose esetében az alapprobléma a statisztika általános definíciójából fakadt, amely egy történeti tudományként igyekezett megragadni az empirikus államismeret szabályai szerint működő politikát, miközben már elkülönült annak érvényben lévő absztrakt, elméleti megközelítésétől.⁴³¹ A Jénában történelmet és klasszika filológiát tanító Bose posztumusz művében a *notitia rerumpublicarum* a történeti megértést és a kontemplációt összekapcsoló elméleti tudományként (*scientia*) fogalmazódott meg.⁴³² Az *Introductio generalis in notitiam rerumpublicarum orbis universi*ben (1676) a szerző (Conringra reflektálva) négy olyan kérdéskört fogalmazott meg, amellyel hosszútávon befolyásolta a tudásterület sorsát.⁴³³

Az első és második összefüggő dimenzió a történeti valóság praktikus kontextusára és az egyetemes megértés (*ratio universalis*) közötti kapcsolat fenntartására vonatkozott. A tét itt annak a módnak a meghatározása volt, ahogy az egyes partikuláris entitások sajátos történeti helyzetéből kialakul az európai államok átfogó körülményeit leíró tudomány. Bosenál ennek kontextusait a tér (*loci*) és idő (*tempus*) teremti meg. Conringgal szemben tehát a kérdés már nem az volt, hogy a politikai tudásra vonatkozó szinguláris tapasztalat miként határolható el az univerzális megértéstől, hanem, hogy a kettő nyilvánvaló konfliktusa miként oldható fel az egységes tudományos megértés keretei között. A harmadik szempont az államleírás célkitűzését gondolta újra, amely immáron elkülönült a történelemtől és az arisztotelészi *prudentia civilis*től. Előbbitől abban különbözött, hogy másként közelített a történeti empiriához. Ugyanis míg a történeti megértés (*intellectus historiarum*) a történéseket

---

⁴²⁸ Willoweit 1977, 135–138.

⁴²⁹ Vö. Achenwall 1752, 30; Lueder 1792, 1; Meusel 1790, 3–4.

⁴³⁰ Ehhez részletesen ld. Brückner 1977, 266–270.

⁴³¹ Valera 1986, 121.

⁴³² „Notitia describi, quod sit Orbis Imperiorum distincta & accurata cognitio perficiendi intellectus causa, experientia ac fide dignorum hominum relatione acquisita.” Bose 1676, 8.

⁴³³ Valera 1986, 122–125. Ettől eltérő véleményt fogalmazott meg Harm Klueing, aki szerint Bose Conringtól függetlenül jutott el ugyanoda. Vö. Klueing 1986, 48.

eseményszerűségükben értelmezte, addig a *notitia* a történelmre a megértés tárgyaként és forrásaként tekintett. A rá jellemző speciális *cognitio* révén pedig az egyes történeti tapasztalatból képes volt általános tanulságokat levonni, illetve ezzel ellentétes módon, az általánost visszavezetni az egyesre. A *notitia* utóbbi tulajdonsága egyben a hagyományos *Staatsklugheit*től is megkülönböztette, amely az arisztotelészi mintával szemben nem *habitus practicus*, hanem cselekvés (*actum*). A negyedik dimenzió magára az elrendezésére vonatkozott, amelyet a szerző három részre osztott. Az első kategóriában azok a történeti körülmények kaptak helyet, amelyek az állami változások kiemelésére és legfőbb okára vonatkoztak. Vagyis a növekedés, csökkenés, hanyatlás és felemelkedés körülményei. A földrajzi adottságok, amelyek az állam mind fizikai, mind politikai létezését garantálták, a második csoportba kerültek. A harmadik rész végül azokat a politikai és alkotmányos kérdéseket ölelte fel (kormányzati forma, igazgatás, pénzügyek, törvények, állami kapcsolatok stb.), amelyek az állam strukturális működésének, illetve az államrezon és az árkanum (*arcana potiora*) részét képezték. Bose az államismeret alapanyagának elrendezésére reflektálva végül – egyfajta konklúzióként – az általános és egyedi megismerést összekötötte a *notitia* és *historia* alapú megközelítéssel, ezzel pedig éppen a conringi koncepciót átható problémától, a politika válságától választotta el témáját. Habár a bosiusi álláspont már több tekintetben hasonlított a későbbi achenwalli megfogalmazásra, a *notitia rerumpublicarum*nak további megközelítései is léteztek.

Johann Nikolaus Hert a *Notitia rei publicae singularis* (1703) c. művében a korábbi definíciót megismételve az államleírást egy olyan önálló diszciplínaként láttatta, amelynek alapja a gyakorlati okosság (*prudentia*), feladata pedig azoknak az ésszerű eszközöknek és módszereknek a felkutatása, amelyek a kormányzás számára hasznot hajtanak. Hozzá hasonlóan Everhard Otto *Primae lineae notitiae rerum publicarum* (1726) ugyanebből a definícióból indult ki, de immáron elméleti tudománynak (*scientia*) minősítette az államleírást. Apró különbséggel ugyanezen a jelentésben alapult Martin Schmeizel 1720-ban megjelent *Praecognita historiae civilis* c. könyve is, amely a *notitia rerumpublicarum*ot már az államtörténet (*historia civilis*) segédtudományának minősítette, így pedig ismét a politika (*prudentia civilis*) alá rendelte. Schmeizel már ebben a korai művében is az államleírás célját az államok egyedi okainak, intézményeinek, sorsának, provinciáinak, kormányzati formáinak meghatározásában jelölte meg. Az 1732-ben kinyomtatott német nyelvű *Einleitung zur Staatswissenschaft überhaupt und dann zur Kenntnis der europäischen Staaten*ben a szerző megtartotta a korábban felvetett elhatárolást. A relatív újdonság a német terminológia

használata volt.⁴³⁴ Az immáron szövegesen is megjelenő államtudomány (*Staatswissenschaft*) és statisztika (*Staatskunde*) különbsége megfeleltethető volt az államrezon (*ratio status*) és a *notitia rerumpublicarum* korábban látott elhatárolásának. Előbbi tehát a politika átfogó tudományára vonatkozott, amelyet az államrezon alá rendelt, míg az újszerűen ható statisztikai tematika továbbra is a politikatudomány részét képezte.⁴³⁵

A korai szerzőknél az államleírás tudásterülete a korban kialakuló új államtudományos mező részét képezte. A genezis lassú folyamatát azonban nem csak a skolasztika öröksége nehezítette. A 18. századi fejlődést szemlélve ugyanis egyértelművé válik, hogy a század első harmadában még nagy szerepe volt a későbbi tendenciák felől pontatlannak és ellentmondásosnak tetsző elhatárolásoknak. Ennek köszönhetően a *notitia rerumpublicarum*, önálló forrásanyag hiányában az 1720-as évekre szorosan összefonódott a jogias szemléletű államtörténettel. Habár a kapcsolatra később Achenwall (1719–1772) is felhívta a figyelmet, a század végén pedig még Schlözer is reflektált, a kettő azonosítása Martin Schmeizel, Everhard Otto, Nicholas H. Gundling, Jakob Carl Spener (1684–1730) és Johann Jakob Schmauß (1690–1747) szövegeiből is kiolvasható volt. Ennek a jogias szemléletű államtörténeti irodalomnak a legfőbb jellegzetessége az volt, hogy az empirikus partikularitásokból kiindulva átfogó képet igyekezett alkotni az európai hatalmi egyensúly fenntartásában részt vállaló, saját érdekeiket követő államok politikai, földrajzi, gazdasági helyzetéről és adottságairól,⁴³⁶ miközben az államiság jelenségét a történetiség és a tényszerű realitás oldaláról közelítette meg. Az államleírás 18. század közepi újrafogalmazása tehát részben egy átható empirizáló szándék, részben az államtudományos mezőt rendszerező holisztikus szemlélet érvényesülésével párhuzamosan ment végbe. A kialakuló államtudományos rendszer miközben felszámolta a korábbiakat jellemző sporadikus állapotokat, az újabb koncepciók közötti rivalizálás lehetőségét is leszűkítette az államrezon érvényesülésére. Az államrezonhoz való alkalmazkodás tehát alapkövetelménnyé vált, amelyet az államtudományok megújítására törekvő későbbi alternatíváknak is szem előtt kellett tartaniuk.⁴³⁷

---

⁴³⁴ Elnevezéshez ld. Klueing 1986, 51–52.

⁴³⁵ Összefoglalta Valera 1986, 126. Ebben az értelemben tehát csak nominális értelemben elfogadható Verók Attila észrevétele, miszerint a statisztika névadása és egyetemi oktatásba történő bevezetése Schmeizel nevéhez fűződött volna. A stasztika tudományának hivatalos elnevezése ekkor ugyanis még nem rögzült, a későbbi kanonizáció pedig nem Schmeizelt vette alapul. Vö. Verók 2015, 54–57. Schmeizel a sokféle elnevezés (*politica, prudentia civilis, statistica, notitia statuum, Staats-Lehre, Staats-Gelehrheit, Staats-Wissenschaft, Staats-Klugheit, notitia arcanorum, status, prudentia status* stb.) okaként a szerzők önkényes fogalomalkotását hozta fel. Vö. Schmeizel 1732, 2.

⁴³⁶ Az államtudományokban kialakuló Európa-képhez ld. Bödeker 2003a, 2–6.

⁴³⁷ Valera 1986, 127–130.

2. A statisztika az államtudományok rendszerében

A statisztika említésekor a kutatás hagyományosan a göttingeni statisztikára koncentrál, de még abban az esetben is ezt tekinti vezérfonalnak, ha más koncepciók értékelése kerül elő. Alábbi gondolatmenet arra a tézisére épül, hogy a *Staatenkunde* elnevezést 18. században több különböző koncepcióra is használták. A göttingeniek kanonikussá vált megfogalmazása tehát nem az egyetlen felfogás volt a korban, amelynek jelegzetessége ugyanakkor éppen a karakteres, a kora újkori tudomány szemléleti vitákat kimerevítő ortodox módszertanban állt.⁴³⁸ A statisztikai sokféleség kapcsán a kora újkori tudományosságban két probléma merült fel a leggyakrabban.

Az elsőt a differenciálódás, a *notitia rerumpublicarum* tudományként való megfogalmazása, a többi államtudományos területtel való folyamatos küzdelem, valamint a tőlük való precíz elhatárolás jellemezte. A második probléma szintén a tudományos megfogalmazás nehézségéből következett, azonban itt az az általános tudáskereső játszott fontos szerepet, amely magából a tudásterület szerkezetéből fakadt. Ez a szerkezeti sajátosság – gondolva itt a schwartneri figyelmeztetésre – a 18. század második felére tényszerű kérdéssé változtatta azt, hogy a statisztika forrásanyaga már nemcsak a történeti empiriával, hanem a megszokott politikai, jogi ismeretek mellett nagyrészt gazdasági, földrajzi irányultságú adatokkal is kiegészült. A *Staatenkunde* ezzel egy összetett, széles empirikus tudásanyagot mozgató, kompozit avagy enciklopédikus tudománnyá változott, amelynek tanulmányozása így valóban „fáradtságossá” tudott válni, és amely a módszertani függetlenségéből fakadóan egy bizonyos pontig még rugalmasan tudta kezelni az állami célok szolgálatába állítható heterogén tudásanyagot. A módszertani önállóság és az enciklopédikusság ezzel együtt a statisztika megfogalmazásának két koncepcionális útját is kijelölte.

Az első teoretikus, egyben módszertanorientált irányzatot az miént kanonikusnak nevezetett ún. göttingeni egyetemi statisztika dolgozta ki és Gottfried Achenwall első publikációitól, August Ludwig Schlözeren, August Ferdinand Luederen át még a 19. században is újabb követőkre talált. A második pragmatikus, metodológiai szempontból kevésbé cizellált, a 19. században a *Landeskunde* irányzatában kulminálódó felfogás, ezzel szemben inkább a statisztikai anyag kompilatórikus (egyres megfogalmazások szerint kvantitatív) természetét tekintette kiindulási alapnak, és változatos formában érvényesült a

---

⁴³⁸ Vö. Bodnár-Király 2017c, 975–976.

történetírás, a geográfia vagy a kameralizmus határterületein. A statisztikatudomány két megközelítése ugyanakkor nem önmagában, hanem csak a többi államtudományi tudásterület (természetjog, államjog, államtörténet, igazgatástudomány, ökonómia, pénzügytan stb.) relációjában volt elképzelhető. Ennek mögöttes kiváltó okáról az eddigiekben már esett szó. Az arisztotelészi politikatudomány válsága ugyanis nem csak egy diszciplínát, hanem egy sor, az állam számára hasznos tudásterület addigi legitimitását kérdőjelezte meg. Az államtudományok területén tapasztalható legitimitációs deficit kezelésére olyan alternatívák kerültek tehát előtérbe, amelyek nem csak egy-egy tárgyat, hanem a teljes tudásterületet képesek voltak új megvilágításba helyezni. Jutta Brückner könyvének állítása szerint a 18. század derekára egymással párhuzamosan két komoly – 17. századi előzményekre visszatekintő – koncepció bontakozott ki, amelyek legalább egy fél évszázadra biztosan alkalmasnak bizonyultak a feladat teljesítésére. Az elsőt a *Cameralwissenschaften* hagyománya felől Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717–1771), a másikat a *Staatsklugheit* nézőpontjából Gottfried Achenwall neveihez köti a szakirodalom.⁴³⁹

Justi a merkantilista és a kameralista törekvéseket ötvöző államtudományi koncepciójáról az elmúlt évtizedekben számos publikáció, tanulmánykötet és monografikus feldolgozás született. Ezek többsége a szerző Montesquieu-vel való kapcsolatára vagy a német államtudományok fejlődését megalapozó gazdaságtörténeti, politikai ökonómiai háttére koncentrált.⁴⁴⁰ Justit és a század közepi állami kameralizmust a kutatás mindamelllett nem csupán azért emelte ki, mert koncepciója könnyen összehasonlíthatóvá vált a merkantilista politika, a francia fizokratizmus vagy a későbbi angol-skót nemzetgazdaságtani szerzők törekvéseivel, hanem mert egy olyan hagyomány továbbélését szolgálta, amely a porosz és a Habsburg állami abszolutizmusokban, illetve a *Landespatriotismus* ideológiai kereteit integráló sonnenfelsi államtanban is kimutatható volt.⁴⁴¹ Justi koncepciójáról Brückner ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy minden sajátossága mellett (politikai értelemben) alig különbözött az achenwalli megfogalmazástól.⁴⁴² Justi a maga általa felállított

---

⁴³⁹ Brückner 1977, 258–259. Brückner tézisének felvezetésében amelllett érvel, hogy a 17. századi előzmények kutatásában igazából az állami létre konkretizálható politikai tudás (*Staatsklugheit*) kettős megfogalmazására vezethetők vissza. A ökonómiai, kameralista alapú megközelítést Veit Ludwig von Seckendorff (1626–1692), míg ennek filozófiai változatát Herman Conring képviselte. Vö. Brückner 1977, 9–42.

⁴⁴⁰ Ld. Backhaus 2009; Tribe 1995, 1–31; Ulrich 2006, 55–92, 93–142. A porosz *Staatswirtschaft* kontextusához átfogóan Klein 1961, 145–202.

⁴⁴¹ Brückner 1977, 257–258; Bödeker 1985, 152–153; Tribe 2008, 537–546. A kameralizmus társadalmi térhódításához és látószögéhez ld. Dreitzel 1998, 149–171; Mack 1978, 234–251.

⁴⁴² A szerző szerint hasonlóvá tette a két koncepciót, hogy mind a ketten a nemesség és a nép révén korlátok közé szorított monarchikus uralomról írnak, amelyek legfőbb célja, hogy a nép boldogságát biztosítsa. Az alattvalót általános szeretete és hűsége köti az uralkodóhoz, aki atyaként gondoskodik róluk és bölcsességgel kormányozza országát. A különbségekre rátérve Brückner amelllett érvel, hogy Achenwallnál már a század

államtudományos keretrendszerben külön nem tárgyalta a statisztikát. Az öt részből álló osztályozást az 1758-ban megjelent két kötetes *Staatswirtschaft oder Systematische Abhandlung aller ökonomischen und Kameralwissenschaften* c. művében végezte el. Az első kötet az államművészet (*Staatskunst*), az igazgatástudomány (*Policeywissenschaft*), a kereskedelmi tudományok (*Commercialwissenschaften*), ezen belül elkülönítve az állami kereskedelem- (*Staatscommercialwissenschaft*), valamint az gazdálkodás- és háztartástant (*Oeconomie- und Haushaltungskunst*) alapjait és az állam céljával való összefüggéseket tárgyalta. Végül a koncepciót nagyban meghatározó kamarai tudományokról (*Oekonomischen und Cameralwissenschaften*) elkülönítve a második kötetben beszélt.⁴⁴³ Justit a politikatudomány válságához a *Staatsklugheit* problematika kötötte, ez viszont kizárólag saját koncepciója felől értelemezte. Ezt bizonyítja az is, hogy az első kötetben nem csak a kamarai ismeretektől válaszotta el a politikai tudás kérdését, hanem eközben az államművészet és a *Staatsklugheit* közötti fogalmi distinkcióról is megfeledezett.⁴⁴⁴ A szász szerző számára az államművészet (*Staatskunst*) azonban nélkülözötte a korban szokássá váló tudományos megfogalmazást. Definíciója szerint tehát az aktivista államművészet valahol a politikai gyakorlatra szűkülő tudást és a kormányzati igazgatást fogta össze, amelyek közös feladata az állam oly módon történő megtartása, hogy a tökéletes biztonság és nyugalom külső és belső értelemben is érvényesültjön.⁴⁴⁵

A statisztika és vele együtt a *Politika* ignorálása a kameralista megközelítésre általánosan jellemző volt. Míg a kameralista perspektíva a praktikus (hasznos és gyakorlatias) államtudományos ismeretekre fókuszált, az egyetemi (a korban akadémiai) megközelítés a kora újkori tudományos tradíciónak megfelelően az elmélet és gyakorlat összefonódását tekintette kiindulópontnak.⁴⁴⁶ A praktikus (politika)tudomány problémája az akadémiai

---

derekán megjelent a kormányzati felelősség jogi garanciáinak problémája. A fő különbséget azonban ő is az eltérő osztályozásban látja, ami arra utal, hogy a kameralizmus és a *Klugheitslehre* ebben az időszakban még igen közel állt egymáshoz. Brückner 1977, 264–265.

⁴⁴³ Vö. Justi 1758a, 60–61. A kamarai tudományokhoz Justi 1758a, 30–32; Justi 1758b, 21–26. A klasszifikációt röviden összefoglalta Bödeker 1985, 150–152.

⁴⁴⁴ Beyne 2009, 172.

⁴⁴⁵ „Der Hauptzweck der Staatskunst ist, dem gemeinen Wesen eine vollkommene Sicherheit zu verschaffen. Alle Aufmerksamkeit auf die übrigen freyen Mächte, sowohl als auf die Stände und Untherthanen selbst, und die zu dem Ende nöthigen Maaßregeln, als womit sich die Staatskunst hauptsächlich beschäftigt, geschehen bloß der Absicht; damit der Staat sowohl von außen, als von innen eine vollkommene Ruhe genießen möge. Die nächste Ursache davon ist, weil sowohl die Kriege mit auswärtigen Staaten, als die innerlichen Unruhen dem gemeinschaftlichen Wohlstande nachtheilig sind, und vornehmlich das Vermögen und die Kräfte des Staats schwächen, oder wenigsten in äußerste Gefahr setzen. Die Staatskunst dienet also offenbar das Vermögen des Staats zu erhalten.” Justi 1758a, 60.

⁴⁴⁶ Ez a szembenállás még a 18. század utolsó harmadában dominánsá vállaló osztrák kameralista iskola képviselőin is érződött. Habár Sonnenfels fellépésének idejére a statisztika tárgya már integrálódott az egyetemi oktatásba, nem került rá különösebb hangsúly. Ezt az a gyakorlat is mutatta, hogy a bécsi egyetemi képzésben egészen az egykori Sonnenfels-tanítvány, Ignaz de Luca (1746–1799) professzorságáig főleg, mint

megközelítésben így háttérbe szorult, a figyelem pedig arra terelődött, hogy a *Staatsklugheit*ot milyen kapcsolat fűzi majd a természetjoghoz, ebben a konstellációban pedig milyen szerepet fognak játszani a jog és a történelem tudásterületei.⁴⁴⁷ A probléma a 18. században elsőként a korai felvilágosodás időszakában vezető szellemi központtá váló Halléban (an der Saale) vetődött fel, ahol a hagyományosan a fejedelem kötelességeit tárgyaló műfaj újraértékelése a történelem és jogtudomány természetjogi kötelességektől való elválasztásához vezetett.⁴⁴⁸ Képviselői, mint a hallei jogi fakultáson természet- és nemzetközi jogot előadó Nicolas H. Gundling vagy az 1703-tól az egyetem történelemprofesszoraként működő Johann Peter von Ludewig (1668–1743) valamennyien a Thomasius-iskola szellemiségét képviselték.⁴⁴⁹ Ez a természetjogi, közjogi örökség⁴⁵⁰, amely Göttingen felemelkedésekor is nagyban befolyásolta a tudásterület sorsát, egyben azt is jelentette, hogy a wolffi politikatudomány és praktikus filozófia kevés kivétellel (pl. Schmauß) mellőzött irányzattá vált a Georgia Augustában kibontakozó képzésben.

Göttingenben ekkor Halléhoz hasonló felfogás uralkodott a jogtudomány és történelem kapcsolatát, illetve a politikai kérdések jogiasítása körüli összefüggéseket illetően. A *Recht, Historie* és *Politik* hármas szövetségéből azonban teljesen más koncepció bontakozott ki, mint ahogy az a Saale-parti szerzők esetében megfigyelhető volt. Az új irányzat alapját a *notitia*-hagyománynak megfelelően az államleírással összefonódó történelem határozta meg, amely immáron egy a teoretikus politikafogalom modelljeként szolgált. A *Staatsklugheit* újabb felfogása azonban nem csupán az állam absztrakt természetjogi meghatározására irányult, hanem elsődleges céljának tekintette az európai hatalmi összefüggésekbe való beágyazódottságot. A politika tudománya ezzel egy olyan megalapozást nyert, amely hosszabb távon is alkalmasnak tűnt a teoretikus és empirikus, gyakorlati területek osztályozására. Ezt az 1760-as évekre kanonikussá váló klasszifikációt a korabeli németországi egyetemi világban széles tapasztalatokkal bíró Gottfried Achenwall fogalmazta meg.⁴⁵¹

(állam)történeti tárgyat oktatták. A kamerális tárgyak oktatásához használt 18. századi tankönyvekhez ld. Martens 1981, 19–51. A *Policeywissenschaft* magyarországi intézményi recepciójára röviden ismertette Koi 2014a, 45–67; Koi 2014b, 38–49.

⁴⁴⁷ Brückner 1977, 258.

⁴⁴⁸ A hallei államtudományi koncepciókról részletes ld. Rüdiger 2005, 223–308.

⁴⁴⁹ A két szerző a *Staatsklugheits*ről történetjogi műveikben írtak. Gundling esetében a legnagyobb hatása kétségtelenül a több kiadást is megért *Ausführlicher Discours über den jetzigen Zustand der europäischen Staaten* (1733) c. munkának volt. Míg Ludewig számos jogtörténeti munkája, pl. az *Entwurf der Reichs-Historie* (1706) vagy a *Die zu Halle 1727 neuangerichtete Profession in Oeconomie-Policey und Cammer Sachen* (1727) is érintette a kérdést. Vö. Brückner 1977, uo; Rüdiger 2005, 248–257.

⁴⁵⁰ Bödeker 1985, 147–148.

⁴⁵¹ Brückner 1977, 258–259.

2. 1. Gottfried Achenwall és a göttingeni Universitätsstatistik

Achenwall göttingeni karrierje 1748-ban a filozófia kar rendkívüli professzori állásának elfoglalásával vette kezdetét. 1753-ban megbízása tovább bővült, ekkor a filozófia karon rendes tanárnak nevezték ki, a jogi fakultáson pedig rendkívüli professzori katedrát kapott. Előbbin az államtörténetet és az alkotmánytörténetet, utóbbin pedig a természetjogot és a nemzetközi jogot adta elő. Achenwall érdeklődése Göttingenben az 1760-as években fordult a *Politika* felé, a statisztika és a természetjog tekintetében ennek a kapcsolatnak már voltak előzményei. Az 1761-től hivatalosan is a természetjog és a politika rendes tanáraként működő szerző 1738 és 1740 között jogi, filozófiai és matematikai tanulmányokat folytatott Jénában, Halléban és Lipcsében. Majd az 1746-os lipcsei magiszteri fokozat megszerzését követően Marburgban segédprofesszorként a jog- és államtörténet mellett még statisztikai felolvasásokat (*Notitia politica vulgo statistica*) is tartott. Achenwall korai statisztikai munkássága még sokban emlékeztetett korábbi tanárának és mentorának, Martin Schmeizelnek hallei előadásaira.⁴⁵²

Schmeizelt 1731. szeptemberében nevezték ki Halléban az államjog és történelem rendes tanárának, a pozíciót Nicolas Gundlingtól örökölte meg. Ahogy arról volt szó, a szebeni származású professzornál az európai összehasonlító államtan még az államművészet hagyományához kapcsolódott (*notitia statuum für rerum publicarum*), amelyhez Schmeizel egy általános elméleti kiindulópontot társított. A statisztikai anyagkezelésre jellemző hármas tagolódás már szintén megjelent nála. Eszerint a *historia* részt egy *politica* fejezet (a kormányzati formák, az államügyek és a jogok, törvények összessége) egészítette ki, amelyekhez harmadikként társult a tőlük elkülönülő *statistica* anyag. Schmeizel államtana túllépve a skolasztikus előfeltevéseken már nem elmélet és gyakorlat egységéből indult ki, hanem a racionális módszert alkalmazva a gyakorlati empíriából jutott el az általános elméletig. Az achenwalli megközelítés ehhez hasonló módon az elmélet és gyakorlat szétválasztását hirdette, Schmeizeltől eltérően azonban a kettő közötti átjárhatóságot már csak közvetve tette lehetővé.⁴⁵³ Ezt az átjárhatóságot az Achenwall-féle államtudományok rendszerében a statisztika tudásterülete biztosította.

A statisztikatörténeti kutatás általánosan a tudásterület önálló tudományos megfogalmazása felől értékelte az achenwalli diszciplináris keretrendszert, ezzel azonban

---

⁴⁵² A Herttel és Ottonal való további párhuzamokhoz ld. Valera 1986, 131. Achenwall töredezett pályaképehez Streidl 2003, 30–36.

⁴⁵³ Rüdiger 2005, 257–268.

szemet húnyt a vállalkozás ellentmondásos célkitűzése felett.⁴⁵⁴ Az új klasszifikáció kétségtelenül elősegítette a politikai ismeretek rendszerezését, a szerző célja ugyanakkor mégsem a statisztikai tudásterület emancipációjával, hanem az elméleti államtudományokkal szemben felmerülő régi-új követelmények megválaszolásával állt szoros kapcsolatban. Ennek rögzítése azért is fontos, mert Achenwall választása egy olyan tudásterületre esett, amely az állami létezést immáron történeti, empirikus tényszerűségében jelenítette meg. Ezzel pedig elvetette az elmélet és gyakorlat szintézisén alapuló korábbi államtudomány fogalmát.⁴⁵⁵ A szerzőnek ehhez tisztázni kellett a *Staatsklugheit* elméleti megközelítése és a többi diszciplína közötti átfedéseket, másrészt megoldást kellett találnia a kora újkori tudományos módszer ambivalens természetére: 1) az univerzális és szinguláris megismerés igényére, valamint 2) az elméleti és tapasztalati ismeret ellentmondásaira.⁴⁵⁶ A két vállalat egyidejű teljesítése nehéz feladatnak bizonyult. Achenwall fő referenciái ennek során kevésbé a késő skolasztika, mintsem a 18. század közepi filozófiai elméletek hatását valószínűsítik. Vele a statisztika és az államtudományok fejlődésében egy olyan irányzat indult el, amely a 18. század végére a praktikus államtudományok területén a teljes filozófiamentesítésben csapódott le.⁴⁵⁷ Ennek a filozófiaellenességnek a célpontja már nem Arisztotelész, hanem a wolffi praktikus filozófia volt.

Achenwall Wolff praktikus filozófiával való ellenszenvéről a szakirodalom általában annyit szokott megjegyezni, hogy a göttingeni professzor – a *Staatsklugheit* hagyomány folytatójaként – a német filozófus ignorálásával próbálta elkerülni az absztrakt államfogalomhoz való visszatérést.⁴⁵⁸ A gyakorlatban persze ennél többről volt szó. Achenwall látásmódját a korban terjedő tudományos empirizmus és az európai fejedelmi adminisztráció modernizálódása egyaránt befolyásolta. Az állam valós alapjainak megismerésében így értelemszerűen nem támaszkodhatott már a skolasztika oksági argumentációjára, helyette az empiriát könyveden mozgató alkalmazott elméletre volt szüksége. Ez az univerzális, demonstratív módszer a Johann Stephan Pütterrel (1725–1807) közösen írt jogtudományi és természetjogi munkákban is érződött. A két szerzőt az utókor nem ok nélkül a „természetjog trivializálói” körébe sorolta, ami abból fakadt, hogy a természetjog és az államtudomány (*Staatswissenschaft*) alapját az Isten, ember, demonstratív

---

⁴⁵⁴ Ezzel a *Staatenkunde* a *Politik* testvértudományává vált. Bödeker 1985, 153–155.

⁴⁵⁵ Bödeker 2008, 338–339.

⁴⁵⁶ Az achenwalli rendszerezést részletesen elemezte Bödeker 2008, 339–348; Kluegling 1986, 54–56; Pasquino 1986, 150–151; Rüdiger 2005, 267–268; Valera 1986, 131–138. A monografikus feldolgozáshoz ld. Streidl 2003, 61–160.

⁴⁵⁷ Bödeker 1985, 159.

⁴⁵⁸ A probléma 18. századi filozófiai kontextusát elemezte Moggach 2009, 1003–1023; kül. 1007–1009, 1014.

módszer háromszögében tárgyalták.⁴⁵⁹ A természetjog korban használatos kettős (szűk és átfogó) értelméből Achenwall céljait tehát egyértelműen a szűk jelentés szolgálta inkább. Ahogy arról volt szó, Wolffnál a természetjog mind a két jelentésben előkerült. Egyszer, mint a praktikus filozófiának alárendelt tudományként. Másodjára pedig, mint az etikai megalapozású morálfilozófiától elválaszthatatlan komponensként. A német államtudós kritikája tehát ezt a második, filozófikus elképzelést vette célba, mivel nem akarta, hogy a gyakorlati államtudományok is a természet (morális) törvényeinek legyenek alávetve. Ennek érdekében a korban egyre több szerzőnél jelentkező receptet követve az államtudományokat (*Politik*) egy általános vagy filozófikus (*allgemeine oder philosophische Staatslehre*) és egy empirikus vagy történeti (*empirische oder historische Staatslehre*) részre osztotta. Az előbbi vezérdiszciplinája a természetjog maradt és ide tartozott az államjog (*Naturrecht oder positivische Staatsrecht*) és a politika okosság tudásterülete (*Staatsklugheit*) is. Az empirikus rész szintén két tudásterületet fedett le: az államtörténetét (*Staatsgeschichte*) és a történeti államtanét, avagy statisztikáét (*historische Staatslehre*).⁴⁶⁰

A wolffi praktikus tudomány így sem diszciplináris értelemben, sem rendszerszinten nem érvényesülhetett, a szemantikai összefüggések tekintetében azonban nem voltak ekkora különbségek. Mivel a statisztika esetében nem egy morális, hanem egy empirikus államtan kereteit kellett rögzíteni,⁴⁶¹ ezért az elhatárolás látszólag gond nélkül kikerülhette a wolffi tökéletesedésen közvetlen alkalmazását. Ehhez ugyanis olyan problémákra lett volna szükség, mint amilyeneket a sonnefelsi politikatudományban is feltűnő természetjogi alapú állampolgári érzület és állampolgári öntökéletesedés jelenített meg.⁴⁶² Mivel azonban Achenwallnál a természetjog az elméleti államtudományokhoz részét képezte, ebből következően élesen elvált az empirikus államtanoktól is. Habár ez a funkcionális feladatmegosztás Achenwall rendszerén belül logikailag kizárta a tökéletesedés és a fejlődés problémájának értelmezhetőségét, mindezek ellenére a statisztika az állami modernizáció legfontosabb tudásterületévé nőtte ki magát. Ahogy arra a bevezető szakaszban utaltunk, ez a gyakorlatban csak úgy vált lehetségessé, ha a szerző szembenézve a korabeli tudományos nyelv etikai tételezettségével képessé vált a természettudományos empirizmus nyelvén is megfogalmazni az állam tökéletesítésének kritériumait.

---

⁴⁵⁹ Beyne 2009, 169–170.

⁴⁶⁰ Achenwall 1762, 3.

⁴⁶¹ Achenwall rendszerében az empirikus demonstráció a filozófiai államtudományok szerepének sem szabott széles mozgásteret, és elsősorban az állami létezés elemezésére, kutatására, megértésére korlátozta őket. Pasquino 1986, 152–156; Valera 1986, 136–138.

⁴⁶² Sonnenfels természetjogi tételekre épülő kameralista vízióját a patriotizmus probléma felől értelmezte Kontler 2012a, 75–90. A problémát Justi példáján bemutatta Ebihara 1985, 239–242. Magyar nyelven összefoglalta Szántay 1994, 56–78.

Achenwall ezt már a marburgi előadásokra épülő *Abriß der neuesten Staatswissenschaft der vornehmsten Europäischen Reiche und Republicken* (1749) és a *Staatsverfassung der Europäischen Reichen im Grundrisse* (1752) c. munkákban is felvezette, ahol a *Statistic* fogalmat annak sokfélesésére hivatkozva még az egyes államok körülményeit leíró *Staatswissenschaft, Staatslehre* háttérében álló *notitia reipublicae singularis* hagyományához kötötte.⁴⁶³ Mint ahogy arra a kutatás utalt, a meghatározásban segítséget nyújtó fogalmi apparátus kiadásról-kiadásra változott, a véglegesnek tekinthető állapotot pedig az 1762-es negyedik jobbitott és bővített változatban (*Staatsverfassung der heutigen vornehmsten Europäischen Reiche im Grundriße*) érte el.⁴⁶⁴ Itt a szerző a statisztika definícióját három oldalról közelítette meg, ezzel biztosítva a precíz elhatárolást a többi államtudomány között.

Az első meghatározás a diszciplináris keretek tisztázását végezte el. Ezzel a szerző immáron a tudomány státuszára emelte a statisztikát, amelynek legfőbb feladata az európai birodalmak állapotainak vizsgálata.⁴⁶⁵ A részletesebb meghatározás csak ezután következett. Achenwall Justihoz hasonlóan az államot létrehozó természetjogi alapegységet a családi közösségben (*eine Gesellschaft der Familien*) találta meg.⁴⁶⁶ Az egyesülés avagy az állam célja a mindenkire kiterjedő boldogság (*gemeinsame Glückseligkeit*) fenntartása, amelyet a koronás fő uralma biztosít. Az állam általános víziója azonban nem elégséges a statisztika feladatának tisztázáshoz. Ha ugyanis az ember az általános helyett az egyes államokra koncentrál, akkor tengernyi üggyel és részlettel fog rövid időn belül találkozni. Az általános boldogulás (*Wohlfahrt*) pedig csak egyike azon jelentős tényezőknek, amelyet egy ilyen tudománynak szem előtt kell tartania. Az államélethez tartozó ügyek (*Geschäfte*) kiterjedtsége készítette a szerzőt arra, hogy a definíció második elemeként bevezesse az államnevezetességek (*Staatsmerkwürdigkeiten*) fogalmat. A meghatározás szószerint így hangzott:

---

⁴⁶³ Vö. Achenwall 1749, 5; Achenwall 1752, 3.

⁴⁶⁴ Pasquino 1986, 150; Valera 1986, 134–135.

⁴⁶⁵ „Ehe wir die Staatsverfassung der heutigen Europäischen Reiche zu betrachten anfangen, wied es dienlich feyn, von der Statistik überhaupt, als derjenigen Disciplin, die sich mit die sem Gegenstände beschäftigt.” Achenwall 1762, 2. A kijelentés szembeötlő változást jelentett az 1756-os harmadik kiadás előszavában megfogalmazottakkal szemben. Itt Achenwall a statisztikát még nem tekintette önálló diszciplinának, ugyanakkor elismerte, hogy az egyetemi tananyagban már régóta bevezetésre került. Vö. Achenwall 1762, [Vorrede zur dritten Ausgabe], [iv].

⁴⁶⁶ Achenwall 1762, 2.

„Tágan értelmezve az állam alkotmánya a valóságos nevezetességek összességéből áll, míg az egy vagy több állam alkotmányainak tanulmányozása maga a statisztika.”⁴⁶⁷

Az államnevezetesség – szemben azzal, ahogy a kutatás tárgyalni szokta – nem egy önmagában álló analitikus kategória volt.⁴⁶⁸ Miközben előzményét tekintve a természetrajzi rendszerezés alapját adó statikus *curiositas* fogalommal állt rokonságban, addig Achenwall definíciója értelmében az állam vagy birodalom alkotmányát (értsd: az azt mozgató erők összességét) és valós működését determináló nevezetes dolgok alkotják. A nevezetes dolgok (*merkwürdige Dinge*) fogalom így szorosan kapcsolódott a (fizikai) hatóerők összességét megjelenítő *Verfassung* kifejezéshez. Vagyis statisztikának egyszerre kellett tekintettel lennie a folyamatosan változásban lévő és a viszonylagos állandóságot, statikusságot megtestesítő tényezőkre. A szerző érzékelve a két irány közötti feszültséget rögtön a statisztika széles látókörébe eső nevezetességek (*unendliche Merkwürdigkeiten*), berendezkedések (*Einrichtung*), erősségek (*Stärke*), gyengeségek (*Schwäche*) redukálásához látott, ezeknek pedig két fő területét jelölte ki. Az első az állami változások és forradalmak (*Geschichte der Staatsveränderungen oder Revolutionen eines Reiches oder einer Republick*) témaköre, amely magában foglalta a kormányformákat, a provinciákat és az uralkodó familiákat érintő körkörös változásokat.⁴⁶⁹ A második pedig magát az államot szűk (*Land und Leute*) és tág (politikai alkotmány, az uralkodó családja, a rendek, ceremóniák, egyház és vallás, jogszolgáltatás, pénzügyek, manufaktúrák és kereskedelem, kultúra és tudományosság, hadsereg, háborúk) értelemben meghatározó tényezők.⁴⁷⁰ A statikus és dinamikus államfogalom párhuzamos jelenléte nem volt újkeletű a 18. században. Egy szemléleti átstrukturálódás részét képezte, amelyet az Achenwall idejére kialakuló államgépezet (*Staatsmaschine*) kifejezés tömörített magába.⁴⁷¹ A statisztika koncepciójára ez a folyamat a már említett dinamikusság oldala felől hatott, de kettős elkötelezettség formájában még a schlözeri megfogalmazásban is jelen volt.

Achenwall harmadik fogalmi elhatárolása tudományának céljára vonatkozott, amit az államról való ismeret vagy tudás (*Staatskenntniß*) és az államrezon hagyományra visszautaló

---

⁴⁶⁷ „Der Inbegriff der wirklichett Merkwürdigkeit Begriff eines Staats macht seine Staatsverfassung der im weitern Verstande aus, und die Lehre von der Staatsverfassung eines oder mehrerer einzelnen Staaten ist die Statistick.” Achenwall 1762, 3.

⁴⁶⁸ Vö. Márki 1905, 73–100; Valera 1986, 132.

⁴⁶⁹ Achenwall 1762, 6.

⁴⁷⁰ Achenwall 1762, 6–30

⁴⁷¹ Justi esetéhez ld. Nokkala 2009, 71–93. A monografikus feldolgozásához ld. Stollberg-Rilinger 1986. A kora újkor előzményeket összefüglalta Freist 2005, 1–47.

államérdek (*Staatsinteresse*) fogalompárja tett megragadhatóvá.⁴⁷² A statisztika célja tehát az államérdeket szolgáló tudás bővítésére irányult, végcélja pedig önnön tárgyának meghatározása volt. Mint ilyen végcél az állam viszonylatában, azonban csak annyiban tekinthető hasznosnak (*Hauptnutzen*), amennyiben az állam helyzetéből fakad. Ez ugyanis nemcsak az államügyek megítélését könnyíti meg, hanem tanácsadásra és cselekvésre is ösztönöz.⁴⁷³ A tudás aktivista, dinamizáló funkciójának hangsúlyozása ugyanakkor újabb aspektust rendelt az állam állapotát és adottságait rögzítő statisztikai leíráshoz. Ezt a fajta aktivizmust plasztikus módon általában a statisztikai munkák ajánlásai reprezentálták, ahol a szerző többségében nem csak a politikai kuriozitások iránt érdeklődőkhöz, az értelmiségi foglalkozást űzőkhöz, hanem az állami adminisztrációban, jogszolgáltatásban részt vállaló politikusokhoz, államférfiakhoz, bírókhoz, titkárokhoz is szólt.⁴⁷⁴ Az államról való tudás és az államérdek fogalmak tehát szintén a produktív hozzájárulás felől értelmeződött, ezzel is kifejezve, hogy a tudás a politika világában nem passzív, hanem aktív jelenség. Az ilyen tudás végcélja természetesen az állami élet szolgálata és a nép jólétének, boldogságának fenntartása, tökéletesítése volt, amely *„minnél inkább a teljes birodalomra vonatkozik, annál inkább méltó arra, hogy a statisztika is foglalkozzon vele.”*⁴⁷⁵ Achenwall szintén ebből a tudásból eredeztette a nép jólétét szolgáló politikát is, valamint az állam alapelveinek összességét, másnéven az államérdeket. Mint írja: *„Ebben az értelemben tehát az államérdek nem más, mint egy olyan politika, amely csak az adott országhoz igazodik. De az államérdek a statisztikának is része, mivel végső célja arra irányul, hogy az államról való tudást összekösse a gyakorlati politikatudománnyal [Staatsklugheit].”*⁴⁷⁶

A szerző a három definícióval sorjában a statisztika előtt álló legitimációs, módszertani és politikai kihívásokra reagált. Az elméleti államtudománnyal, azon belül is a *Staatsklugheit*tal való kapcsolatot azonban nem ebben a műben tisztázta. A skolasztika politikatudományának szétesésével felmerülő kérdéssel a szerző relatíve későn kezdett el foglalkozni. A *Staatsklugheit nach ihren ersten Grundsätzen* (1761) első kiadásának előszavában azonban egyértelművé tette, hogy a mű a politikatudomány (*Politik*) általános

---

⁴⁷² A statisztika és az államrezon közös történeti episztemológia gyökerére már felhívta a figyelmet Bödeker 2001, 171. A közös kontextust egy történeti átrendeződésként értelmezte Johan van der Zande, ennek során a késő reneszánsz virtú helyét az állam erejének és gyengeségeinek szolid tudása veszi át. Vö. Zande 2010, 412.

⁴⁷³ „zu deren Führung mit Rath und Tath sich brauchen lassen.” Achenwall 1762, 4. Az egész bekezdéshez Uo., 3–4.

⁴⁷⁴ Ld. pl. Martin Schwartner esetét. Schwartner 1798, 33–34. Elemezte Márki 1905, 61–63.

⁴⁷⁵ „Hieraus fließet die Hauptregel: je mehr etwas die Wohlfahrt eines ganzen Reichs betrifft, je nothwendiger wird dessen Erläuterung in der Statistick.” Achenwall 1762, 4. Vö. Uo., 4–5.

⁴⁷⁶ „In dieser Bedeutung ist also das Staatsinteresse nichts anders, als eine Politick, die einem einzelnen Staate angepasst wird. Es gehört auch das Staatsinteresse zur Statistick, weil ihr Endzweck dahin abzielet, durch die Kenntniß der Staaten zur Staatsklugheit zu gelangen.” Achenwall 1762, 30–31.

elmélete kíván lenni, amely eltérve például a platóni államkoncepciótól szembement az államfogalom mindennemű absztrakt elképzelésével.⁴⁷⁷ Achenwall tehát ezt az általános elméletet nem akarta filozófiai összefüggésekbe ágyazni, helyette a *Staatsklugheit* az elméleti és alkalmazott (politika)tudomány különbségében ragadta meg és a politikai praxis részeként (*Staatskunst*) vette számításba.⁴⁷⁸ A *Staatenkunde*hoz hasonlóan a *Staatsklugheit* is inkább az állam belső békéjére, kormányzati elveire koncentrált, de az állami intézményeket sem önmagukban, hanem az állam összefüggésében próbálta megérteni. A filozófiaellenes, a másik oldalról pedig empirikusan-teoretikus megközelítés ellentmondásait egy analógiával igyekezett tisztázni: „*mint ahogy a polgári törvénykönyv is a természetjogra épül, ebben a formában azonban csak akkor kényszeríthető ki, ha a szükség megkívánja; ugyanígy a politika általános elmélete is hasonló viszonyban áll az állam politikájával.*”⁴⁷⁹ Azaz, az elmélet csak a legjelentősebb jegyeket foglalhatja össze, ezért nem keverendő össze az állam speciális politikájával.⁴⁸⁰ Az elméleti keretek feltöltéséhez a szerző ismételten a tapasztalati tudományokhoz, elsősorban az újabb kori történelemhez fordult. A politikában ugyanis csak azok az elvek maradnak működőképesek, amelyek valódi tapasztalaton alapulnak, amelyek ettől megfosztva léteznek csak hipotézisként vehetők számításba.⁴⁸¹

A statisztika szerepére vonatkozóan a *Staatsklugheit* nemcsak az elmélet-empíria összefüggésében volt releváns, hanem az államtudományok és a politika működésének nélkülözhetetlen szegmensét is képezte. Mint ahogy arra Achenwall utalt, a tapasztalat áthatja a teljes elméleti államtudományokat (*Politik / Staatswissenschaft*), forrása azonban az ún. általános politikai történetek (*gesammte politische Geschichte*). Ebből a nyersanyagból a statisztika hozza létre az állam számára hasznos tudást (*Staatskenntniß*), ennek elveire pedig a *Staatsklugheit* reflektál.⁴⁸² Az alábbi funkcionális feladatmegosztás részben eltért a *Staatsverfassung* c. műből kiolvasható kategorizációtól. A rendszerezés logikája ott ugyanis azt feltételezte, hogy a politikatudomány (elméleti államtudományi jellegéből fakadóan) közelebb áll a természetjoghoz, mint az empirikus államtörténethez és a statisztikához. A szerzőnél ez a struktúra a koncepcionális elutasítása ellenére ugyanakkor mégis átörököltette a

---

⁴⁷⁷ Achenwall 1779, v. Vö. uo., iii–viii.

⁴⁷⁸ Achenwall 1779, viii–ix. Az achenwalli és a skolasztika Klugheit fogalmának különbségeihez ld. Bödeker 2008, 341–343.

⁴⁷⁹ „Gleichwie ein jedes bürgerliches Gesetzbuch sich auf das Natürliche Recht zwar gründen, aber doch zugleich dergestalt eingerichtet werden muß, daß das Nöthige dabey ab und zugethan werde; so steht auch die Theorie der allgemeinen Politick in gleicher Verhältniß mit der Politick einzelner Staaten.” Achenwall 1779, xxv–xxvi.

⁴⁸⁰ Achenwall 1779, xxvi.

⁴⁸¹ Achenwall 1779, xl–xlii.

⁴⁸² Achenwall 1779, xlv. A diszciplináris kapcsolatokat elemezte Valera 1986, 134–135.

wolffi tökéletesedéstan elemeit. Ez a wolffi praktikus filozófia hibrid jellegéből fakadt, amely egy platformon kezelte a morálfilozófiát és a természetjogot.⁴⁸³ Achenwallnál a természetjog az elméleti államtudomány legfontosabb diszciplínája maradt.⁴⁸⁴ Az empirikus-tapasztalati tudomány megalapozására tett törekvéshez ezért nem kellett mást tennie, mint a halleiek 17. századi receptjét követve a hagyományos természetjogi tematikáktól (természeti állapot, az ember jogai, a szuverén jogai stb.) elválasztani az empirikus államtudományt.⁴⁸⁵ Ez a 18. század végére általánosan elfogadottá váló megközelítés ugyanakkor Göttingenben belül egy színes, sok tekintetben ellentmondásos állam- vagy politikatudományi konjunktúra alapjának bizonyult. Ebben a légkörben August Ludwig Schlözer módszertani belátásai jelentették a göttingeni statisztika fejlődésének következő stációját. A sokszínűséget jól jelezte, hogy a politikáról (*Politikwissenschaft*) tartott kurzusokat az 1780-as években még felerészt a filozófiai megközelítésben adták elő.⁴⁸⁶

2. 2. August Ludwig Schlözer és a statisztika elmélete

Az achenwalli rendszer gyenge pontját a kutatás a módszertani következetlenségben határozta meg, ezzel együtt azt is kiemelte, hogy a szerzőnek minden igyekezete ellenére sem sikerült megnyugtatóan tisztázni a statisztika tudományos hasznát.⁴⁸⁷ Achenwall halálát követően az államtudomány és a statisztika oktatását 1772-től August Ludwig Schlözer vette át, aki egészen az 1790-es évekig az elődje által kitaposott utat követte. Első témabavágó önálló publikációi és az újabb szemléletet kifejtő kurzustervei is csak ebben az időszakban kezdenek formálódni. Schlözert eddig az időszakig történészi, lapszerkesztői, tanári tevékenysége és hírneve az európai intellektuális elit legfontosabb szereplői közé emelték. A kortársak szemében is megkérdőjelezhetetlen tekintélyén és népszerűségén túl pályafutásának ismertebb szakasza összefonódott a statisztika kezdődő válságával is.⁴⁸⁸

Az 1790-es évek közepétől kezdődő módszertani vitákra a szerző metodológiai reflexiókkal válaszolt. Ezzel azonban megoldani nem volt képes a statisztika addigra kialakult ellentmondásait.⁴⁸⁹ Tanítványai, Arnold Hermann Ludwig Heeren (1760–1842), August

---

⁴⁸³ Ehhez ld. Jutta Brückner frappáns megfogalmazását, miszerint Wolffnál „A tökéletesedés egy természetjogi biankócsekk, amely minden állami működést igazol.” Brückner 1977, 220–221.

⁴⁸⁴ Streidl 2003, 192–195.

⁴⁸⁵ Vö. Pasquino 1986, 145.

⁴⁸⁶ Göttingenben az ekkoriban tartott két előadás a populáris filozófiához közel álló wolffiánus Johann Georg Heinrich Feder (1740–1821) és August Ludwig Schlözer között oszlott meg. Bödeker 2008, 327–329.

⁴⁸⁷ Vö. Bödeker 2008, 344.

⁴⁸⁸ Schlözer karrierjének korai szakaszát röviden ismertette Stagl 2002, 262–264. A gyerekkor és a göttingeni időszak (1735–1792) monografikus feldolgozáshoz ld. Peters 2003, 35–206. A statisztikai koncepcióhoz kül. Uo., 355–400. A felvilágosult abszolutizmus kontextusában ld. Poór 1978.

⁴⁸⁹ Bödeker 2008, 360.

Christian Niemann (1761–1832), August Ferdinand Lueder (1760–1819) közül idővel már egyikük sem értett egyet a statisztika Schlözer által kialakított autonóm szerepével. A 18–19. század fordulóját követően pedig már egyértelműen a módszertani megújulást elősegítő lehetőségek felkutatása kötötte le figyelmüket.⁴⁹⁰ A schlözeri statisztikával való szembefordulás látványos példáját August Ferdinand Lueder karrierje jelentette. Az egykori Schlözer-tanítvány számos statisztikai mű szerzőjeként maga is szemtanúja volt a tudásterület dekonjunktúrájának. Az 1792-ben megjelent két kötetes apológiáját követően a századforduló időszakában gazdaságtani tanulmányokba kezdve újraértékelte korábbi praxisát, 1812-ben pedig már egy vaskos kötetben kritizálta az államtudományok rendszerét.⁴⁹¹ A statisztika századforduló közeli leértékelődésére a kutatás eddig kevés figyelmet szentelt. Johan van der Zande tanulmányában egy komplex folyamat elindulásáról írt, amely külső és belső ösztönzőit a francia forradalommal felvetődő problémákból és a tudomány belső módszertani ellentmondásaiból nyerte.⁴⁹² Guillaume Garner cikke elsősorban a módszertani problémákra fókuszálva elsőként az ún. *Tabellenstatistik*-vitát, majd a kívülről érkező diszciplináris kihívásokat (politikai ökonómia, nemzetgazdaságtan) nevezte meg a hanyatlásfolyamat kiváltó okainak.⁴⁹³ A statisztika leértékelődése mindezek mellett biztosan összefüggött az abszolút állam 18. század végi problémáival és az államtudományok rendszerének lassú szétesésével is.⁴⁹⁴ Ezentúl pedig a statisztika módszeréről való beszédet a 18–19. század fordulóját követően már a kritikai tárgyalás uralta. Ez a hangnem már egy megrendült tudományról beszélt, amely elveszítette minden eredetiségét és más művek kompilálásából építkezett.⁴⁹⁵ A kutatás ellenben csak ritkán hangsúlyozza, hogy a valóban létező módszertani nehézségek ellenére ekkor még kevés olyan valódi változás történt, amely lényegi megújuláshoz vezethetett volna. Ennek köszönhetően pedig az achenwalli-schlözeri szisztémát közvetítő tankönyvek és szöveggyűjtemények még évtizedekig használatban maradtak.⁴⁹⁶

Schlözer hozzájárulása ehhez a jelentős tankönyvkultúrához csekélynek mondható, amit az is bizonyít, hogy a 18–19. századforduló utáni Göttingenben használatos négy tanerő

---

⁴⁹⁰ A Christian Daniel Voß nevével összefonódó törekvéshez ld. Rüdiger 2005, 339–379.

⁴⁹¹ A *Kritik der Statistik und Politik nebst einer Begründung der politischen Philosophie*ban a szerző két vaskos fejezetet szánt a statisztikának és a politikának, végül a harmadikban egy új politikatudomány – az ő megfogalmazásában politikai filozófia – megalapozását adta. Ld. Lueder 1792; Lueder 1812. A német egyetemi statisztika válságához Garner 2008, 380–388.

⁴⁹² Zande 2010, 423–426.

⁴⁹³ Garner 2008, 371–390. A tabellastatisztikával (Jakob Bielfeld) való vitát összefoglalta Ycart 2016, 33–45. A kvantifikáció oldaláról ld. Klueping 1986, 67–83.

⁴⁹⁴ Bödeker 1985, 160–161.

⁴⁹⁵ Lueder 1812, 45–61.

⁴⁹⁶ Lindenfeld 1997, 131–132.

közül (Achenwall, Schlözer, Voß, Sartorius) végül Georg Friedrich Sartoriusé (1765–1828) vált csak általános tananyaggá.⁴⁹⁷ Az alábbi alfejezet nem a szerző történész, tanári, publikációs tevékenységét elemzi, hanem azzal a két művel foglalkozik, amelyek egyrészt a politika általános tudománya körüli diskurzushoz kapcsolódtak, másrészt az Achenwall által megkezdett differenciálódás folytatásainak tekinthetők. A két írás kontextusát adó probléma a francia forradalom kiváltotta változások következtében újabb aktualitást nyert az 1790-es évek elejére. Göttingenben ekkor a politikatudomány iránti erősödő érdeklődés szolgáltatta az alkalmat az 1793-ban megjelent *Allgemeines Statsrecht und StatsVerfassungslere* kiadásához, ahol a szerző a politika általános megközelítését vázolta fel. A statisztikáról részleteiben azonban nem tett említést. Ezt a hiányt végül a kutatás által gyakran idézett – néha fő műként is kezelt – 1804-ben megjelent *Theorie der Statistik* pótolta. Hans Erich Bödeker szerint a politikatudományi előadások 1790-es évekbeli népszerűsége mögött a francia forradalommal támadt bizonytalan politikai légkör felhajtóereje állt. Ez azért is érdekes, mivel a *Politika* diszciplináris értelemben még az 1780-as években sem létezett, a róla szóló tudományos diskurzust így leginkább a szövegekönyvek tették láthatóvá.⁴⁹⁸ A tudásterület meghatározására való törekvések az államtudományok hagyománya felől érkeztek, ezzel is demonstrálva, hogy a 18. század végi politikai kihívásokra a állami reguláció, gondoskodás adhat megnyugtató választ. A felfokozott igények a vezető szellemi központtá kinövő Göttingen óraszámában is tükröződtek. Az egyetemen ekkor a korábbi szemeszterenkénti kettőről négyre emelkedett a *Politikával* foglalkozó meghírdetett előadások száma. Ezek közül azonban csak egyet tartott Schlözer. A megszokott óraszám majd csak a századfordulót követően állt vissza.⁴⁹⁹

Schlözer 1793-ban megjelent műve egy politikai enciklopédia kereteit jelölte ki. A vékony „kézikönyv” mindemellett nem törekedett egy átfogó elmélet megalapozására, mögötte a szerző az elmúlt huszonkét év során felhalmozott oktatási tapasztalata húzódott.⁵⁰⁰ A mű négy nagyobb egységre tagolódott, amelyek egyenként (*Statslere*, *Metapolitik*, *Statsrecht*, *Statsverfassungslere*) az államtudományosság (*Statsgelersamkeit*) részterületeit tárgyalták.⁵⁰¹ A bevezető az államtudományosságot egyrészt a tudományok sajátos felosztásaként, másrészt mint egy egymással összefüggő, önmagukban mégis különálló tudásterületek nehezen átlátható sorozataként vezette elő.⁵⁰² A statisztika a politikai enciklopédia avagy államtanon belül az államtörténettel együtt az ún. történeti államtant

⁴⁹⁷ Bödeker 2008, 337–338. Sartorius tankönyvét elemezte Uo., 361–368.

⁴⁹⁸ Bödeker 2008, 328.

⁴⁹⁹ A többi előadóhoz ld. Bödeker 2008, 329–330.

⁵⁰⁰ Bödeker 2008, 351. Vö. Schlözer 1793, vi–vii,

⁵⁰¹ A rendszerezést összefoglalta Scattola 2012, 92–106.

⁵⁰² Schlözer 1793, 2.

(*cursus politicus historicus*) tárgyaló részben kapott helyet.⁵⁰³ A tankönyv maradék három fejezete következésképpen pedig a filozófiai államtudomány (*cursus politicus philosophicus*) alá rendelődt.⁵⁰⁴ Schlözer a filozófiai államtudományhoz sorolta még az államművészet (*Statskunst, Statsklugheit, Regierungskunst, Politick in engerem Verstande, scientia imperii administrandi*) területét is. A *Metapolitik*, a *Statsrecht* és *Statsverfassungslere* fejezeteitől eltérően azonban nem tárgyalta ugyanolyan részletességgel. A szerző az államművészetet az állami adminisztráció kontextusában felvetődő kormányzati, jogi, etikai és hatalmi eszközöket, vagyis egy az államrezonnal összeegyeztetett politikafogalmat értett.⁵⁰⁵ A schlözeri felosztás strukturálisan az Achenwallnál látott elhatároláson alapult. A történeti államtan diszciplínái ugyanis itt is az államcélok és az államműködés valódi, egyedi, empirikus megismerését célozták. Az általánosabb, absztrakt célok és összefüggések levonása pedig ismételtelen a filozófiai államtan feladata maradt.⁵⁰⁶

Schlözer, akárcsak elődje Achenwall praktikus okokból kifolyólag is a *Politika* megújítására törekedett, ennek érdekében tehát a *Statsgelersamkeit* keretén belül az államérdeket kifejező diszciplínákat akarta összevonni. A számos átörökített elem (diszciplínák, elméleti és történeti államtan elválasztása stb.)⁵⁰⁷ mellett a szerző két vonatkozásban is bővítette a statisztika fogalmát. Az első, hogy a schlözeri megfogalmazás már az erők (*vires / Kräfte*), az erők egyesülése (*unitae / Verein*), ezek felhasználása és hatása (*agunt / Gebrauch*) fogalmi hármass köré szervezte a tudomány látókörébe eső kérdéseket.⁵⁰⁸ A második, hogy historizálta az államnevezetesség (*Statsmerkwürdigkeit*) fogalmát, ezzel pedig tovább erősítette a statisztika jelenkortudományi mivoltát. Schlözer emellett elődjéhez képest is határozottabban támogatta a statisztikai adatgyűjtést, amelyre két okból kifolyólag is nagy szükség volt. A szerző a statisztikában az államtudományos diszciplínák empirikus alapját látta, amely egy jövőbeli, emelkedett kormányzástudomány segédjeként funkcionálna. Azaz, az ilyen statisztika korszerű adataival hatékonyan szolgálná az államigazgatást, ily

---

⁵⁰³ Schlözer 1793, 9–11.

⁵⁰⁴ Schlözer 1793, 12–16. A schlözeri *cursus politicust* részletesen elemezte Bödeker 2008, 352–360; Pasquino 1986, 147–148; Valera 1986, 138–143. Magyar nyelven ismertette: Poór 1978, 50–51.

⁵⁰⁵ „Geordnete Anzeige aller Geschäfte, welche zu besorgen, die Regierung, Recht, Pflicht und Macht hat; und Angabe – auf die Natur dieser Geschäfte, oder auf Erfahrung gegründete Angabe – der Mittel, wie solche Geschäfte am zweckmäßigsten besorgt werden können.” Vö. Schlözer 1793, 16. Az államcélokat (*finis imperii*) szolgáló eszközökről és diszciplínákról ld. Uo., 17–28.

⁵⁰⁶ Schlözer 1793, 12–13.

⁵⁰⁷ A Schlözernél feltűnő *Metapolitik* és *Statsrecht* kategóriák egy a még Achenwall idejében függőben lévő elválasztást vittek végbe a természetjog és az államjog területei között. A szerző az első fogalmon a természetjog azon részét értette, amely az emberi társaság kialakulásával, antropológiai előfeltételeivel foglalkozik. Ezzel szemben az államjog a természetjogi elveknek az állami körülményekre alkalmazott pozitív kifejeződésével, a felségjogokkal és történeti előzményeikkel (*Rechtsgeschichte*) foglalkozott. Schlözer 1793, 12–14. Vö. Bödeker 2008, 355–356.

⁵⁰⁸ Schlözer 1793, 10; Schlözer 1804, 59–60.

módon pedig a gazdaságtudományokat is a kameralisztika alá rendelő modernizációs eszközként tűnne fel. Mivel csak a jó és helyes államügyeket szolgáló politikatudományhoz járulna hozzá, ennek révén az államigazgatás tévedései is felfedhetőkké válnának. Mindennek alapja azonban az adatok frissessége és megbízhatósága, amely a jelen gyorsuló változásainak függvényében ugyanilyen sebességgel veszít értékéből.⁵⁰⁹

Az *Allgemeines Statsrecht und StatsVerfassungslere* az achenwalli örökség részeként nem változtatott a *Statistik* és a *Statsgeschichte* helyzetét meghatározó funkcionális szerepfelfogáson. Ezt harmadik tematikaként részletesebben csak a *Theorie der Statistik* tárgyalta. A statisztika és a történelem ebben a kései műben is még a kora újkori értelemben vett történeti tudományok talapzatán állt, a kettő kapcsolatából fakadó ellentmondást – a szakirodalom elvárásai ellenére – így nem is lehetett a pusztá elhatárolással feloldani.⁵¹⁰ Schlözer tehát megtartva az addigra kialakult szerepeket amellet érvelt, hogy ugyan a történelem nem tartozik a statisztikához, de mégis lehet annak megalapozója. A kutatás ezen a ponton egy koncepciózus olvasatot ismertet, amely szerint a szerző ezt az egymásrataltságot azzal a közkeletű megfogalmazással próbálta igazolni, hogy „*A történelem egy folytatólagos statisztika, míg a statisztika egy mozdulatlan történelem.*”⁵¹¹ A szövegekörnyezet azonban egyértelműen rámutat arra, hogy itt nem a statisztika és (állam)történet kapcsolatáról, hanem a statisztikaírás egyik speciális esetéről volt eredetileg szó. A szerző ugyanis ezen a szöveghelyen a régi népek (perzsák, görögök, rómaiak) statisztikájának (*Alte Statistik*) lehetősége mellett próbált érvelni.⁵¹² Mint bevezetésként írta: „*Ezen szavak hallattán [Alte Statistik] megszokott dolog csak az állam jelenére vagy jelenlegi állapotára gondolni, de miért nem a múlt statisztikáira?*”⁵¹³ Az idézet így folytatódott: „*[a statisztika] csak ott és akkor mozdulatlan, ahol és ameddig azt akarják; vagyis az ember emeli ki az elmúlt évek időszakait vagy évszázadait, amelyeket az előttejárók és az utánkövetkezők kitüntetnek.*”⁵¹⁴ Ezt a statisztika felfogásában rejlő variációs lehetőséget fogalmi szinten és különösebb magyarázat nélkül már az 1793-as rendszerező munka is felvezette. Itt a szerző az első tagmondatban mindössze annyit helyezett kilátásba, hogy a *Statistik* az nem más, mint az

---

⁵⁰⁹ Bödeker 2008, 352–353. Vö. Schlözer 1804, 34–54.

⁵¹⁰ A 18. századi német historiográfia kontextusához ld. Iggers 1986, 225–245; Krieger 1986, 246–263; Reill 1986, 430–452; Vierhaus 1986, 264–275.

⁵¹¹ „Geschichte ist eine fortlaufende Statistik; und Statistik ist eine stillstehende Geschichte.” Schlözer 1804, 86.

⁵¹² Vö. Bödeker 2008, 354.

⁵¹³ „Gewöhnlich denkt man sich bei diesem Worte nur die Gegenwart, nur den jetzigen Zustand eines Stats; warum nicht auch Statistiken der Vergangenheit?” Schlözer 1804, 86.

⁵¹⁴ „nun so lasse man sie still stehen, wo man will, und so lange man will; d. i. man hebe ZeitRäume vergangner Jare oder JarHunderte aus, die sich von vorhergegangen und nachlaufenden auszeichnen.” Schlözer 1804, 86–87.

állam jelenére vonatkozó, azaz szűken értelmezett *StatsKunde*.⁵¹⁵ Visszautalva tehát a *Theorie der Statistik*ban megfogalmazottakra, a kijelentés feltehetően azt jelentette, hogy a szerző maga is tisztában volt korának sokféle statisztikai megközelítésével. Ennek érdekében pedig egy általános meghatározást helyezett kilátásba, amely magába foglalta a statisztika közkeletű és szűkebb definícióját is.⁵¹⁶ A történelemmel való kapcsolatot ellenben plasztikusabban írta le egy másik szöveghely, ahol a kérdés a tudományosság rész-egész viszonylatában vetődött fel: „A történelem az egész, a statisztika annak része.”⁵¹⁷ A történelem, amely Schlözernél tudhatóan a statisztikai adat és tény kitermelésében is megkerülhetetlen szerepet játszott, kiegészült a fentiekben ismertetett funkcionális feladatmegosztással. A statisztika és történelem különbsége túl a közös forrásalapon tehát nem egydimenziós problémaként vetődött fel, hanem a szembetűnő módszertani eltérésekből fakadóan az államtudományok rendszerében betöltött szerep tekintetében is hatással volt rá.⁵¹⁸ A schlözeri megoldás ezzel ugyanakkor nem lépett túl az achenwalli elrendezésen – feltehetően ez nem is állt szándékában –, hanem egy a korábbiakhoz képest is feszebb fogalmi reflexió alá vonta a statisztika mögött sokasodó problémákat.

A *Theorie der Statistik*ban az átfogó reflexió igénye összekapcsolódott a tudományos tematika megújításával.⁵¹⁹ Ezt a célt a szerző már a címmel is kifejezte. A statisztikaelmélet kifejezés sikerességét újszerűségének és ernyőjellegettségének köszönhette. A gyakorlatban a korábban bevezető (*Einleitung*) nevet viselő módszertani fejezet funkcióját vette át és a statisztikával kapcsolatos metodológiai, tárgybeli kérdéseket tisztázta. Schlözernél a statisztikaelméletnek ezek a konnotációi direkt módon is megjelentek a szövegben, a mű így szinte rögtön kanonizálta is a már korábban létező kifejezést.⁵²⁰ A későbbi diskurzus tehát a könyv vonzerejét éppen abban látta meg, hogy elméletként adta elő a statisztika módszerére vonatkozó átfogó ismereteket.⁵²¹ A schlözeri modellben a statisztikaelmélet ezért is a tudomány egyik jellegzetességét adó teljességet szimbolizálta, amely lebontható volt a könyv

---

⁵¹⁵ Schlözer 1793, 9–10.

⁵¹⁶ Schlözer művének ebben a szakaszában a statisztika nyolc különböző megközelítését tárgyalta. Vö. Schlözer 1804, 83–89.

⁵¹⁷ „Geschichte ist das Ganze, Statistik ist ein Teil derselben.” Schlözer 1804, 92–93.

⁵¹⁸ A schlözeri történetírás és az *Universalgeschichte* szerepéhez ld. Becher 1986, 344–362; Laudin 2008, 393–418; Peters 2003, 169–206. A koncepció kialakulását az *emos*-fogalom kontextusában elemezte Stagl 2002, 264–269. Újabban Vermeulen 2015, 269–356. A schlözeri történetírás kelet-európai kapcsolódásaihoz ld. Biró 2011; Biró 2012, 69–84; Lauer 2012, 23–40; Neubauer 1970, 205–230.

⁵¹⁹ Bödeker 2011, viii.

⁵²⁰ Vö. Schlözer 1804, 91–92.

⁵²¹ Az elmélet szükségét a tudományosságról való kora újkori enciklopédikus gondolkodás kontextusa teremtette meg. Mivel a *scientia / Wissenschaft* jelentése még ebben az időszakban is őrizte az elméleti tudományosság hagyományát, az empirikus ismereteket rendszerező megközelítéseknek is szükségük volt egyfajta teóriára. Vö. Schlözer 2011, x. A statisztikaelmélet fogalmához ld. Bodnár-Király 2017c, 971–973.

nyolc tematikus fejezetére.⁵²² A szerző a statisztika fogalmi elhatárolását négy fejezeten keresztül tárgyalta. Az általános meghatározástól, a hasznosság és történeti előzmények elemzésén keresztül egészen a statisztika speciális jelentéséig. Az ezt követő részek már olyan önálló problémákkal foglalkoztak, mint (V.) a statisztika részei, (VI.) különböző módszerei, (VII.) kapcsolata a történelemmel, a *Politikával*, az utazási irodalommal, (VIII.) valamint az statisztikaoktatás európai helyzete. A fejezetek tartalmi elemzését a kutatás több alkalommal elvégezte már.⁵²³ Így jelen írás keretei között egy kérdés maradt még függőben, mégpedig, hogy a *Theorie der Statistik* miként reagált a tudomány Achenwalltól jelenlévő modernizációs szerepére.

Miként arra már a fentiekben kitértünk, Schlözernél a politikatudományi mező újrafogalmazása eleve politikai indíttatást feltételezett. Nem volt ez másképpen a rendszer részét alkotó statisztikával sem. A szerző az achenwalli koncepcióval megegyezően feltételezte, hogy a statisztika célja az állam, konkrétan az államigazgatás ellátása minél frissebb adatokkal. Ehhez azonban, elődjétől eltérően további kritériumokat társított.⁵²⁴ Az első ilyen feltételt az állami tökéletesedésproblematika megjelenése, azaz a statisztikai érdeklődés és a társadalmi fejlődés fokait leíró természetjogi hagyomány összekötése jelentette. A 18. századi német természetjogi iskola (Achenwall, Justi, Martini) egységes volt abban a tekintetben, hogy az emberi társadalom legfejlettebb állapotának az államot tartotta. A háztartás- és családszerveződésekre épülő korai nukleáris társadalmak, illetve az ezek egyesülésével, a családfő hatalmát (*Familienherr*) előtérbe állító polgári társaság jelentette azokat az előzetes stádiumokat, amelyeket az államéletre törekvő nemzeteknek be kellett járniuk. A történetírás stádiumteóriáitól eltérően a természetjogi – a schlözeri szóhasználattal metapolitikai – megfogalmazás azonban nem a fejlődési fokok közötti dinamikákra, hanem a közösségi lét deklaratív, hatalmi aspektusaira reagált.⁵²⁵ Az achenwalli megközelítés ezen a ponton az európai államok hatalmi egyensúlyából indult ki. Ebből fakadóan fogalmilag is feltételezte, hogy csak ott van esély a statisztika kialakulására, ahol a közösségi feltételek megfelelőek az állam (*Staatsgesellschaft / societas civilis sive respublica*) létrehozásához. A schlözeri koncepció ezzel szemben differenciáltabban kezelte a kérdést, a statisztika

---

⁵²² A statisztikai teljesség kritériumát az jelentette, ha az általános leírás több speciálisat is képes volt egyesíteni. Ld. Schlözer 1804, 33–37.

⁵²³ Bödeker 2008, 350–361; Bödeker 2011, xi–xxiii.

⁵²⁴ Vö. Schlözer 1804, 37–54.

⁵²⁵ Bödeker 2011, xi–xii; Peters 2003, 240–248. A német természet- és államjog érvelési stratégiájához ld. Rolin 2005, 11–49, 59–70. A statisztika viszonylatában Schlözer erre egy összehasonlítással utalt. Eszerint míg a régi statisztika központi fogalma a politika (*notitia rerumpublicarum*) volt, addig az új statisztikában meghatározó rész maradt a *Staatsrecht*. Vö. Schlözer 1804, 12–14. Schlözer államkoncepciójának természet- és pozitív jogi vetületeit elemezte: Poór 1978, 53–79. A schlözeri államfelfogáshoz ld. *Uő.*, 79–117.

kialakulását pedig nem az európai hatalmi egyensúly fenntartásától tette függővé, műveléséhez ezért további elégséges feltételként a polgári társaság állapotából fakadó szabadságeszményt írta elő. Ezzel együtt tehát azt is feltételezte, hogy a statisztikaírást nem szükségszerűen kontinentális, hanem általánosan az emberi társadalmak előmenetelével, civilizálódásával szinkron jelenségként kell értelmezni: „Az emberek azon csoportjai akik államban élnek képesek és méltók a statisztika művelésére. Vad társaik csupán a természetrajzzal bírnak, ami iránt ugyanakkor az emberiség ismerői nagy érdeklődést mutatnak.”⁵²⁶ A kutatás már felhívta rá a figyelmet, Schlözernél a statisztikaírás kontextusában már jelen volt a korban éledező etnológia problémája is. Ezt a szerző Johann Christoph Gatterer (1727–1799) *Weltgeschichte* koncepciójával párhuzamosan fejtette ki.⁵²⁷

A *Theorie der Statistik* az államfejlődés vagy állami tökéletesedés problémáját (másodsorban) pragmatikus oldalról is igyekezett tisztázni. Mindezt azzal, hogy megkísérelte megnevezni a 18–19. század fordulóján működő statisztikusi szerepeket. Schlözer akárcsak Achenwall a wolffi praktikus filozófia negligálásával képzelte el a politikatudományok megalapozását. A statisztikust, aki az adatszolgáltatás révén az államélet fenntartásában effektíven is részt vállalt, kétféle módon is csoportosította. Első alkalommal az államügyekben tájékozott ember (*StatsGelerten*) három fő típusát különböztette meg egymástól: az állami hivatalnokot (*StatsBeamter*), az állampolgárt (*StatsBürger*) és a világpolgárt (*WeltBürger*). Mind a három számára alapszükséglet a speciális országismeret, amelyet saját céljaikra használnak fel. A hivatalnokoknak mindez azért fontos, mert pozíciójukból fakadóan nagy hatásuk van az állam irányítására. A felelős állampolgár számára pedig azért, mert a hazaszeretet csorbát szenvedne a valós országismeret nélkül, emellett tetteivel és tanácsaival számos egyéb probléma orvoslásában segédkezhetne. A világpolgár feladatát a szerző szerint ellenben az emelkedett matematika (*erhabne Mathematik*) határozza meg, amely lehetővé teszi a népek jólétének és nyomorának mérését és összehasonlítását mindaddig a pontig, amíg az lehetséges.⁵²⁸ A három különböző statisztikusi szerep három sajátos szemszöveget is feltételezett, amelyek képesek egymásra hatást gyakorolni, ezzel pedig jobbítani az államéletet.⁵²⁹

---

⁵²⁶ „Nur MenschenGruppen, die in StatsGesellschaft leben, sind einer Statistik fähig und würdig. Wilde haben blos eine NaturKunde, die aber für den MenschenKenner großes Interesse hat.” Schlözer 1804, 29–30.

⁵²⁷ Vö. Stagl 2002, 254–257. A Natur-, Völker- és Staatenkunde fő különbségére így egy implicit válasz is kiolvasható volt a szerzői megfogalmazásból. A problémával a *Theorie der Statistik* is foglalkozott. Vö. Schlözer 1804, 26–55.

⁵²⁸ Schlözer 1804, 35–36.

⁵²⁹ Schlözer 1804, 36.

A statisztikusi szerepek második része a könyv egy későbbi szakaszában került újra elő. Ez a felosztás a statisztikai adatgyűjtés és módszer köré rendeződött. Itt is három alkategóriát határozott meg a szerző, úgymint a statisztikai adattermeléssel foglalkozó hivatalnokét (*Erschaffener, Schöpfler*), a kizárólag a gyűjtésre koncentráló egyedülálló szerzőét (*Sammler*), illetve a mind az előállításra, mind a gyűjtésre reflektáló teoretikusét (*Theorist*).⁵³⁰ Az elsőben immáron hivatások szerint is nevesítette a hivatalviselőket, úgymint a matematikust, a fizikust, a geográfust, a természettudóst, illetve az ökonómust. Mindegyikük közös tulajdonsága, hogy saját területükön mélyreható ismeretekkel bírnak, leírásaikat pedig táblázatokba foglalva az ún. alapstatisztikát (*GrundStatistik*) alkotó nyersanyag termelésében vállalnak fontos szerepet.⁵³¹ A második kategóriáról általánosabban nyilatkozott. Az egymástól függetlenül működő statisztikus szerzők és újságírók mozgáskörét ugyanis nagyban behatárolta, ha erre a feladatra már kialakult egy szakszerű állami gyakorlat. Utóbbi hiányában a két fő kérdést abban határozta meg, hogy ezek az írók milyen statisztikai forrásokat vesznek számításba, ezekből pedig milyen módszerrel dolgoznak.⁵³² Az utolsó csoportot az elméletírók köre alkotta, akik nagy többségében az egyetemi statisztika oktatásában voltak érdekeltek. Fő feladatukat a szerző ezért is a módszertani problémákra való rákérdezésben határozta meg.⁵³³

A két tipológiával Schlözer igazolta, hogy az államélet fenntartása és tökéletesítése szempontjából a legfontosabb statisztikusi szerep a hivatalnok-tudósé, aki részt vállal az államilag szervezett statisztikai felmérésekben, ezzel pedig létrehozza azt a statisztikai alapminőséget, amelynek segítségével a populáris kiadványok szerzői, valamint az akadémiai világ teoretikusai is hasznos statisztikatudósokká nőhetik ki magukat. A göttingeni szerző interpretációjában a statisztikatudomány így tehát egyértelmű eszközévé vált az államélet tökéletesítésének, mégha ennek morálfilozófiai nyelvezetét már alapvetően idegennek is tartotta rendszerétől. Schlözer szerepe aligha megkérdőjelezhető a 18–19. századi statisztikatudomány fejlődésében, interpretációjának azonban így is megvoltak a maga elfogultságai. Hans Erich Bödeker tanulmánya végén arra hívta fel a figyelmet, hogy a statisztika göttingeni variánsa az államtudományos keretrendszer széthullásával együtt kérdőjeleződött meg, a 19. században pedig fokról-fokra veszítette el vezető szerepét.⁵³⁴ A soron következő alfejezet a statisztikaírás göttingeni interpretációjával konfrontálódó

---

⁵³⁰ Schlözer 1804, 60.

⁵³¹ Schlözer 1804, 61–68.

⁵³² Schlözer 1804, 68–71. A statisztika forrásaihoz és típusaihoz ld. Uo., 71–89.

⁵³³ Schlözer 1804, 89–92.

⁵³⁴ Vö. Bödeker 2008, 368–369.

topográfiai-geográfiai párhuzamokat tárgyalja. Elmélet- és fejlődéstörténeti szempontból ennek azért is lesz jelentősége, mivel a geográfiai szemléletű államleírás a 18. századi kelet-közép európai kulturtranszferekben meghatározó irányzatként volt jelen.

3. Földrajz és topográfia a 18. századi államtudományokban

A geográfia és statisztika kapcsolatát a kutatás eddig ritkán vizsgálta. A kortárs reflexiók és a töredékes szakirodalmi utalások ugyanakkor megerősítik, hogy a kora újkorban a kozmográfia részeként létező geográfia az államtudományokhoz hasonló problémák mentén fejlődött.⁵³⁵ A 18. században a statisztika akadémiai megközelítése a kölcsönös átfedések ellenére csak forrás és módszertani szempontból vette számításba a geográfiát. Egyenlőségjelet tehát nem tett a két felfogás közé. Más volt a helyzet a statisztikai-geográfiai diskurzussal, amely az akadémiai meghatározást zárójelbe téve sokszor szinoním értelmet feltételezett az államtudós és a geográfus mesterségei között. Ezt a szélesebb korpuszt az olyan műfajok alakították ki, mint az útleírások, úti beszámolók, naplók, magazinok, folyóiratok, valamint a topográfiai atlaszok és térképek. A 18. század a geográfia önállósulásának időszaka is volt, amely csak a 19. századra Alexander von Humboldt (1769–1859) idejére állt önálló lábra.⁵³⁶ Ez egyben azt is jelentette, hogy a földrajztudós, akárcsak a statisztikus a többi segédtudomány művelője is volt, adott esetben pedig párhuzamosan publikált akadémiai és populáris műfajokban.

A tudománytörténeti kutatások szerint a geográfia 18. századi fejlődésében a skolasztikus múlt meghaladása szintén fontos mérföldkövet jelentett. Az átstrukturálódás kezdetét Charles Withers az 1670-es évekre helyezte, amikor a geográfia oktatásában az ősi nemzetek földrajza helyett a karteziánus, newtoni természetfilozófiára kerül a hangsúly.⁵³⁷ A kozmográfiai világmagyarázat ebben az időben – de még a 18. században is – alapvetően három tudásterületet ölelt fel: a kozmológiát, a geográfiát és kartográfiát. A későbbi földrajzon belül pedig különbség volt a trigonometrikus helymeghatározást alkalmazó matematikai megközelítés, a földfelszín megfigyelését és leírását tárgyaló fizikai, valamint a chorográfiai (később topográfiai) felfogások között.⁵³⁸ A geográfia utóbbi részét a kor más kontextusban mint politikai és történeti földrajzot (*politische- und historische*

---

⁵³⁵ Ezek a 1) a földrajzi leírásban megjelenő realizmus igénye 2) az adatgyűjtés során a rendszerezés és osztályozás elterjedése 3) a földrajzi tudás demonstrációjában az összehasonlító módszer. Withers 2007, 8.

⁵³⁶ Hoffmann 2000, 150.

⁵³⁷ A szerző ugyanakkor nem tárgyalta a közép-európai kontextusra nagy hatást gyakorló német, csak az angol és francia megközelítéseket. Withers 2007, 220–222.

⁵³⁸ Withers 2007, 167. Ez a felosztás a 18. századi lexikonirodalomban is megtalálható volt. Vö. Zedlers 1735, 919.

Erdbeschreibung) is tárgyalta.⁵³⁹ Ez pedig adott esetben a konfrontálódás lehetőségét is megteremtette. Arno Seifert tanulmánya végén megjegyezte, hogy Conring saját koncepcióját élesen elválasztotta a korban nagy népszerűségnek örvendő Bernhard(us) Varen(ius) (1622–1650) és Philipp Clüver (1580–1622) geográfusok által művelt történeti-topográfiai és matematikai geográfiáktól. Majd ezeket az államleírás szempontjából téves megközelítéseknek minősítette. Ezzel pedig az államleírás műfaji előzményét az arisztotelészi *historia civilis* tudásterületében jelölte meg.⁵⁴⁰ A conringi elhatárolás két szempontból is alkalmasnak tűnik a földrajzi és politikai államleírás differencia specifikumának megragadására. Conring skolasztikus tudománya egyrészt a földrajzi ismereteket csak az állam lokális, térbeli elhelyezkedésénél vette számításba, szemben az átfogó kozmológiai nézőponttal az állam térbeli jelenléte így nem jelentett univerzális problémát. Emellett a *notitia reipublicae singularis* szorosán alárendelődött az államrezonnak is. Utóbbi a geográfiai tudásról is elmondható volt, amely politikai tartalma miatt szintén sérthette az egyes szuverén hatalmak érdekeit. Míg azonban a német kontextusban a politika tudásterülete hagyományosan a politikai gondolkodás kategóriáját képezte, addig a kozmográfia, később geográfia átpolitizálódásánál nem volt adott ugyanez a műfaji előzmény.⁵⁴¹

A kozmográfia kora újkori nézőpontjának átalakulásában a 15. század végén meginduló (a 17. század közepére stagnáló) földrajzi felfedezéseknek és az antik geográfiai munkák újrakiadásának, majd háttérbeszorulásának egyaránt fontos szerep jutott. Az előbbi mint hatalmi, politikai és gazdasági ösztönző hatott. Felhajtóerejének köszönhetően pedig lassan a tudományos diskurzus is újraértékelte korábbi álláspontját. A kozmográfia részét képező térképészet természetesen már ekkor is politikai, hatalmi státuszok megjelenítését szolgálta.⁵⁴² Ezek, illetve a földrajz politikai kérdéssé válása ugyanakkor mégsem hozott létre olyan teoretikus politikai műfajt, amely újrastrukturálta volna a politikai gondolkodást. Ennek köszönhetően a földrajz és kozmográfia egészen a 17. századig az elméleti-tudományos és gyakorlati, alkalmazott megközelítések keverékeként működött.⁵⁴³ A praktikus tudomány karakteréből fakadó lehetőségekre pedig majd csak a 18. században újjászervezett

---

⁵³⁹ „Die Politische Erd-Beschreibung bekümmert sich um den Politischen Zustand der Erden und untersucht, wie vielerey Stände und Arten derer Regenten seyn, unter welche die der Herrschaft der Erden eingetheilet ist; die Historische bemühet sich zu erforschen, wie die Länder vor diesem eingetheilet gewesen und wie jetzo, was vor Herren sie vor Alters gehabt und heut zu Tagen haben, uns so weiter; die Physicalische Erd-Beschreibung bekümmert sich um die Gebürge, Wälder, Heiden, Seen, Flüsse, mineralia, vegetabilia, animalia, Witterung, und andere Physicalische Dinge, so in einem jeden Lande anzutreffen sind, oder sich darinnen ereignen, und machet ein Grosses Stück der Historiae naturalis aus.” Zedlers 1735, 920–921. A topográfia fogalmához ld. Uo., 923.

⁵⁴⁰ Seifert 1983, 214.

⁵⁴¹ Vö. Scattola 2012, 87–88.

⁵⁴² Withers 2007, 174.

⁵⁴³ Withers 2007, 15–17, 174.

adminisztratív állam figyelt fel. Ezt a térképhasználat esete is bizonyította, amely a 17. század végén még hagyományosan négy mesterségbeli csoport ügye volt. A tengerészek, geográfusok, kiadói feladatokat is ellátó kereskedők és földmérők különböző kis vagy nagy léptékű világ és regionális térképek, hajózási és földméréseket tartalmazó táblázatok cirkulációjában vettek részt. A felvilágosodás időszakában ötödikként csatlakozott hozzájuk a hivatásos állami szolgálatot teljesítő katonai vagy polgári földmérő, aki általában nagyléptékű tartományi térképeket készített, matematikai ismereteire pedig a szervezett akadémiai képzés során tett szert.⁵⁴⁴ A felvilágosodás időszakára a földrajz ennek köszönhetően a szekuláris, empirikus tudás formájában vált elérhetővé, amely már szemben állt a kozmológiai tudást domesztikáló természetes vallás és fiziko-teológiai világgéppel. Ehhez azonban több, a kozmikus-fizikai tér átalakulását megelőlegező episztemológiai feltételnek kellett még teljesülnie.

Klaus Vogel átfogó tanulmányában a kora újkori kozmográfia három nagyobb időszakát tárgyalta. Az első korszakot a Kolumbusz utazásait követő évtizedek (1492–1510) jelentették, amikor az új világ felfedezésével a kozmográfiai világgép gyors átalakuláson ment keresztül. Korábban az univerzum működését magyarázó négy őselem (tűz, föld, levegő, víz), a Föld körül keringő szférák, valamint ennek perifériális részét alkotó bolygók és csillagok elhelyezése jelentették a fő kérdéseket. A világ lakható feléről pedig általános volt a vélekedés, hogy egy nagy óceán veszi körül.⁵⁴⁵ A felfedezések hatására ez az antik szerzőkre visszavezethető kozmológia átadta helyét a Föld univerzális léptékű képzetének.⁵⁴⁶ A szárazföldek feltérképezése nem azonnal idézte elő a kozmográfiai tudás feldarabolódását. Így az olyan humántudományok, mint a kronológia vagy a történelem, a kozmológia felívelő időszakában is még a geográfiai érdeklődés részét képezték.⁵⁴⁷ Ezzel párhuzamosan a kozmográfián belül a kartográfia önálló irányzattá alakult, az elméleti-tudományos művekben pedig az asztronómiára került a hangsúly. Utóbbi a 16. században még mint a geográfia szinonímája volt használatos. A felvilágosodás geográfiája felől a 17. század hozott nagy változást. Ekkora a klasszikus szövegek humanista értelmezése kezdett leértékelődni, ennek során pedig a geográfia elvált az asztronómiától és egy olyan praktikus tudásterületté alakult át, amelynek legfőbb problémáját a felszíni mérések és ezek jellegzetességeinek precíz magyarázata jelentette. Ebben a folyamatban valóban mérföldkőnek számított a(z) – conringi

---

⁵⁴⁴ Withers 2007, 100–101.

⁵⁴⁵ Vogel 2006, 470, 476–480.

⁵⁴⁶ A humanista geográfiai irodalom fontos kiadványát képezte Erasmus 1533-ban újraközölt ptolemaioszi geográfiája. A kora újkori antik szerzői kiadásokat részletesen tárgyalta Zedlers 1735, 924–928.

⁵⁴⁷ Vogel 2006, 489–491.

elhatárolásban is feltűnő – 1650-ben megjelent Varenius-féle általános geográfia (*Geographia generalis*), amely két könyvben és negyven fejezetben átfogó szintézist adott a földrajz matematikai tudományának.⁵⁴⁸ Varenius könyvét a szerző halálát követően még a 18. század első harmadáig többször kiadták. A geográfia földmérésként és földleírásként való újradefiniálását a 17. század második felében a jezsuita szerzők közül Jean François (1582–1668), Giovanni Battista Riccioli (1598–1671), a politikusok körében Jean Baptiste-Colbert (1619–1683), az asztronómia felől pedig Gian Domenico (1625–1712) és Jacques Cassini (1677–1756), Edmund Halley (1656–1742) vagy Christiaan Huygens (1629–1695) teljesítették ki.⁵⁴⁹

A földrajz mindettől azonban még nem vált a 18. században domináns társadalmi elemzési műfajjává. A politikai topográfia, amely a földleírással együtt az azon élő nemzetek múltját, jelenét és egyéb tulajdonságait is feljegyezte, a kor ítélete szerint is száraz szövegeket produkált. Ahhoz, hogy a geográfia az ébredező proto-társadalmi diskurzusok részét képezhesse, a 17. század végétől egy popularizációs folyamaton kellett keresztülmennie. Ebben további két aktornak volt meghatározó szerepe. Az első, hogy a korabeli tudományosság nézőpontjából fakadóan a földrajz nem egy zárt határokkal bíró, professzionális ismeretanyagot takart, művelői ezért is a szélesen értett tudományosság képviselőiből (történészek, természetfilozófusok és -vizsgálók, orvosok, matematikusok, kereskedők, utazók, politikusok, újságszerkesztők stb.) kerültek ki.⁵⁵⁰ A második, hogy a geográfia a 17. század végén már a világról szerzett jelenidejű tudást képviselte, amely – ahogy arra a francia enciklopédia szócikke is utalt – egy összehasonlító (topográfiai) anatómiát takart.⁵⁵¹ Ezt az egyszerre szöveges és vizuális tudást tehát közvetíteni kellett egy szélesebb olvasói, felhasználói réteg felé. A 18. században ennek foglatatát az enciklopédikus műfajok (enciklopédiák, szótárak, lexikonok, újságnaptárak, kalendáriumok, térképek) képviselték.⁵⁵²

Withers tanulmánya Steven Harris korábbi megállapítására támaszkodva a geográfiai tudás három típusáról beszélt. Az ő megfogalmazásában ez egyszerre jelentett 1) egy lokalitáshoz kötődő statikus tudást, 2) egy a helyszínek közötti kinematikus mozgást, valamint 3) egy önálló dinamikát, amely a geográfiai tudáselemek átörökítésében játszott fontos

---

⁵⁴⁸ A földrajz definíciójához és a fogalmi elhatárolásához (univerzális / speciális) ld. Varenius 1650, 1–8.

⁵⁴⁹ Vogel 2006, 492–493.

⁵⁵⁰ Withers 2007, 194–195.

⁵⁵¹ Vö. Vaugondy 1757, 608–613; Withers 2007, 178.

⁵⁵² Schneider–Zedelmarer 2004, 256–257; Yeo 2000, 207–224. Ebben a folyamatban a historia litteraria és az irodalmi piac átalakulásának is fontos szerep jutott. Gierl 2004, 425–438.

szerepet.⁵⁵³ A geográfiai tudás, később pedig a diszciplína reáltudományos megfogalmazásához mind a három értelmezésre szükség volt, a statisztikával való interakció tekintetében azonban leginkább az első került előtérbe. A statisztika és a földrajz 18. század második felére kialakuló párhuzamossága az államrezonnak és a politikai gyakorlatnak volt köszönhető. A diszciplináris átfedések következtében ugyanakkor a geográfiai tudás még a 19. század közepén is a statisztika alapanyagának számított. Eközben a geográfusok is folyamatosan hivatkoztak az állami, statisztikai felhasználás szükségességére. Johan van der Zande szerint a statisztika ebben az értelemben sosem szűnt meg topográfiai tudomány lenni, ennek oka pedig a szűken értelmezett vizsgálati tárgyban, a *Land und Leute* elválaszthatatlanságában volt keresendő.⁵⁵⁴

A topográfiai tudás átpolitizálódásában és versenyhelyzetbe kerülésében az általános tudománytörténeti kontextusok mellett még a lokális viszonyok is közrejátszottak. A soron következő két akadémikus szerző (Anton Friedrich Büsching és Johann Heinrich Gatterer) esetében ezek a mikrokontextusok jól meghatározható módon Göttingenhez kötődtek. Közülük Büsching habár rövidebb ideig állt az egyetem szolgálatában, jellemző módon a topográfiai tudást már a geográfia, statisztika és a történelem összefüggéseiben tárgyalta. Esetében a földrajzra irányuló érdeklődés nem a tudásterület újraalapítását, hanem a megnövekedett állami-adminisztratív, politikai célokra való áthangszerelést szolgálta. Ezt a feladatot Büsching a korabeli topográfiai tudás szintetizálása révén valósította meg, míg Gatterer történészként a történelmi vizsgálat magasabb szintre emelésének lehetőségét pillantotta meg a földrajzban.

3. 1. Anton Friedrich Büsching (1724–1793) és a Neue Erdbeschreibung

Anton Friedrich Büsching 1754-ben az egyetemi kurátor és a hannoveri titkos tanácsos Gerlach Adolph Freiherr von Münchhausen (1688–1770) meghívására érkezett a göttingeni Georgia August egyetemre, hogy elfoglalja a filozófia kar rendkívüli professzori állását. Az ekkor harmincéves Büsching korábban tíz évet töltött (1734–1744) a hallei pietisták híres árvaházában, ahol 1748-ig teológiát is oktatott. Peregrinációja során Köstrizet, Szentpétervárt, illetve Dániát is meglátogatta, ahol jó kapcsolatot alakított ki a királyi udvarral. Göttingenbe közvetlenül Koppenhágából érkezett.⁵⁵⁵ Ez az érkezés nem volt esemény nélküli. Az anyanyelve mellett latinul, ógörögül, héberül, angolul, franciául, dánul és svédül beszélni és

---

⁵⁵³ Withers 2007, 11–12.

⁵⁵⁴ Zande 2010, 415.

⁵⁵⁵ Koppenhágában a dán diplomata, gróf Rochus Friedrich zu Lynar (1708–1781) fiának nevelőjeként tartózkodott. A karrier korai szocializációs szakaszához ld. Hoffmann 2000, 17–48.

írni is tudó fiatal polihisztorban Achenwall lehetséges riválisát ismerte fel. Ahogy arról egy 1754. június 27-ről fennmaradt levél tanúskodik, a küszöbön álló precedencia-vitát Münchhausen simította el azzal, hogy tisztázta Büschinget Achenwall előtt: miszerint ugyan tényleg a statisztika és filozófia miatt érkezett, de előreláthatóan a prédikátorságra és teológiára szánja majd magát.⁵⁵⁶ Büsching ekkor a filozófia karon egyháztörténetet adott elő, itt 1759-től rendes professzori állást is kapott. A teológián érkezésekor adjunktusi pozíciót töltött be és készülődött doktori disszertációjának védésére. Hoffmann monográfiája rávilágít a teológia meghatározó szerepére a tudós életében.

Habár Büschinget az utókor főleg a földrajzi publikációiról ismerte, a szerző ebben az időszakban nagy igyekezettel dolgozott teológusi karrierjének beindításán. A professzori cím odaítélésének végül maga az értekezés állt útjában. Göttingenben ekkor az augsburgi konfessziót tartották követendő irányynak, a teológia tanszék pedig igyekezett távortartani magát a nyílt vallási vitáktól. A Münchhausen körül kialakult tudóskör világias nyitottsággal és toleranciával kezelte az újabb vallási irányzatokat. Büsching radikális skolasztikaellenes, a hallei biblikus teológia koncepcióját továbbdolgozó disszertációja a hannoveri tartományi konzisztórium ortodox légkörében azonban visszatetszést keltett. A nyilvános disputáció bírálója a konzisztórium tanácsnoka Gabriel Wilhelm Goetten (1708–1781) lett, a minősítés pedig eltiltotta Büschinget a teológia karon való oktatástól.⁵⁵⁷ Büsching ekkor még nem adta fel tervét és 1758-ban a hannoveri cenzúra miatt Lemgoban újrapiublikálta a *Gedanken von dem Vorzuge der biblisch-dogmatischen Theologie vor der scholastischen* c. dolgozatot. A később nyomtatásban is megjelent életrajza és a Gerhard Friedrich Müllerrel (1705–1783) való levelezés azonban fényt derített arra, hogy ekkor már újra a történeti-földrajzi tanulmányoknak szentelte magát.⁵⁵⁸

Büsching számára a teológia mellett további elfoglaltságot jelentett pedagógiai és fordítói tevékenysége. Fő bevételi forrását azonban Göttingen 1761-es elhagyásáig a *Neue Erdbeschreibung* kiadásával való munkálatok képezték.⁵⁵⁹ Az eredetileg öt részből álló mű első és második kötete a szerző Göttingenbe érkezésének évében, 1754-ben jelent meg.⁵⁶⁰ Ezt követte a német birodalom földrajzát feldolgozó harmadik rész három kötete 1757 és 1759 között, majd a Németalföld, Svájc, Szilézia, Glatz-cal foglalkozó negyedik rész 1761-ben.

---

⁵⁵⁶ Idézi Hoffmann 2000, 50.

⁵⁵⁷ Büsching a kudarcot visszaemlékezésében saját hibájának tudta be, mivel túl hamar fejtette ki valódi álláspontját a vallás ügyében, ahelyett, hogy megvárta volna professzori kinevezését. Büsching teológiai tevékenységét összefoglalta Hoffmann 2000, 51–55.

⁵⁵⁸ Hoffmann 2000, 55. Büsching nyomtatásban megjelent élettörténetéhez ld. Büsching 1789. A levelezést Peter Hoffmann és Valerij Ivanovič Osipov készítette elő. Ld. *Briefwechsel Büsching–Müller*.

⁵⁵⁹ A szerző távozásának okairól ld. Hoffmann 2000, 60–63.

⁵⁶⁰ Az első rész még a koppenhágai tartózkodás idején elkészült. Vö. Bond 2017, 61.

Még az ötödik szakasz nyomtatása előtt a szerző azonban nekilátott az első és második kötet újradolgozott kiadásának. Ez a sorozat már tizenhárom részt foglalt magába.⁵⁶¹ A mű intellektuális közegét részben a korabeli földrajzi kiadványok, részben pedig a nürnbergi *Hommanischen Landkarten-Offici*, illetve az 1755-ben a székhelyét Göttingenbe áthelyező *Cosmographische Gesellschaft* határozták meg.⁵⁶² Előbbiről a szerző általában kritikus véleményt fogalmazott meg, az elkészült recenziók pedig a göttingeni évek alatt a *Göttingische Gelehrte Anzeigeban*, később saját geográfiai-statisztikai-történeti hetilapjában (*Wöchentliche Nachrichten von neuen Landcharten, geographischen, statistischen und historischen Büchern und Sachen*, 1773–1787) jelentek meg.⁵⁶³

Büsching munkamódszere ötvözte a *respublica litteraria* világában széles kapcsolatrendszerrel bíró tudós és a szigorú forráskritikus eljárásait. A korban erősödő forráskritikai szemléletnek engedelmessé szövegeiben nem csak a saját, hanem a másoktól átvett adatokat is ellenőrizte.⁵⁶⁴ Büschinget művei a 18. századi német geográfiai diskurzus domináns szereplőjévé emelték. Ez egyben azt is jelentette, hogy az általa követett módszerek és megfigyelések mások számára is mérceként szolgáltak.⁵⁶⁵ Büsching különbséget tett a geográfia régi és új megközelítései között, szemléletben ugyanakkor sokat köszönhetett a korai felvilágosodás fiziko-teológiai irodalmának. A szerző számára ezt az inspirációt az egykori hallei tanár, a pietista Eberhard David Hauber (1695–1765) teológus és térképtörténész jelentette, akinél a geográfia még a fiziko-teológia kérdéseivel kötődött össze.⁵⁶⁶ Büschingnél a geográfiának ez az akkor már egyre inkább archaikusnak tetsző vonulata még az *Erdbeschreibung* első kiadásának lapjain is feltűnt. Mint írja, műve legfőbb célja, hogy „*általa Istenről, a teremtőről és minden dolog fenntartójáról való tudást*

---

⁵⁶¹ Büsching 1754, 2. Vö. Hoffmann 2000, 58.

⁵⁶² A társág Büschingre gyakorolt hatásáról a szakirodalom ellenmondásosan nyilatkozik. Az 1746-ban Nürnbergben Johann Michael Franz (1700–1761), Tobias Mayer (1723–1762), Georg Moritz Lowitz (1722–1774) által alapított tudóskör Münchhausen meghívására helyezte át székhelyét Göttingenbe. Büsching gyorsan a társaság meghatározó tagjává nőtte ki magát, az együttműködés azonban nem tartott sokáig. A Franz által felhalmozott adósságokkal és pénzügyi manipulációkkal ugyanis a hannoveri kormányzat is elkezdett foglalkozni. A ügy kivizsgálásával végül Büschinget bízták meg. Vö. Hoffmann 2000, 57–58.

⁵⁶³ Büsching magazinjáról és hetilapjáról ld. Bond 2017, 58–71; Hoffmann 2000, 187–204;

⁵⁶⁴ A szerző bizonyíthatóan ismerte göttingeni kollégájának, Johann David Michaelisnek filológiai megközelítését. Hoffmann 2000, 150, 156.

⁵⁶⁵ Dean W. Bond tanulmánya szerint ez a szerep lényegében kizárólagos hatást jelentett és elsősorban a 18. századi folyóiratkulturában mutatkozott meg. Habár Büsching (bizonyíthatóan) maga sem tudott megfelelni a maga által támasztott szigorú feltételeknek. Bond 2017, 63–66.

⁵⁶⁶ Hoffmann 2000, 20–21, 145. Az időszak kozmográfiai irodalmát ekkor olyan művek jellemezték, mint a híres genealógiai lexikoníró Johann Hübner (1668–1731) harminchat kiadást megért *Kurze Fragen aus der alten und neuen Geographie* (1693) c. műve, amelyet sokáig oktatási segédanyagként is használtak. A büschingi koncepció rivális megközelítését fogalmazta meg Johann Georg Hager (1709–1777) a több kötetes *Ausführlicher Geographie* (1746–1747), akárcsak Karl Gottlob Dietmann (1721–1804) és Johann Gottfried Haymann (1715–1799) *Neue europäische Staats- und Reisegeographie* c. tizenhat kötetes műve (1752–1770) is. Vö. Büsching 1754, 33–45; Hoffmann 2000, 146–147.

*előmozdítsa.*⁵⁶⁷ Büsching koncepciója a fiziko-teológia és az újabb természettani célkitűzések keverékeként volt értelmezhető. Ebből kifolyólag a mű első kiadásában a geográfiai ismeretek általános haszna mellett érvelt, legyen szó államférfiről vagy miniszterről, hadvezérről, hit- vagy természettudósról, illetve kereskedőről.⁵⁶⁸ A geográfia hasznának tárgyalása egyben jó alkalmat szolgáltatott arra is, hogy röviden reflektáljon a korban népszerű politikai-geográfiai művekre. Kifejezetten az államférfihez címezve írta:

„Az eddigi példa azt a látszatot kelthette, mintha a leírás pontos és kielégítő lenne, ez azonban teljes tévedés: mivel egy geográfiai-politikai könyv sosem tárgyalja az országot; csak az országok legyőzését és megvédését ami a hatalomhoz és a (politikai) okossághoz tartozik; noha az országok megtámadásához illő földrajzi tudás csak a támadó fél számára hasznos.”⁵⁶⁹

Ettől eltérve Büsching egy olyan geográfia megalapozását tűzte ki célul, amely képes rendszerbe foglalva megismertetni az olvasóval a földfelszín természeti és polgári állapotát.⁵⁷⁰ Ez a földleírás a teljes kozmográfia avagy világföldrajznak (*Weltbeschreibung*) csak egy részét alkotta, amely ugyanakkor szoros kölcsönhatásban állt a nagy egésszel. Büsching idejében ez a rész-egész viszony a földrajzi felfedezések lezáratlanságára is utalt.

Büschingnél az átfogó kozmográfiai szemszög egyik oldalról valóban az isteni világrendhez tartozás empirikus bizonyítékaként szolgált. Ennek értelmében az ismert világ fizikai kereteinek felfedezése az isteni mű megismerésével volt azonos. Másik oldalról az *Erdbeschreibung* beilleszthető volt a *Land* és *Leute* történeti kialakulásának sémájába. Büsching karrierjében a történeti tanulmányok fontos szerepet töltek be. A kutatás megállapítása szerint a 18. század második felének történetírásában kibontakozó módszertani megújulás komolyabban nem befolyásolta a szerző forráskiadói tevékenységét. Ezzel pedig több kritikus figyelmét is magára vonta.⁵⁷¹ A történelem kiemelt státuszát a szakirodalom a

---

⁵⁶⁷ „dadurch die Erkenntnis Gottes, des Schöpfers und Erhalters aller Dinge ansehnlich befördert” Büsching 1754, 25. A teljes érveléshez ld. Uo., 25–30.

⁵⁶⁸ Büsching 1754, 31–32.

⁵⁶⁹ „Dis Vorgeben hat nur alsdenn einigen Schein, wenn die Beschreibungen gar zu genau und umständlich sind, es fällt aber überhaupt weg: denn es ist durch ein geographisch-politisches Buch niemals ein Land erobert worden; sondern zu Eroberungen und Verteidigungen der Länder gehöret Macht und Klugheit; obgleich eine richtige geographische Kenntniß der anzugreifenden Länder für den angreifenden Theil nützlich ist.” Büsching 1754, 31.

⁵⁷⁰ Büsching 1754, 33.

⁵⁷¹ A leghevesebb vitákat kétségtelenül Büsching orosz történelmmel kapcsolatos munkái váltották ki. Amelyek megfelelő táptalajt nyújtottak az August Ludwig Schlözerrel való kapcsolat elmérgesedéséhez. A „csendes ellenségeskedés” végül a nyilvános kritikában is megnyilvánult. Schlözer részéről ennek könyvszerű

Vorbereitung zur gründlichen und nützlichen Kenntniß der geographischen Beschaffenheit und Staatsverfassung der europäischen Reiche und Republiken c. módszertani szövegből vezette le.

Az először 1758-ban megjelent, később további hat kiadást, fordítást, valamint „kalózkidatást” is megért szöveg valójában az *Erdbeschreibung* bevezetőjének bővített átdolgozása volt, amely elsősorban az ideális európai állam fogalmi tisztázást tűzte ki célul.⁵⁷² Ezt a fogalmi tisztázást Büschingnél is a német felvilágosodás egyik utópikus projektje, az oroszországi történelemkutatás alapozta meg. Büsching Gerhard Friedrich Müller bizalmasaként 1761–1766 között a szentpétervári lutheránus közösség (*Petrikirche*) prédikátoraként, majd az iskola igazgatójaként (*Petrischule*) dolgozott.⁵⁷³ *Erdbeschreibung*jának első részében pedig már az oroszországi földrajzról is írt, később pedig szentpétervári missziója kezdetén rögtön felkérést kapott a munka átdolgozására.⁵⁷⁴ A *Vorbereitung* a göttingeni évek során tartott előadások tananyagává vált. A geográfia és történelem kapcsolata is tehát ebben a kontextusban nyert értelmet. A szakirodalom ezen a ponton úgy fogalmaz, mintha Büsching referenciája a történetírással korlátozódott volna.⁵⁷⁵ A szerző a mű előszavában a következőket írta:

„Egykoron az országok neveiről, fekvéséről és sajátosságairól, valamint a legnevezetesebb helyekről való soványka ismeretek önmagukban is elegendőnek bizonyultak: manapság azonban nemhogy elfelejtődne az ilyen tudás, mintsem magától válnak ismerté az államok nevezetesebb javai, lakóinak száma, szorgalma a manufaktúrákban, iparban, kereskedelemben, a szép tudományokban és művészetekben, bevételeik, hadi erejük, államművészetiük, illetve ezen felül ami még alkotmányaikban előnyösnek mutatkozik. Ennek révén tudomásunkra jut az a gazdagság és áldás, amelyet Isten a Földre, és az ember

---

megfogalmazását az *Oskold und Dir eine Russische Geschichte kritisch beschrieben* (1773) c. mű képezte, ahol az orosz nyelvtudás hiánya, a forráskritika mellőzése, valamint tévesnek ítélt történetírói hozzáállás képezte a fő támadási felületet. A két szerző közötti polémiát feldolgozta Pantenius 1985, 560–567. Ld. még Hoffmann 2000, 169–172, 177–179. Schlözer oroszországi útjáról és történetírói tevékenységéről ld. Poór 1978, 34–46. Büsching történeti nézőpontja jól jellemezhető az *Eintleitung zur allgemeinen Weltgeschichte* 1769-ben megjelent két vaskos kötetével. A mű Adam Wilhelm Franzen (1718–1766) hallei történészprofesszor 1765-ös *Allgemeine Geschichte der Welt und Natur, der Völker, der Staaten, der Kirchen, der Wissenschaften und Künste* újraközlése volt. Az első kötet több mint ezer oldalban a történetírás módszeréről, hasznáról, típusairól, kronológiájáról érkezett. A második kötet ezt kiegészítve egy hasonló terjedelmű, átfogó természetrajzi (*Naturgeschichte*) munka volt. A kiadás üzletpolitikai hátteréhez ld. Büsching 1769, [i–viii.]

⁵⁷² Büsching 1784, [iv–vi.] Vö. Büsching 1754, 33–128.

⁵⁷³ Erről az időszakról ld. Hoffmann 2000, 67–94.

⁵⁷⁴ A megrendelő az ismert szentpétervári költő és drámaíró Alexander Petrovics Sumarokov (1717–1777) volt. A felkérés körülményeihez ld. Hoffmann 2000, 63. A dániai királyi tudós társasági Michaelis által szervezett arabiai expedíciójához ld. Bond 2016, 64–75.

⁵⁷⁵ Pantenius 1997, 107; Hoffmann 2000, 149–153, 169.

munkájára fordított; beláthatóvá válik az állam állapota és képessége, és az olyan ismeret amely nem csupán saját hasznának, hanem a történelem és a világ dolgainak megítéléséhez is szükséges. Hogy azonban mindez helyesen menjen végbe, szükséges és elengedhetetlen hogy valaki már előzetesen a természetes dolgok, művészeti alkotások, alkotmányok és intézmények állapotáról és jelentőségéről elengedő és bőséges rálátással rendelkezzen; de vajon előre tudható így, hogy miben áll az állam legfontosabb nevezetessége? és hogy mit kell kiváltképp figyelni az állam alapos vizsgálata során? Ezen előzetes ismeretek nélkül, legyen akár a földrajz és az úgynevezett statisztika tanára, vagy annak hallgatója, kellőképp nem boldogulhat.”⁵⁷⁶

A szerző az idézetben egy általános természettudományos megközelítésről beszélt, amely minden világi és emberi tudás alapját képezte. Az állam viszonylatában így tehát egy olyan előtanulmányt posztulált, amely a későbbi történeti, államtani vizsgálódásokat is meghatározta. A szakirodalom interpretációja mindemellett még egy részleten átsiklik, amikor az *Erdbeschreibung*ot kategórikusan a történelem előtanulmányaként láttatja. Mint azt fentebb jeleztem, Büsching műve a göttingeni tanári időszakhoz kötődött, referenciája ezért feltehetően az achenwalli statisztika avagy történeti államtan lehetett. Ezzel a párhuzammal azonban a kutatás mindezidáig kevesett foglalkozott. Az achenwalli meghatározás még nem tett éles különbséget az államtörténet és a statisztika között. Büsching koncepciója így tehát nem mondott ellent se a történeti, se a statisztikai felfogásnak. Az ezek alapjául szolgáló természeti tudományt azonban még a *Frühaufklärung* szerzőinél látott optimista keretben képzelte el. Az egyetlen különbség a metafizikai és az empirikus-természettani megközelítés között az volt, hogy a büschingi felfogás már egy „reáltudományos” koncepcióba ágyazódott. A szerző tehát saját nézőpontjából joggal állíthatta, hogy valamennyi államtudományos és történeti tanulmány eredőjével, az általa propagált földrajz foglalkozik.

---

⁵⁷⁶ „Vor Zeiten ließ man es mehrentheils bey einer magern Kenntniß der Namen, Lage und Sonderbarkeiten der Länder, und vornehmsten Oerter in denselben, bewenden: heutiges Tages versäümet man zwar diese Kenntniß nicht, man machet sich aber auch die vornehmsten natürlichen Güter eines Staats, die Anzahl seiner Einwohner, ihren Fleiß in Manufacturen, Fabriken, Handlung, schönen Künsten und Wissenschaften, seine Einkünfte, Kriegesmacht, Regierungsart, und was sonst noch zur vortheilhaften Einsicht in seine Verfassung gehöret, bekannt. Man erfähret dadurch den Reichthum und Segen, welchen Gott in den Erdboden, und auf die Arbeit der Menschen, geleeget hat; man siehet den Zustand und Vermögen eines Staats ein, und brauchet solche Erkenntniß sowohl zu seinem Nutzen, als zur Beurtheilung der Geschichte und Welthändel. Wenn aber dieses alles recht glücklich von statten gehen soll, so ist nützlich und nöthig, daß man vorher von der Beschaffenheit und Erheblichkeit vieler natürlichen Dinge, Werke der Kunst, Verfassungen und Einrichtungen, eine deutliche, hinlängliche und fruchtbare Einsicht habe; und daß mand vorläufig wisse, worinn die wichtigsten Merkwürdigkeiten eines Staats bestehen? und worauf man also bey der genauern Untersuchung einzelner Staaten vornehmlich sehen müsse? Ohne diese vorläufige Erkenntniß, kann weder der Lehrer der Erdbeschreibung und sogenannten Statistik, noch der Zuhörer desselben, recht fortkommen.” Büsching 1784, [i–iii.]

Büschinget – ebben legalábbis – még kortársai sem tudták megcáfolni. Mint azt Michael Pantenius cikke kiemelte, ez a koncepció a tájat és az országot tekintette önálló entitásnak, ezzel pedig lemondott arról, hogy választ adjon a statisztika és geográfia tudásterületei közötti feszültségre.⁵⁷⁷ Ez a kérdés legkorábban a 18. század utolsó harmadában, a statisztika leértékelődésének időszakában vetődött fel. Harm Klueing az achenwalli megközelítéssel való párhuzamra építve érvelt a „büschingi statisztika” kutatástörténeti jelentősége mellett. Klueing szerint, habár a kortárs vélekedések gyakran szembeállították a achenwalli törekvésekkel a szerző munkásságát, a valóságban nem volt éles választóvonal a két megközelítés között. Büsching gyakran összehasonlítóként jellemzett módszere nem monografikus módon tárgyalta az állam nevezetességeit, ezzel pedig nagyobb hangsúlyt fektetett a számadatok, valamint az anyagi, gazdasági aktorok rendszerezésére.⁵⁷⁸ A földrajztudós és a statisztikus szembeállításának egyik lehetséges forrása Schlözer *Theorie der Statistik*ja volt. Az egykori riválist a könyv összesen két helyen említette. Egyszer a statisztika és földrajz összekeverésénél, másodjára pedig mint egy teljesértékű statisztikai koncepció kidolgozóját.⁵⁷⁹

Az első esetben Schlözer egy a *Moniteur universel*ben 1801-ben megjelent cikkre hivatkozott (*Parallèle de la géographie avec la statistique*), amely a statisztikával szembeni előítéletek eloszlatása és a két megközelítés éles elválaszthatósága mellett érvelt. Az idézett részben az alapvető különbségeket hangsúlyozva a szerző megállapította, hogy a statisztika egy precízebb, alaposabb tudomány, amely nagyobb körültekintéssel tárgyalja az egyes államok morális állapotát, mint a felületes topográfiai leírások. Mindemellett pedig nem vetélytársa a földrajznak, hanem testvére (*Schwester*).⁵⁸⁰ A cikkben a büschingi oeuvre-rel való szembenállás tehát csak ürügy volt arra, hogy Schlözer állást foglaljon a statisztika védelmében. A földrajztudós 1754-ben megjelent munkája tehát már egy meghaladott álláspontot képviselt, miközben a valódi tét a statisztika legitimitásának megerősítése volt.⁵⁸¹

---

⁵⁷⁷ Vö. Pantenius 1997, 107–108. Hoffmann habár elismerte, hogy az achenwalli statisztika ellentétes intenciót követett, mint Büsching tudománya, abból indult ki, hogy a statisztika a korban még egy kialakulófélben lévő tudomány volt, amelynek problémái nagyrészt megegyeztek a földrajzéval. Hoffmann 2000, 180–185.

⁵⁷⁸ Klueing 1986, 67–70.

⁵⁷⁹ A szerző autobiográfiájából származó részlet egy másik elemét mutatja meg ennek az ellentmondásos megítélésnek. A bejegyzés Büsching 1761-es távozását tárgyalja: „Mit patriotischem Schmerz denke ich an den unersetzlichen Verlust, den die Wissenschaften dadurch erlitten haben. B[üsching] bleibt immer einer der wichtigen Männer des Jahrhunderts; auch hat er sich noch nach seinem Abzuge von hier ausgezeichnete Verdienste als Geograph erworben. Aber er würde [...] noch unsterblicher geworden sein, [...] wenn er geblieben wäre.” Idézi Hoffmann 2000, 64.

⁵⁸⁰ Vö. Schlözer 1804, 22–24.

⁵⁸¹ Schlözer ugyanakkor nem leplezte pikírt véleményét, amikor azt hangsúlyozta, hogy a földrajz nagy reformátorának nevezett Büsching mindezt öt évvel Achenwall fellépése után publikálta. És csupán azért fogadta el mindenki tőle, mivel abban az időben még kevés statisztikai adat állt rendelkezésre. Vö. Schlözer 1804, 25.

A másik textusban Schlözer ettől eltérő módon pozitívan értékelt az 1758-ban megjelent *Vorbereitungot*. A szöveget más felfogásokkal együtt tárgyalta és a statisztikairás legitim megközelítéseként jellemezte, amelynek alapötletét kiválónak (*vortrefflich*) találta. Az egyetlen dolog amin sajnálkozott, az volt, hogy Büsching a későbbiekben nem talált olyan valódi követőre, aki segítségére lett volna egy valódi világstatisztika (*Weltstatistik*) alapjainak lefektetésében.⁵⁸²

A schlözeri értékelés a *Vorbereitungban* azt a potenciát értékelt, amely véleménye szerint a statisztikai tudás kiteljesítéséhez járulhatott volna hozzá. Ennek háttérét egy analitikus megközelítés képezte, amely a statisztikát nem az államügyek, hanem a elemzési kategóriák felől közelítette meg. Habár ez a perspektíva nem állt messze Büsching valódi intenciójától, szembetűnő volt, hogy a szerző az állam tömör definícióját követően az átfogó ország és regionális térképeket nevezte meg az államról való tudás elsődleges forrásának.⁵⁸³ Emellett a statisztika szót vagy annak használatban lévő rokonértelmű variánsait a főszöveg és a hozzá csatolt regiszter egyetlen egyszer sem említette. A szöveg tárgyát valóban az egyes államrészek (*Staatsverfassung*) képezték, a *Staatenkunde* korabeli *terminus technicusait* (*Staatsmerkwürdigkeiten*, *Staatsbesonderheiten*, *Staatsveränderungen*) azonban – leszámítva a *Staatskraft*, *Staatskräfte* kifejezés alkalmi használatát – megint csak negligálta a szerző. Büsching törekvése tehát egy oktatási segédanyag elkészítésére irányult, amellyel új alapot kívánt adni valamennyi államtudományos ismeret számára. A terv így pedig nem elméleti, hanem pragmatikus kifejtést feltételezett. Ebből kifolyólag az *Erdbeschreibungban* látott kozmográfiai koncepció is kikerült a könyvből. Az egyetlen közeledést a Schlözer által érzékelt probléma felé mindössze az állami tematika integrálása jelentette. Ez ugyanakkor azért sem okozott különösebb gondot a szerző számára, mivel az államot – a német természetjogi hagyományból fakadóan – a polgári társaság (*bürgerliche Gesellschaft*) szinonímájaként kezelte.⁵⁸⁴ Büsching ezzel tehát csak látszólag lépett közelebb a korabeli statisztikához, koncepciója végig megmaradt a kései kozmográfia által kijelölt diszciplináris keretek között.

3. 2. Johann Christoph Gatterer és a világstatisztika

Schlözer a „továblépésen” egy a dolgok egyetemes kapcsolódását (*nexus rerum universalis*) vizsgáló tudományt értett. Ezt nála a *Weltgeschichte / Weltstatistik* koncepciója fejezte ki,

---

⁵⁸² Schlözer 1804, 88.

⁵⁸³ Büsching 1784, 4–5.

⁵⁸⁴ Az állam definíciójához ld. Büsching 1784, 1–4.

amely nem csak a *historia universalis* általános felfogásától, hanem a geográfiai-kozmoográfiai tárgyalásmódtól is megkülönböztette magát.⁵⁸⁵ Az akadémiai statisztika és a geográfia határainak kölcsönös megállapítása idővel mind a két fél érdekévé vált. A frontok lassú megmerevedését jól szimbolizálta Büschingnek Gatterer *Abriß der Geographie* c. művéről írt recenziója, ahol a könyv egyetlen hiányosságaként a két tudásterület elhatárolását emelte ki.⁵⁸⁶ Azzal, hogy a földrajz az egyedi leírás helyett a földfelszín átfogó megragadására törekedett, módszertani szempontból mintát is kínált a statisztikai leírás számára. Az empirikus megalapozottság következtében az egyedüli alternatívát a történetírás jelentette. A történetírásban éppen ebben az időszakban zajlottak viták a hagyományos (bibliai) kronológiára és geográfiára épülő *historia universalis* megújításáról. Ennek során a történeti érdeklődés eltolódott a királyok történeteiről az emberiség szekularizált históriája felé.⁵⁸⁷ Az államleírás szűk kereteinek univerzális és térbeli – Martin Gierl szerint „térbeli és civilizációs”⁵⁸⁸ – kiterjesztése mindemellett lehetőséget nyújtott azon népek integrálására is, amelyek az európai értelemben még nem bírtak önálló államisággal. Az államleírás újragondolásához elsőként a földrajzi keretek átértelmezésére volt szükség, amelyhez teoretikusan a geográfia kínalta a legmegfelelőbb mintát, és amely a gyakorlatban egy bonyolult, a *Staatenkunde* és az *Erdbeschreibung* (valamint a korban éledező *Völkerkunde*) összeegyeztetését tett szükségessé. Ennek összefoglalását és kidolgozását Göttingenben Johann Christoph Gatterer kísérelte meg.⁵⁸⁹

A *Theorie der Statistik* az 1773-ban megjelent *Ideal einer allgemeinen Weltstatistik* c. művet és a diplomatikában járatos szerzőjét maliciózus kritikával illette. Schlözer ebben az esetben sem leplezte véleményét, miszerint a szerző nem ért a statisztikához. Azt a gattereri elképzelést, miszerint a világstatisztika úgy épülne fel az egyes speciális leírások sorozatából „mint a gyöngyök Phyllis nyakán”, egyenesen érthetetlennek minősítette.⁵⁹⁰ Martin Peters monográfiája kiemelte, hogy Gatterer – Schlözerrel szemben – inkább a teoretizálás, szisztematizálás irányát képviselte, a részletek érdekelték, kutatásaiban pedig visszafogottabb, akkurátusabb, politikailag pedig kevésbé elfogultnak mutatkozott.⁵⁹¹ A szerző geográfiában való érintettsége az 1760-as évekre vezethető vissza. A Johann David Köhler (1684–1755) halálával megüresedő történelem tanszékre 1759-ben érkezik Gatterer és Schlözer. A

---

⁵⁸⁵ Araújó 2012, 139–140.

⁵⁸⁶ Hoffmann 2000, 181.

⁵⁸⁷ Laudin 2008, 398–399, 403–418. A göttingeni kontextushoz ld. Araújó 2012.

⁵⁸⁸ Gierl 2012, 57.

⁵⁸⁹ A két szerző közötti rossz viszonyt az *Universalgeschichte* oktatása kapcsán kialakult nézetkülönbség, majd prioritásvita alapozta meg ld. Stagl 2002, 262–266; Peters 2003, 156–158.

⁵⁹⁰ Schlözer 1804, 87. Vö. Gatterer 1773, 43.

⁵⁹¹ Peters 2003, 156.

diplomatika és *historia universalis* tárgyat addig Büsching oktatta. Köhler utódjaként Gatterer vette át az egyetemes történelem oktatását és rögtön nekikezdett a már Büsching idejében is felvetődő új metodika kidolgozásához.⁵⁹² Ennek fontos eleme volt, hogy figyelme immáron nem siklott át az addigra tetemes mennyiségű utazási irodalmon.⁵⁹³ Erről az *Idealban* egy rövid – a későbbi koncepció szempontjából sokatmondó – megjegyzést tett: „A vad népeknek se államuk, így tehát statisztikájuk sincsen: de saját történelemmel sem bírnak. Mindaz ami tudható róluk, egyrészt nem a statisztikából, hanem a geográfiából, illetve nem a nagy történetekből, csupán az utazási leírásokból derül ki. Ezek a tárgyak azon kevesek közé tartoznak, amelyekből valami megtudható ezekről az ismeretlen népekről.”⁵⁹⁴

A kutatás megállapítása szerint Gatterer geográfiai érdeklődése mögött nem egy statisztikai tervezet, hanem a *historia universalis* megújításának programja húzódott. A korabeli göttingeni történeti diskurzus (Schlözer, Meiners, Eichhorn, Bouterwek, Spittler, Heeren) ekkor – egyfajta köhleri örökségként – a *historia universalist* részben még mint államtörténetet (*historia juris universi*) tárgyalta. Az eszmei célkitűzés ebből következően az államtörténeti hagyomány egyetemes kiterjesztését írta elő (*Weltstaatsgeschichte*).⁵⁹⁵ Gatterer ebben a kontextusban kereste tehát a geográfia és a statisztika helyét. A többi szerzőtől eltérően a megoldást azonban nem a történetírásnak való alárendelésben, hanem az univerzális tudás taxonómikus (horizontális és vertikális) felosztásában találta meg.

Gatterer göttingeni tartózkodásától kezdve foglalkozott geográfiával. Ugyan az 1759/1760 téli szemeszterben még Cellarius *historia naturalis*át használta segédanyagként, 1767-ban már a *Königliche historische Institut* által kiadott *Allgemeine historische Bibliothek* c. folyóirat második kötetében recenzálta Büsching műveit.⁵⁹⁶ Míg Büsching Gatterer geográfiai témájú műveiről nagy lelkesedéssel és empátiával írt saját *Wöchentliche Nachricht*jében, addig Gattererről ugyanez nem volt elmondható.⁵⁹⁷ Büsching műveiről az a vélemény alakult ki benne, hogy számos olyan dolgot tartalmaznak, amelyek nem a szűken értett geográfiához, hanem az útleírásokhoz vagy a történetíráshoz tartoznak. Ezt az eljárást a

---

⁵⁹² Büschingnek a *historia universalist*tól való elfordulása mögött a geográfiai módszertan megújítása állt. A tárgy új megközelítésének kidolgozását ezért is engedte át Gatterernek. Araújó 2012, 65.

⁵⁹³ Araújó 2012, 64.

⁵⁹⁴ „Wilde Völker haben keinen Staat, also auch keine Statistik: sie haben nicht einmal eine eigene Historie. Was man von ihnen weiß, macht einen Theil, nicht der Statistik, sondern der Geographie, nicht der großen Geschichte, sondern nur der Reisegeschichte aus. In eben diese Fächer gehört auch das wenige, das man etwa von den unbekanntem Völkern weiß oder erfährt.” Gatterer 1773, 16.

⁵⁹⁵ Araújó 2012, 181–204, kül. 181–183.

⁵⁹⁶ Gatterer mind az intézmény, mind a lap alapításában és működtetésében részt vett. Vö. Araújó 2012, 71.

⁵⁹⁷ Büsching minden jel szerint geográfiai koncepciójának továbbgondolásaként fogta fel Gatterer törekvését. Ezt erősítette meg, hogy a *Vorbereitung*ra vonatkozó megállapításokat a gattereri *Weltstatistik* eszmei előkészítéseként értelmezte. Vö. Hoffmann 2000, 181.

történelemkönyvek geográfia javára történő kifosztásaként értékelte.⁵⁹⁸ A büschingi módszerrel való szembenézés a szakirodalom megállapítása értelmében előkészítését képezte Gatterer későbbi geográfiai alapú *Weltgeschichte* koncepciójának.⁵⁹⁹ A világstatisztika konceptuális keretét közvetlenül nem a történelem, hanem a földrajzi tér alapozta meg. Pontosabban, a szerző mellett érvelt, hogy egy ilyen világstatisztika kritériuma és metodikája több módon is megközelíthető.

A történetírással való analógia az *Ideal einer allgemeinen Weltstatistik*ban is előkerült. A szerző már rögtön az első mondatban arra hívta fel a figyelmet, hogy a világstatisztika annyiban különbözik a speciális leírástól, mint a világtörténelem a „speciális történettől”.⁶⁰⁰ A mű ez utáni része a geográfia kombinálhatóságával foglalkozott. Gatterer későbbi álláspontja felől az *Ideal* két szempontból is fontosnak tűnik. Egyrészt felvezetését szolgálta a geográfiai leírás szintetikus megközelítésének. Ezzel a geográfia a rendszerezés általános mintájává vált. Másodsorban, de ehhez szorosan kapcsolóva történeti perspektívába helyezte az államleírás – Gatterer szerint – akkor már kétszáz éve létező műfaját.⁶⁰¹

Az elsőnél a szerző kiindulópontja a statisztika szűk fogalma volt, amely a *Land und Leute*, illetve a kormányzat (kormányformák és kormányzati ügyek) kettőségén alapult. A hangsúly az előbbire került. Ahogy azt Gierl is kiemelte, Gatterer az ország és nép egységét a természet (és kultúra) által közvetített rend következményének fogta fel.⁶⁰² Mint írja: „Az állam statisztikájában egymás mellé állítva a földet és népet, pillantás nyílik arra, mit tesz a természet, mit tesz az ember, mi az, amit a kettő egyesüttesen idáig elért, és mi az amire erejük okos és arányos összekapcsolása révén képesek.”⁶⁰³ Az ember ebben a konstellációban a természet ura, aki maga dönt saját sorsáról, illetve arról, hogy miként használja fel a természet adományait. Gatterer szerint ennek biztos mutatója a megnövekedett szükségletek, ami mögött az emberrel kapcsolatos antropológiai előfeltevések álltak. Ugyanis „minél több szükséglete ismert egy népnek, annál felvilágosultabb: minél többre vágyik az egyén, annál többet ismer, következésképp annál felvilágosultabb!”⁶⁰⁴ Az ember aktivitása kiemeli őt a természet rendjéből és annak „három birodalma” fölé emeli. A *Land und Leute* fogalomparából

---

⁵⁹⁸ Vö. Araújó 2012, 72.

⁵⁹⁹ A Gatterer-féle *Weltgeschichte*-programot részletesen elemezte Gierl 2012, 6–43.

⁶⁰⁰ Vö. Gatterer 1773, 3.

⁶⁰¹ A szerző külön tárgyalta a Conring előtti itáliai és francia, a Conring-korabeli német, és a legújabb angolszász szerzőket. Vö. Gatterer 1773, 51–70, 70–97, 97–115.

⁶⁰² Gierl 2002, 175.

⁶⁰³ „Stell man Land und Leute in der Statistik eines Staats neben einander, so kan man auf einen Blick übersehen, was die Natur thut, und was die Menschen thun, was jedes von beyden in der Vereinigung bisher gethan hat, und was sie beyde durch kluge und proportionirliche Verbindung ihrer Kräfte thun können.” Gatterer 1773, 26.

⁶⁰⁴ „Je mehr Bedürfnisse ein Volk kennt, desto aufgeklärter ist es: je mehr einer zu begehren fähig ist, desto mehr kennt er, desto aufgeklärter ist er.” Gatterer 1773, 27.

az utóbbi tag tehát nem pusztán egy hagyományos deskriptív kategória volt, hanem természetjogi, antropológiai minőség is, amely egy összehasonlító perspektívát feltételezett. Mint írja: „*Jó értelemben az ember egy igazi telhetetlen, avagy a wolffi filozófia nemes kifejezésével: mindig a nagyobb tökéletességre törekszik. Ennek révén pedig nem csupán az egyes embernek, hanem teljes népeknek segít visszanyerni a jogos uralmat a Föld felett.*”⁶⁰⁵ Gatterernél az emberi törekvések aggregátuma fogja a világstatisztika tárgyát képezni. Ebben a kontextusban azonban a *Land* sem egy átalakításra váró környezet, sokkal inkább dinamikus *Natur*, amely a maga adottságai – az időjárás, az éghajlati változások, elemei csapások, a természetes határok és a belső működése (*innere Kommunikation*) – révén kihat az emberi teljesítőképességre.⁶⁰⁶

Gatterer ezzel az antropológiai-természetjogi magyarázattal további érvet szolgáltatott amellet, hogy koncepcióját miért ne az állam – államtörténeti hagyományból fakadó – alapkategóriájára építse. A természet és az ember, avagy az ország és a nép elválasztása ebből a perspektívából ugyanis nem csak mesterségesnek tűnt, de további ellentmondásokhoz vezetett volna. Az állam kategóriája ugyanis csak az európai kontinensen tűnt egzakt módon meghatározhatónak, azon kívül egyre nehezebb volt ugyanazokat a szerveződési formákat megtalálni. A szintetizálási szándék mellett a szerző így ugyan számításba vette mint elemzési kategóriát, azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy az államiságnak kontinensenként eltérő hagyományai alakultak ki. Míg véleménye szerint a korabeli Európában tizenkilenc vagy húsz nevezetes államot lehetett felsorolni, addig a nála ötször nagyobb Ázsiában mindössze négyet-ötöt. Afrikában egyet, a hétszer akkora Amerikában pedig egyetlenegy sem.⁶⁰⁷

A szerző ezen a ponton további felosztást vezetett be a világstatisztikai leírás tipológiájába. A hagyományos állambleírást a korban a statisztikai irodalom a különös, sajátos, speciális (*besondere, eigene, speziel*) jelzőkkel illette, amely mindig csak egy-egy ország elemzését tárgyalta. Vele szemben a statisztika modellszerű megközelítését bevezető jelleggel oktatták és az általános vagy elméleti (*allgemeine, theoretische*) elnevezéseket használták rá. Gatterer összehasonlító perspektívája is ezt vette alapul, az akadémiai tárgytól eltérően azonban reflektált arra a problémára, hogy az adott leírás általánosítható-e (*Individualstatistik*), avagy csak az adott ország és nép körülményeit veszi figyelembe (*Specialstatistik*). Ennek tétjét a később Schlözer által is kritizált kijelentés képezte. Gatterer

---

⁶⁰⁵ „Der Mensch ist der wahre Nimmersatt in gutem Verstande, oder mit edlern Ausdrücken der wolfischen Philosophie: er strebt stets nach gröserer Vollkommenheit. Hiezu hilft nun sowol den einzelnen Menschen als ganzen Völkern ihr angeerbtes Recht auf die Herrschaft der Erde.” Gatterer 1773, 27.

⁶⁰⁶ Vö. Gatterer 1773, 27–33.

⁶⁰⁷ Gatterer 1773, 16–20.

szerint ugyanis a világstatisztikának az egyes individuális leírások sorozatából kellett felépülnie. Az ilyen leírásnak mindig az államot konstituáló *Land und Leute*, valamint a kormányzás részét képező kormányzati formákat és ügyeket kellett számbavennie. Az első kategória alatt az állam nagyságát meghatározó népességi és területi adatokat, a természeti, politikai és közigazgatási határokat, valamint a gazdasági adottságot és termelést meghatározó természeti (nyersanyagok, víz stb.), emberi (állattenyésztés, manufaktúrák, művészetek stb.) tényezőket értette. A második kategóriába a kormányzati formához az alapvető törvények, a főhatalom résztvevői, címek, rangok, illetve az udvari igazgatás és a lovagi rendek tartoztak. Míg a kormányzat kompetenciáját alkotó ügyek (*Regierungsgeschäfte*) a *Polizeynak* megfelelően további hét részre tagolódott. Úgy mint titkos államügyek, vallásügy, tudós- és iskolaügy, manufaktúrák és kereskedelem, igazságügy, pénzügy, hadügy.⁶⁰⁸

Az individuális leírással szemben további elvárás volt, hogy filozófikus és pragmatikus maradjon. A szerző a statisztika közönséges (*gemeine oder unpragmatische*) megfogalmazásával szemben ezen azt értette, hogy a leírás mind a jelen, mind a múlt állapotát tekintetbe veszi, és a kettő kontrasztjából következtet az állam változásaira (*Staatsveränderungen*).⁶⁰⁹ Az alkalmazandó módszer egy történeti és analitikus tárgyalásmódot helyezett kilátásba. Az első esetében a statisztikai leírás vagy a jelenből, vagy a múltból, illetve arra visszatekintve közelíti meg az állam történetét. A másodikonál pedig szemelőtt tartva a történeti kontinuitást részletről-részletre mutatja be ugyanazt. Az így kapott leírás, akár csak a schlözeri definícióban, legfeljebb kivonata lehetett egy teljesebb államtörténetnek.⁶¹⁰ A szerző a világstatisztika rendszerezésénél hasonló gondolatmenetet követett. A legegyszerűbb felosztás szerinte is, ha ezeket az (individuális) leírásokat egymás mellé helyezzük. Ezt azonban tehetjük még a geográfiai (égtájak vagy kontinensek szerinti) vagy valamilyen szisztematikus – nagyobb (az országok nagysága, fekvése, néptömeg, vallás, nyelv, kormányforma, a felvilágosultság és hatalom mértéke, az európai hatalmi egyensúly) illetve tömörebb – elrendezést követve.⁶¹¹

Mindezek után Gatterer a világstatisztika hasznáról meglepő visszafogottsággal nyilatkozott: „*Ennyi minden tehát az egyedi- és világstatisztikai leírás tervéről. De vajon melyik a legjobb az eddig felsorolt tervezetek közül? Hitvallásom minden statisztikai, politikai, történeti, geográfiai stb. terv közül Pope-éval egyezik meg. Amit az angol költő a kormányformákról ítél, ugyanazt mondom én is a tervezetekről; ellenben nem szeretném*

---

⁶⁰⁸ Gatterer 1773, 36–40.

⁶⁰⁹ Gatterer 1773, 41–42.

⁶¹⁰ Gatterer 1773, 42–43.

⁶¹¹ Gatterer 1773, 43–48.

használni a bolond [fool] szót, amit a nemes brittel a költő hév mondatott ki; Vitatkozzanak csak az eszetlenek a kormányformáról: Amit a legjobban vezetnek az is a legjobb.”⁶¹² A szerző ezzel a statisztikai diskurzus korabeli dilemmájára igyekezett választ adni. A jó statisztika ugyanis nem segít jobbra tenni a kormányzást, ha az alapjaiban téves, ellenben segíthet összefüggéseiben láttatni és megértetni azokat a folyamatokat, amelyek egy vagy több országon belül zajlanak.⁶¹³ Gatterernél a földrajz ebben az értelemben tehát a statisztikai tudás kibővítését is szolgálta. Ennek a két későbbi mű: az *Abriß der Geographie* (1775) és a *Kurzer Begriff der Geographie* (1789) első kötete sem mondott ellent.

A két kiadvány annyiban megismételte a korábbi megközelítést, hogy a geográfiai teret és diszciplináris tudást általános rendezőelvűvé tette a világról szerezhető ismereteknek. Gatterer ezt a gyakorlatban úgy tudta érvényesíteni, hogy az *Idealban* látott elvet követve négy részterületre osztotta a földrajzot, amelyhez egy-egy diszciplínát és azok segéddiszciplínáit is hozzárendelte. Az *Abrißban* alkalmazott rendszerezés a korabeli földrajzi, történeti, statisztikai és antropológiai megközelítések összeegyeztetését kísérte meg. A földrajzi előadásokat tartalmazó kötet fejezeteit a szerző a *Gränzkunde* (*Horismographia*), a *Länderkunde* (*Chorographia*), a *Staatenkunde* (*Poleographia oder geographica Politice*) és a *Menschen- und Völkerkunde* (*Anthropographia und Ethnographia*) tudásterületeiről nevezte el.⁶¹⁴ Ezt a programot az 1789-ben megjelent mű első kötetete nem folytatta. Itt az *Idealban* látott világstatisztikai felosztás tért vissza immáron frissebb adatokkal. Ezt a szerző a forradalmi események következtében a későbbi kiadásokban folyamatosan frissítette.⁶¹⁵ A mű fejezetei az általános geográfiai, fogalmi bevezetést követően kontinensenként tárgyalták az egyes országokat, népeket. A hagyományos politikai földrajz logikájához hasonlóan az első helyen mindig a földrajzi jellegzetességek bemutatása állt, csak aztán következtek a politikai felosztások, majd pedig az egyes népek leírásai. A kötet nagy részét kitevő Európa fejezet a dél-balkáni és krími provinciákkal együtt több mint tizenkilenc nép- és országleírást tartalmazott. Az ázsiai rész ellenben csak négyet (az Oszmán Birodalom ázsiai fele, Oroszország, Kína és India). A második kötet anyagát képező

---

⁶¹² „So viel von dem Plan einer Individual- und einer Weltstatistik. Welcher ist nun der beste unter allen bisher beschriebenen Planen? Mein Glaubensbekenntnis von allen Planen, den statistischen, historischen, geographischen, politischen c. steht beym Pope. Was der englische Dichter von Regierungsformen urtheilt, urtheile ich von Planen; nur möchte ich das Wort *fools* nicht gebrauchen, das dem guten Britten im poetischen Eifer entfahren ist. For forms of Government let fools contest: Whate’er is best administred, is best.” Gatterer 1773, 48. Az *An Essay on Man* harmadik levelének végén található idézet korabeli magyar fordításaihoz ld. Bessenyei 1991, 302, 400; Bolyai 1819, 48; Héczei 1829, 62.

⁶¹³ Gatterer 1773, 48–49.

⁶¹⁴ Gatterer 1775, viii–xxxvi, 1–5.

⁶¹⁵ Erre a különbségre a szerző fel is hívta a figyelmet ld. Gatterer 1789, v–vi.

Afrikánál vegyes ismertetés volt látható a rövidebb vagy hosszabb államisággal bíró királyságokról, „köztársaságokról”, népcsoportokról és földrajzi-politikai egységet képviselő területekről. A kötet Amerika északi felét részben mint az egykori kolóniákból felépülő szabadállamot írta le, földrajzi értelemben azonban még *terra incognita*ként jellemezte. Az utolsó fejezet pedig már Ausztráliáról szólt.⁶¹⁶

3. 3. Összefoglalás

Martin Gierl hangsúlyozta, hogy az *Abriß der Geographie* úgy vált az 1790-es évek meghatározó munkájává, hogy a szerző eközben a földrajz hagyományos, természetudományos-empirikus önállóságát hangsúlyozta.⁶¹⁷ Gierl ezzel Gatterert (akárcsak Hoffmann Büschinget) a régi törekvések betetőzőjeként láttatta, és egy olyan politikai-geográfiai iskola első hirdetőjeként ábrázolta, amelyhez akkor még senki sem tartozott.

Ahogy arra a fejezet igyekezett felhívni a figyelmet, a földrajz kiteljesedése – akárcsak maga a statisztika 18. századi kialakulása – nem egy lineáris folyamat, hanem a 18. század második felében bekövetkező tudományos szemléletváltás következménye volt. A versenyhelyezet abból fakadt, hogy az államtudományok jelentőségének növekedésével a két megközelítés egyszerre igyekezett inkorporálni a hasznosnak ítélt tudásterületeket. Ebben a versenyben, habár a szakirodalom a mai napig a göttingeni statisztika dominanciáját emeli ki, valójában a földrajz sem volt sikertelen. Amit jól mutatott az is, hogy a két tudásterület vetélkedése még a 19. században is folytatódott.

Ez a versengés ugyanakkor nem várt következményekkel járt az államiság németországi tradíciójának 18. századi újragondolására. Ezek közül a legfontosabb, hogy a földrajz globális (kozmoográfiai) és lokális (topográfiai) perspektívája révén képes volt mind a régi *historia universalis*, mind a szűk állami perspektívában gondolkodó *Staatenkunde* révén felhalmazott információt és adatot saját céljaira felhasználni. Mindezzel együtt pedig alkalmasnak mutatkozott arra is, hogy az államtudományok által kidolgozott szofisztikált, nem egyszer zavaros fogalomrendszert a – statisztika szűk fogalmával megegyező – *Land und Leute* alapproblémájára redukálja. A *Staat*, amely a 18. század második felének német természetjogi irodalmában egyre inkább az általános civilizálódás „felső plafonját” jelentette, a geográfiában már csak a világ fejlettebb részére jellemző partikuláris sajátosságként tűnt fel.

A *Staat* ebben az összehasonlító (fejlődéstörténeti) kontextusban mégis rugalmas kategóriaként működött. Ezt alátámasztotta az is, hogy az államiság megragadására a

⁶¹⁶ Vö. Gatterer 1789, xxii–lxxxviii.

⁶¹⁷ Gierl 2012, 58; Hoffmann 2002, 150.

statisztikának kifinomultabb eszközei álltak rendelkezésre, miközben a földrajz egy tágabb topográfiai keretben gondolkodott. A két megközelítés fúziója a kompilatórikus műfaji hagyományokkal bíró kelet-közép-európai kultúrákban azért is lehetett különösen gyümölcsöző, mivel így számos olyan információ és megközelítés (pl. nemzeti karakter, nyelvi tipológiák) került egymás mellé, amelyeket az akadémiai tudományosság rendre próbált elválasztani egymástól.

Végül a következő fejezetben a magyarországi recepció mikro kontextusai kerülnek előtérbe. A kérdésfeltevés pedig arra irányul, hogy a geográfiai-statisztikai kulturtranszfer végül milyen módon biztosította a statisztika és államtudományok magyarországi beáramlását. Mi az, ami megjelent ebben a közegben? Illetőleg az új diszciplináris, metodológiai ajánlatok miként pozícionáltak újra a 18. századi magyarországi államiság hagyományát?

4. Fejezet

ÁLLAMLEÍRÁS ÁLLAM NÉLKÜL

„Szándékomban állt Magyarország történetét megírni, amelyet statisztikának is neveznek, de rá kellett ébrednem, hogy akaratom ellenére más jött ki a kezeim alól. A munka folyamatában vettem észre, milyen sok minden hiányzik még, minthogy az erre a területre irányuló és kellően megformált publikációk száma csekély.”⁶¹⁸

Az elmúlt évtizedek statisztikatörténeti kutatását az erős perspektívikus tárgyalásmód jellemezte. A 20. század elejétől kezdődő érdeklődés több szerző felfedezéséhez is hozzájárult. A kutatás a tudásterület megjelenését Bél Mátyás (Matej Bel, Matthias Belius) (1684–1749) és Martin Schwartner munkássága közé helyezte. A korai és az érett statisztika időszakai közé eső szerzők megítélését (Tomka Szászky János, Korabinszky János Mátyás, Karl Gottlieb Windisch stb.), valamint a statisztikai vizsgálódás komplexitását tekintve azonban már egy sokkal bizonytalanabb és szelektív kép rajzolódott ki. Ennek legfőbb oka, hogy a 20. századi vizsgálat leginkább a modern diszciplináris szempontok visszavetítésével igyekezte kialakítani a maga (előtörténeti) olvasatát az időszak tudományos törekvéseiről. Ebből fakadóan az egyes nevekről párhuzamosan ma már történettudományi, földrajztörténeti és statisztikatörténeti interpretáció is rendelkezésre áll.⁶¹⁹ Alábbi fejezet ennek tudatában arra tesz kísérletet, hogy a hazai szakirodalomban eddig érvényesülő perspektívikus nézőponton túllépve ábrázolja az államleírás (korai változatában még inkább országleírás) magyarországi megjelenésére jellemző legfontosabb dinamikákat. Ennek során a kiindulópont egybecseng az előző fejezet konklúziójával, miszerint az államleírás és a statisztika egzakt megragadása – részben a puha és képlékeny diszciplináris kategóriák következtében, részben pedig a formálódó statisztikai nézőpont és a topográfiai leírás közelsége miatt – olykor még a kortárs szerzők számára is kihívást jelentett.

Ahogy arra a fejezet mottójának választott Pray György-idézet is utalt, az államleírás műfaji megítélése nem csak ezen két tudásterület művelői számára, hanem még a 18–19.

---

⁶¹⁸ „Historiam Hungariae, quam Statisticam vocant, parabam scribere, cum mihi vel invito alia sub manu exiit. Observari in ipso operis decursu, quam multa nobis, in hac actorum publicorum paucitate, ad hanc rite formandam, adhuc desint.” Pray 1801, *Ad lectorem*.

⁶¹⁹ Bél geográfusi, statisztikusi portréjához ld. Fodor 2006, 26–27; Márki 1905, 20–28. A történeti interpretációhoz ld. Haan 1879, 3–75, kül. 3–6; Szabados 2006, 172–183; Tóth 2015, 157–167.

század fordulójának történetírásában sem tűnt mindig egyértelműnek. A *Historia Regum Hungariae, cum notitiis praevis ad cognoscendum veterem regni statum* első kötetének előszavában található „beismerés” eleve kritikátörténeti háttérrel került be a Pray György (1723–1801) munkásságát lényegében csak a tágabb összefüggésekben tárgyaló magyarországi historiográfiai hagyományba.⁶²⁰ Az élesszemű tudós „naív vallomására” (*naives Geständnis*) elsőként Schwartner *Statistik des Königreichs Ungern* c. művének második kiadása hívta fel a figyelmet. Innen pedig Márki Hugó tanulmánya révén öröklődött tovább.⁶²¹ Márki részben még a kommemorációt szolgáló szövege nagy hatással volt a 20. századi kutatásra és Schwartner felfedezésére. Nála Schwartner így nem csak apologetikus személyiségként, tudósként, hanem a statisztikai fejlődés ösztönzőjeként és késő 18. századi véleményformálóként is jelen volt.⁶²² Mint ahogy a schwartneri kritikai álláspontot sok helyen akceptáló Márki megjegyezte: „A Schwartner előtti egyéb statisztikusok rendszerint német írókat ültetnek át magyarba s iskolai használatra compilatókat készítenek. Egyesek statisztikát akarnak írni, de tényleg »más jön kezükből«”.⁶²³ Schwartner egyébként magabiztos kritikai megjegyzéseire építve Márki így sok helyütt csak megismételte az amúgy kizárólagos fogalmazást.⁶²⁴ Pray Györgyöt követően így célkeresztbe került még a szervita Szaitz Leó (1746–1792) és az ex-jezsuita Horváth Mihály (1728–1810) is. A kritika tárgya pedig az volt, hogy munkáik még túlságosan a múltra fektették a hangsúlyt. Míg Szaitzot csupán „mulattató időtöltésnek” minősítette, addig Horváthnak a földrajzot, történelmet, történeti hagyományokat, közjogi adatokat, elavult intézményrendszereket rendszertelenül tárgyaló műve szerinte arról árulkodott, hogy a szerző nem volt tisztában a statisztika akkori fogalmával.⁶²⁵ Végül még kitért a morva származású, piarista Honorius Novotny (1739–1802)

---

⁶²⁰ Pray könyve később a gimnáziumok és az akadémiák bölcsésztagozatai számára kötelező tananyaggá vált. Lajtai 2013, 192. A historiográfiai helyéhez ld. Hóman 2003, 355–357; Lischerong 1937; Gunst 2000, 157–162; Erős 2015, 71–74. A Pray György és Katona István kritikai történetírásának részletesebb ismertetését ld. Szabados 2006, 184–221.

⁶²¹ Schwartner 1809, 5–6; Márki 1905, 29.

⁶²² Márki 1905, 7–9. Ld. még Láng 1913, 67–89; Lukacsics 1914, 48–64; Kovacsics 1958, 98–124; Horváth 1966, 37–75; Horváth 1968, 4–8; Horváth 1957, 6–8, 10. Az állítás abban az értelemben is igaz, hogy a Márki által felvázolt fejlődési narratíva elemei visszaköszönnek a későbbi kutatásban. Vö. Láng 1913, 26–40; Horváth 1966, 13–23.

⁶²³ Márki 1905, 28.

⁶²⁴ A Márki által átvett kritikai megjegyzések forrása nem az 1809-es második, hanem az 1798-as első kiadás volt. Ebben a műben a szerző a göttingeni statisztika kritikus szemszögét érvényesítette és lényegében a század második felének valamennyi szerzőjéről véleményt formált. Ez a hangnem azonban a második kiadásra elhalkult, illetve leszűkült és csak a lábjegyzetekben volt érzékelhető. Vö. Schwartner 1798, 27–33.

⁶²⁵ Márki 1905, 29.

két kötetére is, amelyek hasonlóan az előzőekhez a politikai-statisztikai tárgyalásmódban még túlhangsúlyozták a történelmi, földrajzi és közjogi tudásanyag szerepét.⁶²⁶

A schwartneri álláspont kimerevítésével Márki egy progresszivista, fejlődéstörténeti perspektívát helyezett kilátásba, amely a modern statisztika előzményét a göttingeni, schwartneri örökségben találta meg. Ezzel az állásponttal a későbbi történeti statisztikai kutatás is azonosult. Ennek során azonban elsíklott a figyelem többek között azon, hogy a schwartneri kritika elemeiben még egy másfajta koncepció mentén működött. Az 1798-as első kiadás bevezetőjében a szerző ugyanis Szaitz művét azért kritizálta, mert fő forrása még a 17. századi topográfiai előzményekre visszatekintő Hübner-féle *Staatslexikon* volt. Horváth Mihály könyvét – tankönyv funkciójából fakadóan is – elismerte, mint az első jelenkori Magyarország-statisztikát, habár arra is felhívta a figyelmet, hogy mintha a szerző a statisztikai nézőpontot összekeverte volna a régi magyar közjogéval.⁶²⁷ Schwartner kritikája mindemellett élesebb hangnemet ütött meg az egykori „jezsuita tudományosság” funkcionáriusaival szemben. Következésképpen véleményébe belejátszhatott még a 18. század végére egyre inkább visszaszoruló felekezeti ellentét.⁶²⁸ A háttérben feltehetően a régi protestáns arisztotelizmus és a német államléíró irodalom szempontrendszerei is éreztették hatásukat.⁶²⁹

A szövegben ennél azonban fontosabb volt, hogy a bíráló egyértelműen reflektált a magyar államiság eltérő felfogására. Vagyis a szerző tisztában volt azzal, hogy a katolikus vitapartnerek művei a német statisztikáétól eltérő tudományos előfeltevésekre épültek. Ez a Schwartner szemében réginek tetsző történeti-közjogi hagyomány lehetett az oka Pray esetében annak, hogy a szerző már maga sem statisztikaként értékelte saját művét. Ennek a nyilvános felismerésnek a hangsúlyozása azért is fontos, mert a 18. századi magyarországi államiság kapcsán a politikatörténeti kutatás leginkább az alkotmányos és nemzeti fejlődés narratíváira épülő történeti-közjogi tárgyalásmódot szokott vizsgálni. A közjogi értekezésekkel szemben a statisztika és topográfia műfajai azonban inkább az államformákra,

---

⁶²⁶ Márki 1905, 30–31. Schwartner által kritizált művekhez ld. Szaitz 1791; Szaitz 1793; Horváth 1790; Horváth 1802; Novotny 1798; Novotny 1800. Horváth tankönyvének előzményéhez ld. az *Introductio ad Historiam Hungariae critico-politicam* c. művet. Horváth 1770.

⁶²⁷ „sonst hat sich der Verfasser weder über den Begriff der Statistik überhaupt, noch über die Absicht und den Plan seines Werk's hinlänglich erklärt: aber deßwegen sehe ich auch den Zusammenhang des Ganzen nicht recht ein, und begreife nicht wie z. B. zwey ganze Kapitel *De Regibus iunioribus*, und *De Ducibus Hungariae* aus dem alten ungrischen Staatsrecht in die neueste Statistik übergegangen sind?” Schwartner 1798, 32.

⁶²⁸ Erről a szerző személyes tapasztalattal is bírt. Mint ahogy az egykori életrajzíró feltárta, Schwartner tudósi ambícióinak és a Pesti Egyetemen való előretartásának bizonyíthatóan evangélikus hite vetett gátat. Vö. Lukcsics 1914, 65–66, 72–76.

⁶²⁹ A protestáns tudományosságnak ezt a koncepciózus olvasatát csak megerősíteni látszik a tény, hogy Schwartner a szintén evangélikus Bél és Korabinszky műveiről igazi statisztikakaként beszélt. Schwartner 1798, 17–20. A protestáns arisztotelianizmus fogalmához ld. Dreitzel 1970; Ottmann 2008, 218–231.

valamint a strukturális és tartalmi kérdésekre reflektáltak.⁶³⁰ A 18. század utolsó harmada azaz időszak, amikor az államleíró irodalom egyre inkább részévé vált a magyarországi politikai gondolkodásnak. Schwartner megjegyzése éppen emiatt úgy is értelmezhető, mint amikor a szerző ösztönösen rátapintott az új típusú államiság és a történeti-közjogi megfogalmazás inkompenzurabilitására. Jelen interpretáció ezzel a sarkos kijelentéssel szemben amellet érvel, hogy érdemes a schwartneri észrevételeket nem többnek, mint az államleíró irodalom 18. századi beáramlásának egyik epizódjaként látni. Ez azért is gyümölcsöző lehet a magyarországi példa esetében, mert az derülhet ki belőle, hogy az adminisztratív államot jelölő *Staat / status*, az állam fizikai-politikai kereteit leíró *Land und Leute / comitatus et populus*, valamint a közjogi kereteket érintő *Reich / regnum* fogalmak konfrontálódása, összeegyeztetése már jóval a recepció érett szakaszának tartott késő 18. századi periódust megelőzően kezdetét vette.

Az államiság három típusa közül a *Staat* – ebből a perspektívából nézve – nem a göttingeni statisztikával, hanem a Habsburg állami, közigazgatási és oktatási reformmal került be végérvényesen a politikai gondolkodásba. Az adminisztratív állam (*Staat*) első erőpróbáit az 1781–1783-as józsefi közigazgatási reform, a kerületi rendszer 1785 és 1790 közötti működése, valamint az 1784–1787-es népességösszeírás képezték.⁶³¹ Az ország fizikai állapotát, határait és lakosságát tárgyaló történeti-földrajzi és topográfiai érdeklődés ehhez képest már a Pozsareváci békével (1718. július 21.) megszűnő török hadszíntért megelőzően, legkésőbb a Rákóczi-felkelés (1703–1711) időszakában vette kezdetét.⁶³² A középkori előzményekre visszatekintő történeti-közjogi államiságról Kontler László és Trencsényi Balázs megállapította, hogy alapját a 17. század derekára kialakulnak tekinthető közjogi-korporatív struktúra képezte, amely a király és a rendek kompromisszumát tekintette a politikai gondolkodás keretének, és amely a 19. századra az ősi alkotmányosság eszmei percepciójában (politikai nyelvén) teljesedett ki.⁶³³ Ez a közjogi struktúra legitimációját az ősi jogokon és szokásokon túl az államiságot legitimáló történeti-politikai mítoszokban, a 18. századtól egyre inkább az államiságot szimbolizáló történeti elbeszélésekben találta meg.

---

⁶³⁰ Például ld. Adam František Kollár (1718–1783) *De originibus et usu perpetuo potestatis legislativae circa sacra apostolicorum regum Ungariae libellus singularis* (1764). Az előszóhoz külf. Kollár 1764, 3–10.

⁶³¹ II. József közigazgatási reformjának monografikus feldolgozásához ld. Szántay 2005. Az erdélyi összeírásához ld. Miskolczy 2013.

⁶³² Ezt a periodizációt Reisz T. Csaba térképész-történeti kutatásai is visszaigazolták. Vö. Reisz 2002, 33–37.

⁶³³ Kontler–Trencsényi 2007, 179–180. Az ősi alkotmányosság politikai nyelvéhez ld. Pocock 1957. A középkor- és kora újkor magyar fejlődést elemezte Zászkaliczky 2015, 14–23. A reformkori továbbgyűrűzéséhez ld. Miru 2015, 9–114. A közhatalom rendi dualizmusa felől összefoglalta Szijártó 2016, 12–25. R. Várkonyi Ágnes tanulmányában egészen Székfi Gyuláig vezette vissza azt a törekvést, hogy az „államiság” fogalmát kivezesse a szűknek ítélt politikai- és államtörténeti tárgyalásmódból. Vö. R. Várkonyi 2001, 125.

Az újabb historiográfiai kutatások egyértelműen jelezték, hogy a politikai széttagoztság időszakában az országfogalomhoz (*regnum*) kötődő államvízió folyamatosan kiszélesedett (Szent Korona eszme, Szent István-kultusz). Az új elemek pedig a felekezeti ellentétek 17. századi kiéleződése során a protestáns és katolikus narratívákban egészen a 18. század végéig jelen voltak.⁶³⁴ A 18. századi kutatás ezzel együtt nagyobb hangsúlyt fektetett a közjogi kontinuitás intézményi, politikai alapját adó országgyűlések és vármegyegyűlések társadalom- és politikatörténeti vizsgálatára. Egyben nyugtázta azt is, hogy ez a korporatív keret (és államfelfogás) még a 18. század végi viharos események időszakában is inkább az abszolút kormányzással szembeni kontroll és stabilitás alapjaként szolgált.⁶³⁵ Mindebből előzetesen két tézis szűrhető le az államleírás műfaji elsajátításával kapcsolatban. Egyrészt, hogy az eltérő megközelítések nem csak akadályozták, hanem adott esetben ösztönözték is az államleíró irodalom domesztikációját. Másrészt, mindezek mellett az államiság és az államleírás kölcsönhatása a kortársak számára nem kizárólag történeti-közjogi problémaként volt értelmezhető. Erre jó példát szolgáltatnak a német tudományosság közvetítette statisztikai és topográfiai irányzatok, amelyek recepciója a korban három szinten érvényesült.

Az első szintet az intézményesülést előkészítő diszciplinárizálódási szinterek kialakulása, a tanrendekbe való bevezetés, valamint a tankönyv formájú megjelenés lassú folyamata alapozta meg. Az oktatáspolitikai törekvések által támogatott praktikus tudományossággal összefüggésben emellett létezett egy módszertani szintér is, amely a kortárs tendenciák tükrében az új tudásterület határait és metodológiájára kérdezett rá. Az akadémiai világhoz, illetve a tudóskörökön belüli eszmecseréhez kapcsolódva még létezett egy harmadik, fogalmi-nominális, avagy definíciós szint is. Ez utóbbi – mint az látható lesz – gyakran a popularizációs csatornákon keresztül is képviseltette magát. Jellemző, hogy több műfaj (kalendárium, folyóiratok, újságlevelek stb.) kötődött hozzá, ilyen módon pedig alkalmasnak bizonyult arra, hogy az intézményesülés mediális és infrastrukturális színtereit megelőzve tűnjön fel a keleti-európai diskurzusban.

Ezt a folyamatot a fejezet három különálló részben tárgyalja és azzal az előzetes hipotézissel él, hogy az adaptáció egészen a 18. század végéig jól jellemezhető az „államleírás állam nélkül” paradoxonnal. Ezzel nem a folyamat ellentmondásos vagy csonka jellegét szeretném hangsúlyozni, sokkal inkább arra a kontextusfüggő kulturális sajátosságra hívnám

---

⁶³⁴ Teszelszky 2009; Tóth 2016. A magyarországi államiságot a 19. századi nemzeti fejlődés felől pozícionálta Lajtai 2013, 445–502. A hagyományos közjogi-politikai tárgyalásmód összefoglalásához ld. Beöthy I, 187–345; Beöthy II, 109–334.

⁶³⁵ Szijártó 2010; Szijártó 2016, 276–292. Újabban ld. a Korall, 2017. 18. évf. 70. számát (Diétai követek, országgyűlési képviselők). A klérus oldaláról ld. Forgó 2017. A Habsburg államképződés felől Bahlcke 2013.

fel a figyelmet, amely már a kezdetektől a földrajzi-topográfiai leíráshoz, nem pedig az elméleti *Politikához* kötötte a *notitia* műfaját. A fejezet első része ezt a történeti kontinuumot a Karlócai béke (1699. január 26.) időszakában megjelent első szövegektől egészen Decsy Sámuel 1790-es évekbeli színrelépéséig tekinti át. Ennek során arra hívja fel a figyelmet, hogy a német kontextusra jellemző differenciálódás a magyar recepciós folyamatban is éreztette hatását. A német statisztikai kulturtranszfer egészen a 18. század végéig azonban így sem tudta megváltoztatni a magyarországi állam- és országleírások geográfiai-topográfiai irányultságát. A második szakasz ezzel összefüggésben az államleírás politikai népszerűségére és a hozzáadott érték problémájára kérdez rá. Az államfogalom lassú változása, a göttingeni óraszámok megnövekedése, de még Schlözer népszerűsége is legfeljebb mint részmagyarázat vehető számításba, ha az államleírás 18. század végi népszerűsége a kérdés. A zárószakasz a statisztikai diskurzus újabb (göttingeni) iskolájának megjelenését és az adminisztratív állam tudományos igazolásának esélyeit fogja elemezni a 18–19. század forduló időszakában. Végül egy rövid kitekintéssel él a 19. századi folyamatokban zászlót bontó honismereti irányzat kialakulására. A filozófiai-tudományos fejlődés makró és a statisztika kialakulásának mezoszintű problémáit követően alábbi szakasz tehát a recepció mikroszintű, lokális kontextusai iránt érdeklődik, és arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogy ezek a szövegek – a praktikus használat oldaláról nézve – miként gazdagították a 18. század végi politikai-tudományos vitákat.

1. Államiság a 18. század magyarországi államleíró irodalmában

Az államfogalom 18. századi rétegzettségéről reprezentatív képet nyújt az 1830-as évek magyar nyelvű szótár- és lexikonirodalma.⁶³⁶ A főleg az 1826 és 1843 között megjelenő magángyűjtésekre épülő filozófiai-, tiszti-, mű- és törvényszótárakban a 18. századi hatások még élénken jelen voltak. Az államot jelölő *status* ekkortól fogva egyre kiterjedtebb jelzős értelmezéssel kezdett bírni, ennek azonban még nem volt része a század második harmadában kialakuló modern (elvont vagy absztrakt) államértelmezés.⁶³⁷ Az Eötvös József *Uralkodó eszméiből* is jól ismert *álladalom*, *állodalom* kifejezés főleg a *statistica* szócikk alatt tűnt fel, itt azonban még valós *állapotot*, *mibenléte*lt jelölt.⁶³⁸ Ehhez képest több, az államot és az államiságot átfogó vagy részeiben tárgyaló archaizmus is helyet kapott ezekben a

⁶³⁶ A fogalomtörténeti megközelítéshez ld. Conze–Koselleck–Haverkate–Klippel–Boldt 1990, 7–74.

⁶³⁷ A modern állam kialakulásához Gill 2003, 1–32. A állam-egyház viszony 19. századi átalakulásához ld. Toews 2011, 603–648.

⁶³⁸ A hivatkozások alapján a kifejezés már Puky Károly 1830-as törvényszótárában is benne volt. Puky 1830, 207. Vö. még Puky 1831, 188; *Phil.mű.* 1834, 185; *Törv.mű.* 1843, 394. Az eötvösi politikai gondolkodás német államtudományos gyökereihez ld. Gángó 2006, 153–191.

szógyűjteményekben. Általános, hogy az ismertetések még a hétköznapi jelentésmezőt is bevonták (*állás, állapot*) az értelmezésbe, és csak ezt követően tárgyalták a konkrétabb politikai-közjogi jelentést. A magyarázatok három vagy négy fogalomhasználatot, jelentést adtak meg, úgymint *állapot, kar, mibenléte*, illetve *állapot, kar, rend, ország*.⁶³⁹ Leszámítva az első általános értelmet jól látszik, hogy ezek a szócikkek az államfogalom alatt még a latin *status et ordines* és *regnum* kifejezéseket tárgyalták, amelyekhez a legtöbb szószedet külön magyarázatot fűzött.⁶⁴⁰ A magyar politikai, közjogi hagyományok felől mindez persze nem volt meglepő. Mint ahogy azt Szijártó István kutatásai megerősítették, az országgyűléseken résztvevő nemesség participációja a hatalommegosztás régi kialakult struktúráját vette alapul, ennek politikai erőforrását pedig a vármegyei nemesség központi kormányzattól való anyagi függetlensége biztosította.⁶⁴¹ A vármegyei és országos politika fontosabb jogi szókészletének és kifejezésrendszerének így értelemszerűen a törvény és tiszti szótárakban is meg kellett jelennie. A Habsburg Monarchia tágabb kormányzatpolitikai keretei, valamint az állami adminisztráció és a kormányzati tevékenység hívószavai így látszólag kiszorultak az államfogalom régi jelentéséből. Helyette olyan kifejezésekben öltöttek testet, mint az *administratio*, a *Polizey* jelentésével átítatódott *politia*, illetőleg a birodalmi kormányzatot és az általános (abszolút) uralmat kifejező *imperium*.⁶⁴² Ez a fogalomhasználat, ha nem is arányosan, de valamelyest jól mutatta a bécsi központi kormányzat és a magyarországi szervek közötti dualizmust. Az állam szűk fogalmán a magyar közjog továbbra is a politikai hatalmat konstituáló országalkotó részeket (karok és rendek, koronás fő stb.) értette, így minden más az állam tágabb értelmezési mezejébe csúszott át.

Az államiság rétegzett fogalomkészlete a 18. század során alakult ki. Politikai, eszmei kontextusát pedig az ország török uralom alóli felszabadulásának és a harcok lezárulásának időszaka (1687–1723) formálta, amely a Rákóczi-felkeléssel rögtön az államiság alternatív megfogalmazását is felkínálta. A szatmári békével helyreálló rendi alkotmány és viszonylagos

---

⁶³⁹ A hármas felosztás érvényesült Pauly Károly tisztszótárában és Verseyhy Ferenc *Lexicon Technicorum Terminorum*ában. Pauly 1827, 159; Verseyhy 1826, 427. Míg a négy jelentés általánossá válása volt megfigyelhető Puky Károly-féle törvénytudományi szótárban, valamint a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott filozófiai és törvénytudományi műszótárakban. Puky 1831, 188; *Phil.mű.* 1834, 185; *Törv.mű.* 1843, 394.

⁶⁴⁰ A karok és rendekhez ld. Pauly 1827, 139; Puky 1831, 188; *Törv.mű.* 1843, 394. Az országhoz (*Reich*) ld. *Törv.mű.* 1843, 356; Verseyhy 1826, 389. A filozófiai műszótár csak az állatok és a természet világa jelentéseket ismertette. Vö. *Phil.mű.* 1834, 167.

⁶⁴¹ Szijártó 2010, 361–366.

⁶⁴² Az *administratio*hoz ld. Pauly 1827, 7; *Phil.mű.* 1834, 5; Puky 1831, 12; *Törv.mű.* 1843, 12–13; Verseyhy 1826, 11–12. Az *imperium*hoz ld. Pauly 1827, 70; *Phil.mű.* 1834, 86; Puky 1831, 102; *Törv.mű.* 1843, 179; Verseyhy 1826, 227. A *politia*hoz ld. Pauly 1827, 108; *Phil.mű.* 1834, 148; Puky 1831, 155; *Törv.mű.* 1843, 299; Verseyhy 1826, 349. A fogalom szemantikájához ld. Knemeyer 1978, 875–897.

vallási tolerancia ellenére az állam közjogi státusza továbbra is forró talaj maradt.⁶⁴³ Egy ilyen közegben az államleíró irodalom meghonosítását számos akadály nehezítette. Az egyetlen gyakorlati esélyt a meghonosításra a politikai érdekek kiszolgálása, ezzel pedig a központi kormányzat támogatásának megszerzése, a politikai ellenzéki képviselet vármegyei hivatalok irányába pedig egy patrióta érvkészlettel dolgozó tudományos perspektíva érvényesítése jelenthette. Mint az ismeretes, Bél Mátyás és munkatársainak vállalkozása ennek a kritériumrendszernek több szempontból is megfelelt. Ugyan a Magyar Királyság átfogó leírása csak részlegesen valósult meg, Bélnek – evangélikus hite ellenére – sikerült megszereznie III. (VI.) Károly (1711–1740) támogatását. Ez a támogatás lényegében a *Kaiser und König* haláláig és az osztrák örökösödési háború kitöréséig biztosította a tizenegy vármegyeleírás öt kötetének megjelenését.⁶⁴⁴ Ezt a munkát a számos pártfogó, valamint a katolikus egyház részéről is kimutatható segítségnyújtás ellenére a vármegyék többsége nem támogatta, a kötetek megjelenését jóváhagyásuk megvonásával, késleltetésével akadályozta. A Bél által összegyűjtött és szintetizált anyag a szállítás során ért balesetet leszámítva azonban nem veszett kárba. A tanítványok és az egykori munkatársak révén egészen a 18. század végéig hatással volt a magyarországi államleíró irodalomra.

1. 1. Bél Mátyás és a történeti topográfia

Bél leírásait a legutóbbi időkig a statisztikatörténeti, történettudományi és történeti földrajzi kutatás eltérő irányokból közelítette meg. Míg az előbbieket Bélt némi anakronizmussal a 18. század második felében kialakuló német *Staatenkunde* művelőjének titulálták, addig az utóbbi a geográfia tudomány korai nem geográfus képviselőjét látta benne.⁶⁴⁵ Az ellentmondásos megítélés alapját az adta, hogy a kutatásban a mai napig nem vált reflektált kérdéssé a *Politika*-gyökerű államleírás (*notitia rerumpublicarum*), a német *Staatenkunde* és a kozmográfiai előzményekre visszatekintő történeti-topográfia közötti különbség.⁶⁴⁶ Ahogy

⁶⁴³ Összefoglalta: Kalmár 2012; R. Várkonyi 2012.

⁶⁴⁴ Tóth 2007, 13.

⁶⁴⁵ Láng 1913, 36–39; Hóman 2003, 348–351; Kovacsics 1958, 90–97; Horváth 1966, 14–16; Gunst 2000, 148–150; Fodor 2006, 26; Lajtai 2013, 105. A kutatásban később kanonizálódó felvetéssel szemben Márki Hugó korai szövege már felhívta a figyelmet arra, hogy Bél leírásában a szándék ellenére nem érvényesült a statisztika korabeli szempontrendszere. Vö. Márki 1905, 26–27.

⁶⁴⁶ A Márki szövegében már jelenlévő leíró- / kutatóstatisztikai elválasztás a tudásterület 19. századi nemzeti tudományos fejlődésével számot vető fogalmi differenciálódás visszavetítésének folytatásaként értelmezhető, amely a leíró államtudomány és a matematikai módszerekre épülő népesedéstan összeegyeztetését kísérelte meg. Vö. Márki 1905, 108–122; Láng 1913, 41–58; Horváth 1963, 13–46. A hasonló szemléletet képviselő marxista megalapozású ún. „történeti statisztikai” kutatás módszertanához ld. Kovacsics 1957, 5–50. A hasonló fogalmi félreértéshez ld. a Dávid Zoltán és T. Polónyi Nóra *Az első magyar nyelvű leíró statisztika* c. kiadványát, amely a Bél Mátyás-féle vállalkozásban részt vállaló (győri) Kovács János esztergomi érsekségről készített topográfiáját adta közre. Kovács részvételéhez és műhöz ld. Kovács 1980, 8–19, 23–91; TörökZs 2003, 162–163.

arra Tóth Gergely felhívta a figyelmet, Bél tudományos koncepciója minden bizonnyal sokat köszönhetett a hallei peregrináció időszakában (1704–1707) látott – és feltehetően eltanult – államleíró műfajnak, ez azonban nem érvényesülhetett maradéktalanul a későbbi tervezeteiben.⁶⁴⁷ Bél ezeket 1718-ban (*Notitia Hungariae Antiquae, Mediae, Novae in libros tres divisa*) és 1723-ban is (*Hungariae antiquae et novae Prodromus*) átdolgozta, kiegészítette, egészen addig amíg kialakult a végleges *Notitia Hungariae novae historico-geographia* szerkezete.⁶⁴⁸ Ezen időszak során a korabeli államleírás programját adó politikai, történeti és geográfiai szempontrendszer érvényesítése és az állam változásainak érzékeltetése folyamatosan beszűkült, végül pedig címében is leegyszerűsödött a történeti-földrajzi ábrázolásra. Ez persze nem jelentette azt, hogy Bél a speciális avagy egyes leírásokban negligálta volna a politikai leírás szempontjait (vármegyei szervek, tisztségviselők stb.), azonban tény, hogy a *Notitia Hungariae novae*-ből végérvényesen eltűnt az 1718-as verziónak még szerves részét alkotó országos (*generalis*) politikai ábrázolás tervezete.⁶⁴⁹ Ezzel szemben differenciálódott a magyar állam korai történetét képező őstörténeti időszak, akárcsak a *Notitia novae* általános „természetrizmi könyve”.⁶⁵⁰

Az általános politikai leírás feladása és Bél alkalmazkodási stratégiája a feszült légkör és a sorozatos nehézségek ismeretében nem meglepő. Vállalkozását így inkább a kényszerű kompromisszum kísérte. A speciális részt adó harmincnégy kéziratban maradt vármegyeleírás kötetek mind az adminisztráció (az adatszolgáltatás elmaradása, a kért oklevelek, információ visszatartása) következtében akadtak el. Bélnek emellett udvari utasításra tilos volt a vallás kérdéseit tárgyalnia.⁶⁵¹ Ahogy arra Bél történeti koncepciója kapcsán Tóth felhívta a figyelmet, ez a kompromisszum más téren nagyfokú kompatibilitást is jelentett. Bél a pozsonyi evangélikus egyház tagjaként (korlátozottan) hozzáférhetett a jezsuita történetírók forrásgyűjteményeihez, ezek számos eleme pedig tervezetein is átütött.⁶⁵² A Bél-

---

⁶⁴⁷ Tóth disszertációjában Bél gondolkodásának lehetséges előképét kutatva még a *Notitia novae* és Johann Andreas Bosius *Introductio generalis in Notitiam rerumpublicarum orbis universi* (1676) c. műve közötti szerkezeti hasonlóságra hívta fel a figyelmet. Tóth 2007, 31–35. Későbbi tanulmányában revideálva álláspontját az önálló fogalomalkotásra, az egyéb országleíró munkákkal, valamint az utazási, apodemikus irodalommal (*ars apodemica*) való párhuzamot emelte ki. Tóth 2015, 161.

⁶⁴⁸ Tóth 2007, 41–53. Bél vállalkozásának modern kritikai kiadásához és fordításához ld. Bél 2001; Bél 2011; Bél 2012; Bél 2014; Bél 2016; Bél 2017.

⁶⁴⁹ Tóth szerint ezt Bél először egy különálló politikai, genealógiai-címertani könyvvel akarta pótolni, végül egyes részeit (kormánysszervek, országgyűlés) Pozsony város leírásába illesztette be. Tóth 2007, 44–45. Ld. Árva vármegye példáján (*Membrum Posterius Politicum de Incolis, Magistratibus, et Illustribus Familiis, Comitatus Arvensis*) Bél 2011, 67–78.

⁶⁵⁰ Tóth 2007, 45.

⁶⁵¹ Tóth 2007, 146–149.

⁶⁵² A *Collectio scriptorum Hungaricorum* és a *Scriptores rerum Hungaricarum* kapcsán ld. Tóth 2011, 179–180; Tóth 2013, 611–616. Gróf Eszterházy Imre (1664–1776) hercegprímás az érseki levéltárat nyitotta meg a tudós

féle történeti-topográfiai anyag intellektuális keretét a politikai helyzet bizonytalansága egy másik módon is meghatározta. Az ország földrajzi, politikai határai és közigazgatási státusza a visszahódított területeken ugyanis nem állt automatikusan helyre. Az erről való pontos információ közreadása azonban még az állam, illetve egyéb köz- és magánérdekeket egyaránt sértett. Ennek töréscsüszjét a *Notitia novae* ugyancsak nem megvalósult Erdély-leírása példázta, ahol a szerző kényszerűsügből még néha a középkori állapotokat megjelenítü terminológiát használta.⁶⁵³

Bél munkájának kontextusát szokás még a szerző polihisztóri tevékenysüége felül is megközelíteni, ezzel együtt azonban az újabb kutatási eredmények sem vezettek eddig olyan megállapításra, amelyek hitelesen cáfolták volna a *Notitia Hungariae novae* és a korszakban meginduló topográfiai érdeklüdes kapcsolatát. Ennek reálpolitikai feltételei értelemszerűen az ország török uralom alüli felszabadulásával teremtüdték meg.⁶⁵⁴ A tudományos érdeklüdes és a lokális kontextusok találkozásü emellett a nyugat-európai tudüstársadalom felmerülü igényeit is orvolni kívánta. Bél feltárt levelezésébül kiderült, hogy a magyarországi tudományosság helyzetéről kialakuló hiányos ismereteket külföldön ebben az idüben egyre több sztereotíp megállapítás kezdte pótolni. Bél átfogó koncepciója tehát részben erre a kihívásra is választ kívánta adni, amikor versengve az ország állapotát tárgyaló egyéb szerzőkkel saját elképzeléseinek formába öntéséhez látott.⁶⁵⁵

A történeti topográfiát a kutatás hagyományosán Philipp Clüver *Introductio in Universam Geographiam, tam veterem, quam novam* (1624–1629) posztumusz munkájáig vezetü vissza, amely véglegesen lezárja a Sebastian Münster-féle kozmográfiai-chorográfiai idüszakot.⁶⁵⁶ A szerző korábbi írásai, mint a *Germaniae antiqua* (1616), a *Siciliae antiqua duo libri* (1619) vagy a *Sardinia et Corsica antiqua* (1619) erdményei ebbe a késübbi könyvbe is bekerültek. A múltértelmezés itt azonban még a geográfia keretein belül maradt, ami azt jelentette, hogy Clüver az egyes leírásoknál egy kontinuumban, de egymástól elválasztva tárgyalta a régi és az új földrajzot.⁶⁵⁷ Az első fejezetben felvezetett fogalmi problémák (hosszúság, hajózhatás, hónapok, a Föld felosztása stb.) arra utaltak, hogy geográfiájü a földgolyó átfogó (általános és speciális) leírását és fizikai megragadását célozta,

---

előtt. Bél további segítségére voltak még a pozsonyi ferencesek. Rajtuk kívül további katolikus egyházi támogatót nem tárt fel a kutatás. Tóth 2007, 105–106.

⁶⁵³ A Temesi Bánság, Szlavónia, illetve a határürvidekék újraszervezésének eseteihez ld. Tóth 2013, 143–163.

⁶⁵⁴ Reisz 2002, 37–38.

⁶⁵⁵ Bél töredékes, kiadott levelezéséhez ld. Bél 1993, 7–10.

⁶⁵⁶ Fodor 2006, 70.

⁶⁵⁷ Pannónia példájánál a szerző külön részletezte a tartomány múltját, és régi lakosságát, majd csak ezt követüen tért rá a Magyar Királyság idüszakára. Ld. Clüver 1629, 196–200.

a történeti tudásanyag bevonása ezek alapján nem lehetett szempont.⁶⁵⁸ Más volt a helyzet azonban a mű későbbi kiadásával, amelyek még a 17–18. század fordulóján is közkézen forogtak. Ezek közül az egyik legelterjedtebb a Johannes Buno kartográfus (1617–1697) tábláival kiegészített 1664-es változat volt, ahol az 1697-ben megjelent aktualizált kópia Johann Friedrich Heckel (1640–1715) és Johannes Reiske (1641–1701) révén további jegyzetekkel egészült ki. A kiadó által beillesztett ajánlásban pedig már szerepelt, hogy a geográfia haszna a történelemmel való kapcsolatból fakad.⁶⁵⁹ A mű kontextusa tehát alig fél évszázadon belül lényegesen átalakult és alkalmazkodott az újabb elvárásokhoz. Ez alapján feltételezhető, hogy a topográfiai leírás és a történelem összefonódása lényegében a szerző 1622-es halálának időszakában is már a tudományos realitás talaját képezte. Innentől a földrajzi, a politikai és a történeti leírás önmagában már nem bizonyult elegendőnek. Ezt bizonyította az evangélikus Martin Schödel (?–?, 1630 után) *Disquisitio historico-politica, de regno Hungariae* (1629) c. munkája is, amely a magyarországi őstörténeti vonatkozások mellett egy teljesebb leírás koncepcióját is tartalmazta.⁶⁶⁰ A három tudásterület összeillesztésének igénye a korabeli egységes enciklopédikus tudáskép karakteréből következett, amely a 17. század során egyre inkább elfogadott normává kezdett válni. A 17–18. század fordulóján született *historico-geographica* leírások így már a Magyar Királyságot is ebben a tudománytörténeti tradícióban igyekeztek ábrázolni. A kutatás ebből az időszakból több olyan törekvést is ismer, amelyek hozott anyagból, hasonló megközelítéssel próbálták meghatározni az ország politikai-földrajzi helyzetét.

A meginduló térképészeti felmérést, ezzel pedig az ország határainak hivatalos kijelölését udvari utasításra Luigi Fernando Marsigli hadmérnök (1658–1730) és Johann Christoph Müller (1673–1721) térképész végezte el.⁶⁶¹ A geográfiai diskurzus pedig már egy évtizeddel korábban, a Bécsi Egyetem tanári pozícióját is betöltő jezsuita tudós, (kis-hevesi) Hevenesi Gábor (1656–1715) I. Józsefnek ajánlott *Parvus Atlas Hungariae* (1689) c. művével kezdetét vette. Hevenesinek a geográfia, a topográfia és a térképészet elemeit felvonultató

---

⁶⁵⁸ Clüver 1629, 11–45.

⁶⁵⁹ Clüver 1697, *Dedicatio*.

⁶⁶⁰ Utóbbi tervezete (*Graphidem futurarum causarum et iconographiam effigierum*) a földrajzi részt Clüver nyomán írta volna le, az anyagot pedig a *causa materia* és a *causa forma* skolasztikus címkék alá rendezve ismertette. Schödel 1630, Q2–Y2. A tervezet létezésére korábban felhívta a figyelmet Tóth 2016, 58. A mű történeti vonatkozásait elemezte Uo., 57–64. A munka rövidített változatához ld. a *Respublica et Status regni Hungariae* (1634) c. művet, amely az Elsevier kiadó komparatív politikatudományi sorozatában (*Petites Républiques*) jelent meg. A műre felhívta a figyelmet és a neosztoikus politikai hagyomány oldaláról elemzte Teszelszky 2011, 97–105.

⁶⁶¹ Reisz 2002, 33–35. Marsigli később hat kötetben megjelent művéhez ld. *Danubius Pannonico-mysicus: observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis, perlustratus et in sex tomos digestus* (1726).

rövid demonstratív munkája nem tudományos célokat szolgált.⁶⁶² Az általános geográfiai, topográfiai módszerek ismertetése, az országrészek, vármegyék és egyházkerületek felsorolása után indexbe szedve adta közre a földrajzi hosszúságot és szélességet jelölő helységnévjegyzéket, illetve az ezeket szemléltető harmincnegyzet rajzolt vaktérképeket.⁶⁶³ Heveneszi művéhez hasonlóan a századforduló időszakában jelent meg Hidi Gergely (1674–1705) a magyarországi nevezetesebb városokat tárgyaló topográfiája (1701), amelyet később Timon Sámuel (1675–1736) 1702-ben, 1718-ban pedig Szerdahelyi Gábor (1660–1726) is kiadott.⁶⁶⁴ A korabeli jezsuita kiadványok közül kiemelkedett Michael Bonbardi (1683–1729) 1718-ban megjelent, majd 1750-ben újra kiadott *Topographia Magni Regni Hungariae c.* műve. A könyv már az ország valamennyi részéről és vármegyéjéről tartalmazott leírást.

Bonbardi az első kiadást III. (VI.) Károly császárnak ajánlotta. A mű a megközelítést tekintve a clüveri topográfia nyomvonalát követte, ahhoz képest viszont már egy egyértelműen történetibb tudásanyagot mozdított. A felosztás logikáját követve az első rövid szakasz az ország régi földrajzát tárgyalta, ezt követte az új Magyarország (*Hungaria Moderna*) vármegyéinek és fontosabb településeinek leírása.⁶⁶⁵ A mű ezentúl reflexió alá vonta még a középkori királyság országrészeit is (Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Bosznia, Szerbia, Bulgária, Kunország, Halics, Lodoméria, valamint Erdély). Tartalmi és terjedelmi értelemben is érzékelhető bővülést hozott a munka 1750-es második kiadása, amelyet a *Theresianum* természet-, polgár- és nemzetközi jogi tanára, Johann Baptist Piker (1750? előtt–1800? előtt)⁶⁶⁶ jelentetett meg átdolgozott formában. Az ifjú József koronahercegnek ajánlott topográfia előszavában Piker elismerte Bonbardi első kiadásának hiányosságait,⁶⁶⁷ így az igazgatási kerületek, vármegyék, városok tekintetében számos kiegészítés jelent meg a kötetben. Az ország régi topográfiáját tárgyaló rész is meghosszabbodott. Itt új elemként tűnt fel az antik pannóniai népek leírása, a hármasszarmazás, illetőleg a keresztény államalapítás narratívái.⁶⁶⁸ Piker átdolgozása emellett

---

⁶⁶² Heveneszi 1976, 4.

⁶⁶³ Heveneszi 1976, 5–14, 14–19, 19–50.

⁶⁶⁴ Az 1718-as Szerdahelyi-féle kiadás a következő városok ismertetését tartalmazta: Buda, Székesfehérvár, Veszprém, Kassa, Komárom, Körmöcbánya, Debrecen, Eperjes, Galgóc, Kőszeg, Győr, Lőcse, Kismarton, Nagybánya, Besztercebánya, Nyitra, Pozsony, Pécs, Sopron, Esztergom, Szokolca, Trencsény, Nagyszombat, Nagyvárád, a mellékletben Szent György, Csanád, Gyöngyös, Munkács, Óvár, Pest, Zsolna, Szakmár, Visegrád. Szerdahelyi 1718. Timon Sámuelnek 1734-ban jelent meg az önálló vármegyeleírása avagy új topográfiája. Az *Imago Novae Hungariae* első részét az *Imago Antiquae Hungariae* kötet foglalta össze. Szinnyei szerint a két kötetnek 1735-ben, 1754-ben és 1762-ben is voltak még kiadásai. Vö. Timon 1754. A műveket röviden ismertette Fodor 2006, 24.

⁶⁶⁵ Bonbardi 1718, 1–40, 41–187.

⁶⁶⁶ A biográfiai adatok megadása nélkül említi Meusel 1810, 428–429.

⁶⁶⁷ Bonbardi 1750, *Praefatio*.

⁶⁶⁸ Bonbardi 1750, 1–88.

metodológiai értelemben is reflektált a topográfiai leírás határait, amelyet az *ichnographia*, a *sciographia* és a *geographia* fogalmak bevonásával igyekezett rögzíteni.⁶⁶⁹ A történeti, topográfiai, illetve kerületi-igazgatási (politikai) anyag tekintetében aktualizált kiadvány nem sokban különbözött a piarista Bajtay Antal (1714–1775) – szintén a koronaherceg számára összeállított – történelmi és statisztikai tankönyveitől.

A didaktikus célt (a kormányzásra való felkészítést) szolgáló kéziratos munkák koncepciójukat tekintve szorosan összefüggtek egymással. Míg az *Arcana Hungariae Historia* öt kötete a magyarországi államiság történetét a hun-avar-magyar eredettől Mária Terézia uralkodásáig tekintette át,⁶⁷⁰ addig a *Statistica Regni Hungariae*ban a kor közjogi-politikai és kisebb részt topográfiai tudásanyaga (Magyarország és a hozzá tartozó tartományok, népessége, kormány és igazgatási formája, polgári állapota és igazgatása) jelent meg.⁶⁷¹ A tankönyv emellett a Mária Terézia idejére kialakult (1740–1780) egységes ország és birodalmi-monarchikus keretek összeegyeztetésének vázlatát is tartalmazta. Itt Bajtay érvelése arra épült, hogy az abszolutizmussal szemben (jog)történeti példákkal igazolja a középkori királyság autonómiájának fennállását. Ennek érdekében szerint idézte a Német-római Birodalom oszthatatlanságát és elidegeníthetlenségét kimondó 1566-os deklaráció szövegét. Mint írja, ez alapján: „*A Német Nemzet Szent Birodalmának tartománya semmilyen mértékben nem elajándékozható vagy megváltoztatható. Ennél fogva Magyarország autonómiája is egy és állandó, azaz egyetlen külföldi felségnek sem alárendelt.*”⁶⁷² Bajtay kéziratos művei monográfiája szerint 1754 és 1757 között készültek el, a tanítás pedig a koronaherceg elhúzódó betegsége miatt 1759-ben vette kezdetét.⁶⁷³

A század első felében született jezsuita kiadványok két szempontból is az ország- és államleírás megjelenésének fontos közegének tekinthetők. Egyrészt – ahogy arra Fodor Ferenc monográfiája felhívta a figyelmet – ez az irodalom a korabeli tudományosság felső, reprezentatív szintjét képviselte, amely dominanciáját részben az udvarhoz fűződő kapcsolatából eredeztette. Másrészt, a tudományosságnak ez a formája a friss felmérések

---

⁶⁶⁹ Bonbardi 1750, *Praefatio*.

⁶⁷⁰ Bajtay *Arcana*. Bajtay kéziratban maradt műveiből számos kivonat maradt fent. Jelen dolgozathoz a bécsi Österreichische Nationalbibliothek Handschriften und alte Drucken gyűjteményében őrzött teljes másolatokat használtam. A keltezését illetően egyedül a történeti munkával kapcsolatban van adat, amely M. Schäffer 1902-ből származó jegyzetei szerint egy 1758-as változatról készült 1800-ban. Ezúton köszönöm a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára munkatársainak, Koltai Andrásnak és Szekér Barnabásnak a kéziratok elhelyezésében nyújtott segítségét.

⁶⁷¹ Korábban felhívta rá a figyelmet Láng 1913, 40.

⁶⁷² „daß solche Landschaft den Heiligen Reich deutschen Nation in nichts verwandt oder zugethan seyn. Constant igitur Hungariae Autonomia una, etim perio alieno, haud abnoxia Majestas.” Bajtay *Statistica*, 17. A művet ismertette Miskolczy 1914, 116–119.

⁶⁷³ Bajtay udvari tanítói tevékenységéhez ld. Miskolczy 1914, 16–23.

hiányában ekkor még nagyban támaszkodott a középkori királyság történetéből hasznosíthatónak vélt adatokra, miközben egyszerre próbált alkalmazkodni az újabb topográfiai trendekhez és az ország igazgatásának változó körülményeihez.⁶⁷⁴ Ez az irány a katolikus oktatási intézményrendszer (piarista, majd nagyszombati) megújításával sem szakadt meg. Habár a filozófia és a természettudományok terén lényegesen új alapokra került. Fodor jelzi, hogy a topográfiára is nagy hatást gyakorló új természettudományos szellemiséget a század második felében Maxmilian Hell, Jászlinszky András, Adányi András, Ivancsics János, Reviczky Antal, Bertalanffy Pál, Horváth János, Makó Pál, Molnár János, Sajnovics János stb. kezdték el képviselni.⁶⁷⁵ A professzionális hivatalnoki kar és a statisztikai tanszék felállításával a hangsúly ezt követően a történeti-közjogi tárgyalásmódról fokozatosan áttevődött az Achenwall művével egységesülő analitikus, protestáns németországi statisztika szempontrendszerére. Ahogy azt a schwartneri kritikában szereplő század végi szerzők példái (Horváth, Szaitz, Pray, Novotny) jelezték, a történeti államiság hagyománya a szemléleti, módszertani megújulást követően is megmaradt a történeti forrásgyűjtő iskola képviselői körében.⁶⁷⁶ Ezzel szemben a hazai protestáns közeg kulturális helyzetéből fakadóan is más utat kellett hogy bejárjon. Ennek sajátosságai pedig már a Bél-féle vállalkozáson is éreztették hatásukat.

1. 2. Decsy Sámuel és a geográfiai-statisztikai diskurzus a 18. század második felében

Az országleírás protestáns nézőpontjának kialakulásában nagyobb hangsúlyt kapott a szűkebb intézményi háttér, a *peregrinatio academica*, a kül- és belföldi tudományossággal való kapcsolattartás, illetve a tudás közösségépítő funkciója. Ezzel párhuzamosan a polgári-értelmiségi foglalkozást választó lelkész-prédikátorok, orvosok, nevelők, iskolai tanítók és földmérő-térképészek váltak a polgári célú topográfiai-geográfiai könyvek szerzőivé. Ez a gyakorlat a 18. század során a felekezeti ellenségeskedés háttérbeszorulásával és az 1781. október 25-én kihirdetett türelmi rendelettel változott meg. Innentől kezdve az állami és vármegyei hivatalok és az egyetemi pálya is elérhetővé vált. A tolerancia és az állami cenzúra koordinálta visszafogott léggör konszolidáló hatása a század második felében a „popularizációs piac” (hetilapok, folyóiratok, kalendáriumok, térképek stb.) működésében is érvényesült. A topográfia tekintetében a protestáns szerzők számára a felekezetiség a

---

⁶⁷⁴ Fodor 2006, 27–41.

⁶⁷⁵ Fodor 2006, 28.

⁶⁷⁶ Ezt a bollandista, erudita, majd kritikai történeti hagyományt a modern historiográfiai kutatások Hóman Bálint tanulmánya óta a történetírás professzionalizálásában játszott progresszív szerepe felől szokták értékelni. Vö. Hóman 2003, 335–357; Gunst 2000, 139–165; Soós 2014, 227–250; Szabados 2014, 203–225. Ebben a közegben egy kritikusabb álláspontot képvisel Erős 2015, 69–74.

katolikushoz hasonlóan egy ideig fontos szűrőt jelentett. Bonbardi könyvének 1750-es kiadása a vármegyével párhuzamosan tárgyalta az egyház helyzetét, Bélnél ugyanez a protestáns egyházak esetében udvari utasításra hivatalosan is tiltva volt.⁶⁷⁷ A 17. századi evangélikus és református szerzők számára sokáig hasonló nehézséget jelentett az egyháztörténeti szövegekben megjelenő katolikus államalapítási narratíva akceptálása. Habár ennek merev elutasítása a 18. századra lassan szintén visszaszorult, ennek is köszönhető, hogy a protestáns szerzők tollából születő topográfiaikban – a történeti anyaggal szemben – a geográfiai karakter hamarabb vált meghatározóvá.⁶⁷⁸

Ahogy azt a Bél-kutatás is jelezte, az országleírás műfajának már a 17–18. század fordulóján is volt protestáns előzménye.⁶⁷⁹ Ebben az értelemben Bél vállalkozásának egyik fontos forrásszövegét minden bizonnyal a később birtokába is került Parschitius Kristóf-féle (1643–1713) vármegyeleírás kézírata képezte. A végső változatát 1702 és 1705 között elnyert *Comitatus Regni Hungariae*ban a teológus végzettségű, majd a wittenbergi és rostocki peregrinációt követően a körmöc- és besztercebányai evangélikus iskolákban is tanító Parschitius az ország hetvennégy történeti vármegyéjének leírására törekedett.⁶⁸⁰ A mű topográfiai programját tekintve földrajzi és történeti megközelítést alkalmazott, célja pedig a háború tépázta magyarországi vármegyék fekvésének, városainak, mezővárosainak, várainak, hegyeinek, vizeinek végül pedig történetének megvilágítása volt.⁶⁸¹ Az alkalmazott módszer tekintetében a munka külön tárgyalta az ország általános és speciális leírását, amelyeket a teljesen még nem helyreállított vármegyerendszer és a hiányzó adatok következtében csak a középkori elnevezésekkel tudott megragadni. A gazdag történeti referenciákat felvonultató írás így csak nagy hézagokkal tudta a kitűzött célt teljesíteni.⁶⁸²

Lakatos Pál és Zombori István tanulmánya a szerzőt a felső-magyarországi evangélikus értelmiség tipikus tagjaként írta le, amely a 17. század során Selmecebánya, Körmöcbánya, Besztercebánya, Lőcse, Eperjes, Késmárk, Bártfa, Rózsahegy, Pozsony

---

⁶⁷⁷ Tóth 2007, 69

⁶⁷⁸ Tóth Gergely szerint erre a katolikus kihívásra a magyarországi két nagy protestáns felekezet megkésve, és eltérő módon reagált. Míg az evangélikusok polemikus iratai a 17. században jobban érdeklődtek a korona eredete, az istváni államalapítás, az egyházjog kérdései, valamint a pápasághoz való viszony iránt érdeklődtek, addig a református kritika fő csapásirányát István történelmi megítélése, az által meghonosított katolikus vallás mibenléte, illetve a király által bevezetett Mária-tisztelet tartalmi kérdései képezték. A 18. századra azonban a két felekezet közötti éles határok eltűntek és egyre több áthallás volt megfigyelhető. Tóth 2016, 10–11.

⁶⁷⁹ Vázlatos összefoglaláshoz ld. Kovacsics 1958, 82–89.

⁶⁸⁰ A mű keletkezéséhez és Bélhez kerüléséhez ld. Lakatos–Zombori 1980/1981, 223–224. Parschitius életútját röviden összefoglalta Uo., 221–222. Részletesebben ld. Zombori 1980/1981, 113–120. A mű rövid ismertetéséhez ld. Tóth 2007, 36–37.

⁶⁸¹ Lakatos–Zombori 1980/1981, 227.

⁶⁸² A mű a szerző száműzését követően, a wittenbergi tartózkodás időszakában született, ezért a vallás kérdésében a cenzúra nem jelentett külön akadályt. Lakatos–Zombori 1980/1981, 228.

iskoláiban szocializálódott, majd a németországi peregrinációt követően szülőföldjére visszatérve gyakran a helyi intézményrendszerben keresett és talált tanítói, lelkesi vagy városi hivatali állást. A külföldi diákok egyetemjárásának kutatásaiból jól ismert életstratégia a korszakban több család esetében generációkon átívelően érvényben maradt.⁶⁸³ Ebbe a társadalmi csoportba nem csak Bél, illetve az ő tágabb tanítványi köre és munkatársai, hanem még a 18. század második felében működő magyarországi protestáns értelmiség java része is beletartozott.⁶⁸⁴ A *Notitia Hungariae novae* vállalkozás kapcsán így megemlítendő az összesen huszonhárom vármegye, illetve a Jász és a Kun kerületek leírásában segédkező teológiát tanult geográfus-térképész Matolai János (1691/1692–1738? után), illetve a térképészet oldaláról bekapcsolódó, az altdorfi és jénai egyetemet megjárta egykori tanítvány, Mikoviny Sámuel (1698–1750), későbbi udvari kamarai mérnök is.⁶⁸⁵

A történeti topográfia geográfia irányába történő kimozdításában a közeli munkatársnak Tomka Szászkynak (1692–1762) meghatározó szerep jutott.⁶⁸⁶ Mint ismeretes, a *Notitia novae* geográfiai anyagát összefogó *Compendiae Hungariae geographicae* (1753), valamint a hozzá tartozó térképeket a szerző már csak Bél halálát követően jelentette meg.⁶⁸⁷ A könyv eredeti szerkezetét megtartó Pozsonyban és Kassán kinyomtatott 1779-es harmadik kiadás bevezető fejezete ugyanakkor jelezte, hogy az ismeretlen kiadó majd három évtized távlatából milyen irányból közelítette meg a Bél-féle topográfiai örökséget. Miközben a mű tartalmi értelemben továbbra is a magyarországi vármegyék és kerületek egyre pontosabb megragadását célozta, a bevezető részben már feltűnt a geográfia modernebb felfogását közvetítő büschingi *Land und Leute* megkülönböztetés. Az új metodológia átvételét már az előszó egyértelművé tette. A topográfiai anyag pedig ennek megfelelően élesen elvált az ország népességének tárgyalásától (nyelv, vallás, tudomány, tevékenység, pénz stb.).⁶⁸⁸ Tomka Szászkynál ez a geográfiai

---

⁶⁸³ Lakatos–Zombori 1980/1981, 221–222.

⁶⁸⁴ Bél segítőihez és munkatársaihoz ld. Tóth 2007, 65–128.

⁶⁸⁵ Matolai kapcsán a biográfiai adatokat vö. Tóth 2007, 75–77. Matolai közreműködését tárgyalta Tóth 2007, 74–86. Mikoviny Sámuel életútjához és térképészi, mérnöki tevékenységéhez ld. Deák 1987; TörökE 2011b. A Bélhez fűződő kapcsolathoz TörökZs 2003; Tóth 2007, 122–127.

⁶⁸⁶ Szászky mindemellett továbbra is foglalkozott az ország átfogó történeti-földrajzi leírásával. Erről árulkodik a Magyarországot és a hozzá tartozó részeket a történeti eredettől tárgyaló vázlatos *Conspectus introductionis in notitiam regni Hungariae* c. munka is. Vö. Tomka Szászky 1759, *Ad lectorem*.

⁶⁸⁷ Tomka Szászky 1753. Az 1750–1751-ben megjelent történeti térképek és az *Introductio in geographiam Hungariae antiqui et medii aevi* (1781) modern kiadásához és magyar nyelvű fordításaihoz ld. Tomka Szászky 2004.

⁶⁸⁸ Vö. Tomka Szászky 1779, *Praefatio*, 1–24, 24–44.

fordulat már korábban is kitapintható volt. Erről a Bél előszavával (*erudito lectori*) megjelent 1748-as *Introductio in orbis hodierni geographiam* c. munka árul el többet.⁶⁸⁹

Az európai tudományosság vérkeringésébe is gyorsan bekerült mű a földgolyó országait leíró speciális és általános geográfiát is tartalmazta.⁶⁹⁰ Jelen tárgyalásmód szempontjából azonban fontosabb elem, hogy a földrajz tanulmányozása iránt érdeklődők számára (*Ad studiosos geographiae*) huszonkét pontban foglalta össze a geográfia fogalmi jellegzetességeit. Ennek során eltávolodott az (1–3. pontoknál ismertetett) kozmográfiai, illetve a régi-közép-új idők szerinti történeti felosztástól. Akárcsak az állam természeti-polgári (*naturali atque civili Status notitia*) és az egyes tartományi leírások (*Historia regionum particulari*) kizárólagos érvényesítésétől.⁶⁹¹ Helyette a (4–8. pontokban) a geográfiaírás három irányát (*cursus*) különítette el egymástól. Az első az új geográfia (*Geographia Nova*), amely egyedül a jelen állapotával foglalkozik. A második a földgolyó jelenének megragadását irányozta elő, amely összefonódott a régi és a középidéjű geográfiákkal. Míg a harmadik a régi, közép és új geográfiát egészítette ki az országtörténet, a természet, a városok, a vallás és a tudomány helyzetével.⁶⁹² Tomka Szászky saját művét az első csoportba sorolta, ahol külön foglalkozott a matematikai (földmérés), fizikai (felszíni formák) és politikai geográfiával (állam, honi, polgári, hadi, vallási, tudományos állapot).⁶⁹³ A munka nagyobbik felét kitevő speciális leírásban elsőként az európai országok helyzetét, majd Ázsiát, Afrikát, Amerikát vette végig. Utolsóként pedig még kitért az ismeretlen földekre (északi és keleti), illetve a függelékben a Szentföldre is. Az *Introductio* metodológiáját és koncepcióját tekintve szorosán kötődött a németországi geográfiai megújuláshoz. A módszertani bevezetőt tartalmazó általános részben (Pars I. Generalis) a hivatkozott szerzők között gyakran tűnt fel Philipp Clüver, Johann David Köhler, Johann Baptist Homann (1664–1724), Christoph(orus) Cellarius (1638–1707), Andreas Götz (1698–1780) vagy Johann Hübner neve. A peregrináció időszakát 1717 és 1724 között Jénában töltő Tomka Szászky műve részben ugyanakkor a Bél-féle történeti topográfia folytatásaként is értelmezhető.⁶⁹⁴ Erre utalt az is, hogy a frissebb referenciák ellenére a németországi diskurzus megújulása csak

---

⁶⁸⁹ Bél felvezetése a méltató hangnem és tiszteletkörökön túl egy átfogó geográfiatörténeti tanulmányt takart, amely a tudásterület történetét az antik kezdetektől egészen a kortárs jezsuita topográfiáig foglalta össze. Vö. Tomka Szászky 1748, *Praefatio*.

⁶⁹⁰ Tomka Szászky 1748, *Ad studiosos geographiae*. Büsching hivatkozásaiba Bonfini és Istvánffy mellett Bétől a *Notitia novae*, a *Prodromus* és Tomka Szászky *Introductio*ja is bekerült. Ld. Büsching 1754, 21–22, 44. Az *Erdberschreibung* Magyarország-leírásához ld. Uo., 898–1010, 1011–1068.

⁶⁹¹ Tomka Szászky 1748, *Ad studiosos geographiae*.

⁶⁹² Tomka Szászky 1748, *Ad studiosos geographiae*.

⁶⁹³ Tomka Szászky 1748, 6–29, 29–34, 34–36.

⁶⁹⁴ Tóth 2007, 100.

a 18. század második felében következett be. Másrészt a szerző publikációi és tervezetei között továbbra is szerepelt a történeti-topográfiai leírás és a térképészet. Az újabb geográfia-fogalom megjelenése tehát az átstrukturálódás kezdetét jelentette, amely minden egyéb (történeti, politikai) leírást alárendelt az új földrajzi megismerésnek. A 18. század második felének diskurzusában a geográfia értelmezése ezen a széles konceptualizáción alapult. Ez az átfogó, a természettudományok felívelésével elterjedő nézőpont ugyanakkor ösztönözte is a statisztika fogalmi megjelenését. Ennek következtében a statisztika első lépésben összemosódott a geográfiával, a szétválasztás pedig csak az 1770-es évek második felétől az állami és oktatási reform bevezetésével kezdett érvényesülni.

A geográfiai-statisztikai diskurzusban résztvevő fiatalabb generáció tagja között a hagyományos értelmiségi szerepek mellett egyre több lapszerkesztő, újságíró tűnt fel. A műveiket német, latin, de egyre inkább magyar nyelven is publikáló Karl Gottlieb Windisch (1725–1793), Johann Matthias Korabinsky (1740–1811), Decsy Sámuel (1742–1816), a görögkatolikus származású Görög Demeter (1760–1833), a később rekatolizált Vályi András (1764–1801) és a nála is fiatalabb Karl Georg Rummy (1780–1847) annak az egyre szélesedő szerzői körnek voltak tagjai, akik a korai felvilágosodás időszakában kialakult szocializációs utakat bejárva rácsatlakoztak a német geográfiai és államleíró kulturtranszferekre, visszatérve pedig jelentős publikációs tevékenységet folytattak. Közülük Korabinsky és Görög az újságírói működés mellett térképészeti, térképkiadói munkásságáról is ismert volt.⁶⁹⁵ Windisch, Decsy és Görög pedig az újságírás során megkísérelték az államleírás populáris regiszterbe történő meggyökereztetését is.⁶⁹⁶ Az új értelmiségi generáció geopolitikai beágyazottsága eközben a felső-magyarországi Pozsony vonzáskörzetéből a kedvezőbb viszonyokat teremtő központi kormányzati székhellyé vált Bécsre tevődött át. A megjelenő művekre mindemellett jellemző volt, hogy a statisztikai szempontrendszer – ha egyáltalán reflektáltá vált – még a geográfiai leírás kiegészítését szolgálta.

Windischnél és Korabinszknál éppen ezért jelzésértékű volt, hogy a hagyományos topográfiai (*geographische-historische*) jelzők mellett újra megjelent az autonóm politikai leírás. Fontos kiemelni, hogy az újabb szövegek elsősorban a polgári és tudományos érdeklődés, valamint a népszerűsítő irodalom körébe tartoztak és gyakran egy-egy kiadói vállalkozás részeként működtek, amelynek így fontos szempontja volt a kiadási költségek fedezése is. Éppen ezért – habár a szerzők többnyire ismerték – az akadémiai tudományosság

---

⁶⁹⁵ A térképészeti tevékenységüket összefoglalta Reisz 2002, 50–53. Göröghöz ld. még Zvara 2016, 80–91.

⁶⁹⁶ A kor kultur- és sajtótörténetéhez általánosan ld. Kosáry 1996; Kókay 1979; Kókay 1983. Windisch törekvéséről ld. még Seidler 2003, 67–115. A magyarországi megjelenéshez ld. Windisch 2008. Decsy újságírói pályájáról Bodnár-Király 2015b, 31–33. Göröghöz Zvara 2016, 52–72.

több jellegzetes eleme is eltűnt ezekből a munkákból. Szerzőik a német populáris filozófia képviselőihez hasonlóan – a változó minőség ellenére – az érthető és transzparens kifejezőmódokat keresték, ennek érdekében pedig számos esetben leegyszerűsítésekkel éltek. A populáris regiszter egyben azt is jelentette, hogy a szövegek szerzői a fordításokra és más szövegek kompilatórikus átvételére a tudásközvetítés rendszereként tekintettek. Ennek során tehát nem a hagyományos tekintélytisztelet, hanem a kivonatolt ismeretek érthetősége, fogyaszthatósága került a fókuszba. Részben ennek is betudható, hogy a kifejtésekből így legtöbbször kimaradt a mű egészére vonatkozó módszertani reflexió.⁶⁹⁷ Ennek a szerzői felfogásnak két eklatáns példáját Karl Gottlieb Windisch és Decsy Sámuel munkássága jelenítette meg.

Windisch műveiben a topográfiai-geográfiai hagyományok és az újabb fogalomhasználat keveredése formailag megőrizte a geográfia primátusát. A *Politisch-geographisch und historische Beschreibung des Königreichs Hungarn* (1772) c. mű előszavában a szerző megjelölte fő forrásait. A történeti részekhez (*Fünftes–Achstes Hauptstück*) a jezsuita Pray és Palma Károly Ferenc (1735–1787) munkáit⁶⁹⁸ használta, míg a geográfiai szakaszban (*Erstes–Viertes Hauptstück*) és a vármegyeleírásoknál Bél művére támaszkodott. Szakított azonban Bél topográfiai tárgyalásmódjával, amelyet elavultnak minősített, helyette pedig politikai alkotmányról beszélt, habár ez alatt az országos és egyházi ügyeket is értette.⁶⁹⁹ Az 1780-ban két kötetben megjelent *Geographie des Königreichs Ungarn* az 1772-es változat bővített és pontosított (újra)kiadása volt, amelyhez a szerző egy határozottabb topográfiai koncepciót csatolt. Fogalmi szempontból a könyv magát a büschingi szóhasználat értelmében *Erdbeschreibung*-ként definiálta, amelyhez a Helytartótanács révén térképek is készültek. Windisch nem titkolta, hogy az új könyvvel a geográfiát szerető olvasóközönségnek kívánt kedveskedni.⁷⁰⁰ A topográfiai anyagot szolgáltató változó hosszúságú vármegyeleírások elé azonban bekerült egy a korábbiaknál lényegesen hosszabb általános bevezető szakasz, ahol már a Büschingnél és Tomka Szászkynál is látott felosztás érvényesült. Azaz a szerző elválasztotta egymástól a földrajzi, fizikai és politikai (népesség,

---

⁶⁹⁷ A problémát Decsy Sámuel példáján ld. Bodnár-Király 2017b, 179–184.

⁶⁹⁸ Az irodalomjegyzék az 1772-es változatban nem kapott helyet. Az 1780-as átdolgozott, kibővített verzióban azonban már megtalálható volt. Vö. Windisch 1780, 96–98.

⁶⁹⁹ „In der Geographie hat man außer dem Mathias Bel, keinen andern, weil sie alle voller Unrichtigkeiten sind, und auch diesen nur, was die Eintheilung des Landes betrifft, gebrauchen können, die Topographie aber, da sich diese seit den Zeiten dieses berühmten Mannes merklich geändert, völlig neu ausgearbeitet, welches auch mit der Staatsverfassung geschehen ist.” Windisch 1772, *Vorbericht*. A hivatkozott rész a mű második fejezetét jelölte, itt Windisch valóban az ország politika alkotmányát és jogi státuszát ismertette. Uo., 15–32.

⁷⁰⁰ Windisch 1780, *Vorbericht*.

vallás, rendek stb.) leírásokat.⁷⁰¹ Windisch geográfusi gyakorlata a későbbi művekben már nem változott. Az 1780-as vállalkozás harmadik megkésett kötetét adó Erdély-geográfia pedig csak megismételte a politikai és történeti anyag földrajzi célú felhasználását.⁷⁰² Ez ugyanakkor a geográfiai megközelítés korlátaira is rámutatott.⁷⁰³

A modernizálódó földrajzi nézőpont nem jelentett szükségszerű beszűkülést. A 18. század során az államiság történeti és topográfiai ábrázolásmódjai váltak dominánsá. Az ország (a vármegyei határok, az igazgatás, valamint a diéta) közjogi, igazgatási és földrajzi kereteinek elbeszélése a század elején még kifejezetten hiánycikknek, míg a pontosabb katonai felmérések (főleg térképek) eredményei államtitoknak minősültek. A polgári célú kiadás nagyobb méreteken csak a század második felében indult meg. Ez egyben azt is jelentette, hogy az országról és az államról való tudás a geográfiai megközelítéssel kompatibilis fizikai, politikai leírásokat összefoglaló topográfiaiak (narratív művek, térképek, szótárak, lexikonok) feladatává vált. A vármegyeleírások koncepcionális megújítására így kevés lehetőség mutatkozott. Az újabb leírások általában csak tartalmi értelemben, az adatok pontossága, frissessége és az igazgatási feltételek változásainak tekintetében nyújtottak újat. Ahogy azt Tomka Szászky példája is mutatta, a század közepétől megjelenő geográfia ezzel szemben egy új, átfogó szemlélet terjedését jelezte, amikor a cél már nem az ország megismerése (a topográfiai anyag kiegészítése vagy pontosítása). A németországi geográfiai transzferekben ebben az időben a Göttingen vonzásköréből származó földrajzi, és világstatisztikai megközelítések számítottak népszerűnek. Utóbbiak Büsching és Gatterer művei révén már Windisch tájékozódásában is szerepet játszottak.⁷⁰⁴ Windisch még a magyarországi földrajzi-politikai keretek leírására koncentrált. Vele szemben Decsy Sámuelnél a geográfiai hagyományok viszont már egy tudatos statisztikai tárgyalásmód

---

⁷⁰¹ Windisch 1780, 3–15, 16–42, 43–64, 65–96.

⁷⁰² Windisch 1790.

⁷⁰³ Hasonló jelenség volt megfigyelhető a (statisztikai) történeti-földrajzi helynévszótárakban és lexikonokban is. Amihez az is hozzájárult, hogy ezek a kezdeményezések csak a 18. század vége felé kezdtek megkapni az addig hiányzó vármegyei támogatást. Az 1786-ban megjelent *Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*-jának bevezetőjében Korabinsky utalt arra, hogy művével célja egy tökéletes atlasz (*Ideal Atlas*) megteremtése volt. Ehhez az ösztönzést pedig Mikoviny Sámuel és tanítványa, Erich Fritsch térképei adták. A lexikon helyrajzi cikke emellett már az új józsefi kerületi beosztást is alkalmazta. Vö. Korabinsky 1786, *Vorbericht*. Korabinsky műve hasonló módon inspirálta később Vályi András három kötetes *Magyar Országnak leírása* c. (1796–1799) művét. Vályi az első könyv bevezetőjében tisztázta, hogy munkáját eredetileg fordításnak szánta, amelyhez az első kötet megjelenése után az adatszolgáltatásban is komoly segítséget nyújtó pártfogók (pl. Helytartótanács, Batthányi József érsek és herceg-prímás, gróf Széchényi Ferenc) csatlakoztak. Vö. Vályi 1796–1799, *Előbeszéd*. Harmadikként megemlítenő még Karl Georg Rumi a századfordulón túl megjelent földrajzi szótára (*Geographisch-statistisches Wörterbuch des österreichischen Kaiserstaates*, 1809), amely az országleíró topográfia helyett már a teljes birodalmi geográfiai-politikai keretek rögzítését tűzte ki célul. Ehhez az inspiráció – elismerve Korabinsky és Vályi műveit – ismételten a németországi földrajzi szótárak szerzőitől (Mannert, Ehrmann, Winkopp) származott. Vö. Rumi 1809, III–IV.

⁷⁰⁴ Fodor 2006, 82; Windisch 1780, 15.

megalapozását szolgálták. Ennek egyik következménye az lett, hogy a szerző soha nem írt kifejezetten Magyarország-statisztikát. A református filozófia- és orvosdoktor esetében a geográfiai kötődés a Büschinggel való személyes ismeretség oldaláról is adott volt. Decsy a Frankfurt an der Oder, Utrecht egyetemeit, illetve Berlint is érintő peregrináció során (1771–1779/1782?) ismerkedett meg a német geográfussal. Műveiről általában nagy tisztelettel írt, a szerző 1793-ban bekövetkezett haláláról pedig már a Magyar Kurír szerkesztőjeként számolt be.⁷⁰⁵

Decsy publikációs tevékenysége 1788-ban kezdődött és – a *Pannóniai Fénisz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv* (1790) és *A' Magyar Szent Koronának és ahoz tartozó tárgyaknak históriája* (1792) műveket leszámítva – a statisztikaírás változatos megközelítése jellemezte.⁷⁰⁶ A szerző műveiben ugyanakkor soha nem tért ki ennek módszerére. Magát a statisztikát a *Pannóniai Fénisz* egyik lábjegyzetében „az európai birodalmak és respublikák külső és belső állapotának tudományaként” definiálta, amelyet szerinte Nicolaus H. Gundling kezdett el terjeszteni Halléban, onnan pedig Achenwall, Schmauss és Totzen révén tökéletesedett.⁷⁰⁷ A szerző első műve a „török statisztikát” három kötetben tárgyaló *Osmanografia* (1788–1789) volt, amely az Oszmán Birodalom természeti-erkölcsi, polgári-katonai állapotát, valamint a magyar-török háborúk történeti leírásait tartalmazta.⁷⁰⁸ Az elrendezés szemszögéből a könyv első és második kötetei a politikai leírásra koncentráltak. Az első könyvben a természeti-erkölcsi állapot alatt a geográfia *Land und Leute* felosztásával kompatibilis témákat, úgymint a török állam eredetét, fizikai-térbeli kiterjedését, a hozzátartozó területeket, hegységeket, vízrajzot, fontosabb városokat, településeket, erődítményeket, éghajlatot, betegségeket, természeti kincseket, kereskedelmet, illetve a népességszámot, a természeti-erkölcsi tulajdonságokat, öltözetet, vallást, nyelvet, nemek közötti viszonyokat, szokásokat vizsgálta.⁷⁰⁹ A második könyv pedig a politikai igazgatás

---

⁷⁰⁵ Erről egy a peregrináció időszakából fennmaradt 1774. január 12-én Frankfurt an der Oderben kelt levelében számolt be patrónusának (feltehetően Belezny Miklós, dunamelléki református egyházkerület gondnokának): „Kétséges Ki menetelű circumstantiaim között adni méltoztatott bölts tanátsinak meg gondolása elegendő okom vólt, hogy a' tudva lévő Conditionak amplectulasára készségemet mutassam. Geographiajáról isméretes Büssching Uram, kinek Muszka Országban egynéhány esztendőkéig való mulatása után, mint a' Borussiai Király Pensionariussának, mostani lakása Berlinben vagyon, az Innepekben itt meg fordúlt, kinek udvarlására véllé már Berlinben ismerettséget vetvén el merttem, es dolgomat proponalni batorkottam.” Decsy 1774, 1. Decsy Büschingről írt nekrológja a Kurír 1793. jún. 14-én megjelent 26. számában jelent meg. Ld. MK 1793, 414–415.

⁷⁰⁶ Decsy 1790; Decsy 1792. A két mű értelmezéséhez ld. Bodnár-Király 2012b; Bodnár-Király 2013; Bodnár-Király 2015a; Bodnár-Király 2017b. A *Pannóniai Fénisz*ről korábban Kornis 1927, 113–125. A Szent Koronakönyvről újabban Tóth 2016, 157–166. Decsyt ilyen szemszögből a statisztikai kutatás a mai napig nem fedezte fel. Neve a legújabb életrajzi lexikonokból is kimaradt. Vö. Rózsa 2014.

⁷⁰⁷ Decsy 1790, 219–220. (p. lj.)

⁷⁰⁸ Decsy 1789a; Decsy 1789b; Decsy 1789c.

⁷⁰⁹ A könyv ezt követően még külön kitért a vallás és társadalom, illetve a kereszténység és az iszlám kapcsolatára. Ld. harmadik és negyedik szakasz Decsy 1789a, 180–338, 339–396.

kormányzati, uralkodói, gazdasági, pénzügyi, törvényi, tartományi és hadászati feltételeit elemezte. Ehhez járult hozzá a hadsereg szárazföldi és tengeri erejének, valamint a sereg hadászati stratégiájának bemutatása.⁷¹⁰ A két kötet koncepcióját tekintve tehát már nem a középkori *regnum* földrajzi-fizikai megismerésére irányult, hanem a nevezetes részek metszéspontjában elhelyezkedő állam, birodalom működésének bemutatása foglalkoztatta. Decsy ebben a tekintetben – követve a 18. századi politikatudományosság gyakorlatát – a török birodalmat továbbra is egy romlásnak indult despotikus rendszerként értékelte, amelynek – ahogy azt az előszóban leszögezte – nem kívánta elhallgatni erényeit sem.⁷¹¹ Habár a mű nagyjából német, francia és latin nyelvű történeti munkákra támaszkodott, a deskriptív-narratív elbeszélőmód keveredett a statisztikára jellemző komparatív-analitikus tárgyalással.⁷¹² A mű a korban használatos kategóriák értelmében egyedi vagy speciális leírásnak minősült, amely így nem tárgyalta az európai államrendszer kérdését.

Ezt a hiányt a szerző az 1794–1796 között kiadott *Magyar Almanakokkal* igyekezett pótolni. Az 1794-es programadó kiadás előszavában az újságkalendárium műfajához illeszkedve, mellékletként tervezte közreadni az egyes európai államleírásokat.⁷¹³ A bevezetőnek szánt *Európa közönséges statisztikája* mellett azonban csak a polinéziai geográfiát és a Batáviai Köztársaság alkotmányát tárgyaló leírások jelentek meg.⁷¹⁴ A kezdeményezés részleges megvalósulását feltehetően a visszaeső lapszámok, a rosszindulatú kritika, a háborús körülmények közepette átalakuló cenzúraviszonyok, illetve az 1797-es sajtóvétség tényezői egyaránt befolyásolták.⁷¹⁵ A szerző utolsó nyomtatásban kijött művében, az 1803-ban megjelent *Egyiptom ország rövid Históriajában* a statisztikaírás újabb

---

⁷¹⁰ Decsy 1789b.

⁷¹¹ Decsy 1789a, *Az első kiadásnak elő-járó beszédje*. Az első és második kötetek 1788-as első kiadásához ld. Szilágyi 1991, 264–266.

⁷¹² Decsy külön felrótta a magyarországi szerzőknek (Bonfini, Istvánffy, Bél), hogy szemben az angol, francia, német, svéd, olasz tudósokkal (Johannes Leunclavius, a whig történész Conrad Russell, Francesco Sansovino, az orvos Leonhard Rau(ch)wolf, a diplomata Sir Paul Rycout, a kartográfus-geográfus Vincenzo Coronelli és Luigi Fernando Marsigli, a svájci származású katona és hadászati szerző Charles-Emmanuel de Warnery stb.) nem foglalkoztak behatóan a török-magyar háborúk történetével. Ilyen értelemben statisztikájával egy a magyarországi történetírásból hiányzó fejezetet szeretett volna pótolni. Vö. Decsy 1789a, *Az első kiadásnak elő-járó beszédje*.

⁷¹³ Az *Előjáró beszéd*ben a szerző hangsúlyozta, hogy az európai statisztika megjelentetésével egy korábbi tervét szándokozott megvalósítani. Vö. Decsy 1794, vi–vii.

⁷¹⁴ Decsy 1794, 33–172; Decsy 1795, iii–cxliv; Decsy 1796, ii–lviii. A polinéziai leírást a szerző saját elmondása szerint a 1794-es kiadványban említett Ausztrália létezésével kapcsolatos kétkedő vélemények miatt illesztette be. Vö. Decsy 1795, *Előjáró beszéd*, iii–iv.

⁷¹⁵ Ezt követően a Kurírt Decsy a korábban az újság mellékletjait szerkesztő Pánczél Dániellel (1759–1827) együtt vihette csak tovább. Összefoglalóan ld. Bodnár-Király 2015b, 32. Az 1797-es sajtóvétségről ld. Kókay 1995, 322–326. Az almanakok nem csak az államleírások, hanem az tisztí adatközlés szemszögéből is fontos forrásnak bizonyultak. Az almanakokban így többek között megjelentek a német birodalmi fejedelmi, világi és egyházi tisztségviselők, valamint a magyarországi rendi, vármegyei, egyházi, iskolai hivatalnokok nevei is. Vö. Decsy 1794, 1795, 1796.

megközelítését prezentálta. A Schlözer által később *Alte Statistika*ra keresztelt műfaj lényege a geográfiai anyag elrendezésében is polgárjogot kapott történeti tagolás érvényesítése volt. A mű ehhez alkalmazkodva a tudományok bölcsőjének tekintett Egyiptomot az állami változások folyamatában ábrázolta. A szerzői intenciók azonban túlmutattak az egyszerű leíráson. Az elemzés a felvilágosodás civilizatórikus elbeszéléseinek azon esetét tárta az olvasó elé, amely a tökéletesedésben visszaesett népek történetét mesélte el.⁷¹⁶ Ez a metanarratíva organikusan simult bele a szerző írásaiba és szorosan összefonódott a magyar nyelvűség, valamint a nemzeti karakter megőrzésének ügyével. Decsynél az anyanyelvű statisztikairás ebben a felfogásban politikai és tudományos minőséget is jelölt, amely a korábbi időszakokhoz képest sosem látott népszerűsége tett szert a 18. század utolsó évtizedében. Ebben az értelemben tehát már különbözött a század elejétől jelenlévő patrióta tudósi szerepértelmezéstől.

A topográfiai leírások intencióiban már a 17–18. század fordulóján összekapcsolódott egymással a *patria* és annak tudományok révén való szolgálata.⁷¹⁷ A patrióta retorika politikai tétje ebben a korai időszakban a felekezeti ellentéteken való felülemelkedés, valamint az udvari szolgálat és a hazaszeretet összeegyeztetésének igényéből fakadt. A század második felére ez a képlet azonban lényeges átalakuláson ment keresztül. Miközben a tudományosság továbbra is hazafias cselekedetnek minősült, felülreprezálta elvárásként jelentkezett az anyanyelvű szövegalkotás, amely a nyelv művelés révén a tökéletesedésben való előrelépés felvilágosult víziójának szolgálatában állt. A nemzetkarakterológia kontextusa mindemellett a jozefinista reformtörekvésekkel kiélesedő közhangulatban politikai mozgósítóerővé vált, ezzel pedig fontos kísérőjelensége lett a statisztika századvégi megjelenésének is. Ezt az is jól mutatta, hogy a nemzeti karakter fő elemét adó anyanyelv megőrzése az 1790/91-es országgyűlésen fontos ügyrendi kérdést generált, amely így rövid időre az országos politika szintjén háttérbe szorította az állampatriotizmus hivatalos felfogását. Az államleírás és

---

⁷¹⁶ „Egyetlen egy nemzetet sem mutathatnak sem a’ régi, sem az újabb historiák, melly a’ rajzoló – építő – véső – faragó – metző – festő – ’s aranyozó mesterségben annyira ment volna valaha, mint az Egyiptombéliek. Azok a’ ditsősséges, várasok, templomok, paloták, obeliskusok, pyramisok, emlékeztető oszlopok, ’s több e’ félek, mellyeknek tsak homályos maradványai is bámúlva szemlélték a’ régi Görögök, Rómaiak, és a’ későbbi századokban élt tudósok, mellyeket a’ leg hiresébb Olasz – Frantzia – ’s Anglia Országi mesterek is nemhogy egészen le másolni, de még tsak árnyékozni sem tudnak illendőképén, elegendő tanúbizonyságai lehetnek a’ régi Egyiptomi elmésségnek és talentumoknak, mellyeket gondolóra vévén, arra fakadunk, hogy a’ későbbi századokban élt meberi nemzettől a’ természet a’ maga édes anyai emlőit meg vonta. Egyiptomnak nem ezen mesterséges tsinálmányait, hanem azon tárgyakat kívántam én jelenvaló munkátskámiban illetni, mellyek annak természeti, erkölcsi, vallás – tudomány – ’s kereskedésbéli mivóltát, polgári igazgatásnak formáját, belső és hadi erejét velünk bővebben meg esmértetik, és azt is meg magyarázzák, mitsoda változásokon ment által azon virágzó nemzet, a’ Persáktól lett meg hódoltatása után, és mitsoda gráditson esett a’ ditsősségnek leg felsőbb polczáról, mai bóldogtalanságára alább alább.” Decsy 1803, v–vi.

⁷¹⁷ A késő humanista és felvilágosodás közötti patriotizmus-értelmezésekhez ld. Trencsényi–Zászkaliczky 2010.

nemzeti karakter kölcsönhatása azonban nem csak ideológiai (az anyanyelvű tudományosság révén megőrizhető, fejleszthető a nemzeti karakter), hanem alaki-morfológiai, szemiotikai tényezők függvénye is volt.⁷¹⁸

A *notitia, Beschreibung, lejegyzés* gyakorlata már a 18. század előtt is a tudományos praxis egyes területeinek (politikai aritmetika, nyelvészet, medicina stb.) elemi részét képezte. Ezt a gyakorlatot ugyanakkor csak a 18. század első felében megújuló természettudományosság kezdte el demokratizálni, majd tette a tudomány általános feladatává. A tudományosság metriája inentől kezdve egyre inkább a jelenségek megfigyeléséről, méréséről, analizálásáról, lejegyzéséről és rendszerezett ismertetéséről szólt.⁷¹⁹ Ez az elsősorban az empirikus tudásterületeket átfogó felfogás később a természet, az ember és társadalom valamennyi területén kezdte éreztetni hatását. A század közepi államleírás esetében ennek megfogalmazásódása látszódott a *Staatsmerkwürdigkeit* (államnevezetesség) fogalomban. A tudósi praxis előterében álló jelölőnyelv és a politikai valóság megfeleltetése a jozefinizmus időszakának politikai diskurzusában a politikai ellenzékiség kifejezése és a nemzeti karakter meghatározása révén funkcionális kérdés maradt. A geográfia és statisztika érintettsége abból fakadt, hogy a népességleírások során maga is meghatározta az adott népcsoport külső-belső, erkölcsi-politikai tulajdonságait, azaz nemzeti karakterét. Ez a karakter természetesen nem ugyanaz a karakter volt, amelynek védelmezéséről a késő 18. századi politikai viták szóltak. A formai átfedések azonban pont attól váltak szembenütővé, ahogy a nyelvről és a nemzeti karakterről szóló tudományos irodalom kezdett átpolitizálódni. A következő alfejezet az államleírásnak és a nemzetkarakterológiának ezt az ideiglenes együttállását vizsgálja, amely a politikai viszonyok gyors átalakulása révén nem bizonyult maradandónak. Ezt éppen a göttingeni statisztika 1790-es évek közepi magyarországi szárnybontása bizonyította be. Az ekkor fellépő evangélikus szerzők (Németh László, Szendrey-Weress Dávid, Martin Schwartner) ugyanis nem cáfolták a nemzetkarakterológia érvényességét, mégis inkább az ország és állam valódi helyzetét figyelembe vevő, moderált honszeretetet állították mintának.⁷²⁰

---

⁷¹⁸ A statisztikai leírás kapcsán ld. Bödeker 2001, 182–189. Az orvosi szemiotika problémájához ld. Krász 2017, 1028–1041.

⁷¹⁹ A kora újkori tudományos praxishoz összefoglalóan ld. Bödeker–Reill–Schlumbohm 1999, 12–13; Fischer 2004, 155–185.

⁷²⁰ Schwartner ehhez hozzáfűzte azt is, hogy a statisztika tanulmányozása legfőképpen azért előnyös, mert így elkerülhető, hogy a hazaszeretet vakká és nagyothallóvá (*blind und thöricht*) váljék. Schwartner 1798, 34. Török Borbála Schwartner politikai állásfoglalását tárgyalva ehhez azt is hozzátette, hogy a szerző a rendek jogi egoizmusával szemben egy ideális alkotmányos abszolutizmust preferált volna. Vö. Török 2014, 252–254.

2. Nemzeti karakter, nyelv, fejlődés, statisztika

A karakter, nemzeti karakter ügye a 18. század közepén vált az államleírás részévé. A probléma beemelését a földrajz által kidolgozott *Land und Leute* megkülönböztetés átvétele nagyban elősegítette. Innentől kezdve a népkarakterjegyek meghatározására mindig a népesség (*Bevölkerung*) tárgyalásánál került sor. A probléma Martin Schmeizel 1732-es államtanában még nem szerepelt, Achenwall 1749-es szövegében pedig még egy korábbi fogalomhasználat körvonalazódott.⁷²¹ A szerző egyetlen referenciája ekkor még a kora újkori lélektani irodalomhoz sorolható John Barclay (1582–1621) *Icon animorum*ának (1614) 1681-es August Buchner-féle kiadása volt.⁷²² A karakter elnevezés ekkor még nem tűnt fontosnak, Achenwall ezért inkább a szinoním jelentésű tulajdonság (*Eigenschaft*), adottság (*Gaben*) kifejezéseket részesítette előnyben. A megfogalmazáson azonban így is átüttött, hogy a szerző részben a régi temperamentum- avagy affektuselmélet oldaláról közelítette meg a kérdést.⁷²³ Azt ugyanakkor már felismerte, hogy a népesség kollektív jegyei fontos alapját képezik az állam és az emberi nemzet tökéletesedésének.⁷²⁴

A szerző a karakter fogalmat először az 1752-es második kiadásban használta, amely egyben az affektuselmélet visszaszorulását is eredményezte.⁷²⁵ A későbbi szövegváltozatokban a népesség karakterének meghatározása továbbformálódott, az 1768-as ötödik kiadás pedig már egy letisztult, differenciált szóhasználatot mutatott, amely azonban a probléma szűkített tárgyalását körvonalazta. A szerző a korábbi kiadásokhoz hasonlóan a számszerű népességadatokat vette alapul, majd ehhez képest különítette el a tulajdonságbeli, morális tényezőket. A karakter (*Character*) az utóbbi elnevezése lett. Az achenwalli tárgyalásmód nem terjedt ki az olyan politikai tulajdonságokra, mint a nyelv vagy viselet. Kizárólag az állami eszközökkel megragadható külső és belső, fizikai és erkölcsi (test, kedély, bőrszín, magasság, testerő, betegség, hajlam, szokás, erény) jellegzetességeket sorolta fel.⁷²⁶ Eközben az irodalmi referencia Montesquieu *Törvények szellemével* és az *Essai sur le genie et*

---

⁷²¹ A Schmeizel-féle tárgyalásmód a népességgel kapcsolatos kérdéseket a skolasztikus felfogás értelmében még a segédtudományok (*historia, geographia*) körébe utalta. Vö. Schmeizel 1732, 21–24.

⁷²² Az 1680/81-es Buchner jegyzeteivel megjelenő kiadáshoz ld. Barclay 1680.

⁷²³ „Man bildet die Nationen auch nach ihrem Gemüthe ab. Es ist nicht zu leugnen, daß nachdem die Temperamente verschieden sind, ein Volck mehr Witz oder mehr Tiefsinnigkeit habe, und geschwinder oder langsamer denke, rede und handle. Die Affecten sind eben so wenig überall einerley, und aus den verschiedenen Neigungen der Wollust, des Ehrgeizes, der Geldbegierde oder Sorglosigkeit erwachsen besondere Gewohnheiten, welche man die Tugenden oder Laster der Nationen zu nennen pflegt. Sie äussern sich hauptsächlich in Ausübung der Pflichten, sowohl gegen sich selbst, als gegen andere.” Achenwall 1749, 12–13. Az affektus-tan kora újkori elméleteihez ld. Laczházi 2009, 34–57; Schmal 2012, 171–194; Schmal 2015, 209–242.

⁷²⁴ Achenwall 1749, 10–13.

⁷²⁵ Achenwall 1752, 9–10.

⁷²⁶ Achenwall 1768, 11–12.

le caractere des Nations c. írással,⁷²⁷ valamint Thomas-Jean Pichon (1731–1812) *La Physique de l'histoire* (1765) c. művével is kibővült. A szerző álláspontja abban nem változott, hogy a karakterjegyeknek továbbra is nagy befolyást tulajdonított az államélet működésében. Új elem volt azonban, hogy ezeket a jegyeket már nem tekintette megváltoztathatatlanoknak. A kor pedagógiai nézőpontját megismételve amellet érvelt, hogy az ember a nevelés, a kor, a nagyvilág révén, illetve a tudományok és az erkölcsan gyakorlásával átalakítható, formálható, azaz a veleszületett karaktere – ha szükséges – új formába is önthető.⁷²⁸

A kérdést az achenwalli szűkített megközelítésnél részletesebben, több empirikus példával, de hasonló nézőpontból tárgyalta August Ferdinand Lueder *Einleitung in die Staatenkunde* (1792) c. műve. A göttingeni tudós definíciója szerint a nemzeti karakter nem más, mint „minden társaságbeli alapvonás, a test és lélek minden olyan tulajdonsága, amely révén egy nemzet előnyeire és hátrányaira nézve más nemzetektől különbözik”.⁷²⁹ A definíció fontos alapmotívuma volt, hogy a külső-fizikai-testi és erkölcsi jellemzők között nominálisan egyenlőséget feltételezett. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy Lueder inkább a csiszolódás, civilizálódás szempontjából nagyobb jelentőségű társadalmi-morális tényezőkre helyezte a hangsúlyt, ezek között például a táplálkozásra (hús vagy zöltségek), az italokra (égetett szesz vagy kávé), a tipikus betegségekre vagy a helyes és helytelen szokásokra.⁷³⁰ Lueder ezek vázlatos bemutatásánál mindig igyekezett differenciálni egy-egy tulajdonság jó vagy rossz hatását. Az elbeszélés szerint így az égetett szesz bár alapvetően ronthatja egy nemzet karakterét, mégis több gondot okoz a fagyos északon, mint a lágym déli klímán. De az érzéki vágyak is könnyebben himlőhalálhoz vezethetnek például a dohos francia hajókon, ahol hiányos a levegő cirkulációja.⁷³¹ Az autosztereotipizáció természetesnek tekinthető következményei mellett Luedernél két további jelenség is feltűnt, amely a magyarországi nemzetkarakterológiai diskurzustól látványosan eltért, és amely a diskurzus tudományos jövőjét nagyban befolyásolta. Az első, hogy az egyes karakterjegyek a népesség összeírásaiból, számadatokból is meghatározhatókká váltak. Azaz a valóban releváns tulajdonságok – a népbetegségek vagy a mortalitási táblákról leolvasható társadalmi-nemi jellemzők – az összesített számadatok tükrében (falszifikálhatóvá és) verifikálhatóvá

---

⁷²⁷ Az esszé elemzéséhez ld. Richter 1976, 132–138.

⁷²⁸ Achenwall 1768, 12.

⁷²⁹ „Jene gemeinschaftlichen Grundzüge, jene Eigenschaften des Körpers und der Seele, durch welche eine Nation sich zu ihrem Vortheile oder Nachtheil von allen andern Nationen unterscheidet, nennt man Nationalcharakter.” Lueder 1792, 34.

⁷³⁰ Lueder 1792, 34–53.

⁷³¹ Lueder 1792, 52.

váltak.⁷³² A második, hogy a nemzeti karakter nyelvi alapú megközelítéséről a hangsúly áttevődött a társadalmi fejlődésre. Lueder szerint már nem a nyelv vagy a hanghordozás árult el többet egy nemzet tulajdonságairól, hanem az olyan erkölcsi-pedagógiai hatással bíró civilizációs vívmányok, mint az építészet vagy az ízléses lakberendezés.⁷³³ A kissé túlzónak tetsző példával Lueder a kortársak és a 18. század végi német közvélekedés álláspontját ismételte meg, amelyben a nyelv kiművelése egyre kevésbé játszott központi szerepet.

Achenwall tankönyvének speciális részében, többek között Nagy Britannia karakterének leírása során az angol állampolgár erényeiről, melankolikus-kolerikus temperamentumáról, a kereskedésben való hevességről stb. is értekezett, nyelvről azonban külön nem tett említést.⁷³⁴ A bécsi statisztikaprofesszor Ignaz de Luca tankönyvében és bécsi várostopográfijában is hasonló tárgyalásmód érvényesült. Miközben Ausztria karakterét számos alapvonásból állította össze, általános jellemzőnek tekintette hűségét, egyenes értelmét, dolgosságát, zendülésellenességét, iparkodását, vitézségét, vendégszeretét, határtalan tudás és utánzási vágyát, ortodoxiáját stb., ellenben nyelvét, viseletét, fizikai vagy természetes adottságaiból következő hajlamait megint csak nem.⁷³⁵ A bécsi topográfiában ezzel szemben negatívabban nyilatkozott a város karakteréről, amely szerinte már csak halvány árnyéka ősapái erkölceinek és amelyet nem egyedülálló módon Európában a jólét (*Wohlleben*) kezdett el uralni.⁷³⁶ A nyelvről itt is külön részben beszélt, azt azonban már eleve kiműveltnek (*verfeinert*) tekintette, ezért csak a nyelvi provincializmusokra hívta fel a figyelmet.⁷³⁷ Ezek a megjegyzések arra a jelenségre világítanak rá, hogy a század végi német nyelvű statisztikai és topográfiai leírások általában már nem tekintik nemzeti karakterük meghatározó részének a nyelvet vagy a viseletet. Az elsőt legtöbbször azért nem, mert a filozófia, a tudományok és a szép mesterségek révén a nyelv formája elérte a kívánt fejlettségi szintet. Míg a nemzeti viselettel szemben gyakran az a kifogás merült fel, hogy a tartományi sokféleségből fakadóan eleve nem tűnt alkalmasnak arra, hogy közös megkülönböztetőjeggyé váljon. Ezzel szemben a magyarországi topográfiai-geográfiai-statisztikai forráskorpuszban az anyanyelvűség és a tipikus viselet ügei csak az 1780-as évektől válnak állandó elemmé.

---

⁷³² Lueder 1792, 48.

⁷³³ „Fast überall zeigen sich mehr oder weniger schwache Spuren und Eindrücke vom Nationalcharakter. Wie behrend ist nicht schon Sprache und Ton, Möbeln und Bauart!” Lueder 1792, 46.

⁷³⁴ Achenwall 1768, 275–276.

⁷³⁵ de Luca 1793, 152. Ebben az is közrejátszott, hogy az ország sem a beszélt nyelv, sem a ruházat tekintetében nem volt egységes. De Luca négy fő nyelvet: német, szláv, vallon, olasz különböztetett meg, míg a ruházatkodásban szinte minden provinciának megvan a maga jellegzetessége. Vö. de Luca 1793, 151–152.

⁷³⁶ de Luca 1794, 25.

⁷³⁷ de Luca 1794, 26–29.

Vagyis a jozefinizmus időszakáig csak alkalmanként kapcsolódnak össze a kor karakterológia- és fejlődésproblematikájával.

A 18. századi magyarországi kontextusban a nemzetkarakterológia és a nemzeti tulajdonságok témakörének megjelenése nem vezethető vissza műfaji sajátosságokra. A leírótudomány korabeli sokféleségéből, illetve a nyugati kontextusban hamarabb jelentkező népesedés-problematikából fakadóan tehát sokkal inkább az adott mű születését befolyásoló mikrokontextusokban, illetve általános politikai okokban lehet keresni a magyarázatot. A népesség jellemzőinek új tárgyalásmódja a geográfiai irodalom beáramlásával Magyarországon is megjelent, ennek köszönhetően pedig a nyelvet, mint fontos megkülönböztető elemet szinte az összes kiadvány elkezdte tárgyalni. Ez a tárgyalásmód a század végéig azonban még így is nagyfokú változatosságot produkált. A *Notitia nova*ban a nyelv és erkölcsök témaköre (*lingua et mores*) a vármegyék speciális leírásában kapott helyet, ahol Bél nem egyszer jó érzékkel tapintott rá azokra az esetekre, amikor a nyelvek és szokások keveredése kihatott az adott területen élők erkölcsi állapotára.⁷³⁸ A posztumusz megjelent geográfiai rész ehhez képest csak a vármegyék lakosait regisztrálta, nyelvükről vagy szokásaikról külön nem tett említést.⁷³⁹ A *Compendium Hungariae geographicum* harmadik kiadásában viszont már bekerült egy pótfelvezet (*De populis, lingua, statu sacro, et civili Hungariae*), amely a népesség összetételét, nyelvét stb. elemezte.⁷⁴⁰ Habár a szerző a magyart az első helyre helyezte, mégis a németről jegyezte meg, hogy szorgalmasan művelték.⁷⁴¹ Katolikus oldalon, Bonbardi vármegye és városleírásának kiadásában ugyancsak nem volt szempont a nyelvek és erkölcsök vizsgálata. A szerző egyedül a fontosabb városok leírásánál tért ki néha a lakosságra, de elemző ismertetést szinte sehol nem adott róla. A nyelvkérdés Tomka Szászky geográfiai koncepciójában is marginális szerepbe került. Általában pár sor erejéig tárgyalta és akkor is főleg az ország fizikai változóival és

---

⁷³⁸ Ld. Árva vármegye leírásában a cseh és lengyelrel megrontott szláv nyelv esetét. „Colunt provinciam, inde a retrusissima aetate *Slavi*. de quorum, in regione illapsu et fatis reliquis; quin et *Germanicae* civitatis populis, qui *Slavos* antecesserunt; quia in historia, vicinissimi *Comitatus Liptoviensis*, plus satis, a.) diximus, supervacaneum fore diligentiam remur, si, quae isthic sunt expromta, heic recoleremus denuo. Non siluisse sufficeret, huiates [p. 18.] *Slavos*, plus a *Polonis*, quam a *Bohemis*, aut *Moravis*, contagii, in sermone non minus, quam moribus, trahere. Quod dum aio, de plebe promiscua, non de nobilitate me loqui, intellectu pronum est. Scilicet, qua ad *Poloniam* vergit regio, corrupta agrestibus lingua est, et ex *Slavico*, atque *Polonico* idiomate, ita confl ata, ut neutris satisfaciatur. Molestum est enim *Polono*, voces, *Slavici* oris, dictioni suae commixtas, audire: quippe qui, amant, in omni sermonis genere, et elegantiam, et puritatem. quod idem *Slavis* evenit, sibilos locutionis *Polonicae*, auribus graves, aversantibus. Qui in meridiem degunt, plane loquuntur *Slavica*, *Kubinenses* potissimum, et qui sunt horum vicini; tametsi ne hi quidem careant, idiotismis minus acceptis, minusque solemnibus, apud *Trentschinienses*.” Bél 2011, 68.

⁷³⁹ Pozsony vármegyéhez ld. Tomka Szászky 1753, 12–16.

⁷⁴⁰ Tomka Szászky 1779, 24–44.

⁷⁴¹ A szláv, latin, cigány nyelvekhez ld. Tomka Szászky 1779, 26.

lakossággal összefüggésben.⁷⁴² Bajtay korai statisztika-tankönyvében ellenben a probléma külön fejezetet kapott (*Caput I. De Varietate, Linguis, Indole, ac Moribus Incolarum*), ahol a piarista tudós a soknyelvű és erkölcsű nemzet adottságaival, és ezeknek az államéletre vonatkozó következményeivel (bűnesetek, vallás, kultúra, oktatás stb.) igyekezte megismertetni a koronaherceget.⁷⁴³ A későbbi nemzetkarakterológiai viták elemei a vizsgált korpuszban először Windisch 1780-as Magyarország-geográfiájában jelentek meg. A szerző elsőként az országot lakó népeket (magyar, szláv, német, görög, román, cigány) nevezte meg, majd rátért a magyarokat általánosan jellemző tulajdonságokra (büszke, harcias, vendégszerető, udvarias). A férfi és női viseletet részletesen tárgyalta, végül pedig a beszélt nyelvekkel, dialektusokkal zárta az ismertetést.⁷⁴⁴ Windisch ezeket a jegyeket – habár művét geográfiként definiálta – a politikai állapotnál tüntette fel. A karakterjegyek között – szemben az erkölcsi és nyelvi állapottal – pedig a viseletre helyezte a hangsúlyt. Szerinte ugyanis ez az a változó (a nyelv mellett), amely a legjobban megkülönbözteti a Magyarországról jövőt Európa többi nemzetétől.⁷⁴⁵ A szerző mindezt azonban még a későbbi diskurzust jellemző politikai felhangok nélkül írta le.

A 18. század utolsó évtizedében a nemzetkarakterológia a tudós hazafisággal vagy patriotizmussal összefonódva jelent meg. Amíg Korabinsky, Vályi és Rummy esetében a lexikon műfaj csak a nyelvcsinosítás erejéig engedte, hogy karakterbeli kérdéseket tárgyaljanak, addig ez a jellemző nyelvezet Decsy Sámuel szinte valamennyi művében érvényesült. Igaz volt tehát már az *Osmanográfia*ra is, ahol a török nemzeti tulajdonságoknál a szerző az összes jellemző közül az első helyen tárgyalta a nyelvet és csak ezután tért rá a természeti-erkölcsi változókra, szokásokra.⁷⁴⁶ A nemzetkarakterológiának ugyanez a szókincese később még az almanakokban és az *Egyiptom ország rövid históriájában* is olvasható volt. Az évtized során kiadott többi statisztikai mű szintén eltérő módon reagált a társadalmi gondolkodásnak eme addigra átpolitizálódott szókészletére. Horváth Mihály statisztikájának első 1790-es kiadásában a népesség ismertetésének még nyoma sem volt, az 1802-ben újranyomatott és kiegészített változat azonban már reagált erre a kihívásra. Horváth jellemző módon itt is a történeti eredet felől tárgyalta az országban élő népeket (§. XXI–

---

⁷⁴² A Portugál Királyság példájához ld. Tomka Szászky 1748, 50. (§. VII. 4.). Ellenben a Magyarország esetében egy részletesebb ismertetés volt olvasható az országot lakó népekről, a magyar lélekről (*animus Hungarorum*) és nyelvről. Uo., 496. (§. XVII. 2., 5.)

⁷⁴³ Bajtay *Statistica*, 18–20.

⁷⁴⁴ Windisch 1780, 43–53.

⁷⁴⁵ „Die Kleidung der Ungarn hat mit der Tracht andrer Nationen fast gar nichts gemein.” Windisch 1780, 46.

⁷⁴⁶ Vö. Decsy 1789a, 139–144, 146–179.

XXXIII) és röviden azok kifejezésmódjait.⁷⁴⁷ Az ismertetés a finnugor nyelvrokonságot leszámítva viszont kikerülte a nemzetkarakterológia ügyét. Helyette a nyelv vármegyei igazgatásban és törvényhozásban való hasznát hangsúlyozta.⁷⁴⁸ Honorius Novotny *Sciagraphiája* Horváth művéhez hasonlóan közelített a nyelv kérdéséhez és a népesség felsorolásánál tárgyalta a Magyarországon honos kifejezésmódokat. Nemzeti karakterről ő sem írt, azonban nyugtázta, hogy II. József halálával a magyar vált az ország első nyelvévé.⁷⁴⁹ Végül még Schwartner statisztikáját érdemes megemlíteni, amely a maga módján szintén eltávolodott a nemzetkarakterológiai szóhasználatától. A szerző a német statisztikai irányzathoz idomulva elismerte a nyelvekből fakadó különbségeket, ezeket azonban már nem kötötte össze erkölcsi, morális tényezőkkel, hanem az emberek közötti különbségeket megragadó tudományos tipológia részévé tette.⁷⁵⁰ Schwartner ezzel tulajdonképpen a Lueder által felvetett stratégiát választotta, amely a karakterjegyekre mint számszerűsíthető tényezőkre tekintett. A szerző ezzel kapcsolatban ugyanakkor rögtön sajnálkozását is kifejezte, mivel műve írásakor nem állt rendelkezésére olyan, a nyelveket is vizsgáló népszámlálás, amely alapján valódi sorrendet tudott volna felállítani a beszélt nyelvek között.⁷⁵¹

A nemzeti karakter statisztikákban való megjelenését az állam lakói iránti egyre tudatosabb és differenciáltabb érdeklődés hívta életre. Ennek a tudományosságot az állami célok alá rendelő nézőpontnak, azonban megvoltak az ésszerű korlátai és ahogy Lueder és Schwartner példáin látszódott, idővel a problémán való továbblépéshez is ez a szemlélet nyújtotta az ösztönzést. A nemzeti karakter megragadásának tétje ebben a kontextusban nemcsak állami, hanem a kora újkori társadalom vizsgálata felől is fontos lépésnek tűnik. A magyarországi forráskorpuszból ezzel együtt az olvasható ki, hogy miközben a szerzők, kompilátorok tudatában voltak a nemzetkarakterológia fő kérdéseinek, műfaji hagyományokból fakadóan műveikkel azonban nem a kérdés eldöntéséhez, mintsem inkább a nyugati minták átszűrésével egy általános kép kialakításához járultak hozzá. A Magyar Királyság ebben az ábrázolásmódban egy sok népcsoport által lakott országgént tűnt fel, ahol a főbb jellegzetességek (rendi privilégiumok, viselet, erkölcsök, nyelv, szokások, vallás) a vármegyei igazgatási határokon átnyúlva is érvényesültek. A történeti megközelítést alkalmazó katolikus szerzőknél (Bajtay, Horváth, Novotny, Szaitz) a sokszor önálló

---

⁷⁴⁷ Horváth 1802, 46–65. (§. XXXIV. Diversitas Idiomate)

⁷⁴⁸ Horváth 1802, 65.

⁷⁴⁹ Novotny 1798, 111–113.

⁷⁵⁰ Vö. Schwartner 1798, 87–107.

⁷⁵¹ Schwartner 1798, 89.

privilegiumokkal bíró őshonos népekre, népcsoportokra került a hangsúly. Velük szemben a protestáns íróknál erőteljesebben érződött a nemzetkarakterológia dinamikáját adó analitikus fogalmak (nyelvek, erkölcsök, szokások) tudatos használata. A legegységesebb példát erre Decsy Sámuel írásai szolgáltatták, aki két szempontból is egyedi helyet foglalt el a 18. század második felének magyarországi államleíró irodalmában. Decsy egyrészt kortársaitól eltérően már nem geográfiát, hanem statisztikát művelt, másrészt praxisát teljes mértékben alárendelte a józsefi időszak végére megerősödő nemzetkarakterológiai szóhasználatnak. Írásaival tehát a 18. századi patrióta tudományosság hagyományait követte, miközben a politikai (köz)hangulat változásaira is reagálva az anyanyelvű tudományművelést tekintette mércének. Mindettől pedig nem várt mást, mint a nemzeti karaktert adó nyelv kiművelését, a tudományok felemelkedését és a társadalom tökéletesedésének előmozdítását.⁷⁵²

A 18. század végén meginduló nemzetkarakterológia viták politikai jellegükből fakadóan is szembementek a geográfiákban és statisztikákban követett megközelítéssel. Ennek a diskurzusnak a célja nem az állami érdekek vagy egy differenciált látószög becsatornázása volt, hanem a tudományos értekezések által összetettként ábrázolt magyar nemzeti karakter leszűkítése a nyelvi problematikára. Ahogy arra a kutatás felhívta a figyelmet, emögött számos nyelvpolitikai és a nyelvi megújulásra vonatkozó tényező, szempont, tapasztalat sorakozott, amelyek tárgyalása szétfeszítené a dolgozat kereteit. Éppen ezért a továbbiakban a nemzeti karakter körüli vitáknak csak arra a szegmensére térünk ki, amely a korabeli tudományossághoz kötődött. Ugyan a viták politikai tétje tagadhatatlan, résztvevőik között mégis számos tudósembert találni, akik írásaikban főleg irodalmi referenciáikra támaszkodva közelítették meg a kérdést. A vitáknak ez az „akadémikus” karaktere egyben azt is jelentette, hogy a korábbi nemzedékek által megkezdett leíró tudományosság ebben az időben már a társadalmi jelenségek értelemezésének bevett megközelítésévé vált. A század végi magyarországi diskurzus kiindulópontját tekintve azonban így is sokban különbözött a német vagy francia vitáktól.⁷⁵³ Lokális alapkérdései ugyanis a nyelv és a tudományok fejletlenségéből és a nyugati szociális, gazdasági mintáktól, teljesítményektől való látványos eltávolodásból fakadtak. A nemzeti karakter meghatározásában így tehát nem az volt a fő kérdés, hogy az építészet, a luxus vagy a kávéfogyasztás miként hat a társadalom erkölcsére, hanem hogy az erények és társadalmi gyakorlatok (latin nyelvhasználat) milyen módon gátolják vagy segítik a tökéletesedésben

---

⁷⁵² Erről korábban ld. Bodnár-Király 2017b, 484–488.

⁷⁵³ A sok irányból közelítő kutatás általánosan a nemzeti karakter kora újkori helyzetének politikai-identifikációs elemét tematizálta. Fischer 1996; Inkeles 1997; Margócsy 1998; Stanzel 1999; Romani 2002; Fata 2004; Richter 2006; Trencsényi 2011; Balogh 2013; Kuzmics–Axtmann 2017

megtorpant nemzeti karakter kifejlesztését. Az alábbiakkal kapcsolatban két kérdés tisztázása tűnik lényegesnek. Az első, hogy milyen irányokból közelített a szerzők ezen csoportja a nemzeti karakterhez. Míg a második, hogy emellett milyen problémák ösztönözték, dinamizálták ezt a diskurzust.

2. 1. Nyelv és nemzeti karakter a 18. század végi Magyarországon⁷⁵⁴

A kérdések megválaszolására jó alkalmat szolgáltatott a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790. március 2-i pályázata, amelynek kiírása három témára hívta fel a figyelmet.⁷⁵⁵ Az első szerint „*Mitsoda ereje vagy az anyai nyelvnek a' Nemzet természeti tulajdonságának (Nationalis Character) fenn-tartására?*”. A második, hogy „*Mennyire segíti a' Nemzet valóságos boldogulását, az anyai Nyelv gyarapodása; és ellenben mennyire hátráltattya azt, valamely idegenért való el mellőzése?*”. Végül a harmadik, hogy ehhez „*Mennyire szükséges a' Magyar Nemzetnek a' Deák nyelvnek tudása?*”⁷⁵⁶ A kiírásra beérkezett számos pályamunka közül érdemes kiemelni a református lelkész, sztenográfus Gáti István (1749–1843) és a mérnök, építész Vedres István (1765–1830) közösen kinyomtatott műveit, valamint a királyi testőr Báróczy Sándor (1735–1809) és Decsy Sámuel szövegeit. Decsy szövege később *Pannóniai Fénisz* címen jelent meg, és a korai nemzetkarakterológiai diskurzus egyik legismertebb szövegévé vált.⁷⁵⁷

A könyv már megközelítésében is eltért a megszokottnak tekinthető grammatikai és nemzeties fejtegetésektől. Helyette a német irodalmi referenciák érvényesültek, amelyek a göttingeni *Universalgeschichte und Weltstatistik* iskolához álltak a legközelebb. A szerző ezekből egy világ- vagy nyelvtörténeti perspektívát épített fel, amelyet egyben a magyar nyelv és a nemzeti karakter definíciós problémájára is kivetített.⁷⁵⁸ A világtörténeti megközelítés egy a nemzetek és az európai nyelvek történetének szinkron és genealogikus fejlődését írta le, ezzel pedig azokra a változó időszakokra helyezte a hangsúlyt, amikor ezek a nyelvek állapotukat tekintve felívelő vagy hanyatló szakaszba léptek. A nyelvi fejlődés ebből az összehasonlító perspektívából azért vált egyedivé, mert a magyarság keleti-szkita eredete akadály volt annak, hogy más nyugati nyelvekkel (anya- vagy leánnyelv) párhuzamba

⁷⁵⁴ A szöveg korábbi változata megjelent az *Aetas* 2015/2. számában. Bodnár-Király 2015a, 17–43.

⁷⁵⁵ Bíró 2010 59.

⁷⁵⁶ Kókay 1970, 354.

⁷⁵⁷ Az *Ephemerides Budenses* recenzense szerint a művet latinra is le kellett volna fordítani, hogy „a magyar nyelv védőíratát a külföldiek is megismerhessék”. Vö. Balogh-Szilágyi 2005, 25.

⁷⁵⁸ A fontosabb referenciákhoz ld. Johann Christoph Gatterer: *Einleitung in die synchronistische Universalhistorie* (1775); August Ludwig Schlözer: *Prober Russischen Annalen* (1765); Anton Friedrich Büsching: *Erdbeschreibung* (1754) c. műveit. A nyelvtörténeti ábrázoláshoz összefoglaló jelleggel ld. Nutz 2009, 63–83, 84–93. A *Probe Russische Annalen*hez Futaky 1991, 358.

állíthatóak.⁷⁵⁹ A megfogalmazás szerint egyedülállósága (*idioma incomparabile*)⁷⁶⁰ tehát fejletlen karakteréből következett (*szűz nyelv*), amely egyszerre volt erény és gyengeség, mivel így rendkívül fogékony maradt a külvilág romló ingereire. Az anyanyelv pártolása ebben a kontextusban tehát a nyelv megóvását is jelentette. Eme két karakterjegy mellett a szerző harmadikként foglalkozott a nyelvi érzékenységgel és kifejezőképességgel. Decsy szerint a magyar „*mindenféle indulatoknak ki-nyilatkoztatására alkalmas.*” Vagyis a „*beszélgetések*” stílusa „*alázatosabb*”, „*méltóságosabb*”, „*ékesebb*”, „*hizelkedőbb*”, de ha kell „*rettenetesebb*” is ezen a nyelven, ennek oka pedig a „*nyelvnek és szívnek nagy meg-egyezése*”. A nyelvi karakter tehát alkati tulajdonságok kivételése, azaz a nyelvi és közösségi kategóriák egybecsúszásának jelölője. Ez a karakter azonban el is romolhat, ez pedig szélsőséges esetben nyelvhalálhoz, nyelvvesztéshez vezet, amelyet a szerző szerint „*bizonyosan a' magyar vitéz tüzének el-aluvása követné.*”⁷⁶¹

A karakterológia irodalom további forrását képezték a korban egyre nagyobb példányszámban megjelenő grammatikai munkák, amelyek lényegében amellet érveltek, hogy a számos tulajdonság közül a legfontosabb a nyelv helyzete. Emellett német kontextusban erősen képviseltette még magát az európai nemzetek autosztereotipikus jellemzőit listázó, sokszor képi anyagot is mellékelő *Völkertafel*-irodalom.⁷⁶² Utóbbi a legelemibb sztereotípiákat emelte kategorizációs rendszerre, miközben az egyéb érveléstípusoknál egyszerűbb, tartalmi elemekben fogalmazta meg, hogy mit jelent a nemzeti karakter. Gáti István tanulmánya részben ezutóbbihoz kötődött, amikor a nemzeteket egymástól „*megkülönböztető Bélyeg*”-ét a fizikai, klimatikus, habitusbeli és szociális tényezők függvényévé tette. A nemzeti karakter tehát nála a külső-belső tulajdonságokon át egészen a viselkedési mintáig terjedő osztályozási egységet jelentett, amelyek „*rész szerint természeti, rész szerént keresett*”, emellett komoly hatást gyakorolhat rá a „*Levegőég*”, „*a' Föld Természete*”, a „*Társalkodás*” és a „*Nevelés*”. Az erkölcsi, fizikai, földrajzi és klimatikus változókat végül egy három elemű (több alkategóriát is alkalmazó) listába szedve

---

⁷⁵⁹ Decsy Sajnovics János, Hell Miksa, Schlözer és Büsching kategorizációi alapján feltételezte a nyelv finn-lapp rokonságát. Megjegyezte azonban, hogy az említett nyelvektől a magyar „*tsak a'* szóknak módjában különbözik.” Decsy 1790, 44, 34–46. Vö. Futaky 1991; Keszyü 1991. A finn-lapp rokonság és a nyelvi egyedülállóság a század elején Leibniz és Bél Mátyás vitájában még kizárólagos alternatívákat jelenítettek meg. Vö. Szelestei 1989, 18.

⁷⁶⁰ Vö. Laakso 2009.

⁷⁶¹ Decsy 1790, 46–48. Ugyanez a párhuzam előkerült még *Uo.*, 125–126. A szerző ezt követően még röviden kitér a nyelv egyéb grammatikai jellemzőire is (előjárószavak, szónemek, igék, ragozás). *Uo.*, 49–51.

⁷⁶² A történeti feldolgozáshoz ld. Margócsy 2005; Trencsényi 2011, 39–40.

ismertette.⁷⁶³ Gáti ugyanakkor a nyelv kiemelt szerepe mellett is próbált érveket felsorakoztatni, ezzel pedig ellentmondott az eredeti tipológiának, ahol a *lingua* csak a testen belüli önálló jegykét szerepelt.⁷⁶⁴

Gáti szövegéből emellett kiolvasható volt a karakterológiai irodalmat működtető analogikus érvelés is. A szerzőnél a „*Nemzeti Bélyeg*”, mint írja, „*a' hasonlatosságon egyenlőségen fundáltatik*”. Decsy szövegében ugyanez érvényesült, amikor elismerte, hogy „*a' Magyaroknak, Laplandusoknak, és Finlandusoknak [...] nyelve egyenlő*”, ebből pedig arra következtetett, hogy a „*szók módjában*” való különbségek a hangzás, írásmód és eredet tekintetében is megállják a helyüket.⁷⁶⁵ Az analógia, mint retorikai eszköz ekkor még a tudományos bizonyítás részét képezte, ennek során tehát a hasonlóságok, azonosságok és különbségek regisztrálására alkalmas eszközének tűnt, amellyel a nyelv helyzetére vonatkozó sztereotípiákat lehetett megerősíteni vagy cáfolni.⁷⁶⁶ Az analogikus érvelés a forráskorpusz másik gyakori típusát megjelenítő grammatikákban is előfordult. A (természet)tudományos alapokon álló nyelvtanokban például általános véleménnyé vált a finn-lap nyelvrokonság alternatíváját adó keleti eredet tézise. A grammatikák érvelése ezen a ponton nem a hasonlóságból, hanem a nyelvek belső szerkezetének törvényszerűségeiből indult ki. Gyarmathi Sámuel 1794-es grammatikájának előszava húsz pontban sorolta fel azokat a nyelvtani (karakter)jegyeket, amelyek alapján a magyart tökéletesebbnek tartotta más népek nyelveinél.⁷⁶⁷ Hozzá hasonlóan Verseggy Ferenc 1793-as munkája is külön fejezetet szánt a keleti eredet bizonyításának (*Lingua hungarica, ut orientalis*).⁷⁶⁸ Ezen a ponton azonban a karakterológiai és a grammatikai érvelés elcsúszott egymás mellett. A nyelvtanok ugyanis ebben az időszakban egy szűkebb probléma, a nyelvi originalitás feltárásában voltak érdekeltek. Ehhez pedig egy nyelvtani kategóriarendszerre volt szükség.⁷⁶⁹ Verseggy későbbi könyvében a két tendencia már egyszerre jelentkezett. Miközben a szerző a latin nyelvoktatás

---

⁷⁶³ I. Testen belül: 1) az egész testre vonatkozóan: a) termet b) öltözet c) eledel; 2) a nyelv természetére vonatkozóan: a) a beszédben jelenlévő jegyek b) a beszéd módjára vonatkozóan; II. Lelken belül: 1) értelem 2) akarat; III. indulatok. Gáti 1790, 4–11.

⁷⁶⁴ „e' nélkül senki Nemzetté nem lehet igazán, hanem csak Kortsá; sőt a' Nemzetis, mint Nemzet fenn nem állhat. Ez által pedig mind fenn áll a' Nemzet, mind Nemzetté lehet az Ídegenis, még pedig abban a' mértékben, a' mellyben tökéletesítette magát azon Nyelvben.” Gáti 1790 5.

⁷⁶⁵ Decsy 1790, 44.

⁷⁶⁶ Békés Vera tanulmányában ugyanilyen mintákra talált a göttingeni tudományos program módszertani jellegzetességeinek vizsgálata során. Így a tipológiai megközelítést (amely egy „sok-jellemzős” rendszerleírást jelentett), a közös „affinitásszférát” (a kémia, a nyelvtudomány és a természetjog területéről, vagyis, hogy a dolgok nem vizsgálhatók egymástól mereven elkülönítve) és a (diszkontinuus) stadiális szemléletet (utóbbi estében, a fejlődés nem szükségszerűen egyenes irányú vagy folytonos). Ld. Békés 2001, 86–88. Tudománytörténeti paradigmaként ld. Behrisch 2006; Békés 2010;

⁷⁶⁷ Gyarmathi 1794, vii–xi.

⁷⁶⁸ Verseggy 1999, 35–58.

⁷⁶⁹ Vö. Csetri 2007, 11–22.

ellenében foglalt állást, a magyar nyelv szellemének törvényszerűségeit még egy grammatikai keretben tárgyalta.⁷⁷⁰ A szerzőnél a nyelvi analógia éppen ezért alárendelt szerepet kapott és a nyelvrokonságot, nyelvi tökéletességet igazoló „harmadik hatalomként” működött. Verseghy szerint ahhoz ugyanis, hogy egy nyelv a tökéletesség magasabb fokára léphessen mindemellett meg kellett hogy feleljen az etimológia (*etymologiae*), a szokás (*consuetudinem*) és a jóhangzás (*euphoniae*) törvényeinek is.⁷⁷¹ Ez a szigorú feltételrendszer a lényegében a nyelvkarakterológia tartalmi és normatív elemeinek kiszűrését javasolta, miközben maga is egy analitikus alapokra épülő párhuzamot igyekezett igazolni.⁷⁷²

A nyelvi karakter kiművelését elsősorban az a humanista előzményekre visszatekintő meggyőződés motiválta, hogy a karakterbéli tulajdonságok kiművelése a fejlődés fokmérője. Mint az látható volt, ez a felfogás minden népszerűsége ellenére csak egy fajta megközelítést adta a felvilágosodás fejlődésproblematikáját tárgyaló vitáknak. Ezt jól példázta a kérdés államleírás hagyományában történő megjelenése, amely idővel különbséget tett a morális-társadalmi aktorok reprezentatív és a népesség, gazdaság, hadügy, pénzügyek racionális-analitikus, mérhető tényezői között. A nemzetkarakterológia ekkor még tehát az előbbi, a természettudományos eszközökkel nem megragadható morális referenciák törvényszerűségeit kutatta. Az összefüggések feltárása érdekében pedig kiemelt helyen kezelte a fejlődési és hanyatlási tendenciákat befolyásolni képes cselekvési programokat.

A nyelv csinosodásának ügye ennek révén fontos tárgyát képezte a korabeli komparatistikai leírásoknak. A magyar nyelvre így tehát, amelynek fejletlen karakterével a legtöbb korabeli hozzászóló egyetértett, több oldalról is komoly veszély leselkedett. A nyelv társadalomjobbító hatásából nem csupán a csiszoltabb stádium, a magasabb polc, hanem – ahogy Decsy is fogalmazott – a nyelv- és karaktervesztés lehetősége is levezethető volt.⁷⁷³ A legismertebb forgatókönyvek a montesquieu-i komparatív fogalomkészlet újraaktualizálására épültek⁷⁷⁴ és az idegen hatásra karakterét veszített, nyelvével együtt visszaeső politikai

---

⁷⁷⁰ Verseghy 1818b, iv–v. Vö. Soós 2005. Verseghy a problémára vonatkozó elméleti érveit külön kötetben jelentette meg. Verseghy 1818a.

⁷⁷¹ Verseghy 1999, 71. Ettől részben eltér a nyelvrokonság kritériuma, ahol „a szóképzés és szóragozás rendszere, valamint végül a beszéd szerkesztésének módja általában véve csaknem hasonló”. Verseghy erre alapozva állapította meg, hogy a magyarhoz még mindig a bibliai héber állt a legközelebb. Verseghy 1999, 43–46.

⁷⁷² Verseghy meg is jegyezte egy helyütt, hogy a nyelv tökéletessége nem az egyén, hanem a közösség ügye. A grammatika tehát nem megítéli, hanem csak feltárja a nyelvi állapotokat. Verseghy 1999, 33.

⁷⁷³ A nemzethalál, karakter-vesztés problémája Batsányi, Csokonai és Berzsenyi példáján ld. Bíró 2012, 67–73, 84–89, 118–122, 212–214. A korszak másik anekdotikus példája a cseh karakter- és nyelvvesztés. Vö. Gáti 1790, 26–27.

⁷⁷⁴ Vö. Richter 2006, 151–159; Vedres 1790, 52.

közösség rémképét vázolták fel. Ez a forгатókönyv egy kettős kimenetelű folyamat ábrázolását valószínűsítette.

Az első szcenárió a nyelvnek az érzékeny irányítú szerepét tulajdonította a társadalom fejlődésének történetében. Ahogy azt Vedres István szövege kiemelte „*a' Nyelvek Természetének Hasonlatosságát követi a' Nemzetek polgári Állapottyának mivólta.*”⁷⁷⁵ A másik eshetőséget az a történeti perspektíva fejezte ki, amikor a nyelvek alapján leírhatóvá és összehasonlíthatóvá vált akár az ősi nemzetek metamorfózisainak, felemelkedésének és hanyatlásainak históriája is. A nyelvek és közösségek fejlődéstörténetét stádiumokban és epochákban szemlélő kortársak számára ebből további következtetések adódtak. Például az, hogy a fennálló (politikai) identifikációk erősödése és gyengülése a nemzeti karakter változásában is mérhető. Vedres István jegyezte meg, hogy „*A' Görög Nyelvvel, a' Görög Kényesség és Rátartás is el veszett, és tsűfűl által változott egy Török Durvaságra: valamint szintén a' Római Méltóságból a' Deák Nyelv Veszedelmével és Elváltoztatásával egy fertelmes Olasz Puhaság származott. [...] tehát nem térszi a' Magyarat Magyarra Hazája, 's lakó földje; hanem Nyelve és Természete.*”⁷⁷⁶

A nyelvi karakter elvesztésének (és a nyelv fejletlenségének) általános veszélye a múlt és a jelen történéseinek jól áttekinthető elrendezését követelte meg. A történeti háttér tudományos foglalatát és empirikus példatárát ebben az időben a statisztika és a történetírás párhuzamosan kezdte el megalapozni.⁷⁷⁷ Decsy *Pannóniai Fénikszében* szintén megtalálhatóak voltak ennek a példatárnak egyes elemei, például amikor a szerző Belgium vagy Norvégia eseteiről beszélt. A szerzői értelmezés szerint előbbit a német nyelv rontotta meg, míg „*a' Norvégiai nyelv nagyon meg – zavarodott a' Dániai nyelvvel, miólta Norvegia a' Danusok birtokába esett.*”⁷⁷⁸ Ez a példatár emellett arra is alkalmat szolgáltatott, hogy olyan pozitív referenciákat állítson a középpontba, amelyek akár a magyar fejlődés kívánatos párhuzamát is maguk elé vetítették. Decsy számára ilyen intézmények voltak a 1634-ben megalakult párizsi *l'Académie française*, részben az angol *Royal Society*, de legfőképp a berlini *Königliche-Preußische Akademie der Wissenschaften*.⁷⁷⁹

---

⁷⁷⁵ Vedres 1790, 53.

⁷⁷⁶ Vedres 1790, 53.

⁷⁷⁷ A korabeli történetírás tendenciáihoz ld. Erős 2009a; Erős 2009b; Kontler 2012b; Mason 2006; Penke 2000. A másik oldalról idetartozott még a teljes kalendárium és utazási irodalom, a közélet kérdéseit tárgyaló újságok és folyóiratok, valamint a komparatív szemléletet alkalmazó műfajok és diszciplínák.

⁷⁷⁸ Decsy 1790, 23–24.

⁷⁷⁹ A francia, német és angol esetekhez ld.: „Amiólta Richelieu Kárdinál a' Frantzia tudós Társaságot felállította, azólta szembe ötölhetőképen kezdettek ottan a' tudományok és mesterségek virágozni.” Míg „Anglia bődoltságának ideje Baco Verulamiustól kezdődik”, addig „Mihelyt Thomasi Christián a' Hálai fő-iskolában nemet nyelven kezdette a' tudományokat tanítani, mingyárt szemlátomást nevedett Prussia, 's annyira előment, hogy mind a' polgári, mind a' hadi dolgokban tanító mesteréve lett Európának. Mi pedig éppen akkor

A nemzeti karakter eszmetörténeti horizontját ekkor a politikai gondolkodás arisztoteliánus *concordia/harmonia*-tana határozta meg. Ezen a kontextuson belül – ahogy a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* pályakiírása is explicitté tette – az adaptáció gyakorlata azt a kérdést vetette fel, hogy mennyiben szolgálja vagy akadályozza a közösség előrehaladását a külföldi erkölcsi, nyelvi és kulturális kategóriák meghonosítása.⁷⁸⁰ A korabeli magyarországi értelmiség többsége a kérdésre ösztönösen konzervatív választ adott. Vagyis miközben elfogadható magyarázatnak tartotta a fejletlenség okaként a külföld (elsősorban német nyelv) torzító hatását, alapvetően a kulturális recepció (tanulás, adaptáció) eltérő szintű és minőségű támogatásában látta a kivezető utat.⁷⁸¹

A magyarországi kontextusban nyelvfejlés előtt azonban még ott volt a latinitás jelentette belső akadály is, amellyel szemben a '90-es évek szerzői ugyan gyakran kikeltek, érvényesülése ellen mégis sokkal kisebb ellenállást tudtak kifejezni. Ennek oka az volt, hogy a latinitás erős ideológiai felhangja mögött valós társadalmi gyakorlatok húzódtak. Ebben a tekintetben sokatmondó volt az országgyűlés 1790/91. évi XVI. törvénycikkének végzése, amely egy mérsékelt álláspontra helyezkedve meghagyta a latin nyelvű kormánykezeli ügyintézt, a magyar nyelv csinosodását segítve a gimnáziumi, akadémiai és egyetemi nyelvhasználat előtt (átmeneti jelleggel) megnyitotta az utat. A pragmatikusabb hangnemet megütő szerzők a kérdést ezért gyakran a cenzúra és oktatás helyzetével, valamint az egykori jezsuita rendtagok felülreprezentált társadalmi pozícióival hozták összefüggésbe. A latin nyelvet támadó bécsi Magyar Társaság tagjainak⁷⁸² törekvése így megrekedt azon a ponton, hogy a latin azonnali eltörlésére a jelenlegi társadalmi viszonyok közepette nincsenek meg a feltételek, a deákos kultúra hosszútávon azonban akadályát fogja képezni a magyar nyelv fejlődésének.⁷⁸³ Ez a pragmatikus belátás a viták tematikáját is befolyásolta, ahol a fő kérdéssé vált, hogy mely területeket kell leginkább megtisztítani a deák nyelv veszedelmétől.⁷⁸⁴

Az 1790-es évek nyelv- és nemzetkarakterológiai vitái nem tematizálták az államiság kérdését. Ez a vármegyei nyilvánosságok működésével, a királykoronázó országgyűlésre való

---

lettünk anyai nyelvünkhöz leg-hidegebbek, a' midön más nemzetek nyelveiknek mivelése által, a' ditsőségnek leg-felsőbb póltzára ültek;" Decsy 1790, 84.

⁷⁸⁰ Trencsényi 2011 43, 79.

⁷⁸¹ Ugyanez a bináris logika érvényesült az ész kiművelését népszerűsítő tudományos vagy a lelket pallérozó egyéb (szép) irodalmi kategóriák találkozásánál, illetve a fordítás esetében is. Utóbbihoz ld. Kontler 2009; Kontler 2014.

⁷⁸² Decsyhez ld. Kókay 1970, 352–353.

⁷⁸³ Szacsavay 1790.

⁷⁸⁴ A kérdésre Decsy *Pannóniai Fénikszben* egy kidolgozott magyarázattal szolgálta. A program elemzéséhez ld. Bodnár-Király 2015a, 33–34; Bodnár-Király 2017b, 484–488.

felkészüléssel, vagyis a rendi alkotmány működésével volt magyarázható, amely az ország államiságának helyreállítását látszott igazolni.⁷⁸⁵ A tudományos és politikai irodalom felől nézve eközben az látszott, hogy a nemzeti karakter nyersanyagát adó lélektani, erkölcsi sztereotípiák és egyéb megkülönböztető jegyek nagyfokú kompatibilitást mutattak a geográfiai diskurzusok tárgyalásmódjaival. A statisztikáéval azonban egyre kevésbé. Míg a geográfiai államképében a vármegyei határokra, igazgatásra, jelentősebb városokra, földrajzi-fizikai-politikai körülményeire és népességére került a hangsúly, addig a statisztika *per definitonem* nem érte be ennyivel. Kiindulópontját ugyanis az az adminisztratív államfelfogás (*Staat*) képezte, amely a *status* minden földrajzi-társadalmi tényezőjét az államgépezet organikus működésére kiható erőforrásként értelmezett. Az adminisztratív állam magyarországi kiépülése az 1770-es évektől a központi kormányzati reformtörekvésekkel jelentkezett. A folyamatban pedig fontos szerepet játszott a felsőszintű, egyetemi képzés átalakítása. A reformfolyamattá kinövő intézkedéssorozat az oktatás kormányzati ügyé és a Bécsi Egyetem birodalmi, központi egyetemmé válásának, valamint a bevezetett változtatások nagyszombati átültetésének, illetve a kameralisztika tanszék felállításának lépései fémjelezték.⁷⁸⁶

3. Az új állam és a göttingeni statisztika

A magyarországi folyamatok előzményének a tanügyi reformot előkészítő igazgatási-kormányzati szervek felállítása bizonyult. Az 1748-tól a csehországi és osztrák örökös tartományok iskolaügyeit magába olvasztó *Directorium in politicis et cameralibus* feladatait 1760-tól a Gerard van Swieten (1700–1772) vezette egyre szélesebb önállósággal bíró Udvari Tanulmányi Bizottság (*Studienhofkommission*) vette át. Az oktatási ügyek fő döntési fórumává Mária Terézia és II. József uralkodása alatt az Államtanács (*Staatsrath*) vált. A korábbiakhoz képest fontos változás, hogy a Tanulmányi Bizottság már nem csak az oktatás állami főfelügyeleti képviselőjét, hanem az örökös tartományok bécsi mintára való átszervezésével járó feladatok előkészítését is ellátta.⁷⁸⁷ Ahogy Fináczy Ernő klasszikus munkája fogalmazott, az oktatás politikummá válása egyben azt is jelentette, hogy a korábban egyházi kézben lévő intézmények fokozatosan a szekularizációt kikényszerítő állami törekvések elsődleges színterévé váltak.⁷⁸⁸ Az első időszakban a kormányzati lépések még

---

⁷⁸⁵ Erre utalt az is, hogy ebben az időben a Szent Korona sem vált karakterológiai vagy identitásbeli tényezővé. Vö. Bodnár-Király 2013, 211–214.

⁷⁸⁶ A tanszék történetéhez ld. Eckhart 1936; Arczt 2004.

⁷⁸⁷ Fináczy 1899, 270–271.

⁷⁸⁸ Fináczy 1899, 265–270.

több, az egyházi fennhatóság és az állami célok összeegyeztetésére törekvő átmeneti formát hoztak létre. A Mária Terézia uralkodásának második felét jellemző intézkedések azonban már egyértelműen az iskolák egyházi felügyeletének megszüntetését irányozták elő.⁷⁸⁹ A kutatásban van Swieten nevével jellemzett oktatáspolitikai reformfolyamat kiemelt célját képezte az egyetemek ausztriai és csehországi, majd magyarországi központosítása. Ennek keretein belül sor került a tanrendek átalakítására és az állam céljait szolgáló új tudásterületek meggyökereztetésére, mint a kamarai- és igazgatástudomány vagy a statisztika.⁷⁹⁰ Nagyszombat átalakulásához a mintát a Bécsi Egyetemen 1749 és 1753 között végrehajtott intézkedések szolgáltatták, amelyeket a szervezeti és működési rendszer, valamint a tankönyvek, előadások, vizsgák, tanrendek tekintetében – a Tanulmányi Bizottság 1769-es döntése nyomán – az 1770-ben kiadott *Norma Studiorum* ültetett át a gyakorlatba.⁷⁹¹

Az államtudományok átültetését két körülmény: a német nyelvű oktatás elterjedése, valamint a bölcsész és jogi karokon zajló képzés átformálása is segítette. A latin nyelvű képzésre épülve a német nyelv gyakorlása már az 1760-as évek derekára a közép- és felsőszintű egyházi, polgári intézményekben, illetve a hivatalviselésre felkészítő nemesi, bányászati, mérnöki, katonai akadémiákon is általános elvárássá vált. Az 1777-es első *Ratio Educationis* így már egy – sok helyen – létezőnek tekintett gyakorlat általános jogerőre emelkedését mondta ki.⁷⁹² Ezzel együtt a német nyelvű tudományosság birodalmi központjává is Bécs vált, ahol a felsőbb szintű politikai-kamarai studiumokat 1769-től Justi, majd Sonnenfels kezdte el oktatni. A változtatások célja az összbirodalmiság és a közös állameszme meggyökereztetése volt, amelynek fontos részét képezte egy új hivatalnoki kar kiképzése. Ez az elitképzés – mint arra Eckhart Ferenc egyetemtörténeti monográfiája felhívta a figyelmet – első időszakban mindemellett a lojális oktatói kar felkészítését is szolgálta.⁷⁹³ A *Norma* a politikai és kamerális studiumokat a bölcsészeti és a jogi fakultás tanulói számára is hozzáférhető tette. Miközben a történelem és kameralisztika tanszékek még szervezetileg a

---

⁷⁸⁹ Fináczy 1902, 39–44. A magyarországi oktatásügy esetében egy ilyen törekvést jelenített meg a Barkóczy Ferenc (1710–1765) hercegprímásról elnevezett Barkóczy-provizórium időszaka (1761–1765). Fináczy 1899, 276–298.

⁷⁹⁰ Az új államtudományok nem csak a kiépülő egyetemi, akadémiai szisztémában, hanem az 1750-es évektől a lovagi akadémiákon, illetve a nemesi, arisztokrata nevelési intézményekben is megjelent. Ezek között a bécsi *Theresianum* és a Savoyai Akadémia kurikulumaiban is. A *Theresianum* oktatási, nevelési rendjéről utóbbi időben ld. Cerman 2006; Cerman 2010; Khavanova 2000; Kökényesi 2012; Kökényesi 2013; Kökényesi 2016.

⁷⁹¹ Fináczy 1899, 308. A jogi kar viszonylatában Eckhart 1936, 57–78. Az ausztriai nép-, réal- és normálskolai reformhoz ld. Fináczy 1902, 47–56.

⁷⁹² A későbbi a józsefi nyelvrendelettel megfogalmazást nyert elképzelés előzményei Mária Terézia uralkodásának végén is jelent voltak. Vö. Fináczy 1899, 343–348.

⁷⁹³ A nagyszombati tanszékre 1769-ben kijelölt Anton Weissburger, az ő helyettesítését 1769–1772 között ellátó Ehrenfels Gáspár, valamint a tárgyat 1772–1791 között oktató Gyurikovics Ferenc mind a Sonnenfelsnél tett külön vizsgát követően nyerték el beiktatásukat. Eckhart 1936, 79–81. Erről újabb ld. Khavanova 2008; Khavanova 2015.

bölcseleti fakultáshoz tartoztak, a politikai előadások a jogi képzés tanrendjének szerves részét képezték, amelyet a rendelkezés szerint külön tanárnak kellett előadnia Joseph von Sonnefels *Die Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft* c. tankönyvéből.⁷⁹⁴ Az 1769–1770 első tanévben mindössze negyven diák hallgatta a tárgyat, ez a szám a későbbiekben stagnált, a természetjog esetében pedig néha nem haladta meg a négy-öt főt sem. A statisztika hivatalosan ekkor még nem képezte a tananyag részét. Erre csak 1775-től, az *Ordo facultatis iuridicae Viennensis* (1774. október 19.) mintájára Nagyszombatban is elrendelt *Planum iuridicae facultatis* kötelezte a kart.

Az 1775-ös rendtartás tananyagként a bécsi követelményeknek megfelelően Achenwall és Totzen könyveit írta elő, amelyet az egyetem Budára költöztetéséig, és Adalbert Barić (1742–1813) 1778-as sikeres államvizsgájáig a politikai és kamarai tudományokat oktató Gyurikovics Ferenc adott elő.⁷⁹⁵ A statisztika oktatása a Habsburg Birodalom országaiban így tehát már a kezdetektől a jogi fakultás és a politikai tanulmányok szemléletéhez igazodott. Ez a központilag meghatározott irány a tárgyalásmódban, illetve a három évre szűkített egyetemi és a két éves akadémiai jogi képzésben is megmutatkozott.

A kameralisztika tanszék szervezeteileg az egyetem Budára költöztetésével és az első *Ratio Educationisszal* került a jogi karhoz. Az 1778–1779 első tanévtől a Budai Egyetemen a politikai és statisztikai ismereteket, valamint a statisztikát és az egyetemes történet kombinációit már külön tanárok adták elő. Egyetemes történelmet (*historia universalis*) az ókortól az újkorig csak az első év első szemeszterében tanultak a hallgatók, amit két félévig a politikai és kamarai (ipar, kereskedelem, pénzügy) tárgyak követték. A statisztika-előadások – leszámítva a minden szombaton kötelező újságismertetéseket – csak a másodév második szemeszterében szerepeltek a tananyagban. A képzést alapvetően a jogi tárgyak dominálták, amelyek (mint a természetjog, hazai vagy magyar (köz)jog, római jog, egyházjog, büntetőjog, a jog történeti részei) arányosan oszlottak el a hat félévre tagolt képzésben.⁷⁹⁶ A hat félév után a hallgatók különbözeti vizsgát tehettek, amely nem csak a hivatali pályán való előrelépésnek, hanem az egyetemi vagy akadémiai előadói állás elnyerésének szükséges előfeltétele is volt.

A *Ratio* által létrehozott, az egyetem leányintézményének nevezett királyi akadémiákon (Magyarországon az igazgatási kerületeknek megfelelően: Győr, Nagyvárad,

---

⁷⁹⁴ Fináczy 1899, 314–315; Eckhart 1936, 74–78.

⁷⁹⁵ Eckhart 1936, 92–104. A két tankönyvhöz ld. Achenwall 1768; Tozen 1767. Gyurikovics Ferenc Xavért a politika- és jogtörténeti irodalom jelentős része mint Gyurkovics Ferencet ismeri. A statisztika egyetemi szintű oktatásáról (az egyes oktatók munkásságát ismertetve) korábban ld. Kovacsics 1958, 144–191; Kovacsics 1962; Kovacsics 1981, 96–125.

⁷⁹⁶ A tanrendet ismertette Eckhart 1936, 130–131.

Nagyszombat, Kassa, Zágráb)⁷⁹⁷ további lehetőség nyílt a politikai és statisztikai stúdiumok előadására. Ahogy azt az általános célokról szóló passzus tárgyalta, az akadémiák belépőt jelentettek a felsőfokú tanulmányokba, emellett a tudás és műveltség elsajátítása révén az uralkodót szolgáló hűséges állampolgári réteg kitermelését célozták.⁷⁹⁸ Az akadémiai jogi képzés az ország és a birodalom közjogi, törvényhatósági, vallási szabályozása mellett bevezetést nyújtott a földrajzi, történelmi és politikai-igazgatásbeli tényezők megismerésébe. Minderre azonban összesen két év állt rendelkezésre. Az akadémia nem csak az új felsőszintű ismereteket, hanem a gimnáziumi anyag ismétlését is magára vállalta. Ebből következett, hogy az eredeti öt kitűzött tárgyerületből a gyakorlatban csak négynek az oktatása jelent meg a rendelkezésben, mivel a földrajzi ismereteket – a gimnáziumi tananyagra építve – már adottnak tekintették.⁷⁹⁹ A két éves képzés során a politikai ismereteket, a kereskedelem- és pénzügytant mind a két évben Sonnenfels könyvéből oktatták. A statisztika a történeti tananyagban jött elő az első tanévben, ahol az előadó a kötelezőnek tekintett ország, örökös tartományok és császárság története mellett kiterjeszthette vizsgálódását a többi európai államleírásaira is.⁸⁰⁰ A *Ratio* a történelmi anyag esetében egy szinkronikus tárgyalásmódot írt elő, amelyhez két tankönyvet rendelt. Az első Achenwall statisztikakönyvének latin nyelvű történeti vázlatát volt (*Historia celebriorum hodie Europae Provinciarum adumbrata a Godefrido Achenvallio*), amely lényegében az országtörténeteket tartalmazta. A második Gatterer egyetemes történelmi tankönyvének alapult, amelynek az erre a célra kialakított táblázataival a földrajzi, szinkron és komparatív tárgyalásmód is taníthatóvá vált. A királyi jogi akadémiák a történelemtanárokat – egyetemi kollégáikhoz hasonlóan – ezenfelül még kötelezték a szombatonkénti újságolvasások megtartására is, amelyekből Európa és a föld többi országát kellett magyarázniuk.⁸⁰¹

A *Ratio* által foganatosított intézkedések az államtudományok helyét a jogi képzésen belül jelölték ki, ezzen fenntartva a jogi tárgyak túlsúlyát. Következésképpen a politikai és statisztikai stúdiumok arányának meghatározása is egy pragmatikus tárgyalásmódot tükrözött, ennek során pedig kevés tér nyílt a tárgy szabad, akadémiai művelésére. A statisztika ennek révén a politikai, kereskedelmi és pénzügyi tárgyak kiegészítő vagy segédtudományi státuszába került, amelyet az általában egy félévre szűkített óraszámok is jól kifejeztek. A pragmatikus felfogásnak további jellemzője volt a karakteres történeti tárgyalásmód. Míg a

---

⁷⁹⁷ *Ratio* 2014, 37–38.

⁷⁹⁸ *Ratio* 2014, 201–202.

⁷⁹⁹ *Ratio* 2014, 238–240.

⁸⁰⁰ A *Ratio* nyolc esetben megnevezte, hogy a pápaság, Franciaország, Spanyolország, Anglia, Dánia, Svédország, Nápoly és Oroszország mely időszakoktól tanítható. Vö. *Ratio* 2014, 245–246.

⁸⁰¹ *Ratio* 2014, 243–247. Gatterer tankönyvéhez ld. Gatterer 1771.

göttingeni diszciplináris felosztásban a statisztika köztes helyét az államtörténet és az elméleti államtan határozta meg, itt maga az államtörténet kameralisztika felőli megközelítése vált meghatározó irányzattá. A történelem intellektuális dominanciája még Adalbert Barić 1795-ös előadásait lejegyző kézirat megközelítésében is jelen volt. A szöveg az achenwalli tárgyalásmód tankönyvszerű átvételére épült, ahol a statisztika egy olyan történeti tárgyként merült fel, amelynek hasznosságát az állam végcéljára vagy a polgári boldogságra vonatkozó tényezők feltérképezése szabta meg.⁸⁰² Barićnál emellett jelen volt a statisztikai anyag kameralisztikai szemlélete is, amely az achenwalli tárgyalásmóddal szemben megkülönböztetett figyelmet fordított a népességre.⁸⁰³ Utóbbi pragmatikus szempont az államtudományok rendszerének kelet-európai recepciójával állt összefüggésben.⁸⁰⁴ Míg a németországi egyetemi kulturában a *Polizeywissenschaft und Statistik* egymástól függetlenül fejlődött, addig a Habsburg Birodalom területein a politika tudományok tárgyalásmódja dominált.⁸⁰⁵ A statisztika két rivális megközelítése közötti ellentétet jól példázta a Bécsi Egyetem statisztikaprofesszorainak, Heinrich Watterothnak (1756–1819) és Ignaz de Lucának vitája.

A két egykori Sonnenfels-tanítvány közötti konfliktus a statisztika egyetemi státuszának ellentétes megítéléséből fakadt.⁸⁰⁶ A statisztikát ekkor még Bécsben is a kameralisztika tanszéken adták elő. Az 1794-ben tartott tanácskozások alkalmával Watteroth a politikai-igazgatási tudomány és a statisztika egységes előadása mellett érvelt, amelyhez a történeti megközelítést tartotta megfelelőnek. Vele szemben de Luca a jogi-igazgatási tárgyalásmód relevanciáját próbálta bizonyítani, miközben a két tudásterület elválasztását tekintette ésszerű lépésnek. Ez szerinte már a tanrendből is kiolvasható volt, hiszen az alacsony óraszámokból fakadóan a statisztika mindig alárendelt helyzetbe került.⁸⁰⁷ A vitát végül Sonnenfels döntötte el de Luca javára, amely egyben az önálló statisztikai tanszék

---

⁸⁰² Az *Introductio in statisticam* kéziratot röviden ismertette Eckhart 1936, 116–117.

⁸⁰³ Eckhart ezt az irányultságot Barić innovációjának tulajdonította. Vö. Eckhart 1936, 116.

⁸⁰⁴ Barić esetében ennek – a karrier korábbi állomásait figyelembe véve – azonban megvoltak az előzményei. Az újvidéki származású szerző Sonnenfels tanítványaként korábban ugyanis a politikai- és kamerális tudományokat adta elő a zágrábi és győri akadémiákon. Eckhart 1936, 116.

⁸⁰⁵ Gönczi Katalin ugyanezt hatást a jogi tárgyak importjának és a felvilágosult abszolutizmus politikai klímájának tulajdonította. Gönczi 2006, 183–187.

⁸⁰⁶ Watteroth Franz Sartori (1782–1832) ausztriai írók lexikonába szánt kéziratot autográf életútjához ld. Watteroth *Biographie*. De Lucához ld. Grünberger 1953, 4–62. A művészettörténeti feldolgozáshoz Menghin 1914.

⁸⁰⁷ A vitát összefoglalta Grünberger 1953, 44–48.

felállítását is jelentette.⁸⁰⁸ A két előadó között pedig az a kompromisszum született, hogy Watteroth az általános, míg de Luca Ausztria különös statisztikáját adhatja elő.

De Luca a vitában is képviselt álláspontjának bővebb kifejtését az 1797-ben megjelent két kötetes *Historisch-statistisches Lesebuch zur Kenntniß des Oestreichischen Staates* c. munka tartalmazta. Az osztrák örökös tartományok speciális statisztikáját összefoglaló mű első kötete Ausztria államtörténetét tárgyalta, ahol a szerző elismerte, hogy könyvéhez az anyaggyűjtést már húsz évvel korábban megkezdte. A második kötet a történeti részekről elkülönítve közelítette meg az ausztriai államigazgatás és államföldrajz témáit, ezekhez pedig egy statisztikai kérdőívet is csatolt.⁸⁰⁹ A második könyv azonban több volt az ausztriai államigazgatás összefoglalásánál, ahol a szerző a praktikus államtudomány avagy államigazgatástudomány (*praktische Staatenkunde oder Staatsverwaltungskunde*) sonnenfelsi interpretációját alkotta meg. Ebben a statisztikatanszék felállításának körülményein túl a szerzői intenciók is közrejátszottak. A kötet intellektuális tétje ehhez mérten nem kevesebb volt, mint az ausztriai statisztikai hagyományok feltárása és elhelyezése a tudomány ekkor már antikvitásig visszavezetett történetében. De Luca szerint az első ausztriai statisztikákat Pável Stránský (1583–1657) nagy Csehország-története, valamint a korai kamentalizmus képviselője, Philipp Wilhelm von Hörnigk (1640–1714) *Oesterreich über alles, wann es nur will* (1684) c. művei jelentették.⁸¹⁰ A tudomány kialakulását a göttingeni statisztika irányzatához (főleg Achenwall), annak ausztriai meggyökereztetését pedig Sonnenfels politika- és törvénytudományához kötötte.⁸¹¹

A de Luca által tárgyalt kategóriák tágabb eszmei-, tudománytörténeti kontextusát a statisztika és geográfia között kiélesedő századvégi vita határozta meg. Habár a szerző nem jelölte meg referenciáit, a problémafelvetés egyértelművé tette a két tudásterület elválasztásának szükségét. De Luca szerint a statisztika kétszáz éves történetében az állam ügyeinek tárgyalásmódját nagyobb részt a földrajz és az igazgatás határozta meg, ugyanakkor soha senki nem kérdezett rá arra, hogy mi az államtudomány (*Staatskunde*) és mi a földrajz, illetve hol húzható választóvonal a kettő között. Negatív példaként Büsching *Erdbeschreibung*-jét citálta, amelyben az európai országok leírása terjengős módon lett előadva, miközben a belőle készült statisztikai előadások már tömörre és összefogottakká váltak. De Luca szerint a *Staatsgeographie* és a *Staatskunde* elválasztása azoktól a

---

⁸⁰⁸ A tanszék felállításának napjáról (1794. november 10.) de Luca a statisztika ausztriai történetét tárgyaló munkájában külön megemlékezett. Vö. de Luca 1798, xxi–xxii.

⁸⁰⁹ de Luca 1797, ix. A művet ismertette Grünberger 1953, 142–154.

⁸¹⁰ Vö. de Luca 1798, xi–xiv.

⁸¹¹ de Luca 1798, xxi.

fogalmaktól vált függővé, amelyek az államtudomány területével az idők során összekapcsolódtak.⁸¹² Ezeket a szerző önálló tipológiába rendezve ismertette. Az első kategória az elméleti államtudomány irányzata (*theoretische Staatskunde, Staatswissenschaft, Staatslehre, politische Wissenschaften, Staatskunst*), amely azt vizsgálja, hogy milyen alapokon nyugszik az állam jóléte. A második az Achenwall-féle történeti államtan vagy államtörténet (*historische Staatskunde, Staatsgeschichte*), amely azokra a lépcsőfokokra koncentrál, amelyek az állam jelenlegi állapotának kialakulásához vezetettek. A harmadik kategória az állam matematikai, fizikai és politikai adottságait tárgyaló geográfia (*Staatsgeographie*), míg az utolsó maga a gyakorlati államtudomány vagy igazgatástudomány (*praktische Staatskunde, Staatsverwaltungskunde*).⁸¹³ Az utolsó kettő kategória különbségét a szerző tovább részletezte, ennek során egy általánosabb szintetizálási szándékról is említést tett, amely a de Luca-féle tipológia a szerzői intenció sajátos elemére is felhívta figyelmet.

De Luca annak érdekében, hogy megalapozzon egy sonnenfelsianus statisztikatudományt, több rögzült előfeltevést is átértelmezett. Ezek közül a legfontosabb már a Watteroth-tal folytatott vitában előkerült. Watteroth ugyanis a *Staatskundét* állapottudományként értelmezte, amelynek feladata az állam körülményeinek felderítése, és leírása. A De Luca-féle redeskripció lényege azonban éppen az volt, hogy kimozdítsa az államtudományt a korábban neki tulajdonított (történeti) leíró szerepfelfogásból és újra összekösse az államrezon aktív szolgálatával. Ennek érdekében de Luca nem tett mást, mint a leíró tudomány attribútumait a földrajzhoz kötötte, ezzel pedig lehetősége nyílt annak kimutatására, hogy – a közös vizsgálati tárgy ellenére – a földrajz nem alkalmas annak megmutatására, hogyan kormányoznak egy országot. Erre csak a *Staatskundenak* vannak megfelelő eszközei, amelyhez az elméleti államtudomány (*Staatswissenschaft*) normatív módon kapcsolódik. Vagyis a „mi történt” kérdése helyett a „minek kellene történnie” problémával foglalkozik.⁸¹⁴

---

⁸¹² „Nun zur Frage: Was ist Staatskunde? In allen statistischen Lehrbüchern, die seit 200 Jahren existieren, sind alle darin vorkommenden Staaten: 1) geographisch und 2) von Seite der öffentlichen Verwaltung derselben behandelt. Die geographische Behandlung nihmt aber immer den größten Theil ein, so zwar, daß man mit allem Rechte fragen kann: Was ist Geographie? was ist Statistik? Spanien, Portugal, England, kurz alle Europäifchen Staaten finden sich in Büschings Erdbeschreibung auf eben dem Fuß, wie in den statistischen Lehrbüchern erörtert; nur mit diesem einzigen Unterschied, daß die Behandlung der Europäischen Staaten in Büsching weitläufiger, hingegen gedrängter in den statistischen Lehrbüchern erscheint; da diese für den mündlichen Vortrag bestimmt sind. Welche sind nun die eigentlichen Grenzen zwischen Staatsgeographie und Staatskunde? Die Grenzlinie zwischen diesen zwei wichtigen Staatsfächern genau zu ziehen, hängt von den Begriffen ab, welche man mit dem Worte Staatskunde verbindet” de Luca 1798, xxii–xxiii.

⁸¹³ de Luca 1798, xxiii–xxv.

⁸¹⁴ „Die zwischen Staatsgeographie und Staatskunde gezogene Grenzlinie rechtfertigt sich noch mehr, wenn man die Gegenstände etwas genauer durchschauet, welche der Staatsgeographie, und welche der Staatskunde eigen thümlich find. Jene macht uns mit den Naturprodukten, den Gewäffern, den Kunstprodukten, den Straffen, der

De Luca praktikus államtudománya ezen a ponton a statisztikai metodológia és a kameralisztika hagyományos területeinek (az állam belső-külső biztonsága, élelmezés, állami bevételek) összebékítését kísérelte meg, amelynek öt fő tárgyát a sonnenfelsi államtan részeiről (*Policeystatistik, Politikstatistik, Handlungskunde, Finanzkunde, Geschäftsleitungskunde*) nevezte el.⁸¹⁵ Az innovatív tárgyalásmód a kifejtésben elsősorban azt jelentette, hogy de Luca a kameralisztika szempontrendszeréből bontakoztatta ki a Habsburg Birodalom statisztikai leírását. Elsőként tehát az általános ismereteken belül a földrajzi adottságokat (*Länder und Einwohner*), a természeti és mesterségbeli kultúrát, majd a pénzügyeket, a külső biztonságot és a monarchia politikai alkotmányát és igazgatását tárgyalta. Ezt követte a különös vagy részletes kifejtés, amely saját megfogalmazásában az államigazgatástannal volt egyenlő. Az államigazgatásban – a logikát folytatva – a sonnenfelsi politikatudomány felosztását követte. Azaz sorjába vette végig az olyan témákat, mint a *Polizey* és a belső biztonság, a politika (ünnepségek, békekötések stb.), a kereskedelem, a pénzügyek és hivatali ügyek és az államigazgatás gyakorlatáról (*Geschäftsleitungskunde*) szóló kérdések. De Lucának mindezzel azonban csak tartalmilag sikerült közelebb hozni az államleírást a kamerális tudományhoz. Ezt jól mutatta az is, hogy a statisztikai tárgyalásmód főbb elemei (általános-különös elválasztása, az államműködés külső-belső leírása) a könyvben továbbra is érvényesültek.

A szerző „hibrid” politikatudományáról a kutatás jelenlegi fázisában nem állítható, hogy maradandó hatást gyakorolt volna akár az ausztriai, akár a szélesebb statisztikai diskurzusra. A három valószínű indok közül az első a szerzői életművel és a korai halállal állt összefüggésben. De Luca 1799-ben, a második kötet megjelenését követően halt meg, műve így már nem válhatott az egyetemi képzés részévé. Ehhez hozzájárult az is, hogy az államtudományok valamennyi területére kiterjedő publikációs tevékenységéből következően az utolsó írások elvesztek a folyóiratok, újságok, jogi- és törvénykódexek, geográfiai-topográfiai-statisztikai művek között.⁸¹⁶ A második indok ezzel összefüggésben az volt, hogy a de Luca-oeuvre nem lépett túl a sonnenfelsi államtudomány szabta határokon. Harmadikként, a statisztika alárendelt státusza – a független tanszéki működés ellenére –

Kriegsmacht, der Einkünfte ac. eines Staats bekannt; diese aber zeigt uns die Mittel an, welche man in diesem oder jenem Staate zur Vervollkommung der Landwirthschaft, zur Beförderung des Kunstfleisses, der Schifffahrt, zur Erhaltung einer zweckmäßigen Kriegsmacht, zur Behebung der öffentlichen Einkünfte etc. wirklich anwendet. Die Staatsgeographie ist nicht geeignet zu zeigen, wie ein Staat regieret wird, diese Bestimmung hat einzig die Staatskunde; - hierdurch scheidt sie sich von der Staatswissenschaft, die lehrt, wie ein Staat zu regieren ist. Der Unterschied zwischen dieser und jener besteht daher einzig in dem: was geschehen soll, und was geschieht.” de Luca 1798, xxv–xxvi.

⁸¹⁵ de Luca 1798, xxv.

⁸¹⁶ Grünberger 1953, 60–62.

továbbra is megmaradt, miközben a statisztikai diskurzust a 18–19. század fordulójára egyre inkább Schlözer neve, előadásai és művei fémjelezték. Ez a tendencia a göttingeni statisztika magyarországi megjelenésének újabb hullámát is jelentette, amely a kötelező tananyagként kezelt achenwalli történeti államtant frissebb megvilágításba helyezte.

3. 1. Oktatáspolitikai és a recepció újabb hullámai

Az első *Ratio Educationis* és a Nagyszombati Egyetem Budára, majd az 1783. december 3-i keltezésű helytartótanácsi rendelettel (a teológia kart leszámítva) Pestre költöztetésével kialakult új tanulmányi és intézményi környezet a bécsihez hasonló intellektuális klíma kialakulásához vezetett a 18. század végére.⁸¹⁷ Az 1790-es évek elején a politikai és statisztikai előadásokat külön tanárok – Gyurikovics Ferenc Xavér (1772–1794), 1792-től Reviczky József (1750–1815),⁸¹⁸ majd pedig Adalbert Barić – tartották, a történelem pedig már nem képezte részét a statisztika előadásának. Eckhart Ferenc egyetemtörténete nem tett említést arról, hogy a statisztikai tanszék 1794-es bécsi létrehozását a Pesti Egyetemen is önálló katedra-alapítás követte volna. A statisztika II. József időszaka alatt továbbra is alárendelt szerepet játszott a tanrendben. Előadására a képzés végén, a negyedik évben került sor.⁸¹⁹ A statisztika szabályozása továbbra is szorosan követte a bécsi gyakorlatot, amely II. Józseftől az egyetemek jogi karainak minden kapacitását a hivatalnoki képzésnek rendelte alá. A 18–19. század fordulójáig és a *II. Ratio*-ig a folyamatos változtatások révén a jogi kar képzése képlékennyé vált, amely párhuzamosan próbálta érvényesíteni a tanrend racionalizálásának és az ismeretanyag növelésének elveit.⁸²⁰ Ehhez hozzájárult még az a következmény is, hogy a bizonytalan pénzügyi-anyagi háttérből kifolyólag több intézkedés meg sem valósult.⁸²¹

Az oktatási reformfolyamatot végigkísítő nehézségek közül a nyelvi akadályok leküzdése és a tankönyvhelyzet megoldása jelentette a legnagyobb kihívást. A tankönyvírás a Bécsi Egyetem reformját elindító század közepi intézkedésektől fogva lett követelmény a

---

⁸¹⁷ A józsefi reformtervek részeként a jogi kar tanulmányi rendje is változott a korábbiakhoz képest. Az 1784. augusztus 12-i helytartótanácsi rendelet szerint a négy évre növekedő képzés részeként, féléves bontás szerint az első évben természetjogot, majd állam- és nemzetközi jogot. A másodikban római jogot és büntető jogot. A harmadikban magyar közjogot, magánjogot, jogtörténetet és egyházjogot. Az utolsóban pedig politikai és kamarai tudományokat, valamint statisztikát oktattak. Eckhart 1936, 160–161.

⁸¹⁸ A kamerálisztikai oktatásának korai időszakához ld. Koi 2014b, 40–48.

⁸¹⁹ A Barić véleménye szerint ezt az is indokolta, hogy a jogi, politikai és kamarai előismeretekre mind szükség volt a tárgy megértéséhez. Eckhart 1936, 198–199.

⁸²⁰ Ezek között pl. Sonnefels német kancelláriai, majd a latin kuriális stílus oktatására használt könyve, az *Über den Geschäftsstyl* (1784), amely a szerző haláláig több bővített és átdolgozott kiadást is megért. Vö. Sonnefels 1802, *An meine jungen Leser*. Erről ld. Khavanova 2008, 1249–1266.

⁸²¹ Eckhart 1936, 104–107.

Habsburg Birodalom egyetemlein. A politikai-kamerális és statisztika előadásokra központilag kijelölt tankönyvek általában német nyelvűek voltak. Ugyan a németet a latin, a magyar és horvát mellett a *Ratio* előírásai folyamatosan gyakoroltatták, az általános tapasztalat inkább az volt, hogy a hiányos nyelvi készségek következtében egyetemi szinten is fokozódó igény keletkezett a latin nyelvű tankönyvírásra.⁸²² A helyzetet a központi kormányzat fordításokkal próbált javítani, amelyet az oktatási reformfolyamat megindulásától folyamatosan napirendre tűztek, az elkészült szövegek azonban általában nem jutottak el a nyomdáig. Ezek a törekvések nem csak a politikai, statisztikai, hanem az egységes birodalmi jogrend szellemiségét érvényesíteni kívánó tankönyvekre is vonatkoztak. Az egyik legérdekesebb példát a zágrábi királyi akadémia közjog tanárát, Jožef Petrovičot (1751–1819) 1782-ben váltó Demjén Antal (1744–1833) esete szolgáltatta. Demjént Martini kérte fel, hogy Petrovič régi werbócziánus tankönyve helyébe dolgozza ki a magyar közjog (természetjogon alapuló) új rendszerét. Az első vázlatos anyag 1783-ban készül el (*Principiorum iuris publici Hungarici ex ipsis legibus actisque publicis erutorum synopsis*, Budae), amelynek részletesebb kidolgozása azonban már nem győzte meg Leopold Pläch von Seinsberg államtanácsost, mivel túlságosan a *Tripratitumon* alapult. A további átdolgozás idejére Martini a magyar közjog helyett alkotmánytörténetet taníttatott volna. Demjén művének átdolgozása azonban a szerző betegsége miatt még 1784-ben sem készült el. Ezért a régi Petrovič-féle tankönyv átírása mellett döntöttek. A kért változtatásokkal Petrovič 1785 végére készült el, amellyel az Államtanács továbbra sem volt elégedett, ezért azt oktatásra alkalmatlannak nyilvánították. Ezt követően végül Lakits György Zsigmondot (1739–1814) bízták meg⁸²³ egy új könyv megírásával, míg Petrovič *Introductio in ius publicum regni Hungariae* c. műve – végül átdolgozott formában – 1790-ben jelent meg Bécsben.⁸²⁴

A sikeres könyvkiadások közé tartozott a politikai-kamarai tudományok későbbi tanárának, Reviczky Józsefnek névtelenül megjelent *Introductio ad politica Regni Hungariae*ja (1790), amely a *Polizeywissenschaft* feladatát a magyarországi törvények felől foglalta össze.⁸²⁵ Mindez nem könnyítette meg ugyanakkor a sonnenfelsi alapmű latin fordítását, amelynek két kötete csak megkésve, Beke Farkas (1774–1838) akadémiai tanár tolmácsolásában jelent meg először 1807 és 1808 során, másodjára pedig 1823-ban. A

---

⁸²² A királyi akadémiákhoz ld. *Ratio* 2014, 208–209.

⁸²³ Eckhart 1936, 156.

⁸²⁴ A kutatás az eddigiekben nem tárt fel arra vonatkozó adatot, hogy Petrovič művét oktatási célokra is használták volna. A Demjén–Petrovič esetet ismertette Eckhart 1936, 146–154. A Lakits György Zsigmond által elkészített több mint 900 oldalas latin közjogi munka – habár a korban közkézen forgott – végül kéziratban maradt. Jelenleg az Egyetemi Könyvtár és Levéltár Gyűjteményében olvasható.

⁸²⁵ Reviczky 1790. A művet ismertette Koi 2014b, 41–46.

Principia politiae commertii et rei aerariae több előzményéről is tud a kutatás, amelyek többsége vagy lappangó szöveg, vagy a központi kormányzat nyomására nem jelenhetett meg. Ezek közé tartoznak például az Ehrenfels Gáspártól fennmaradt tentamenek, Gyurikovics Ferenc lappangó fordítása,⁸²⁶ (Szentkirályszabadjai) Rosos Pál (1751–1809) belbiztonságról szóló 1777-es disszertációja, Huber Ferenc (1786–1844) 1829-ben megjelent *Politia civitatis*-a, illetve az 1806-tól a politikai-kamerális tanszék tanárának Sax Mihály (1750–1824) 1808-ban készült Sonnenfels-kivonatai is.⁸²⁷

Az oktatás céljainak megfelelő latin nyelvű tankönyv a statisztika esetében is problémát jelentett. Ürményi József (1741–1825) a fordítás szükségét az egyetem józsefi átalakítása során vetette fel. Véleménye szerint ezt a legkönnyebben úgy lehetett volna megoldani, ha Barić lefordítaná Achenwallt, a szöveghez pedig egy a magyarországi statisztikáról szóló részt is mellékelne. A javaslatot végül a Magyar Udvari Kancellária azzal a változtatással fogadta el, hogy a fordítás inkább Tozen könyvét vegye alapul.⁸²⁸ A tervezet későbbi sorsáról kevés információ maradt fent. Ha a szerző neki is kezdett a fordításnak, az feltehetően nem készült el időben, illetve nem eredményezett a felolvasásokon is bevethető új tanerőt. Erre utalt az 1791-ben a Helytartótanács közoktatási bizottsága részére készült *Coordinatio studiorum iuridicorum* javaslat is, amely a józsefi reformokkal szemben a politikai-kamarai és statisztikai tanulmányokat a lokális (nemzeti) oktatás részévé kívánta tenni. Ennek érdekében az addig használatos tankönyvek (Sonnenfels, Achenwall, Tozen) lecserélését, helyükbe pedig újabbak elkészítését javasolta, amelyek már a magyarországi viszonyokkal is foglalkoztak volna.⁸²⁹ A tankönyvhelyzet azonban az I. Ferenc trónralépését követő restaurációs időszakban sem látszott megoldódni. Ezt jelezte aztán a Helytartótanács 1802-ben keltezett rendelete, amely Achenwall és Tozen helyébe először tévesen Pray felkérésre írt *Historia regum Hungariae*-ját írta elő kötelező tankönyvnek, végül azonban jobb alternatíva híjján Horváth Mihály *Statistica Hungariae et partium eidem annexarum*át jelölte ki a speciális statisztikai előadások tananyagának.⁸³⁰

---

⁸²⁶ Gyurikovics fordításáról említést tett Eckhart 1936, 189.

⁸²⁷ Koi 2014b, 41–48. A kutatás az eddigiekben nem tárgyalta a szenci *Collegium Oeconomicum*ban 1769–1776 között, később pedig a Kassai Akadémián oktató piarista tudós, Risinger Özséb 1811-ből származó két kötetes, Madarassi Ferenc revizori pecsétjével jóváhagyott fordítását. A nyomtatásra előkészített kéziratot mű jelenleg a Piarista Rend Magyar Tartomány Központi Levéltára állományában (*Risingeriana*) található. Risinger 1811. A *Collegium Oeconomicum* és Risinger oktatási tevékenységéhez ld. Hegyi 1978, 167–176; Koltai 2014, 147–165. A Sonnenfels-recepcióhoz újabban ld. Szilágyi 2009b, 37–43.

⁸²⁸ Eckhart 1936, 158–159.

⁸²⁹ A *Coordinatio*t ismertette Eckhart 1936, 186–192. A statisztikai és kameralisztika részhez ld. *Uo.*, 188–189.

⁸³⁰ Eckhart 1936, 234.

Vizsgált időszakunkban a statisztika felsőszintű oktatását utoljára a *II. Ratio Educationis* szabályozta. Az 1806-os átfogó tanügyi rendezés ebben a tekintetben nem hozott lényegi változást. Miközben meghagyta a korábban kialakult kereteket, szinkronizálta is a líceumi, akadémiai és egyetemi szintek közötti kapcsolatokat.⁸³¹ Ennek révén a statisztika mind az akadémia harmadik évében, mind az egyetemi jogi fakultáson kötelező tananyaggá vált, amelynek célja az állami hivatali szolgálatra való felkészítés, valamint a szakirányú, főleg politikai célok kiértékeléséhez szükséges adatszolgáltatás megteremtése.⁸³² A statisztika ebben a közegben tehát egy felülről vezérelt, az államrezon aktuális széljárásának megfelelően hangolt tudományággá vált, amely megközelítésében és módszerében a Habsburg Birodalmon kívülről érkező tendenciákkal szemben kevésbé bizonyult versenyképesnek. A hatékony oktatást nehezítő körülmények, mint a nyelvi kompetenciahiány, a tankönyvhelyzet vagy a változékony, nem egyszer túlszabályzott oktatáspolitikai együttesen vezettek el a statisztikai tudástranszfer újabb hullámához.

A göttingeni statisztika megjelenése egy akkor már több évtizede kiépült peregrinációs útvonal működésének, és a göttingeni Georgia Augusta kínálta képzés szellemi fölényének következménye volt. Ennek során az 1765 és 1808 között virágkorát élő Göttingen a magyarországi peregrinusok szemében – ahogy Kosáry Domokos fogalmazott – a német felvilágosodás elsőszámú közvetítőjévé vált, ezzel együtt pedig kiemelt orientációs, szocializációs szerepet is betöltött.⁸³³ Futaky István kutatásai bizonyították, hogy a Göttingent felkereső magyarországi és erdélyi diákok többségét protestáns tanintézetek küldték.⁸³⁴ Így a statisztika recepciójának újabb magyarországi hullámában felülreprezentált szerepet kaptak a felső- és nyugat-magyarországi származású, – a göttingeni időszak alatt Schlözerrel jó viszonyt kialakító – a visszatérést követően pedig polgári foglalkozást választó protestáns líceumi és kollégiumi iskolai tanárok, lelkészek. Ezek között Karl Daniel Nitsch (1763–1808), Németh László (1770–1806), Szendrey-Weres Dávid (17??–18??), Martin Schwartner, Samuel Bredetzky (1772–1812).⁸³⁵ Illetve már a fiatalabb generáció tagjaiként Ercsei Dániel (1781–1836) vagy a korábban említett Karl Georg Romy. A Göttingen által képviselt századvégi trend tehát részben azon a szellemi piacon került előnyös helyzetbe, amelyet az

---

⁸³¹ *Ratio* 1981, 272–273.

⁸³² *Ratio* 1981, 270–271, 282.

⁸³³ Kosáry 1996, 517. Ld. még Uo., 517–524.

⁸³⁴ Futaky 2007, 60.

⁸³⁵ Bredetzkyről nincs információ arra vonatkozóan, hogy Göttingent is látogatta volna. Újabbán Kurdi Krisztina kutatásai is megerősítették, hogy a szerző jénai peregrinációja során csak Goethe weimari körével alakított ki szorosabb kapcsolatot. Vö. Kurdi 2008, 10–11. Schwartner, Nitsch és Romy rövid portréihoz ld. Futaky 2007, 63–64, 66–67, 69–72. Schlözer az egykori tanítványokkal folytatott levelezésének politikai kontextusáról ld. Poór 1985, 133–143.

oktatási reformfolyamat akkor már majd másfél évtizede követett és egyre inkább megnyitott a protestáns diákok előtt is. Ez a kompatibilitás nagyban elősegítette az újabb kulturtranszferek akadályok nélküli beáramlását és maradandó beépülést. Ennek során azonban – szemben a kutatás által kialakított korábbi képpel – az adaptáció céljai is alapvető átalakuláson mentek keresztül.⁸³⁶

Az ország európai államrendszerbe történő elhelyezése a statisztikai diskurzus számára továbbra is fontos célkitűzés maradt, az új szerzők azonban már nem csak a szűkebb tudós, hanem a szélesebb olvasóközönséghez is, köztük a diáksághoz címezték műveiket. Céljuk az általános érdeklődés felkeltése volt, amely a polgári célú geográfiákhoz hasonlóan a kompendiumok szöveghagyományára épült.⁸³⁷ Ahogy arról a fejezet bevezető részében esett szó, a szakirodalom ezen a ponton Martin Schwartner kanonikus művére koncentrált, amely a pedagógiai, polgári felhasználás felől nézve akár kivételnek is tekinthető. A schlözeri és luederi statisztika karakterét tisztán megjelenítő *Statistik des Königreichs Ungern* első kiadása nemcsak a szerző képességeit, széles látókörét hangsúlyozta, de a kortárs diskurzusok korlátaira is felhívta a figyelmet.⁸³⁸ Lukcsics Pál biográfiájából tudható, hogy az egykori késmárki, majd soproni gimnáziumi tanár Schwartnert tehetsége, ambíciói és befutott karrierje emelte a göttingeni statisztika korabeli adaptátorai fölé. Művével ebből következően nem általános pedagógiai, hanem tudományos feltételeknek kívánt megfelelni. A szerző célja a mű megjelentetésével a nemesi cím, valamint a Pesti Egyetem statisztika tanári állásának elnyerése volt, amelyre Adalbert Barić 1803-ban történő visszavonulásakor valódi lehetőség is kínálkozott. Habár a jogi fakultás a pályázat során elismerte a bölcsészkar oklevéltan tanárának érdemeit, a hiányzó jogi képesítésre, a karok közötti átlépés gátjaira és a szerző evangélikus hitére hivatkozva sem akkor, sem a későbbiekben nem ajánlotta a tárgy oktatójának. Helyébe a központi kormányzati irányhoz közelebb álló pozsonyi akadémia politikatudományi tanárát, Gyurián Istvánt (1761– ?) választotta meg Barić utódjának.⁸³⁹ Schwartner könyve ezzel tehát nem válhatott kötelező tananyaggá, mégha a második kiadás a későbbi statisztikai munkák elsőszámú referenciájává, a történeti hagyományban pedig a diskurzus kanonikus darabjává is vált.⁸⁴⁰

---

⁸³⁶ Vö. Láng 1913, 67–89; Mészáros 1953, 979; Horváth 1966, 37–75; Horváth 1968.

⁸³⁷ A kora újkori tudományos kultúrában a statisztika és államtudományok kialakulófélben lévő tudásterületeit elsőként pont az ilyen szövegek könyvek, kompendiumok tették élővé. Vö. Bödeker 2008, 328.

⁸³⁸ Vö. Bodnár-Király 2017c, 981. Schwartner művéről újabban ld. Török Borbála Zsuzsanna tanulmányait Török 2010; Török 2011a; Török 2014.

⁸³⁹ Vö. Lukcsics 1914, 65–66, 72–76. Gyurián biográfiai adataihoz ld. Arczt 2004, 53–54.

⁸⁴⁰ Török Borbála Zsuzsanna tanulmánya felhívta a figyelmet arra, hogy habár egyetemi szinten nem, az evangélikus líceumokban igen is oktatták Schwartner könyvét. Török 2014, 237.

Schwartner munkájával szemben a többi adaptáció a Georgia Augustában elsajátított ismereteket elsősorban oktatási, pedagógiai célok szolgálatába próbálta állítani. A hivatkozások ennek megfelelően a már nyilvánosságra hozott adatokból és kötetekből származtak.⁸⁴¹ Ezekről a szövegekről a kutatás ugyanakkor csak elvétve emlékezik meg. Németh László a statisztika oktathatósága érdekében 1795-ben jelentette meg Schlözer *Vorbereitung zur Weltgeschichte für Kinder* című művének magyar fordítását,⁸⁴² amellyel célja az új statisztikai felfogás líceumi, gimnáziumi képzésbe való integrálása volt. A szerző még ugyanebben az évben saját kompendiummal jelentkezett, amelyben a statisztika általános és különös részét is közreadta. Mint azt a bevezetőben egyértelművé tette, az általános részben sok esetben olvasmányaira és kritikai észrevételeire támaszkodott,⁸⁴³ míg a különös tárgyalás során az egyes országok valóságos helyzetét ismertette.⁸⁴⁴ A pedagógia kontextusa szélesebb – a tudományos törekvéseket kizáró – összefüggésben vetődött fel Szendrey Weres Dávid 1797-ben és Ercsei Dániel (1781–1836) 1814-ben megjelent statisztikai tankönyveiben, amelyekben a statisztika új tudománya az alsó szintű falusi, és a középszintű kollégiumi nevelés, valamint az általános országismeret eszközévé vált.⁸⁴⁵ A szerzők ennek érdekében elsőként a tárggyal kapcsolatos általános tudatlanság megszüntetésére hívták fel a figyelmet, a tananyagot pedig többségében Schlözer, Lueder, Büsching, Meusel és Sprengel gondolatmenetéből kompilálták. Szendrey műve emellett célzottan a statisztika alsószintű oktatásának leggyakoribb ellenérveire reagált. Ahogy azt a *Hannoverisches Magazin* 1770-es számában megjelent olvasói levél kapcsán kiemelte, a statisztika tárgyának sokféleségére, a politikai változással járó bizonytalanságra és az államtitoknak minősülő adatok hiányára átmeneti akadályként tekintett. Szerinte az ilyen deficitek szorgalommal csökkenthetők, és hosszabb távon nem akadályozzák a tanárt abban, hogy elemi szinten tanítsa a tárgyat.⁸⁴⁶ A statisztika pedagógiai célú felhasználása az adaptáció első lépcsőfokát jelentette, amely a tanítás révén erős patrióta felhangot kapott. Németh, Szendrey Weres, Schwartner és Ercsei művei azonban emellett széles empirikus és (főleg göttingeni) szakirodalmi referenciával is

---

⁸⁴¹ Hidvégi–Török 2015, 8–9. Schwartner késmárki és soproni tanári éveit során is tanított már statisztikát, földrajzot és diplomatikát. Ld. Lukcsics 1914, 17–20.

⁸⁴² Az előszóban Németh elismerte, hogy a fordítás ötlete a barátjával Kis Jánossal a tanítás módszereiről folytatott eszmecsere során vetődött fel. Németh 1795a, i-ii. A könyv Körmöczy János féle fordításához ld. Biró 2014, 373–374.

⁸⁴³ Ld. az ispotályokról, árva és szülőházakról, valamint a dajkákról szóló részeket. Németh 1795b, 36–48.

⁸⁴⁴ Németh 1795b, vii. A művet röviden ismertette Mészáros 1953, 987–993.

⁸⁴⁵ Ercsei szövege Németh Lászlóéhoz hasonlóan az általános és különös statisztikát is tárgyalta, előbbi kizárólag oktatási célokat szolgált. A különös részben pedig Magyarország statisztikáját adta elő Schwartner könyvéből kompilálva. Ercsei 1814. Ercseinek a Debreceni Református Kollégiumban való oktatói tevékenységéről ld. Kovacsics 1958, 178–191.

⁸⁴⁶ Szendrey 1797, 112–114.

dolgoztak már.⁸⁴⁷ Szándékuk szerint ezzel pedig nem csak az ország állapotának precízebb megismerését, de a további tájékozódást is elő kívánták segíteni.

A 18. század végi recepció jelentette kihívására a központi kormányzat is reagált, ezúttal azonban nem szabályozással, hanem a schlözeri statisztikai irány tananyagba való integrálásával. Ez az adminisztratív állam szempontrendszere miatt is fontos volt. A göttingeni statisztika pedagógiai felhasználása a protestáns oktatási központokban politikailag (Schwartnert leszámítva) ugyanis inkább az államiság alternatív-nemzeti változatának, mintsem a Habsburg *Gesamtstaat* koncepciójának megerősítését szolgálta. A recepció második hulláma így már közvetlenül az egyetemi és akadémiai rendszerben működő szervezett államtudományi képzéshez kötődött, valamint a 18–19. század fordulóján lezajlott elméleti viták tanulságait használta fel az oktatási és egyre inkább tudományos célokat szolgáló statisztikai kompendiumokban. A főleg latin, a 19. század első évtizedeiben pedig még gyakran német nyelvű tanerőknél a korábbi időszakra jellemző hazafias pedagógiai célkitűzés a hivatalos oktatáspolitikára mérsékelt, állampárti irányvonalához idomult. A szemlélet- és habitusbeli váltás jól érződött Schwartner és Horváth Mihály műveinek újabb kiadásain. A szakirodalom kiemeli, hogy az ebben az időszakban született különös vagy speciális statisztikai kompendiumok még a korábbi felmérések tapasztalatait hasznosították, emellett kevés módszertani innovációt vagy új adatot tartalmaztak.⁸⁴⁸

A felsőoktatásba bekerült új statisztikai irányzat a *Theorie der Statistik* által kijelölt tematikai keretekre épült. Az 1820-as évek irodalmában ennek plasztikus⁸⁴⁹ adaptációját Anton Faber (1772–1854) *Theoreticae institutiones statisticae* c. tankönyve képviselte, amely a korszakban négy kiadást is megélt. Az 1801–1804 között a nagyváradai akadémián európai államtörténetet, 1804-től 1841-ig pedig a pozsonyi akadémia tanáraként európai államtörténetet, egyetemes történetet, bányajogot és statisztikát is tanító jogász végzettségű Faber⁸⁵⁰ művét az általános Európa-statisztika bevezetőjének szánta, az újabb kiadásokban pedig fokozatosan egészítette ki könyvét. A legkomplexebb érvelést az 1827-ben megjelent harmadik kiadás tartalmazta, amelyben már külön rész tárgyalta a statisztika segédtudományait, ezek között kitért már a földrajzzal és a politikai aritmetikával szembeni különbségekre is.⁸⁵¹ Faber tankönyvének karakterét a tudatos schlözeri fogalomhasználat,

---

⁸⁴⁷ Ugyanezt a dimenziót emelte ki Szendrey könyve esetében egy Bécsből érkezett névtelen olvasói levél is. Ld. GA 1798, 47–48.

⁸⁴⁸ Horváth, 2002, 12–15.

⁸⁴⁹ Hidvégi – Török 2015, 7.

⁸⁵⁰ A szerző az 1814-es, 1821-es és 1827-es kiadásokban folyamatosan bővítette munkáját. A negyedik 1835-ös kiadás azonban az eggyel korábbi újranyomása volt. A szerző portréjához ld. Rózsa 2014, 188.

⁸⁵¹ Faber 1827, 110–112.

valamint a statisztika államtudományi diszciplínaként történő megfogalmazása határozta meg. Utóbbival Faber a Bécsi Egyetemen statisztikát és politikatudományokat oktató Johann N. Zizius (1772–1824) álláspontjára helyezkedett, aki az ausztriai hagyományoknak megfelelően a statisztikát a politikai és kamerális tárgyak rendszerében – a németországi *Universitätsstatistik* hagyománytól eltérően – egy alacsonyabb autonómiát élvező tudásterületként definiálta.⁸⁵² A statisztika helye az államtudományok rendszerében ekkor kezdett igazából stabilizálódni. Ez egyben a tudásterület kompatibilitását és a későbbi fejlődés korlátait is megszabta. Faber esetében ez az interpretáció visszafogottabb szakirodalmi reflexiókra támaszkodott. A kassai, majd pozsonyi jogi akadémia statisztika és bányajog tanárának, Mathia Kolbaynak (1795–18??) műve ezzel szemben átfogó értelmezését kívánta nyújtani a Schlözer utáni statisztika németországi és ausztriai (Ernst Klotz, Wilhelm Butte, Christian August Fischer, Georg Holzgethan, Ehrenfels Gáspár, Josip Jurjević stb.) diskurzusának. Az 1830-ban Kassán megjelent munka részletes kivonatát tartalmazta a statisztika eltérő koncepcióinak,⁸⁵³ amelyhez több esetben saját megfogalmazást is társított. Kolbay művében a statisztikai megközelítés sokfélesége ugyanakkor az autonóm, tudományos megfogalmazás mellett már a módszertani kötöttségek lazulásának és a statisztikai megközelítések sokszínűségének jegyeit is magán viselte.⁸⁵⁴

4. Összefoglalás

A 18–19. század fordulóját követően a statisztikai diskurzus új elemekkel egészült ki, tovább polarizálva az államleírás és a geográfia ellentétét. A reformkori időszakra átnyúlva ennek régi-új irányzatait a német *Landeskunde* és a magyar nyelvű *honismeret* tudásterületei jelenítették meg. Ennek az időszaknak az eszmetörténete ugyanakkor már nem képezhetette tárgyát az értekezésnek. Az alábbiakban így csupán a késő 17. és 18. századi folyamatok, valamint a magyarországi recepció poliglott természetének hangsúlyozására nyílt lehetőség. A disszertáció ennek során néhány a statisztika kialakulásával kapcsolatos téves szakirodalmi beidegződés magyarázatára is kíséreltet tett. Ez a feladat nem csupán tudomány-, hanem eszmetörténeti szempontok bevonását, újragondolását tette szükségessé.

Többek között szó esett így a göttingeni tudástranszfer whig narratívájáról, az államtan és geográfia párhuzamos fejlődéséről, a török kor végének töredezett államiságtudatának következményeiről, a politikai gondolkodás keretét évszázadokig meghatározó rendi

---

⁸⁵² Vö. Zizius 1820, 29.

⁸⁵³ Kolbay 1830, 96–106.

⁸⁵⁴ A kora 19. századi tendenciákat összefoglalta Horváth 1966, 87–98.

dualizmus jelentéséről, a 18. század végi nemzetkarakterológia eltérő értelmezéseiről, valamint a kora újkori (természet)tudományosságban átértelmeződött tudományszemiotikai problémáról. A fontosabb következtetések közül kiemelkedően fontosnak bizonyult, hogy az államleírás európai kialakulását kísérő szöveghagyományok közül a 18. századi időszak nagyobbik felében még a topográfia és a geográfia játszott meghatározó szerepet. Míg a statisztika csak a század utolsó harmadában tűnt fel a magyarországi recepció történetében. A három irányzat megjelenése időben is elkülönült egymástól, amelyek mindegyike a németországi állam- és országleírás kulturtranszferekhez kapcsolódott. Ezek a dinamikák így tehát kevésbé a szakirodalomban sokat emlegetett európai (elsősorban németországi) folyamatoktól való szellemi elmaradást, mintsem a kulturális szinkronitást látszottak erősíteni.

A magyarországi adaptáció időszakait a politikai keretek nagyban meghatározták. Az ország török uralom alóli felszabadulásakor a hatalom oldaláról elemi erővel került felszínre a szimbolikus politikai és földrajzi határok rögzítésének igénye. A belső háborúk lezárulásával a konszolidációs időszak dinamikáira a kiépülő központi kormányzat reformtevékenysége gyakorolt nagy hatás, ennek során egyre nagyobb hangsúly került az oktatás színvonalának és szervezeti bázisának fejlesztésére. A statisztika intézményesedése is ezen központi törekvések nyomán bontakozott ki, majd az állami hivatali szolgálatra történő felkészítés nevében alapjaiban más lehetőséghorizonton működött, mint ahogy az a göttingeni fejlődésből kiolvasható volt.

A fejezet az államtudományok magyarországi recepcióját a versengő államiság koncepciók felől közelítette meg. Az államfogalom tartalma ezekben a tudományos szövegekben a politikai körülmények függvényében folyamatos változásban volt. A 18. század első felének topográfiai még a középkori előképpel bíró *regnum* és a *Gesamstaat* szembenállásában gondolkodtak, a kettő ellentétére pedig a fizikai-földrajzi-politikai keretek rögzítésével igyekeztek választ találni. A század második felére a topográfiai irodalmat egyre inkább a földrajzi leírások frissülő szempontrendszerre kezdte uralni, amelyen keresztül pedig a korban egyre fontosabbá váló természettudományi érdeklődés is megmutatkozott. A geográfiaiak – hacsak éppen nem a topográfiai tematikát hangsúlyozták – az államiság jelentését a földrajzi (tér és időbeli) összefüggések keretein belül kezdték el tárgyalni, a politikai leírással szemben pedig a hangsúlyt mindig a fizikai leírásokra helyezték. A politikai földrajzhoz nagyon hasonló látószöggel bírt a statisztika, amelynek differentia specifikája az államrezon akceptálásából fakadt.

A 18. század során az államleírás társadalmi beágyazottságának gyökeres átalakulása több párhuzamos folyamattal állt kapcsolatban. Egyrészt szorosan összefüggött a topográfiai

és geográfiai tudás Európa-szerte tapasztalt expanziójával, a cenzúra szelidülésével és a korábban államtitoknak minősülő adatok polgári célú felhasználásával. A statisztika ebbe a térbe belépve elsőként fogalmi szinten, a domináns geográfiai diskurzushoz alkalmazkodva jelent meg a fizikai és politikai leírások mellett, majd az 1790-es évekre már az önálló kiadói vállalkozások produktumai között is feltűnt. A polgári célú statisztikai szövegkiadás egyik leg tudatosabb 18. század végi magyarországi művelőjének Decsy Sámuel bizonyult, aki szinte valamennyi tudományos és tudománynépszerűsítő írásával a patrióta politikai és ízlésvilághoz alkalmazkodva az anyanyelvű tudományosság (statisztikaművelés) mellett foglalt állást. A statisztika magyarországi meggyökereztetése ezzel azonban még nem ért véget. A szakirodalomban domináns irányzatnak feltüntetett göttingeni irányzat a felsőfokú oktatási központokban az 1770-es évek közepétől jelent meg. A polgári célú felhasználás tekintetében azonban csak „Schlözer idejére”, azaz az 1790-es évek derekára vált látványossá. Általános beágyazottsága pedig a 18–19. század fordulóját követően valósult meg. Az újabb irányzat dominanciája azonban az oktatási reform támogatása ellenére sem vált kizárólagossá. Mellette ugyanis végig jelen volt a „versenyárs” földrajz, amely az adminisztratív államkoncepcióval szemben alkamasabbnak bizonyult a magyarországi államiság függetlenségét igazoló korporatív struktúra kifejezésére. A statisztika és a földrajz közötti versengés – nem véletlenül – így még a 19. századi időszakban is aktuális kérdés maradt. A dolgozat ezzel együtt a 18. századi államtudományosság eszme- és tudománytörténeti vonatkozásait három fejezetben vizsgálta meg.

A tanulságok tekintetében fontos újra kiemelni, hogy a prológust követően a második fejezet a kora újkori tudományfogalom rétegzettségéből indult ki, és arra a következtetésre jutott, hogy a tudományos praxisoról szóló késő 17. századi elméleti viták a korai felvilágosodás időszakára egy olyan értelemezési keretet hoztak létre, amely a szellemi, produktív tevékenységet – legyen az vallás, mesterségbeli vagy tudományos tevékenység – összekapcsolta az egyén és közösség morális tökéletesedésével. Ez a tökéletesedés tan nem csak azért volt fontos, mert nagyban meghatározta az ekkora már főleg a németországi tudástranszferektől függő magyarországi kontextust, hanem, mert a korabeli tudományosság ritkán tárgyalt etikai alaprétégét képezve áthatotta a tudásról való gondolkodást. Ez az etikai alaprétég – ahogy azt a második, illetve a harmadik fejezet elején igyekeztem tisztázni – a tudományosság premodern működésével állt szoros kapcsolatba. Vagyis az új empirikus diszciplínák képződésekor a filozófián keresztül vált (észrevétlenül) meghatározóvá. A tudományosság ezen idiómája a 18. század második felében fokozatosan a profanizálódás, deszakralizálódás, diszkreditálódás útjára lépett, azonban a századfordulóhoz közeledve még

az új koncepciók formájában is megőrizte a fejlődés (politikai modernitás) morális indíttatását. Ez a számos elemét tekintve németes tudományelméleti hagyomány fontos kontextusát képezte tehát minden a korban induló tudományos vállalkozásnak. Ezek között tehát pozitívan kellett, hogy befolyásolja a késő felvilágosodás időszakára zárba szökkenő diszciplinárizálódási törekvéseket, így a statisztika kialakulását is.

A harmadik fejezet ennek tudatában az államleírás adaptív képességére kérdezett rá és azzal a feltételezéssel élt, hogy a fejlődésproblematika térhódítása miközben ösztönözte a statisztika kialakulását, korlátokat is állított számára. A tökéletesedéstanonk ebben az értelemben tehát nem közvetlen megalapozását nyújtották az államtudományok 18. századi fejlődésének, hanem az ahhoz elengedhetetlen filozófiai alapelvek minőségében fejtették ki hatásukat. A filozófiai megalapozás korlátai tekintetében a legfontosabb akadály a metafizikaellenes empirikus irányultságból fakadt, amelyet a 18. század derekán Achenwall tankönyvekben tematizált statisztika morállenessége is szépen kifejezett. Az új államtudományosság – más tekintetben – miközben az arisztotelészi skolasztikával és a politika elméleti felfogásával szemben fogalmazta meg önmagát, szemléletében és nyelvezetében egyaránt már az új természettudományok diktálta felvetésekre épült. A fejlődés természettudományos értelmezése a felvilágosodás tudományos nyelvének átalakulását irányozta elő. Ezzel a tudomány szakítva a morálteológiai, metafizikai megalapozással, a korábbi időszakok tudáselményével élesen szembenálló „praktikus tudományosság” fogalmi kereteinek kialakítására törekedett. A tudományosság új eszménye és a fejlődés kérdése a statisztikában az államélet javításának, valamint az állampolgári hozzájárulás és hasznosság dimenzióiban jelent meg. A statisztika hasznossága az ezekhez a gyakorlati dimenziókhoz való hozzájárulásban, azaz a fejlődést ösztönző potenciáljában volt megragadható. A fejezet ezen problémák mentén gondolta tehát végig a statisztika kialakulásának történetét, a genezist jelentő államrezon problematika megjelenésétől egészen a göttingeni tudományosság felíveléséig. Ez a történeti perspektíva emellett arra is lehetőséget nyújtott, hogy az államleírást (statisztika) összekösse – a szakirodalomban által gyakran ignorált – rivális, geográfiai diskurzussal. Ennek révén nem csak az államtudományosság korábban kevésbé reflektált pluralitása, hanem az egyes társterületek (történetírás, geográfia) közötti fogalmi cserék (pl. *Land und Leute, Staat*) is előtérbe került.

Az értekezés harmadik nagyobb egysége végül a statisztika magyarországi recepciójának mikrokontextusait: a topográfiai és geográfiai tradíciót, a társadalomelemzés fogalmi keretét adó nemzetkarakterológiát, valamint a kormányzat oktatáspolitikai törekvéseit vizsgálta. A záró szakaszban pedig arra a konklúzióra jutott, hogy a statisztika önálló műfajjá

válása és a vele érkező egyéb eszmei percepciók (polgári boldogulás, ismeretterjesztés, nyelvfejlés, társadalmi tökéletesedés, hazaszeretet) csak az államérdekekhez és az új államfogalomhoz (*Staat*) alkalmazkodva jelenhettek meg a magyarországi közegben. Az új államfogalom megjelenése egyszerre váltotta ki a kulturális közvetítés és elutasítás reakcióit. A korszak forráskorpuszának vizsgálata során tehát az az összetett kép rajzolódott ki, hogy a korporatív államfelfogás logikája csak bizonyos közös pontok mentén (intézményrendszer, végrehajtóhatalom, de az államjog területén már nem) volt átültethető az újabb, a természetjog és a német birodalmi jogi hagyományait követő államfelfogásra. A statisztika értéke ebben a politikai, társadalmi, kulturális és tudományos hagyományait tekintve rendkívül összetett időszakban elsősorban (deskriptív) demonstratív tulajdonságaiból fakadt. Ily módon pedig az általa leírt komplex társadalmi összefüggések révén nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a felvilágosodás tudományos gondolkodásában központi helyre kerülő hasznosság problémáját individuális, illetve kollektív-társadalmi szinten is értelmezhetővé tegye.

Kitekintés: *Landeskunde* és *honismeret* a 19. század első évtizedeiben

Alábbi kitekintés a statisztikai diskurzus 18. század utáni történetét meghatározó két fogalom kapcsolatáról szól.⁸⁵⁵ A *Landeskunde* és *honismeret* kifejezések a történeti irodalomból ismert terminus technicusok, amelyeket a 18. századi földrajzi-topográfiai, valamint a 19. századi polgári statisztikai művekre is szokás használni. A kitekintés során Török Borbála Zsuzsanna felvetése nyomán a 19. századi használat problémáit tekintem kiindulópontnak, majd ezt követően térek rá a kifejezés alapvetően eltérő 18. századi szakirodalmi konnotációjára. A kronologikus ismertetés megcserélésének legfőbb oka, hogy a *honismeret* kifejezést – eltérő módon a 19. századi használattól, ahol egy műfajt jelölt – a 18. század még nem ismerte, így az szükségszerűen csak egy későbbi visszavetítés következményeként jelenhetett meg a szakirodalomban.⁸⁵⁶

Ahogy azt a témában nemrég megjelent szöveggyűjtemény bevezetője megismételte, a *Landeskunde–honismeret* fogalompár magyar tagjának 19. századi népszerűsége elsősorban a reformnemzedék politikai, szociális, társadalmi kulturálódásának összefüggéseiből érthető meg. Ennek révén pedig az a szimbolikus kapcsolat tűnik érdekesnek, amely a résztvevők „bájos dilettantizmusa” mögött a társadalmi igyekezet és a polgárosodás iránti vágyat összekötötte egymással.⁸⁵⁷ A később Fényes Elek (1807–1876) munkásságával azonosított reformkori statisztika kutatástörténeti előzményének tekinthető Keleti Károly 1878-ban a szerző felett mondott megemlékezése, amelyben a *honismeret* és polgárosodás már erős szövegszervező erővel bírt és a kialakuló nemzeti narratíva rögzült elemeként volt jelen. A nagy nemzeti statisztikusról szóló kommemorációban Keleti a statisztika reformkori konjunktúrájának okára is kitért, amelyet a – pontos és használható statisztikai felmérések hiányából fakadó – nemzeti tudománnyá válás és a hazafias politikai ideológia metszéspontjában jelölt meg.⁸⁵⁸ Keleti ugyanakkor itt még nem tett említést a 20. század második felének kutatását jellemző gazdasági dimenzióról. A *honismeret* vizsgálatának szempontrendszerét ekkor tehát még kizárólag a polgárosodás nemzeti-politikai meglátásai mozgatják. A későbbiekben ez egészül ki azzal az utilitarista meglátással, miszerint a

---

⁸⁵⁵ A probléma érintőlegesen előkerült Bodnár-Király 2017c, 985–986.

⁸⁵⁶ Az anakronizmus ezen formájának veszélyeihez ld. Skinner 2002, 67–72.

⁸⁵⁷ Horváth 2002, 9.

⁸⁵⁸ „Magyarország terra incognita volt. Az hangoztatták ugyan ama kor emberei, hogy csak a külföld előtt volt az. Mi azonban bátran mondhatjuk, hogy saját fiait, saját vezérférfiai előtt is az volt. Bél, Korabinszky s a régiek el voltak felejtve, Schwartzert, németül írván, kevesebben ismerték s részben Csaplovicscsal együtt, kinek topographiai archivum szintén németül jelent meg 1821-ben, elavultnak tekintették; Bielek statistikája pedig, ugyancsak németül, csak 1837-ben látott napvilágot. Így a nagy többségnek a »Kistükör« volt összes földrajzi és statisztikai ismereteinek kútforrása.” Keleti 1878, 7.

polgárosodás nemzeti ügye egyben a haszonelvű gazdasági fejlődés hangsúlyozását is jelentette. A statisztika így szükségszerűen vizsgálendő a gazdasági állapotok feltárásában játszott szerep felől is.

A 20. század második felében kibontakozó modern kutatásra Horváth Róbert írásai gyakorolták a legnagyobb hatást. Horváthnál a *honismeret* megítélésének ökonómiai szempontja már adottnak tekinthető, amelynek előzményeit a szerző a 18–19. század fordulójáig, egészen Berzeviczy Gergely gazdaságtani és kereskedelemről szóló írásaiig vezette vissza. Horváth itt a megkésett kapitalista fejlődési modellhez történő csatlakozás eszközeként tekintett a statisztikára, amely fontos közvetítő szerepet töltött be a kameralizmusból kialakuló modern közgazdaságtani fejlődésben.⁸⁵⁹ Horváthnál a statisztika politikai, ideológiai megközelítése helyett ugyanakkor már a gyakorlati felhasználás került az érdeklődés középpontjába. Ezt hangsúlyozta Horváth Gergely Krisztián bevezető tanulmánya is, amely a *honismereti* irányzat reformtörekvésekben játszott hasznos szerepét, ezzel együtt pedig a polgári átalakulás útjában álló tudásdeficit meghaladásában tett erőfeszítéseket hangsúlyozta.⁸⁶⁰ Újabban a statisztikai tudás praktikus társadalmi-gazdasági vetületeire reflektált Hidvégi Mária és Török Borbála Zsuzsanna közös kutatása, amely a reformkori statisztikai diskurzust a Habsburg monarchiába való integrációs folyamat közös platformjaként értelmezte.⁸⁶¹ A kutatás ezek alapján a reformkori statisztikát avagy *honismeretet* (régebbi betűzéssel *honisme*) a 19. századi polgári-modernizációs diskurzusok összefüggésében értékelte, amely több tekintetben a 18. századi tendenciák folytatásának is tekinthető. Horváthnál ennek bizonyítékát szolgáltatták például a Csaplovics János (1780–1847) vagy Fényes Elek-féle statisztikák referenciái, amelyek részben még a göttingeni (schlözeri, schwartneri) módszertani adaptációkon, részben a topográfiai-geográfiai tudásanyag átdolgozásán, kiegészítésén alapultak.⁸⁶² A *honismeret* 18. századdal való kapcsolata ezzel együtt csak részben nevezhető feltártnak, amit a diszciplináris eredet kérdésének tisztázatlansága is alátámaszt. Alábbi gondolatmenet a kérdéshez az eddigiekben látott diszciplinárizálódás tendencia felől szól hozzá és egy szűkített értelmezési keret mellett kíván szempontokat felsorakoztatni. Mégpedig, hogy a magyarországi kutatásban első helyen szereplő *honismeret* irányzat kialakulása párhuzamba állítható a német *Staatenkunde* és *Landeskunde* késő 18. századi poliarizálódásának folyamatával. Megjelenése tehát nem feltétlenül a nemzeti géniusszal, a reformkényszerrel, az ország megismerésével vagy a

---

⁸⁵⁹ Vö. Horváth 1970, 73–75; Horváth 1972.

⁸⁶⁰ Horváth 2002, 9–32.

⁸⁶¹ A hipotézisekhez ld. Hidvégi–Török 2015, 1–7.

⁸⁶² Horváth 1966, 76–85, 102–103.

statisztikai adatszolgáltatás szünetelésével, mintsem az ekkor már nyugat-keleti irányban kiépült kulturtranszferek újabb hullámaival hozható összefüggésbe.

A *honismeret* szakirodalmi meghatározásán a vázolt okokból kifolyólag alapvető bizonytalanság érződik. Habár a politikai kontextusok jelenléte (polgári fejlődés, reformkori politika igényei, társadalmi elvárás stb.) ebben az összefüggésben a definiálást segítő minőséget is jelenthetnék, a történeti statisztikai és földrajztörténeti kutatás mindössze annyiban aknázza ki ezt a lehetőséget, hogy az új irányzatot már magyar nyelvűnek tartotta, amely a 19. századi polgári fejlődés és a 18. századi statisztika keveredéséből jött létre. Ennek kapcsán érdemes kiemelni azt a retrospektív érvelést, amelyet többek között Fodor Ferenc a tudásterület diszciplinárizálódását vizsgáló szellemtörténeti monográfiája is képviselt. Fodor a kérdésben a történeti statisztikai kutatáshoz képest határozottabban fogalmazott és a *honismeret*et egyértelműen egy olyan irányzatként nevezte meg, amely közvetetten a korai 18. századi helyrajzi irodalomból, Bél és Korabinsky topográfiai munkásságából fejlődött ki.⁸⁶³ Ez a fogalomhasználat már Haan Lajos 1879-es Bél-életrajzában megjelent, azaz – feltehetően – a *honismeret* nemzeti történelmi kanonizálódásának időszakában kerülhetett be a történeti irodalomba.

Ahogy azt Török Zsolt témába vágó könyve összefoglalta, a 18. századi történeti kutatásban a *honismeret* a lokális, elsősorban pozsonyi felvilágosodás tudományos tevékenységére épült és két jelentésmódosulást kötött össze. Az első a *historia litteraria* lokális értelmezésén alapult és Bél Mátyás tanári-tudósi működéséből kiindulva *honismereti iskoláról* vagy *pozsonyi iskoláról*, valamint ennek széles tanítványi köréről (Tomka Szászky János, Karl Gottlieb Windisch, Ráth Mátyás, Johann Matthias Korabinsky, Mikoviny Sámuel, Kovács Fabricius János, Andreas Erik Fritsch, Losontzi István, Schedius Lajos, Lipszky János, Görög Demeter stb.) beszélt. Míg a második – a 19. századi használatra emlékeztetve – azon patrióta szerzőket értette rajta, akik tanulmányaikkal közvetve vagy közvetlenül kapcsolódtak a pozsonyi líceum szellemi közegéhez, majd latin-német nyelvű publikációkban Magyarország topográfiai-geográfiai-kartográfiai (ennek alárendelve az államleírást) megismerését tárgyalták, ezzel pedig a 19. századi polgári átalakulás előkészítéséhez járultak hozzá.⁸⁶⁴ A *honismeret* két megközelítését emellett egyszerre jellemezte az állam- és országleíró irodalom nemzeti-lokális perspektívát megelőlegező olvasata, a korabeli kulturális cserefolyamatok felcserélése az egyéni teljesítmény ideológiai vetületeivel, valamint a

---

⁸⁶³ Vö. Fodor 2006, 111–112.

⁸⁶⁴ Vö. TörökZs 2003, 156–173.

diszciplinárizálódási tendenciák és párhuzamosságok kérdéskörének megkerülése. Az újabb kutatás ezzel szemben már integrálja ezeket a szempontokat is.

A *Landeskunde* és *honismeret* párhuzama a kulturális adaptáció dimenziójában jelent meg Török Borbála Zsuzsanna könyvében. Török itt amellet érvelt, hogy a *honismeret* nem szimplán a *Landeskunde* lefordítása volt, hanem a német kulturális tradíció adaptálása, amelyet másik oldalról a patrióta és utilitarista kormányzati hagyomány motivált.⁸⁶⁵ A szerző a *Landeskunde* jelenséget összehasonlító perspektívában, a 19. századi erdélyi szász, magyar és román kulturális-intézményi önszerveződés példáin vizsgálta. Ennek során pedig fontos különbséget tett a két irányzat között. Míg a szász törekvésekben az országleírás tárgyát a *haza* (*Vaterland*) alapfogalma határozta meg, addig a magyarét és a románét már inkább a *nemzet* fogalom.⁸⁶⁶ A kulturális különbségek ellenére a két irányzat közös volt abban, hogy a felvilágosodás enciklopédizmusának nevében nem korlátozta magát az államleírás hagyományos területeire, hanem a földrajzi-politikai keretek átfogó feltérképezését valósította meg azzal, hogy tevékenységi körét kiterjesztette a lokális jelentőséggel bíró fizikára, botanikára, egyháztörténetre, medicinára, etnográfira, nyelvészetre, historia litterariára stb.⁸⁶⁷ A diszciplináris keretfeltételek szélesedésén túl a *Landeskunde* ugyanakkor megmaradt a késő 18. századi értelemben vett szűk államfogalom *Land und Leute* problematikájánál, amely a lokalitás kulturális miliójének feltérképezését, adatszerű rendszerezését és kritikai kiértékelését tette meg feladatául.⁸⁶⁸

Török könyve a *Landeskunde* kialakulását külön nem részletezte, a genezist csak utalásszerűen, az államleírás és a geográfia német tradícióinak közös metszetében jelölte meg.⁸⁶⁹ A továbbiakban pár rövid példa erejéig amellet fogok érvelni, hogy a *Landeskunde* és *Staatenkunde* különbségét kimondó kora 19. századi irodalmi reflexiók ezzel együtt már egyértelműen maguk elé vetítették a két tudásterület közötti különbséget. Érdekes fogalomtörténeti adalék ehhez, hogy a 18. század első felének német lexikonirodalma még nem ismerte a kifejezést. Ez alapján feltételezhető, hogy *Landeskunde* szókapcsolat a 18. század második felének praktikus tudományképződésekor, a *Staatenkunde* kialakulásának időszakában léphetett az addigra szemléletében és módszereiben is kiöregedett *Topographie* helyébe. A kifejezés az 1770-es évek államleíró irodalmának címeiben már szerepelt,

---

⁸⁶⁵ Török 2016, 233.

⁸⁶⁶ Vö. Török 2016, 1–3.

⁸⁶⁷ Török 2016, 48. Török arra is felhívta a figyelmet, hogy a három vizsgált egyesület (Verein für Siebenbürgische Landeskunde, Erdélyi Múzeum Egyesület, Asociația Transilvană Pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român) kulturális profilja eltért egymástól. Vö. Uo., 48–57.

⁸⁶⁸ Török 2016, 237.

⁸⁶⁹ Török 2016, 27.

definíciót azonban szinte semelyik szerző nem adott hozzá. A tárgyalásmódból azonban így is kikövetkeztethető, hogy a *Landeskundét* ekkor már általánosan az államnál kisebb tartományi vagy földrajzi entitások külső (fizikai-földrajzi) leírására használták.⁸⁷⁰ Ezt a jelentésrögzülést erősítette a 18–19. századfordulót követően a pozsonyi származású katonatiszt, Johann Andreas Demian (1770–1845) 1804 és 1807 között négy kötetben megjelent *Darstellung der österreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen* c. műve is, ahol a szerző a *Landeskunde* kifejezést kizárólag a geográfiai-népesedési-kulturális tényezők leírására használta. A schwartneri interpretációt folytató mű ezzel a statisztikai ábrázolás belső differenciálódását tette explicitté, ahol a *Staatskunde* vagy *Staatenkunde* egyre inkább az államleírás általános diszciplínáját, míg a *statistische Beschreibung* a konkrét (speciális) politikai-igazgatási tényezők lejegyzését jelentette.⁸⁷¹ A *Landeskunde* ebben az összefüggésben tehát valóban a statisztika foglatában, annak alegységeként működött, amelynek legfőbb feladata az állami-politikai nevezetességekkel szemben éppen a földrajzi-fizikai-népesedési-kulturális változók kategorizálása lett. Ez a viszony a már látottakhoz képest is újabb szemszögből vetette fel az államleírás és földrajz bonyolult kapcsolatát.

A kihívás intellektuális tétje a *Landeskunde* statisztikába történő integrálása volt. August Christian Niemann (1761–1832) 1807-ben megjelent *Abris der Statistik und der Staatenkunde nebst Fragmenten zur Geschichte derselben* tankönyvében a nehézséget a *Landeskunde* megkettőzésével oldotta fel.⁸⁷² Egyrészt, mint írja, a *Landeskunde* avagy *Landesbeschreibung* a földrajz (*Erdbeschreibung*) részét képezi, ami viszont az államrend, a törvényi és igazgatási szervek szemléltetésében különbözik az államleírástól. Másrészt a földrajzi segédtudományokat azért tekinti hasznosnak az államleírás számára, mivel az államokat természeti és fizikai jellemzőik alapján térképezi fel, mert ezen természetes tulajdonságok alapján képes összehasonlítani a régi nemzeteket a maiakkal, illetve felhívja a figyelmet azon előnyökre és fejlődésre, amely a természeti tényezők, a termelés, az ipar révén a biztonságérzetet és a jólétet erősítik.⁸⁷³ Niemann ennek érdekében az államleírást két területre, a történeti, földrajzi, fizikai előismereteket összefoglaló *statistische Landeskundéra*, illetve az állam- és népleírást megvalósító *Statskundére* osztotta.⁸⁷⁴ Előbbi esetében a statisztikai jelző arra a plusz többletre utalt, amely a hagyományos geográfia leírás keretei

---

⁸⁷⁰ Ehhez ld. pl. Ignaz de Luca: *Landeskunde von Oesterreich ob der Enns* (1786); Ignaz de Luca: *Material zur Landeskunde Tyrols* (1794).

⁸⁷¹ Vö. Demian 1807, iii–iv.

⁸⁷² A szerzői megközelítésben a földrajz szerepét korábban hangsúlyozta Kovacsics 1958, 78–79.

⁸⁷³ Niemann 1807, 36–37.

⁸⁷⁴ Niemann 1807, 134.

között egy fél évszázaddal korábban még a *Land und Leute* politikai leírását adta.⁸⁷⁵ Azaz Niemann értelmezésében a *Landeskunde* az államrend, a törvények és igazgatás szempontjából áthangszerelt politikai geográfia volt, amely csak előtanulmányként szolgálhatott az államleírás számára.

Niemann meglátásai a kitekintés elején felvetett *Landeskunde–honismeret* párhuzam újraértelmezéséhez is fontos szempontot szolgáltatottak. Értelmezése ugyanis arra világított rá, hogy a *Landeskunde* kora 19. századi dinamikáját a földrajzi leírás és a statisztikai módszertan összeegyeztetése határozta meg. Ez a kettőség pedig jól kitapintható volt a kortárs magyarországi szerzők publikációiban és fogalomhasználatában. Ennek során a kicsit később (az 1830-as években) kanonizálódó *honismeret* mellett gyakran használt elnevezésként tűnt fel a *politikai geográfia*, amely látszólag a régies fogalomhasználat átfordításaként szolgált. A magyarországi recepcióban a Demian-, Csaplovics-, Fényes-féle statisztikák annyiban mégis eltértek a niemanni definíciótól, hogy túllépve a topográfiai és vármegyeleírások, később a *Landeskunde* által kijelölt földrajzi kereteken, nem egy-egy tájegység, hanem ország átfogó feltérképezésére irányultak. Emellett jellemző volt még az is, hogy ugyan a korai publikációk még erősen támaszkodtak a 18. századi geográfiai hagyományokra, a metodológiai fogódzót kivétel nélkül a német statisztikai államleírásban találták meg.

---

⁸⁷⁵ Niemann 1807, 77.

BIBLIOGRÁFIA

Kézírtos források

PIARISTA REND MAGYAR TARTOMÁNYA KÖZPONTI LEVÉLTÁRA (PMKL)

Risinger 1811

Politia, Commercica, et Rres Aeraria Eusebii Risinger Clerici Regularis e Scholis Piis, in Academia Regia Cassoviensi Scientiarum Politicarum, et stili Curialis Professoris Emeriti Tomus I. Politiam complectens. Tomus II. Commercica Complectens.

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR (MNL OL)

Decsy 1774

Decsy Sámuel levele ismeretlenhez, 1774. január 12., R 309 2. II. N^o / 48, 3.

ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK HANDSCHRIFTEN UND ALTE DRUCKEN (ÖNB HAD)

Bajtay *Arcana*

Arcana Hungariae Historia. Tomus I–V. (Bibl. Pal. Vind. Cod. 4067–4071)

Bajtay *Statistica*

Antonii Bajtay e Scholis Piis portea Episcopi Transylvaniensis Statistica Regni Hungariae, quam tradidit Serenissimo Hereditario Regia Coronae Principi Archiduci, deinde Josepho II Rom. Imp. et Regi acac. (Bibl. Pal. Vind. Cod. 13792)

WIENBIBLIOTHEK IM RATHAUS HANDSCHRIFTEN

Watteroth *Bibliograpie*

Watteroth, Heinrich Joseph, Doktor der Philosophie, Professor der politischen Wissenschaften und Gesetzkunde [...] (H.I.N. 243.489)

Nyomtatott források

A Magyar Nyelvmivelő társaság 1796

'A Magyar Nyelv-mivelő társaság' munkáinak első darabja. Szeben, 1796.

Achenwall 1749

Achenwall, Gottfried: Abriß der neuesten Staatswissenschaft der vornehmsten Europäischen Reiche und Republicken zum Gebrauch in seinen Akademischen Vorlesungen. Göttingen, 1749.

Achenwall 1752

Achenwall, Gottfried: Gottfried Achenwalls Staatsverfassung der Europäischen Reiche im Grundrisse. Zweyte verbesserte Auflage. Göttingen, 1752.

Achenwall 1762

Achenwall, Gottfried: Staatsverfassung der heutigen vornehmsten Europäischen Reiche im Grundriße. Vierte verbesserte Ausgabe. Göttingen, 1762.

Achenwall 1768

Staatsverfassung der heutigen vornehmsten Europäischen Reiche im Grundriße. Fünfte verbesserte Ausgabe. Göttingen, 1768.

Achenwall 1779

Achenwall, Gottfried: Staatsklugheit nach ihren ersten Grundsätzen. Vierte Ausgabe mit stark vermehrter Bücherkunde. Göttingen, 1779.

Barclay 1680

Barclai, Joannis: Icon animorum, celeberrimi viri, Augusti Buchneri, notis, adjecto rerum indice, illustrata. Dresdae, 1680.

Barczafalvi 1792

Barczafalvi Szabó Dávid: A' tudományok magyarul. Pozsony, 1792.

Bolyai 1819

Pope' proba-tétele az emberről. Ánglusból fordítva. Más poétákból való toldalékkal [Bolyai Farkas]. M. Vásárhely, 1819.

Bonbardi 1718

[Bonbardi, Michael]: Topographia magni regni Hungariae, sive Nobilissimae ejus Ditionis, quam modo Hungariam dicimus, cum annexis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Serviae, & Bulgariae, &c. regnis; tum etiam Transylvaniae, Valachiae, Moldaviae, Provinciis. Viennae, 1718.

Bonbardi 1750

[Bonbardi, Michael]: Topographia magni regni Hungariae [...]. Viennae, 1750.

Bose 1676

Bose, Johann Andreas: Introductio generalis in notitiam rerumpublicarum orbis universi accedunt eiusdem dissertationes de statu Europae. Jenae, 1676.

Büsching 1754

Büsching, Anton Friedrich: Neue Erdbeschreibung. Erster Theil welcher Dänemark, Norwegen, Schweden, das ganze Rußische Kaisertum, Preussen, Polen, Hungarn und die europäische Turkey, mit denen dazu gehörigen und einverleibten Ländern, enthält. Hamburg, 1754.

Büsching 1769

Büsching, Anton Friedrich: Einleitung zur allgemeinen Weltgeschichte, in welcher von der Geschichte überhaupt, von der mathematischen und historischen Zeitrechnung, und von der mathematischen und natürlichen Erdbeschreibung, gründlich gehandelt wird. Mit einer Vorrede begleitet von D. Anton Friedrich Büsching. Erster Theil. Berlin 1769.

Büsching 1784

Büsching, Anton Friedrich: Vorbereitung zur gründlichen und nützlichen Kenntniß der geographischen Beschaffenheit und Staatsverfassung der europäischen Reiche und Republiken, welche zugleich ein allgemeiner Abriß von Europa ist. Sechste rechtmäßige und vermehrte Auflage. Hamburg, 1784.

Büsching 1789

Büsching, Anton Friedrich: Eigene Lebensgeschichte, in vier Stücken. Halle, 1789.

Clüver 1629

Cluverii, Philippi: Introductionis in Universam Geographiam, tam veterem quam novam. Libri VI. Amstelod., 1629.

Clüver 1697

Cluverii, Philippi: Introductionis in Universam Geographiam, tam veterem quam novam. Tabulis Geographicis XLVI. Ac Notis nolim ornata a Johanne Bunone. Jam vero locupletata Additamentis & Annotationibus Joh. Frid. Hekelii & Joh. Reiskii. Amstelaedami, 1697.

Conring 1662

Conring, Hermann: De civili prudentia liber unus. Helmstadii, 1662.

Decsy 1789a

Decsy Sámuel: Osmanographia, az az: A' Török Birodalom' Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári, 's hadi állapottyának, és a' Magyar Királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása. Első Rész. Második, és imitt amott meg-jobbitattot ki-adás. Béts, 1789.

Decsy 1789b

Decsy Sámuel: Osmanographia, az az: A' Török Birodalom' Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári, 's hadi állapottyának, és a' Magyar Királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása. Második Rész. Második, és imitt amott meg-jobbitattot ki-adás. Béts, 1789.

Decsy 1789c

Decsy Sámuel: Osmanographia, az az: A' Török Birodalom' Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári, 's hadi állapottyának, és a' Magyar Királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása. Harmadik Rész. Béts, 1789.

Decsy 1790

Decsy Sámuel: Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-tamadott magyar nyelv mellyet írt D. Decsy Sámuel. Béts, 1790.

Decsy 1792

Decsy Sámuel: A' magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak Historiája, mellyet sok régi és újjább írásokból ki jegyzett, rendbe szedett, meg világositott, 's kedves Hazafiainak hasznokra közönséggé tett Decsy Sámuel. Béts, 1792.

Decsy 1794

Decsy Sámuel: Magyar Almanak MDCCXCIV-ik esztendőre, mellyben az Esztendőnek, Hólnapoknak, Heteknek, 's Napoknak Járásan, a' Hóldnak szokott változásain, a' Nap mindennapi fel-kelése 's el enyészése idejének szoros fel-jegyeztetésén kívül, minden Európai egyházi, 's világi Fejedelmeknek közönséggessen, különösen pedig a' két Magyar Hazában közönséges hivatalokat viselő Hazafiaknak neveik fel vagynak irattatva D. D. S. által. Béts, [1794].

Decsy 1795

Decsy Sámuel: Magyar Almanak MDCCXCV-dik esztendőre, az Ó-Polynésiának históriájával egygyütt. D. D. S. által. Béts, [1795].

Decsy 1796

Decsy Sámuel: Magyar Almanak MDCCXCVI-ik esztendőre melly 366 napból álló és e' folyó században a' 24-dik szökő estendő. D. D. S. által. Béts, [1796].

Decsy 1803

Decsy Sámuel: Egyiptom ország rövid históriája, mellyben annak régibb s később időkbéli bódlog s bódogtalan sorsa egyszersmind természeti, egyházi, polgári, tudomány mesterség- és kereskedésbéli, nem különben hadi állapotja summásan le vagyon írva. Béts, 1803.

Demian 1805

Demian, Johann Andreas: Statistische Darstellung des Königreichs Ungern und der dazu gehörigen Länder. Erster Theil. Wien, 1805.

Ercsei 1814

Ercsei Dániel: Statistica. Írta Ercsei Dániel. Első darab. Közönséges statistica, és Magyar Ország statisticája. Debreczen, 1814.

Faber 1827

Faber, Antonius: Theoreticae institutiones statisticae ceu introductio in statisticam praecipue statuum Europae, quas usibus auditorum suorum adornavit Antonius Faber. Posonii, 1827.

Fejér 1809

Fejér György: Az ember' kimiveltetése. Irta Fejér György a' Pesti Universitásnál Királyi Oktató. Első Rész. Az Ember' kiformaltatásáról. Pest, 1809.

Forster 1788

Forster, Georg: Zweifel gegen die Entwicklungstheorie. Ein Brief an Herr Senebier von L** P** aus der französischen Handschrift übersetzt von Georg Foster. Göttingen, 1788.

GA 1798

Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen, (1798) 5. St. (8. Jan.), 47–48.

Gatterer 1771

Gatterer, Johann Christoph: Einleitung in die synchronistische Universalhistorie zur Erläuterung seiner synchronistischen Tabellen. Göttingen, 1771.

Gatterer 1773

Gatterer, Johann Christoph: Ideal einer allgemeinen Weltstatistik. In der öffentlichen Versammlung des Königl. histor. Instituts den 2. Oct. 1773 vorgelesen. Jetzt im Druk mit einer Anzeige seiner statistischen Vorlesungen verbunden. Göttingen, 1773.

Gatterer 1775

Gatterer, Johann Christoph: Abriß der Geographie. Göttingen, 1775.

Gatterer 1789

Gatterer, Johann Christoph: Kurzer Begriff der Geographie. Erster Band, welcher von der Erde und ihren Bewohnern überhaupt, und von Europa insonderheit handelt. Göttingen, 1789.

Gáti 1790

Gáti István: A' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyozó hazafiui elmélkedések (egybekötte Vedres István szövegével). Béts, 1790.

Gyarmathi 1794

Gyarmathi Sámuel: Okoskodva tanito magyar nyelvmester. Első darab. Kolo'sváratt, 1794.

Héczei 1829

Próbatétel az emberről, vagy is: Pópe Sándornak az embernek életéről, természetéről, erkölséről, anglus nyelven irott munkája. Frantzia Versekből Magyar Versekre fordította Héczei Pál, Peeri Református Pap és Esperest. Buda, 1829.

Horváth 1770

[Horváth, Michael]: Introductio ad Historiam Ungariae critico-politicam. Viennae, 1770.

Horváth 1790

Horváth, Michaele: Statistices regni Hungariae supplementa. Posonii, 1790

Horváth 1802

Horváth, Michaelis: Statistica regni Hungariae, partium eidem adnexarum. Editio altera: auctior, et emendatior. Posonii, 1802.

Justi 1758a

Justi, Johann Heinrich Gottlob: Staaswirtschaft oder systematische Abhandlung aller Oekonomischen und Cameralwissenschaften, die zur Regierung eines Landes erfordert werden. In zween Theilen ausgefertigt. Erster Theil, welcher die Lehre von Erhaltung und Vermehrung des Vermögens des Staats, und mithin die Staatskunft, die Policy- und Commerciens Wissenschaft nebst der Haushaltungskunst in sich begreift. Zweyte stark vermehrte Auflage. Leipzig, 1758.

Justi 1758b

Justi, Johann Heinrich Gottlob: Staaswirtschaft oder systematische Abhandlung aller Oekonomischen und Cameralwissenschaften, die zur Regierung eines Landes erfordert werden. Zweyter Theil, welcher die Lehre von dem vernünftigen Gebrauche des Vermögens des Staats, und mithin die eigentliche Cameral- oder Finanz-Wiffenschaft in sich begreift. Nebst einem vollständigen Register über beide Theile. Zweyte stark vermehrte Auflage. Leipzig, 1758.

Keleti 1878

Keleti Károly: Fényes Elek emlékezete. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878.

Kendressy 1805

Kenderessy Mihály: A' tudomány és virágzó nemzeti nyelv hazánk' boldogságának talpkövei. Kolos'vár, 1805.

Kolbay 1830

Kolbay, Matthia: Theoria statisticae tamquam scientiae. Cassoviae, 1830.

Kollár 1764

Kollár, Adam František: De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariae libellus singularis. Vindobonae, 1764.

Korabinsky 1786

Korabinsky, Johann Matthias: Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn, in welchem die vorzüglichsten Oerter des Landes in alphabetische Ordnung angegeben, ihre Lage bestimmt und mit kurzen Nachrichten, die im gesellschaftlichen Umgange angenehm und nützlich sind, vorgestellt werden. Mit einer Postkarte durch deren Beyhilfe man sich einen vollständig Ideal Atlaß dieses Reichs selbst entwerfen kann. Preßburg, 1786.

Krünitz 1855

Vollkommenheit. In: Oekonomische Encyclopädie oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft in alphabetischer Ordnung; von D. Johann Georg Krünitz. Band 231 (Volkstehater–Waadt). Berlin, 1855. 256.

Lánghy 1828

Lánghy István: Encyclopedia vagyis a' tudományok' esméretére tanító könyv. Talprajzolat a' tudományok' öszves előterjesztésére. Eschenburg Joachim János udvari tanácsos, kanonok, és braunsvajgi tanító úr által, német nyelven készítettett harmadik kiadás szerint magyarul közli Lánghy István. Pest, 1828.

de Lolme 1792

de Lolme, Jean Louis: The Constitution of England; or, an Account of the English Government: in which it is compared, both with the Republican Form of Government, and the Other Monarchies in Europe. By J. L. De Lolme, Advocate, Member of the Council of the Two Hundred in the Republic of Geneva. A New Edition, Corrected. Basil, 1792.

de Luca 1793

de Luca, Ignaz: Vorlesungen über die Oestreichische Staatsverfassung. Erster Band. Wien, 1793.

de Luca 1794

de Luca, Ignaz: Topographie von Wien. Erster Band. Wien, 1794.

de Luca 1797

de Luca, Ignaz: Historisch-statistisches Lesebuch zur Kenntniß des Östreichischen Staates. Erster Theil. Staatsgeschichte von Östreich. Wien, 1797.

de Luca 1798

de Luca, Ignaz: Historisch-statistisches Lesebuch zur Kenntniß des Oestreichischen Staates. Zweyter Theil. Oestreichische Staatsverwaltungskunde. Wien, 1798.

Lueder 1792

Lueder, August Ferdinand: Einleitung in die Staatskunde nebst einer Statistik der vornehmsten europäischen Reiche. Erster Theil. Leipzig, 1792

Lueder 1812

Lueder, August Ferdinand: Kritik der Statistik und Politik nebst einer Begründung der politischen Philosophie. Göttingen, 1812.

Mendelssohn 1793

Mendelssohn, Moses: Fédon vagy A' lélek' halhatatlanságáról. Három beszélgetésekbe, irta Mendelsohn Móses magyarra fordítottatott egy hazafi által. [Ford. Pajor Gáspár] Pest, 1793.

Meusel 1790

Meusel, Johann Georg: Die Literatur der Stasisik. Leipzig, 1790.

MK 1793

Magyar Kurír, Nro. 26., 1793. június 14.

Németh 1795a

Németh László: A' világ történeteinek tudományára való készület. Irta gyermekek számára Slötzer Agusztusz Lajos. Magyarra fordította Németh László. Sopron, 1795.

Németh 1795b

Németh László: Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírása. Első rész, Melly a' Bévezetést, N. Britanniát és Hiberniát, Szövetséges Belgiomot, Dániát és Norvegiát, Svetziát 's az Orosz Birodalmat foglalja magában. Sopron, 1795.

Niemann 1807

Niemann, August Christian: Abris der Statistik und der Statenkunde nebst Fragmenten zur Geschichte derselben. Altona, 1807.

Novotny 1798

Novotny, Honorati: Sciagraphia seu compendiaría Hungariae veteris et recentioris notitia historico-politica in qua status regni physicus, historicus, politicus, ecclesiasticus, litterarius, commerciorum, rei militaris, nec non administrationis aerarii ex probatis patriae, aliisque auctorum monumentis succinte privata opera exponitur, ac erudtorum iudicio substernitur. Pars I–II. Viennae, 1798.

Novotny 1800

Novotny, Honorati: Supplementorum ad Sciagraphiam seu Hungariae veteris et recentioris notitia fasciculus I. Illyricum seu Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae descriptionem historico-politicam in compendium redactam continens. Viennae, 1800.

Pauly 1827

Pauly Károly: Magyar Tiszti Írásmód a' polgári igazgatás' és törvénykezés' szótárával. Buda, 1827.

Phil.mű. 1834

Philosophiai műszótár. Közre bocsátja a' Magyar Tudós Társaság. Buda, 1834.

Pray 1801

Pray, Georgii: Historia Regum Hungariae cum notitiis praevis ad cognoscendum veterem regni statum. In tres partes divisa, [Pars primus]. Budae, 1801.

Puky 1830

Honni törvény-szótár, szerkesztette Bizáki Puky Károly. Pest, 1830.

Puky 1831

Honni törvény-szótár, szerkesztette Bizáki Puky Károly. Második kiadás meg-bővitve. Pozsony, 1831.

Reviczky 1790

[Reviczky József]: Introductio ad politica regni Hungariae. Budae, 1790.

Rumi 1809

Rumi, Karl Georg: Geographisch-statistisches Wörterbuch des österreichischen Kaiserstaates, oder alphabetische Darstellung der Provinzen, Städte, merkwürdigen Flecken, Dörfer, Schlösser, Berge, Flüsse, Seen, Grotten u. s. w. des österreichischen Kaiserthumes. Mit möglichst-genauer Angabe ihrer Lage, Grösse, Bevölkerung, Produkte, Fabriken, Gewerbe, Handel, Bildungsanstalten u. s. w. Nach den neuesten und besten Quellen für Geschäftsmänner, Kaufleute, Zeitungsleser, Reisende und für Alle, die sich in der Erd- und Staatskunde der österreichischen Monarchie zu unterrichten wünschen. Mit einer Karte. Wien, 1809.

Sartori 1772

Sartori Bernát: Magyar nyelven filozofia. Az az: A' bötsesség' szeretésének tudományából némelly jelesebb kérdések. Mellyeket sok hiteles bóltesség' szeretése' tudományát tanítóknák írásiból, 's könyveiből, egybe szedegetett, és tanított: mostanában pedig a' magyar nemzetnek kedvéért az elő-járók' engedelmeiből nyomtatásban ki-botsátott. P. Sartori Benr. Serafikus Szent Ferentz' szerzetén lévő magyar országi T. T. P. P. minoriták' provinitziájabol böltseség' szertése tudományának tanítója. Eger, 1772.

Schlözer 1793

Schlözer, August Ludwig: Allgemeines Statsrecht und StatsVerfassungslere. Voran: Einleitung in alle StatsWissenschaften, Encyclopädie derselben. Metapolitik. Anhang: Prüfung dee v. Moserschen Grundsätze des Allgem. StatsRechts. Göttingen, 1793.

Schlözer 1804

Schlözer, August Ludwig: Theorie der Statistik. Nebst Ideen über das Studium der Politik überhaupt. Erstes Heft. Einleitung. Göttingen, 1804.

Schmeizel 1732

Schmeizel, Martin: Einleitung zur Staats-Wissenschaft überhaupt und dann zur Kenntniß derer Europäischen Staaten insonderheit. Halle, 1732

Schödel 1630

Schödel, Martinus: Disquisitio historico-politica, de regno Hungariae. Argentorati, 1630.

Schwartner 1798

Schwartner, Martin: Statistik des Königreichs Ungern. Ein Versuch von Martin Schwartner. Pest, 1798.

Schwartner 1809

Schwartner, Martin: Statistik des Königreichs Ungern. Ein Versuch von Martin Schwartner. Erster Theil. Zweyte verbesserte und vermehrte Ausgabe. Ofen, 1809.

Sonnenfels 1802

Sonnenfels, Josef von: Über den Geschäftsstyl. Die erste Grundlinien für angehende österreichische Kanzleybeamten. Zum Gebrauche der öffentlichen Vorlesungen nebst einem Anhang von Registraturen. Dritte von dem Verfasser durchgesehene Auflage. Wien, 1802.

Spalding 1769

[Spalding, Johann Joachim]: Die Bestimmung des Menschen. Wien, 1769.

Szacs vay 1790

Szacsvay Sándor: Hazafiak tüköre. Magyarok! A' ki jól köt, jól old. Pest – Buda – Kassa, 1790

Szaitz 1791

[Szaitz Antal Mária]: Magyar és Erdély-oroszának rövid ismérete melly e két országnak mind világi mind egyházi állapotját szem eleibe állítja. Pest, 1791.

Szaitz 1793

[Szaitz Antal Mária]: Magyar és Erdély-oroszának mind világi, mind egyházi történetei, mellyeket rövid sommába foglalt és a' mostani időkhöz alkalmaztatott egy szabadon gondolkozó hazafi. Pest, 1793.

Szendrey 1797

Szendrey Weres Dávid: A' Státiszika' tárgyainak és tanítása' modjának meg esmértetésére vezető út-mutatás. Melly a' jobb gondolkodásu, és izlésü mind két Nemen lévő ifju rendnek addig leg alább kézi Könyv gyanánt szolgálhat, mig más valaki jobbat ir. Tulajdon kéz-Írásaiból, és a' leg-jobb Német Irokból öszve szedvén, szerzette Szendrey Weres Dávid. Béts 1797.

Szentgyörgyi 1805

Szentgyörgyi, Steph[anus]: Logica multum mutata, et quoad facere licuit, aevo nostro accommodata. Posonii, 1805.

Szerdahely 1718

Szerdahelyi, Gabrielem: Celbriorum Hungariae urbium & oppidorum Topographia. Pars secunda Pannoniam novam complexa. Tyrnaviae, [1718].

Timon 1754

Timon, Samuelae: Imago Novae Hungariae, representans regna, provincias, Banatus, et comitatus ditionis Hungaricae. Viennae, 1754.

Tomka Szászky 1748

Tomka Szászky, Ioannis: *Introductio in orbis hodierni geographiam, ad adcuratissimas quasque calcographorum tabulas, methodo quantum eius fieri licuit facili, directoque ordine, adnexa simul naturalis atque civili regnorum habitus descriptione.* Posonii, 1748.

Tomka Szászky 1753

[Tomka Szászky, Ioannis]: *Compendium Hungariae geographicum, ad exemplar Notitia Hungariae novae historico-geographicae, Matthiae Bel, in partes IV. ut pote, Hungariam Cis-Danubianam, Trans-Danubianam, Cis-Tibiscanam, Trans-Tibiscanam, et comitatus, divisum.* Posonii, 1753.

Tomka Szászky 1759

Tomka Szászky, Ioannis: *Conspectus introductionis in notitiam regni Hungariae, geographicam historicam, politicam et chronologicam, inde a primis gentis et regionis hungaricae, originibus, usque ad aetatem nostram, breviter et succincte, per successiones temporum, productam.* Posonii, 1759.

Tomka Szászky 1779

[Tomka Szászky, Ioannis]: *Compendium Hungariae geographicum, ad exemplar Notitia Hungariae novae historico-geographicae, Matthiae Bel, in partes IV. ut pote, Hungariam Cis-Danubianam, Trans-Danubianam, Cis-Tibiscanam, Trans-Tibiscanam, et comitatus, divisum.* Editio tertia auctior & correctior. Posonii et Cassoviae, 1779.

Tozen 1767

Tozen, Eobald: *Der gegenwärtige Zustand von Europa, worin die natürliche und politische Beschaffenheit der europäischen Reiche und Staaten aus bewährten Nachrichten beschreiben wird.* Theil 1–2. Bützow – Wisar, 1767.

Törv.mű. 1843

Törvénytudományi műszótár. [Buda, 1843.]

Varenius 1650

Varenio, Bernhardus: *Geographia generalis, in qua affectiones generales telluris explicatur.* Amstelodami, 1650.

Vaugondy 1757

Vaugondy, M. Robert de: Géographie. In: Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres. Tome septieme (FO–GY), Paris, 1757. 608–613.

Vályi 1796–1799

Vályi András: Magyar Országnek leírása, Mellyben minden hazánkbeli Vármegyék, Városok, Faluk, Puszták; uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú, és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, Földes Urok, fekvések, történettyek, külömbféle termésbéli tulajdonságaik, a' betűknek rendgyek szerint feltaláltatnak. I–III. Kötet. Buda, 1796–1799.

Vedres 1790

Vedres István: A' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyozó hazafiui elmélkedések. Béts, 1790.

Vedres 1822

Vedres István: A' magyar nemzeti lélekrül egy két szó. Pest, 1822.

Verseggy 1818a

Verseggy Ferenc: A' Filozofiának Talpigazságira épített felelet a' Nemzeti Muzéum' nevében a' Magyar Nyelv iránt tett, 's az 1818. esztendőben, Bőjt havának 7dik napján a' Hazai Tudósításokba iktatott Kérdésekre, melly értekezés gyanánt is szolgál egyszersmind a' nyelvművelésnek mivoltárúl és akadályairúl. Buda, 1818.

Verseggy 1818b

Verseggy Ferenc: Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány, mellyben a' Hazai Nyelvnek sikeres okokra épített Regulái napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjesztetnek. A' Magyar Nemzeti Oskolák' számára. Buda, 1818.

Verseggy 1826

[Verseggy Ferenc]: Lexicon Terminorum Technicorum az az Tudományos Mesterszókönyv. Próba képen készítették némelly magyarnyelvszeretők. Buda, 1826.

Windisch 1772

Windisch, Karl Gottlieb: Politisch-geographisch und historische Beschreibung des Königreichs Hungarn. Preßburg, 1772.

Windisch 1780

Windisch, Karl Gottlieb: Geographie des Königreichs Ungarn. Erster Theil, mit Kupfern und einer illuminirten Landkarte. Preßburg, 1780.

Windisch 1790

Windisch, Karl Gottlieb: Geographie der Großfürstenthums Siebenbürgen; oder der Geographie von Ungarn, Dritter Theil. Preßburg, 1790.

Wolff 1732

Wolff, Christian: Philosophia rationalis sive logica, methodo scientifica pertractata et ad usum scientiarum atque vitae aptata. Praemittitur discursus praeliminaris de philosophia in genere. Editio altera emendatior. Francofurti & Lipsiae, 1732.

Wolff 1736

Wolff, Christian: Vernünfftige Gedancken von dem Gesellschaftlichen Leben der Menschen, und insonderheit dem gemeinen Wesen. Die Vierte Auflage. Franckfurt und Leipzig, 1736.

Wolff 1747

Wolff, Christian: Vernünfftige Gedancken von Gott, der Welt, und der Seele des Menschen. Neue Auflage hin-und wieder vermehret. Halle im Magedburgischen, 1747.

Wolff 1752

Wolff, Christian: Vernünfftige Gedancken von der Menschen, Thun und Lassen. Neue Auflage. Halle im Magedburgischen, 1752.

Zedler 1735

Zedler, Johann Heinrich: Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste, welche bißhero durch menschlichen Verstand und Wiß erfunden und verbessert worden, 1731–1754. Band 10 (G–GI). Halle – Leipzig, 1735.

Zedler 1741

Zedler, Johann Heinrich: Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste, welche bißhero durch menschlichen Verstand und Wiß erfunden und verbessert worden, 1731–1754. Band 28 (Pi–Pq). Halle – Leipzig, 1741.

Zedler 1746

Zedler, Johann Heinrich: Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste, welche bißhero durch menschlichen Verstand und Wiß erfunden und verbessert worden, 1731–1754. Band 50 (Vo–Vrh). Halle – Leipzig, 1746.

Zizius 1820

Zizius, Johann: Theoretische Vorbereitung und Einleitung zur Statistik. Wien–Triest, 1820.

Modern kiadások, forráskiadványok

A Leibniz – Clarke levelezés

A Leibniz–Clarke levelezés. Ford. Bálint Péter. Budapest, L'Harmattan, 2005.

Briefwechsel Büsching – Müller

Geographie, Geschichte und Bildungswesen in Rußland und Deutschland im 18. Jahrhundert. Breifwechsel Anton Friedrich Büsching – Gerhard Friedrich Müller 1751 bis 1783. Hrsg. Peter Hoffmann, Valerij Ivanovič Osipov. Berlin, Akademie Verlag, 1995.

Bessenyei 1991

Bessenyei György: Az embernek próbája [1772]; Az Ember poemában az anglus Pópnak elméje szerint. 1803. In: Uő.: Költemények. Kisebb költemények, Az embernek próbája, Az ember. Sajt. al. rend. Gergye László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 225–320, 321–431. [Bessenyei György összes művei]

Bessenyei 2007

Bessenyi György: Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. In: Uő.: Programírások, vitairatok, elmélkedések 1772–1790. Sajt. al. rend. Bíró Ferenc. Budapest, Argumentum Kiadó – Akadémiai Kiadó, 2007. 469–492. [Bessenyei György összes művei]

Bél 1993

Bél Mátyás levelezése. Sajt. al. rend. Szelestei N. László, Grüll Tibor (Hajnóczy Dánielhez címzett levelek). Budapest, Balassi Kiadó, 1993.

Bél 2001

Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I. / Descriptio Comitatus Semproniensis I. Szerk., mut., jegyz. Kincses Katalin Mária, ford. Déri Balázs, Földváry Miklós, Tóth Gergely, ném. ford. Tuza Csilla. Sopron, Soproni Levéltár, 2001.

Bél 2011

Bel, Matthias: Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor. Tomus Primus, partis primae Cis-Danubialis, hoc est, Comitatus Arvensis et Trentiniensis. Praef. Tóth Gergely, recens. Glück László, Gózszy Zoltán, Tóth Gergely. Budapestini, Instituti Historici Academiae Scientiarum Hungaricae – Archivi Hungariae Regnicolaris, 2011.

Bél 2012

Bel, Matthias: Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor. Tomus Secundus, partis secundae Trans-Danubianae, hoc est, Comitatus Soproniensis, Castriferrei, Szaladiensis et Vesprimiensis. Praef. Tóth Gergely, recens. Benei Bernadett, Déri Balázs, Földváry Miklós István, Glück László, Gózszy Zoltán, Jarmalov Rudolf, Tóth Gergely. Budapestini, Instituti Historici Academiae Scientiarum Hungaricae – Archivi Hungariae Regnicolaris, 2012.

Bél 2014

Bél Mátyás: Ung vármegye leírása. Ford., bev., jegyz. Benei Bernadett, Tóth Gergely. Budapest, Argumentum, 2014.

Bél 2016

Bel, Matthias: Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor. Tomus Tertius, partis secundae Trans-Danubianae, hoc est, Comitatus Iaurinensis, Comaromiensis et Strigoniensis. Praef. Tóth Gergely, recens. Glück László, Gózszy Zoltán, Tóth Gergely. Budapestini, Instituti Historici Sedis Centralis Studiorum Philosophicorum Academiae Scientiarum Hungaricae, 2016.

Bél 2017

Bel, Matthias: *Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor. Tomus Quartus, partis secundae Trans-Danubianae, hoc est, Comitatus Alba Regalis, Tolnensis, Simigiensis et Baranyiensis. Praef. Tóth Gergely, recens. Benei Bernadett, Déri Balázs, Földváry Miklós István, Glück László, Gózsy Zoltán, Jarmalov Rudolf, Tóth Gergely.* Budapestini, *Instituti Historici Sedis Centralis Studiorum Philosophicorum Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2017.

Forster 1968a

Forster, Georg: *Die Kunst und das Zeitalter.* In: *Forsters Werke in zwei Bände. Erster Band. Kleine Schriften und Reden. Ausgew. u. eingel.* Gerhard Steiner. Berlin – Weimar, Aufbau-Verlag, 1968, 50–64.

Forster 1968b

Forster, Georg: *Über lokale und allgemeine Bildung.* In: *Forsters Werke in zwei Bände. Erster Band. Kleine Schriften und Reden. Ausgew. u. eingel.* Gerhard Steiner. Berlin – Weimar, Aufbau-Verlag, 1968, 65–78.

Forster 1968c

Forster, Georg: *Über die Beziehung der Staatskunst auf das Glück der Menschheit.* In: *Forsters Werke in zwei Bände. Erster Band. Kleine Schriften und Reden. Ausgew. u. eingel.* Gerhard Steiner. Berlin – Weimar, Aufbau-Verlag, 1968, 120–151.

Hatvani 1990

Hatvani István: *Bevezetés a szilárdabb filozófia alapelveibe.* Bev., jegy. Tóth Béla, ford. Tóth Péter. Debrecen, MTA Debreceni Akadémiai Bizottság, 1990.

Hevenesi 1976

Gabriel Hevenesi: *Parvus Atlas Hungariae sive Geographica Hungariae in 40. Tabellas Divisae descriptio.* Viennae, 1689. Hrsg. Karl Nehring. München, Universität München, 1976.

Kaz. Lev. XV

Kazinczy Ferencz levelezése, XV. kötet. (1817. Január 1. – 1818. Márczius 31.) Köz. Dr. Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1905.

Kármán 1999

Kármán József: A' nemzet' csinosodása. In: *Uránia*. Szerk. Szilágyi Márton. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, [1794] 1999, 302–316.

Kovács 1980

Kovács János: Az esztergomi érsekséget illető jószágoknak Geographico Topographica descriptiója 1736–1739. In: *Az első magyar nyelvű leíró statisztika*. Sajt. al. rend., bev. Dávid Zoltán, T. Polónyi Nóra. Budapest, KSH Levéltára, 1980.

Kovácsnai 1970

Kovácsnai Sándor: *Az ész igaz útján*. Válogatott írások. Sajt. al. rend., bev., jegyz. Kocziány László. Bukarest, Kritérium, 1970.

Leibniz 1948a

Leibniz, G. W.: *An mundus perfectione crescat (1694–1696?)*. In: *Textes inédits d'après les manuscrits de la Bibliothèque provinciale de Hanovre*. Publés et annotés par Gaston Grua. Tome I. Paris, Presses Universitaires de France, 1948. 95.

Leibniz 1948b

Leibniz, G. W.: *La felicité (1694–1698?)*. In: *Textes inédits d'après les manuscrits de la Bibliothèque provinciale de Hanovre*. Publés et annotés par Gaston Grua. Tome II. Paris, Presses Universitaires de France, 1948. 579–584.

Leibniz 2006a

Leibniz, Gottfried Wilhelm: *Whether the world increases in perfection? (1694–1696?)* In: *The Shorter Leibniz Texts: A Collection of New Translations*. Transl. by Lloyd Strickland. New York, Continuum, 2006. 196–197.

Leibniz 2006b

Leibniz, Gottfried Wilhelm: Happiness (1694–1698). In: *The Shorter Leibniz Texts: A Collection of New Translations*. Transl. by Lloyd Strickland. New York, Continuum, 2006. 167–170.

Leibniz 1985

Leibniz, Gottfried Wilhelm: *Lehrsätze der Philosophie: Monadologie*. Französisch-deutsche Textausgabe. Komm. v. Joachim Christian Horn. Wien – Regensburg, Hora Verlag, 1985.

Mendelssohn 2006

Mendelssohn, Moses: *Phaidón, avagy a lélek halhatatlansága*. Ford., utószó Rathmann János. Budapest, József Műhely Kiadó, 2006.

Ratio 1981

Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford., jegyz., mutatók Mészáros István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

Ratio 2014

Ratio Educationis. A nevelés- és oktatásügy renje Magyarországon és a hozzá kapcsolt tartományaiban. Szerk. Bencsik Gábor, ford. Friml Aladár. Budapest, Mercurius Kiadó, [1913] 2014.

Rousseau 1978

Rousseau, Jean-Jacques: *Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése?* In: *Uő: Értekezések és filozófiai levelek*. Vál., utószó, jegyz. Ludassy Mária. Ford. Kis János. Budapest, Magyar Helikon, 1978. 5–38.

Shakespeare 1961

Shakespeare, William: *Troilus és Cressida*. Ford. Szabó Lőrinc. In: *William Shakespeare összes drámái*. Budapest, Magyar Helikon, 1961.

Tomka Szászky 2004

Tomka Szászky János: *Magyarország első történelmi atlasza. Térképmagy*. Tóth Gergely, az *Introductio* ford., jegyz., és bev. tan. Tóth Gergely, Török Enikő. Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 2004.

Verseghy 1999

Verseghy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe, amely Adelung rendszere, nemkülönben a keleti nyelvek szelleme, valamint a tiszai és az erdélyi nyelvjárás alapján készült. Ford. Hegyi Balázs. Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, [1793] 1999.

Windisch 2008

Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch. Sajt. alá rend., bev., jegyz. Andrea Seidler. Budapest, Universitas Kiadó, 2008.

Kézikönyvek

Börzsönyi 1986

Börzsönyi József: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa (1850 előtti kéziratok). Budapest, OSZK, 1986. [Magyarországi egyház könyvtárak kéziratkatalógusai = Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur 4.]

Conze–Koselleck–Haverkate–Klippel–Boldt 1990

Conze, Werner – Koselleck, Reinhart – Haverkate, Görg – Klippel, Diethelm – Boldt, Hans: Staat und Souveränität. In: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Hrsg. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck. Band 6 St – Vert. Stuttgart, Klett-Cotta, 1990. 1–154.

Hoffmann XI

Hoffmann, Thomas S.: Vollkommenheit. Historisches Wörterbuch der Philosophie Band 11: U–V. Hrsg. Joachim Ritter, Karlfried Gründer, Gotfried Gabriel. Basel, Schwabe & CO AG Verlag, 2001. 1115–1132.

Hornig VII

Hornig, Gottfried: Perfektibilität. In: Historisches Wörterbuch der Philosophie Band 7: P–Q. Hrsg. Joachim Ritter, Karlfried Gründer. Basel, Schwabe & CO AG Verlag, 1989. 238–243.

Knemeyer 1978

Knemeyer, Franz-Ludwig: Polizei. In: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Hrsg. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck. Band 4. Mi-Pre. Stuttgart, Klett-Cotta, 1978. 875–894.

Koselleck 1972

Koselleck, Reinhart: Einleitung. In: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Hrsg. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck. Band 1. A–D. Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1972. xiii–xxvii.

Meusel 1810

Meusel, Johann Georg: Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen Teutschen Schriftsteller, Zehnter Band (N–Q). Leipzig, 1810.

Nagy I

Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. Írta Nagy Iván. Első kötet (A–B). Pest, Friebeisz István, 1857.

Sellin 1978

Sellin, Volker: Politik. In: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Hrsg. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck. Band 4. Mi-Pre. Stuttgart, Klett-Cotta, 1978. 789–874

Szinnyei VI

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái VI. (Kende–Kozocsa) Budapest, Hornyánszky Viktor, 1899.

Szakirodalom

Abélès 2007

Abélès, Marc: Az állam antropológiája. Ford. Dévényi Levente. Budapest, Századvég, [1990] 2007.

Albert 2008

Albert András: A wolffianizmus Erdélyben. Aetas, 23(2008), 4. sz., 129–139.

Albert 2009

Albert András: A wolffianizmus hatása a 18. századi erdélyi protestantizmusra. In: Albert András: Az Erdélyi Református Egyház a 17–18. században: Fejezetek az erdélyi protestantizmus történetéből. Budapest, METEM – Historica Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2009. 95–106.

Almási 2014

Almási Gábor: Latin and the language question in Hungary (1700–1844): a survey of Hungarian secondary literature. In: Nebenschauplätze. Ränder und Übergänge in Geschichte und Kultur des Aufklärungsjahrhunderts. Hg. Franz M. Eybl mit Beitr. von Gábor Almási. Bochum, Winkler, 2014. 211–319.

Almási–Šubarić 2015

Latin at the Crossroads of Identity: The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary. Eds. Almási Gábor, Lav Šubarić. Leiden – Boston, Brill, 2015.

Antognazza 2006a

Antognazza, Maria Rosa: Revealed Religion: The Continental European Debate. In: Cambridge History of Eighteenth-century Philosophy. Ed. Knud Haakonssen. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 666–682.

Antognazza 2006b

Antognazza, Maria Rosa: Arguments for the Existing of God: The Continental European Debate. In: Cambridge History of Eighteenth-century Philosophy. Ed. Knud Haakonssen. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 731–748.

Antognazza 2007

Antognazza, Maria Rosa: Leibniz on the Trinity and the Incarnation: Reason and Revelation in the Seventeenth Century. New Haven – London, Yale University Press, 2007.

Antognazza 2009

Antognazza, Maria Rosa: Leibniz: An Intellectual Biography. Cambridge, Cambridge University Press, 2009.

Araújo 2012

Araújo, André de Melo: Weltgeschichte in Göttingen. Eine Studie über das spätaufklärische universalhistorische Denken, 1756–1818. Bielefeld, Transcript Verlag, 2012.

Arczt 2004

Arczt Ilona: A „Politika tudományok” oktatása a Budapesti Egyetem (ELTE) Jogi Karán és elődintézményeiben. (A „Politico-camerális” –, a „Politikai tudományok” – és a „Politikai” (Alkotmányi és közigazgatási) Tanszék története 1769–1948.) Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004.

Arkush 1994

Arkush, Allan: Moses Mendelssohn and the Enlightenment. New York, State University of New York Press, 1994.

Armitage 2012

Armitage, David: What’s the Big Idea? Intellectual History and the Longue Durée. History of European Ideas, 38(2012), N. 4., 493–507.

Arndt 1989

Arndt, Hans Werner: Erste Angriff der Thomasianer auf Wolff. In: Christian Thomasius 1655–1728. Interpretationen zu Werk und Wirkung. Mit einer Bibliographie der neueren Thomasius-Literatur. Hrsg. Werner Schneiders. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1989. 275–286.

Austermann 2010

Austermann, Simone: Die „Allgemeine Revision”: pädagogische Theorieentwicklung im 18. Jahrhundert. Bad Heilbrunn, Klinkhardt, 2010.

Åkerstrøm Andersen 2003

Åkerstrøm Andersen, Niels: Discursive analytical strategies: Understadnig Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann. Bristol, The Policy Press, 2003.

Bachmann 1983

Bachmann, Hans-Martin: Zur Wolffschen Naturrechtslehre. In: Christian Wolff 1679–1754. Interpretationen zu seiner Philosophie und deren Wirkung. Mit einer Bibliographie der Wolff-Literatur. Hrsg. Werner Schneiders. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1983. 161–170.

Backhaus 2009

The Beginnings of Political Economy: Johann Heinrich Gottlob von Justi. Ed. Jürgen Georg Backhaus. Erfurt, Springer, 2009.

Bahlcke 2013

Bahlcke, Joachim: A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együtműködéstől a konfrontációig (1686–1790). Ford. Fazekas István. Budapest, METEM, 2013.

Baines 2004

Baines, Paul: The Long Eighteenth Century. London, Arnold, 2004.

Bal–Paž 1997

Bal, Karol – Paž, Bogusław: Christian Wolffs Erbe in Polen. In: Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlhpfordt. Band 3: Aufbruch zur Moderne. Hrsg. Erich Donnert. Weimar – Köln – Wien, Böhlau Verlag, 1997. 531–536.

Ballagi 1888

Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest, Franklin, 1888.

Balogh 2013

Ungarnbilder im 17. Jahrhundert. Hg. András Balogh. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2013.

Balogh 2015

Balogh Piroska: Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül. Budapest, Argumentum, 2015.

Balogh–Szilágyi 2005

Balogh Piroska – Szilágyi Márton: „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est” Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről. In: Tanulmányok a magyar

nyelv ügyének 18. századi történetéből. Bevezetés. Szerk. Bíró Ferenc. Budapest, Argumentum Kiadó, 2005. 23–69.

Basso 2011

Basso, Luca: The Republic in Leibniz: Between Philosophy and Politics. Transl. by Albert Joseph Coward. *Studia Leibniziana*, 43(2011) H. 1., 103–121.

Becher 1986

Becher, Ursula: August Ludwig von Schlözer – Analyse eines historischen Diskurses. In: *Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert*. Hrsg. Hans Erich Bödeker, Georg G. Iggers, Jonathan B. Knudsen, Peter H. Reill. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986. 344–362.

Becker 1991

Becker, George: Pietism's Confrontation with Enlightenment Rationalism: An Examination of the Relation between Ascetic Protestantism and Science. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30(1991), No. 2., 139–158.

Behrisch 2006

Behrisch Lars: Vermessen, Zählen, Berechnen des Raums im 18. Jahrhundert. In: *Vermessen, Zählen, Berechnen: Die politische Ordnung des Raums im 18. Jahrhundert*. Hrsg. Lars Behrisch. Frankfurt am Main, Campus, 2006. 7–27.

Behrisch 2016a

Behrisch, Lars: Statistics and Politics in the 18th Century. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 41(2016), No. 2., 238–257.

Behrisch 2016b

Behrisch Lars: Berechnung der Glückseligkeit. Statistik und Politik in Deutschland und Frankreich im späten Ancien Régime. Ostfildern, Thorbecke Verlag, 2016.

Beiser 2011

Beiser, Frederick C.: Mendelssohn Versus Herder on the Vocation of Man. In: Moses Mendelssohn's Metaphysics and Aesthetics. Ed. Reiner Munk. Dordrecht, Heidelberg, London, New York, Springer, 2011. 235–244.

di Bella 2014

di Bella, Stefano: Angels, Matter, and Haecceity: Scholastic Topoi for Leibnizian Individuation. *Studia Leibnitiana*, 46(2014), H. 2., 127–151.

Benda 1978

Benda Kálmán: Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből. Budapest, Gondolat, 1978.

Beöthy I–II

Beöthy Ákos: A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. Politikai tanulmány, I. rész. A régi Magyarország. A honfoglalástól az 1825-iki országgyűlésig. 1–2. köt. Sajt. alá rend., utószó Szendrei László. Márisbesnyő, Attraktor, [1900] 2011.

Beutel 2014

Beutel, Albrecht: Johann Joachim Spalding. Meistertheologe im Zeitalter der Aufklärung. Tübingen, Mohr Siebeck, 2014.

Beyne 2009

Beyne, Klaus von: Geschichte der politischen Theorien in Deutschland 1300–2000. Wiesbaden, Vs Verlag für Sozialwissenschaften, 2009.

Békés 2001

Békés Vera: A kutatóegyetem prototípusa: A XVIII. századi Göttingeni egyetem. In: Az európai egyetem funkcióváltozásai. Felsőoktatástörténeti tanulmányok. Szerk. Tóth Tamás. Budapest, Professzorok Háza, 2001. 73–94.

Békés 2010

Békés Vera: A göttingai paradigma. In: Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában. Szerk. Gurka Dezső. Budapest, Gondolat Kiadó, 2010. 23–40.

Bíró 2011

Bíró Annamária: Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája. Kolozsvár, EME, 2011.

Bíró 2012

Bíró Annamária: Schlözer und Ungarn. In: August Ludwig (von) Schlözer in Europa. Hrsg. Heinz Durchhardt, Martin Espenhorst. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2012. 69–84.

Bíró 2014

Bíró Annamária: Körmöczi János és a göttingeni történet- és államtudomány. Keresztény Magvető, 120(2014), 3–4. sz., 365–381.

Bissinger 1983

Bissinger, Anton: Zur metaphysischen Begründung der Wolffschen Ethik. In: Christian Wolff 1679–1754. Interpretationen zu seiner Philosophie und deren Wirkung. Mit einer Bibliographie der Wolff-Literatur. Hrsg. Werner Schneiders. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1983. 148–160.

Bíró 2005

Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. Szerk. Bíró Ferenc. Budapest, Argumentum, 2005.

Bíró 2010

Bíró Ferenc: A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvújítás. Budapest, Argumentum, 2010.

Bíró 2012

Bíró Ferenc: A nemzethalál árnya a XVIII. századvég és a XIX. századelő magyar irodalmában. Pécs, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, 2012.

Bíró 2013

Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Dig megj. Budapest, Balassi, 2013.

Blair 2006

Blair, Ann: Natural Philosophy. In: The Cambridge History of Science. Volume 3: Early Modern Science. Eds. Katherine Park, Lorraine Daston. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 363–406.

Bobro 2014

Bobro, Marc E.: The Optimistic Science of Leibniz. *The New Atlantis*, 42(2014), 50–70.

Bodnár-Király 2012a

Bodnár-Király Tibor: A „Decsy-biográfia” helyzete és kutathatósága In: Politikatudományi tanulmányok. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskoláinak III. Konferenciája, 2012. április 20. Szerk. Antal Attila. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2012. 37–49.

Bodnár-Király 2012b

Bodnár-Király Tibor: Koronaeszmé és történelem. Vita a szent koronáról a 18. század végi Magyarországon. In: Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon. Szerk. Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor. Budapest, Eötvös Kiadó, 2012. 170–191. [Talentum sorozat]

Bodnár-Király 2013

Bodnár-Király Tibor: Szent Korona és nemzeti karakter a 18. század végének magyar eszmetörténetében. In: „Politica philosophiai okoskodás” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig. Szerk. Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013. 209–219.

Bodnár-Király 2015a

Bodnár-Király Tibor: Decsy Sámuel és a Pannóniai Féniksz. A „nemzeti karakter” fogalma a 18. század végi nyelv- és nemzetépítés diskurzusban. *Aetas* 30(2015), 2. sz., 17–43.

Bodnár-Király 2015b

Bodnár-Király Tibor: Decsy Sámuel (1742–1816): orvos, tudós, lapszerkesztő (Vázlat). *Kaleidoscope*, 6(2015), 10. sz., 25–36.

Bodnár-Király 2016

Bodnár-Király Tibor: Conjectura és emberi fejlődés Csernátoni Vajda Sámuel 1795-ös fordításában. *Kaleidoscope*, 7(2016), 13. sz., 137–152. [Élet–Tudomány–Történet: Eszmék–Tudás–Tudomány]

Bodnár-Király 2017a

Bodnár-Király Tibor: Ember és Természet viszonya Aranka György természetfilozófiai írásaiban. In: *Az ember – kultúrtörténeti és poétikai megközelítésben. Fiatalok Konferenciája 2016.* Szerk. Déri Eszter, Dóbék Ágnes, Görög Dániel, Markó Anita, Maróthy Szilvia. Budapest, reciti, 2017. 165–189.

Bodnár-Király 2017b

Bodnár-Király Tibor: Kompiláció és rendszerezés Decsy Sámuel Pannóniai Féniksz című művében. *ItK*, 121(2017), 4. sz., 473–488.

Bodnár-Király 2017c

Bodnár-Király Tibor: Államleírás és a „statisztika elmélete” a 18–19. század fordulóján. *Századok*, 151(2017), 5. sz., 971–986.

Bodrogi 2012

Bodrogi Ferenc Máté: Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve. Egy önreprezentáció diszkurzív háttere. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.

Bond 2016

Bond, W. Dean: Enlightenment geography in the study: A. F. Büsching, J. D. Michaelis and the place of geographical knowledge in the Royal Danish Expedition to Arabia, 1761–1767. *Journal of History of Geography*, (2016), Vol. 51., 64–75.

Bond 2017

Bond, W. Dean: Plagiarists, enthusiasts and periodical geography: A. F. Büsching and the making of geographical print culture in the German Enlightenment, c. 1750–1800. *Transactions of the Institute of the British Geographies*, 42(2017), Iss. 1., 58–71.

Boros 2009

Boros Gábor: Leibniz gyakorlati filozófiája. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2009.

Borzsák 1955

Borzsák István: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.

Bozzay–Ladányi 2007

Bozzay Réka – Ladányi Sándor: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918. Budapest, ELTE Levéltára, 2007.

Bónis 1954

Bónis György: Bónis Ferenc: Hajnóczy József. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954.

Bödeker 1985

Bödeker, Hans Erich: Das staatswissenschaftliche Fächersystem im 18. Jahrhundert. In: Wissenschaft im Zeitalter der Aufklärung. Aus Anlaß des 250jährigen Bestehen des Verlages Vandenhoeck & Ruprecht. Hrsg. Rudolf Vierhaus. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1985. 143–162.

Bödeker 1987

Bödeker, Hans Erich: Aufklärung als Kommunikationsprozeß. Aufklärung, 2(1987), No. 2., 89–111.

Bödeker 2001

Bödeker, Hans Erich: On the Origins of the 'Statistical' Gaze: Modes of Perception, Forms of Knowledge and Ways of Writing in the Early Social Sciences. Transl. by William Clark. In: Little Tools of Knowledge: Historical Essays on Academic and Bureaucratic Practices. Eds. Peter Becker, William Clarke. Michigan, University of Michigan, 2001. 169–195.

Bödeker 2002

Begriffsgeschichte, Diskursgeschichte, Metaphergeschichte. Mit Beiträgen von Mark Bevir, Hans Erich Bödeker, Lutz Danneberg, Jacques Guilhaumou, Reinhart Koselleck, Ulrich Ricken und Rüdiger Zill. Hrsg. Hans Erich Bödeker. Göttingen, Wallstein Verlag, 2002.

Bödeker 2003a

Bödeker, Hans Erich: "Europe" in the Discourse of the Sciences of State in 18th Century Germany. *Cromohs*, 8(2003), 1–14.

Bödeker 2003b

Biographie schreiben. Mit Beiträgen von Hans Erich Bödeker, Beatrix Borchard, Willem Frijhoff, Christoph Gradmann, Anthony J. La Vopa, Kurt Nowak, Jacques Revel und Thomas Söderqvist. Hrsg. Hans Erich Bödeker. Göttingen, Wallstein Verlag, 2003.

Bödeker 2008

Bödeker, Hans Erich: „...wer ächte freie Politik hören will, muss nach Göttingen gehen.“ Die Lehre der Politik an der Göttinger Universität um 1800. In: *Die Wissenschaft vom Menschen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke*. Hrsg. Hans Erich Bödeker, Philippe Büttgen, Michel Espagne. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. 325–369.

Bödeker 2010

Bödeker, Hans Erich: Georg Forsters Entwurf einer "Wissenschaft vom Menschen". *NTM*, 18(2010), 137–167.

Bödeker 2011

Bödeker Hans Erich: Einleitung. In: August Ludwig Schlözer: *Allgemeines StatsRecht und StatsverfassungsLehre*. Mit einer Einleitung herausgegeben von Hans Erich Bödeker. Beigebunden sind *Theorie der Statistik und Systema Politices*. Hildesheim – Zürich – New York, Olms-Weidmann, 2011. v–xxxvii.

Bödeker–Büttgen–Espagne 2008

Bödeker, Hans Erich – Büttgen, Philippe – Espagne, Michel: Die "Wissenschaft vom Menschen" in Göttingen. Skizze der Fragestellung. In: *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke*. Hrsg. Bödeker, Hans Erich – Büttgen, Philippe – Espagne, Michel. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008, 11–20.

Bödeker–Reill–Schlumbohm 1999

Bödeker, Hans Erich – Reill, Peter – Schlumbohm, Jürgen: Einleitung. In: Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900. Hrsg. Hans Erich Bödeker, Peter Reill, Jürgen Schlumbohm. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999. 11–15.

Böning 2004

Böning, Holger: Populäraufklärung – Volksaufklärung. In: Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft. Hrsg. Richard van Dülmen, Richard, Sina Rauschenbach. Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag, 2004. 563–581.

Brnardić 2016

Brnardić, Teodora Shek: The Enlightenment in Eastern Europe: Between Regional Typology and Particular Micro-History. *European Review of History – Revue européenne d'Histoire*, 13(2016), No. 3. (September), 411–435.

Brückner 1977

Brückner, Jutta: Staatswissenschaften, Kameralismus und Naturrecht. Ein Beitrag zur Geschichte der Politischen Wissenschaft im Deutschland des späten 17. und frühen 18. Jahrhundert. München, C. H. Beck Verlag, 1977.

Burke 2008

Burke, Peter: Tacitism, scepticism, and reason of state. In: *The Cambridge History of Political Thought, 1450–1700*. Ed. J. H. Burns with the assistance of Mark Goldie. Cambridge, Cambridge University Press, [1991, 2006] 2008. 479–498.

Burke 2014

Burke, Peter: Koraujkor? *Ford. Szentpéteri Márton. Obeliscus* 1(2014), 1. sz., 13–21.

Butterfield 1959

Butterfield, Herbert: *The Origins of Modern Science 1300–1800*. New York, The Macmillan Company, [1949] 1959.

Calinger 1969

Calinger, Ronald S.: The Newtonian-Wolffian Controversy: 1740–1759. *Journal of the History of Ideas*, 30(1969) No. 3., 319–330.

Calinger 1979

Calinger, Ronald S.: Kant and the Newtonian Science: The Pre-Critical Period. *Isis*, 70(1979), No. 3., 348–362.

Campe 1990

Campe, Rüdiger: Affekt und Ausdruck. Zur Umwandlung der literarischen Rede im 17. Und 18. Jahrhundert. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1990.

Cassirer 2007

Cassirer, Ernst: A felvilágosodás filozófiája. Ford. Scheer Katalin. Budapest, Atlantisz, cop. [1932] 2007.

Casula 1983

Casula, Mario: Die *Theologia naturalis* von Christian Wolff: Vernunft und Offenbarung. In: Christian Wolff 1679–1754. Interpretationen zu seiner Philosophie und deren Wirkung. Mit einer Bibliographie der Wolff-Literatur. Hrsg. Werner Schneiders. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1983. 129–138.

Cataldi 1989

Cataldi Madonna, Luigi: Wissenschafts- und Wahrscheinlichkeitsauffassung bei Thomasius. In: Christian Thomasius 1655–1728. Interpretationen zu Werk und Wirkung. Mit einer Bibliographie der neueren Thomasius-Literatur. Hrsg. Werner Schneiders. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1989. 115–136.

Cataldi 2011

Cataldi Madonna, Luigi: The Eighteenth-Century Rehabilitation of Sensitive Knowledge and the Birth of Aesthetics: Wolff, Baumgarten and Mendelssohn. In: Moses Mendelssohn's *Metaphysics and Aesthetics*. Ed. Reiner Munk. Dordrecht, Heidelberg, London, New York, Springer, 2011. 279–297.

Cerman 2006

Cerman Ivo: Habsburgischer Adel und Theresianum: Wissensvermittlung, Sozialisierung und Berufswege. In: Adelige Ausbildung. Die Herausforderung der Aufklärung und die Folgen. Hrsg. Ivo Cerman, Luboš Velek. München, Martin Meidenbauer, 2006. 95–116.

Cerman 2010

Cerman, Ivo: Habsburgischer Adel und Aufklärung. Bildungsverhalten der Wiener Hofadels im 18. Jahrhundert. Stuttgart, Franz Steiner, 2010.

Cerman 2016

Cerman, Ivo: 'Universal Human Rights' and Social Compact in Christian Wolff. Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich, 31(2016), 123–146.

Cheneval 2002

Cheneval, Francis: Philosophie in weltbürgerlichen Bedeutung: Über die Entstehung und die philosophischen Grundlagen des Supranationalen und kosmopolitischen Denkens der Moderne. Basel, Schwabe & CO AG Verlag, 2002.

Ciafardone 1983

Ciafardone, Raffaele: Von der Kritik an Wolff zum vorkritischen Kant Wolff-Kritik bei Rüdiger und Crusius. In: Christian Wolff 1679–1754. Interpretationen zu seiner Philosophie und deren Wirkung. Mit einer Bibliographie der Wolff-Literatur. Hrsg. Werner Schneiders. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1983. 289–305.

Clark 2016

Clark, John F. M.: Intellectual History and the History of Science. In: A Companion to Intellectual History. Eds. Richard Whatmore, Brian Young. New Jersey, Wiley – Blackwell, 2016. 155–169.

Collini 2016

Collini, Stefan: The Identity of Intellectual History. In: A Companion to Intellectual History. Eds. Richard Whatmore, Brian Young. New Jersey, Wiley – Blackwell, 2016. 7–18.

Curthoys 2013

Curthoys, Ned: Moses Mendelssohn and the character of virtue. In: *Representing Humanity in the Age of Enlightenment*. Eds. Alexander Cook, Ned Curthoys, Shino Konishi. New York, Pickering & Chatto, 2013. 65–78.

Corr 1975

Corr, Charles A.: Christian Wolff and Leibniz. *Journal of the History of Ideas*, 36(1975), No. 2., 241–262.

Csepregi 2000

Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus, 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*. Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000.

Csetri 1990

Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a Magyar irodalmi nyelvújítás korában*. Budapest, Akadémiai, 1990.

Csetri 2007

Csetri Lajos: *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól*. In: *Amathus. Válogatott tanulmányok I-II. Összeáll. Szajbély Mihály, Zentai Mária*. Budapest, L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2007. 9–57.

Csuka 2016

Csuka Botond: *Aesthetics and Its Histories*. In: *On What It is: Perspectives on Metaphilosophy*. Eds. Megyer Gyöngyösi, Zolt Kapelner, Zsófia Ádám, István Faragó-Szabó. Budapest, Eötvös József Collegium, 2016. 173–202.

Dahlmann 2006

Die Kenntnis Rußlands im deutschsprachigen Raum im 18. Jahrhundert. Wissenschaft und Publizistik über das Russische Reich. Hg. Dittmar Dahlmann. Bonn, V & R unipress, 2006.

Dávid 2013

Dávid Péter: *"Itt van a' legvégső óltára Pallásnak"* Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság története. Kolozsvár, EME, 2013.

Deák 1987

A „Hungaria Nova” megrajzolója Mikoviny Sámuel 1700–1750. Ford., kísérő tanulm. Deák Antal András. Budapest, Vízügyi Dokumentációs Szolgálat, 1987.

Debreczeni 2001

Debreczeni Attila: „Tudós hazafiság” (Egy beszédmod a XVIII. század végének Magyar irodalmában). Irodalomtörténet 82(2001), 4. sz., 487–507.

Debreczeni 2009

Debreczeni Attila: Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában. Budapest, Universitas, 2009.

Dioni 2009

Dioni, Gianluca: Die innere moralischen Pflicht als obligatio perfectior externa in der Naturrechtslehre von Christian Thomasius. In: Das Naturecht der Geselligkeit. Anthropologie, Recht und Politik im 18. Jahrhundert. Hrsg. Vanda Fiorillo, Frank Grunert. Berlin, Duncker & Humblot, 2009. 69–87.

Disselbeck 1987

Disselbeck, Klaus: Geschmack und Kunst. Eine systemtheoretische Untersuchung zu Schillers Briefen "Über die ästhetische Erziehung des Menschen". Opladen, Westdeutscher Verlag, 1987.

Dreitzel 1970

Dreitzel, Horst: Protestantischer Aristotelismus und absoluter Staat: “Die Politica” des Henning Arnisaeus (ca. 1575–1636). Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1970.

Dreitzel 1983

Dreitzel, Horst: Hermann Conring und die Politische Wissenschaft seiner Zeit. In: Hermann Conring (1606–1681). Beiträge zu Leben und Werk. Hrsg. Michael Stolleis. Berlin, Duncker & Humblot, 1983. 135–172.

Dreitzel 1998

Dreitzel, Horst: Universal-Kameral-Wissenschaft als politische Theorie: Johann Friedrich von Pfeiffer (1718-1787) In: Aufklärung als praktische Philosophie: Werner Schneiders zum 65. Geburtstag. Hrsg. Frank Grunert, Friedrich Vollhardt. Tübingen, May Niemeyer Verlag, 1998. 149–171.

Ebihara 1985

Ebihara, Akio: Justis Staatslehre und Wolffs Naturrechtslehre. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte – Germanistische Abteilung. 102(1985), 239–246.

Eckhart 1936

Eckhardt Ferenc: A jog- és államtudományi kar története 1667–1935. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem, 1936.

Eckhardt–John–Zantwijk–Ziche 2001

Anthropologie und empirische Psychologie um 1800. Ansätze zur Entwicklung einer Wissenschaft. Hrsg. Georg Eckhardt, Matthias John, Temilo van Zantwijk, Paul Ziche. Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag, 2001.

Engfer 1989

Engfer, Hans-Jürgen: Christian Thomasius. Erste Proklamation und erste Krise der Aufklärung in Deutschland. In: Christian Thomasius 1655–1728. Interpretationen zu Werk und Wirkung. Mit einer Bibliographie der neueren Thomasius-Literatur. Hrsg. Werner Schneiders. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1989. 21–36.

Erős 2009a

Erős Vilmos: A XVI–XVIII. századi történetírás (I.) *Világosság*, 50(2009), . 2. sz., 111–125.

Erős 2009b

Erős Vilmos: A XVI–XVIII. századi történetírás (II.) *Világosság*, 50(2009), 3. sz., 127–137.

Erős 2015

Erős Vilmos: Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története. Budapest, Ráció Kiadó, 2015.

Erlin 2002

Erlin, Matt: Reluctant Modernism: Moses Mendelssohn's Philosophy of History. *Journal of the History of Ideas*, 63(2002), No. 1., 83–104.

Eskildsen 2008

Eskildsen, Kasper Risbjerg: Christian Thomasius, invisible philosophers, and education for enlightenment. *Intellectual History Review*, 18(2008) Vol. 3., 319–336.

Euler 2004

Euler, Werner: Bewußtsein – Seele – Geist. Untersuchungen zur Transformation des Cartesischen „Cogito” in der Psychologie Christian Wolffs. In: *Die Psychologie Christian Wolffs. Systematische und historische Untersuchungen*. Hrsg. Oliver-Pierre Rudolph, Jean-François Goubet. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004. 11–50.

Evrigenis 2014

Evrigenis, Ioannis D.: *Images of Anarchy: The Rethoric and Science in Hobbes' State of Nature*. Cambridge, Cambridge University Press, 2014.

Fajt 2014

Fajt Anita: Wolffianismus und Pietismus: Neue Daten zur Gottsched-Rezeption in Ungarn. In: *Kultur und Literatur in Frühen Neuzeit im Donau Karpatenraum. Transregionale Bedeutung und eigene Identität*. Hrsg. Tünde Katona, Detlef Haberland. Szeged, Grimm Verlag, 2014. 197–215.

Fajt 2016

Fajt Anita: Népszerű filozófia. Johann Joachim Spalding Betrachtung über die Bestimmung des Menschenjéről. In: *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*. Szerk. Balázs Mihály, Bartók István. Szeged, SZTE Irodalmi Tanszék, 2016. 97–108.

Farkis 2011

Farkis Tímea: Államrezon, államérdek, politika. Egy XVII. századi politikai író: Gregorio Leti. In: *"Ritrar parlando il bel" Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére*. Szerk. Szegedi Eszter, Falvay Dávid. Közrem. Ertl Péter. Budapest, L'Harmattan, 2011. 191–202.

Fata 2004

Das Ungarnbild der deutschen Historiographie. Hrsg. Márta Fata. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004.

Fehér 1999

Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1999.

Fehér 2005

Fehér Katalin: Sajtó és nevelés Magyarországon 1777–1849. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2005.

Fehér 2017

Fehér Katalin: Értelmiség és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2017.

Feiner 2010

Feiner, Shmuel: Sage of Modernity. New Haven, Yale University Press, 2010.

Ferri 2015

Ferri, Sabrina: Ruins Past: Modernity in Italy, 1744-1836. Oxford, Voltaire Foundation, 2015.

Fetscher 2008

Fetscher, Iring: Republicanism and popular sovereignty. In: Cambridges History of Eighteenth-Century Political Thought. Eds. Mark Goldie, Robert Wokler. Cambridge, Cambridge University Press, [2006] 2008. 573–597.

Fináczy 1899

Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Első kötet, 1740–1773. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1899.

Fináczy 1902

Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Második kötet, 1773–1780. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902.

Fináczy 1927

Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története (1600–1800). Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. Budapest, Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 1927.

Findlen 2006

Findlen, Paula: Natural History. In: The Cambridge History of Science. Volume 3: Early Modern Science. Eds. Katherine Park, Lorraine Daston. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 435–468.

Fischer 1996

Das Ungarbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn. Materialien des wissenschaftlichen Symposiums am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg. Hrsg. Holger Fischer. München, Südosteuropa-Ges, 1996.

Fischer 2004

Fischer, Klaus: Die neue Ordnung des Wissens. Experiment – Erfahrung – Beweis – Theorie. In: Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft. Hrsg. Richard van Dülme, Sina Rauschenbach. Köln, Böhlau Verlag, 2004. 155–185.

Fodor 2006

Fodor Ferenc: A magyar földrajztudomány története. Sajt. alá rend. Dövényi Zoltán. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2006.

Forgó 2014

Forgó András: A katolikus felvilágosodás a német nyelvű történetírásban. Világtörténet 4(2014), 2. sz., 239–265.

Forgó 2017

Forgó András: Egyház – Rendiség – Politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein. Budapest, Szent István Társulat, 2017.

Foucault 1998

Foucault, Michel: A "kormányozhatóság". Előadás a College de France-ban. Elhangzott: 1978. február 1-én. In: Michel Foucault: A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk. Vál., ford., Romhányi Török Gábor. Budapest, Pallas – Attraktor, 1998. 106–123.

Fórizs 2009

Fórizs Gergely: „Álpeseken Álpesek emelkednek” A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben. Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2009.

Földesi 2016

Földesi Ferenc: Lázár János, Christian Wolff tanítványa (Vázlat az erdélyi wolffianizmus kezdeteihez). In: A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750). Szerk. Balázs Mihály, Bartók István. Szeged, SZTE Irodalmi Tanszék, 2016. 265–275.

Franklin 2002

Franklin, James: Two Caricatures, II: Leibniz's best world. *International Journal for Philosophy of Religion*, 52(2002), No. 1., 45–56.

Fraknói 2002

Fraknói Vilmos: Gróf Széchenyi Ferencz, 1754–1820. Budapest, Osiris Kiadó, [1902] 2002.

Frasca-Spada–Jardine 2000

Books and the Sciences in History. Eds. Marina Frasca-Spada, Nick Jardine. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

Freist 2005

Freist, Dagmar: Einleitung: Staatsbildung, lokale Herrschaftsprozesse und kultureller Wandel in der Frühen Neuzeit. In: Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Ronald G. Asch, Dagmar Freist. Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag, 2005. 1–47.

Fuchs 2004

Fuchs, Eckhardt: Nature and Bildung: Pedagogical Naturalism in Nineteenth-Century Germany. In: The Moral Authority of Nature. Eds. Lorraine Daston, Fernando Vidal. Chicago, University of Chicago Press, 2004. 155–181.

Futaky 1991

Futaky István: A magyar nyelv a Göttingische Gelehrte Anzeigen 18. és 19. századi recenzióinak tükrében. In: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss Jenő, Szűts László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 180–184.

Futaky 2007

Futaky István: Göttinga. A göttingeni Georg-August-Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén. Budapest, MTA Egyetemtörténeti Albizottsága – ELTE Levéltára, 2007.

F. Csanak 1983

F. Csanak Dóra: Két korszak határán: Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

Garber 2004

Garber, Jörn: Von der „anthropologischen Geschichte der philosophierenden Geistes” zur Geschichte der Menschheit (Friedrich August Carus). In: Zwischen Empirisierung und Konstruktionleistung: Anthropologie im 18. Jahrhundert. Hrsg. Jörn Garber, Heinz Thoma. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004. 219–261.

Garner 2008

Garner, Guillaume: Politische Ökonomie und Statistik an der Universität Göttingen (1760–1820). In: Die Wissenschaft vom Menschen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke. Hrsg. Hans Erich Bödeker, Philippe Büttgen, Michel Espagne. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. 371–390.

Gángó 2006

Gángó Gábor: Eötvös József Uralkodó eszméi. Kontextus és kritika. Budapest, Argumentum Kiadó | Bibó István Szellemi Műhely, 2006.

Gergely 1992

Gergely András: Magyarország története, 1790–1918. Negyedik kiad. Budapest, Ikva, 1992.

Gerlach 1997

Gerlach, Hans-Martin: Christian Wolff "Rede von der Sittenlehre der Sineser" (1721) oder vom wahren philosophischen Erkennen zum rechten moralischen und politischen Handeln. In: Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlhfordt. Band 2: Frühmoderne. Hrsg. Erich Donnert. Weimar – Köln – Wien, Böhlau Verlag, 1997. 87–95.

Gerrish 2006

Gerrish, B. A.: Natural and Revealed Religion. In: Cambridge History of Eighteenth-century Philosophy. Ed. Knud Haakonssen. Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 641–665.

Geyer-Kordesch 2000

Geyer-Kordesch, Johanna: Pietismus, Medizin und Aufklärung in Preußen im 18. Jahrhundert. Das Leben und Werk Erns Georg Stahls. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2000.

Gierke 1934

Gierke, Otto: Natural Law and the Theory of Society 1500 to 1800. With the lecture on the Ideas of Natural Law and Humanity by Ernst Troeltsch. Vol. I-II. Transl. by Ernest Barker. Cambridge, University Press, 1934.

Gierl 1997

Gierl, Martin: Pietismus und Aufklärung. Theologische Polemik und die Kommunikationsreform der Wissenschaft am Ende des 17. Jahrhunderts. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1997.

Gierl 2001

Gierl, Martin: "The Triumph of Truth and Innocence": The Rules & Practice of Theological Polemics. In: Little Tools of Knowledge: Historical Essays on Academic and Bureaucratic Practices. Transl. by William Clark. Eds. Peter Becker, William Clark. Michigan, The University of Michigan Press, 2001. 35–66.

Gierl 2004

Gierl, Martin: Korrespondenzen, Disputationen, Zeitschriften. Wissenorganisation und Entwicklung der gelehrten Medienrepublik zwischen 1670 und 1730. Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft. Hrsg. Richard van Dülmen, Sina Rauschenbach. Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag, 2004, 417–438.

Gierl 2012

Gierl, Martin: Geschichte als präzisierte Wissenschaft. Johann Christoph Gatterer und die Historiographie des 18. Jahrhunderts im ganzen Umfang. Stuttgart – Bad Canstatt, Frommann Holzboog Verlag, 2012.

Gill 2003

Gill, Graeme: The Nature and Development of the Modern State. New York, Palgrave Macmillan, 2003.

Gintli 2010

Magyar irodalom. Szerk. Gintli Tibor. Budapest, Akadémiai, 2010.

di Giovanni 2011

di Giovanni, George: The Year 1786 and Die Bestimmung des Menschen, or Popularphilosophie in Crisis. In: Moses Mendelssohn's Metaphysics and Aesthetics. Ed. Reiner Munk. Dordrecht, Heidelberg, London, New York, Springer, 2011. 217–234.

Glózer 2008

Glózer Rita: Diskurzusok a civil társadalomról. Budapest, L'Harmattan, 2008.

Gottlieb 2011

Gottlieb, Michah: Faith and Freedom: Moses Mendelssohn's Theological-Political Thought. Oxford, Oxford University Press, 2011.

Gönczi 2006

Gönczi, Katalin: Juristischer Wissenstransfer von der Göttinger Universität in das Königreich Ungarn im späten 18. Jahrhundert. In: Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. Márta

Fata, Gyula Kurucz, Anton Schindling, u. Mita. Alfred Lutz, Ingomar Senz. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006, 175–196.

Gönczi 2008

Gönczi, Katalin: Die europäischen Fundamente der ungarischen Rechtskultur. Juristischer Wissenstransfer und nationale Rechtswissenschaft in Ungarn zur Zeit der Aufklärung und im Vormärz. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2008.

Grimley Kuntz 2002

Grimley Kuntz, Paul: Leibniz' Weltformel. In: Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlhfordt. Band 6: Mittel-, Nord- und Osteuropa. Hrsg. Erich Donnert. Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag, 2002. 203–210.

Grünberger 1953

Grünberger, Adolf: Ignaz de Luca – Sein Leben und Werk. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien, 1953.

Grünwald 2001

Grünwald Béla: A régi Magyarország. 1711-1825. Szerk. Poór János. Budapest, Osiris, 2001.

Gunnarsson 2011

Languages of Science in the Eighteenth Century. Ed. Gunnarsson, Britt-Louise. Berlin – Boston, De Gruyter Mouton, 2011.

Gunst 2000

Gunst Péter: A magyar történetírás története. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2000.

Gurka 2016

Gurka Dezső: Segner János András munkásságának kanti recepciója. In: Matézis, mechanika, metafizika. A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban. Szerk. Gurka Dezső. Budapest, Gondolat, 2016. 95–115.

Haakonssen 1996

Haakonssen, Knud: *Natural law and moral philosophy: From Grotius to the Scottish Enlightenment*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

Haakonssen 2006

Haakonssen, Knud: *The History of Eighteenth-Century Philosophy: History of Philosophy?* In: *Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 3–25.

Haakonssen 2008

Haakonssen, Knud: *German Natural Law*. In: *Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Ed. Mark Goldie, Robert Wokler. Cambridge, Cambridge University Press, [2006] 2008. 251–290.

Haan 1879

Haan Lajos: *Bél Mátyás. Székfoglaló értekezés*. Budapest, MTA Könyvkiadó-Hivatala, 1879. In: *Értekezések a történelmi tudományok köréből*. 8. köt. Szerk. Pesti Frigyes. Budapest, MTA Könyvkiadó-Hivatala, 1880.

Hammerstein 1983a

Hammerstein, Notker: *Christian Wolff und die Universitäten. Zur Wirkungsgeschichte des Wolffianismus im 18. Jahrhundert*. In: *Christian Wolff 1679–1754. Interpretationen zu seiner Philosophie und deren Wirkung. Mit einer Bibliographie der Wolff-Literatur*. Hrsg. Werner Schneiders. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1983. 266–277.

Hammerstein 1983b

Hammerstein, Notker: *Die Historie bei Conring*. In: *Hermann Conring (1606–1681). Beiträge zu Leben und Werk*. Hrsg. Michael Stolleis. Berlin, Dunckler & Humblot, 1983. 217–236.

Hammerstein 2005

Hammerstein, Notker: *Universitäten*. In: *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte, Band II. 18. Jahrhundert: Vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800*. Hrsg. Notker Hammerstein, Ulrich Herrmann. München, C. H. Beck Verlag, 2005. 369–400.

Hegedüs 2007

Hegedüs Béla: Erdélyi szerzők, fordítók nyelvelméleti megjegyzései. Erdélyi Múzeum, 69(2007), 3-4. sz., 13–21.

Hegedüs 2009

Hegedüs Béla: Magyar nyelvelmélet a 18. Században. In: Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára II. Szerk. Ambrus Judit, Bárány Tibor. Budapest, reciti, 2009. 66–80.

Hegedüs 2013

Hegedüs Béla: "Állat-béli által-változás". A 18. századi katolikus-protestáns eucharisztia-vita ismeretelméleti vonatkozásai. *Studia Litteraria*, (2013), 3-4. sz. 224–235.

Hegedüs 2018

Hegedüs Béla: (Anya)nyelvelmélet és tudománytörténet. Aranka György a nyelvről. In: Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai. Szerk. Biró Annamária, Egyed Emese. Kolozsvár, EME, 2018. 37–45.

Hegyi–Szögi 2016

Hegyi Ádám – Szögi László: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon, 1526–1919. Budapest, ELTE Levéltár, 2016.

Hegyi 1978

Hegyi Ferenc: A szenci piarista Collegium Oeconomicum könyvtára. Magyar Könyvszemle, 94(1978), 2. sz., 167–176.

Heinz 2005

Heinz, Jutta: Johann Cristoph Adelung (1732–1806). Versuch einer Geschichte der Cultur des menschlichen Geschlechts (1782/1800). *KulturPoetik*, 5(2005), H. 2., 256–263.

Helm 2003

Helm, Jürgen: „Daß auch zugleich die Gottseligkeit dadurch gebauet wird” – Pietismus und Medizin in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 26(2003), 199–211.

Henry 2002

Henry, John: *Scientific Revolution and the Origins of Modern Science*. Second Edition. New York, Palgrave Macmillan, [1996] 2002.

Herrmann 2005

Herrmann, Ulrich: *Erziehung und Bildung. Pädagogisches Denken*. In: *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte, Band II. 18. Jahrhundert: Vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800*. Hrsg. Notker Hammerstein, Ulrich Herrmann. München, C. H. Beck Verlag, 2005. 97–133.

Hinske 1983

Hinske, Norbert: *Wolffs Stellung in der deutschen Aufklärung*. In: *Christian Wolff 1679–1754. Interpretationen zu seiner Philosophie und deren Wirkung. Mit einer Bibliographie der Wolff-Literatur*. Hrsg. Werner Schneiders. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1983. 306–319.

Hinske 1996

Hinske, Norbert: *Wolffs empirische Psychologie und Kants pragmatische Anthropologie. Zur Diskussion über die Anfänge der Anthropologie im 18. Jahrhundert*. In: *Aufklärung*, 11(1996). H 1., 99–107. [Die Bestimmung des Menschen. Hrsg. Norbert Hinske. Felix Meiner Verlag]

Hidvégi–Török 2015

Hidvégi, Mária – Török, Borbála Zsuzsanna: *Grundlage des modernen Regierens. Wissensaggregation und Wissenslücken der ökonomischen statistischen Werke in Ungarn, 1770–1848*. In: *Berechnen, Beschreiben: Praktiken statistischen (Nicht-)Wissens 1750–1850*. Hrsg. Gunhild Berg, Borbála Zsuzsanna Török, Marcus Twellmann. Berlin, Duncker & Humblot, 2015. 1–24.

Hochstrasser 2000

Hochstrasser, T. J.: *Natural Law Theories in the Early Enlightenment*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

Hoffmann 2000

Hoffmann, Peter: *Anton Friedrich Büsching (1724–1793). Ein Leben im Zeitalter der Aufklärung*. Berlin, Berlin Verlag, 2000.

Holenstein–Stenke–Stuber 2013

Scholars in Action: The Practice of Knowledge and the Figure of the Savant in the 18th Century Volume I-II. Eds. André Holenstein, Hubert Steinke, Martin Stuber. Leiden–Boston, Brill, 2013.

Holzhey 1989

Holzhey, Helmut: Initiiert Thomasius einen neuen Philosophentypus? In: Christian Thomasius 1655–1728. Interpretationen zu Werk und Wirkung. Mit einer Bibliographie der neueren Thomasius-Literatur. Hrsg. Werner Schneiders. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1989, 37–51.

Hont 2005

Hont, István: Jealousy of Trade: International Competition and the Nation-State in Historical Perspective. Cambridge–Massachusetts–London, Harvard University Press, 2005.

Horkay Hörcher 1997

Horkay Hörcher Ferenc: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe (utószó). In: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. Johnn Dunn, J. G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997. 287–305.

Horkay Hörcher 2000

Horkay Hörcher Ferenc: Sensus Communis in Gellert, Garve and Feder. An Anglo-Scottish element in German popular philosophy? In: Horkay Hörcher Ferenc: Prudentia Iuris. Towards a Pragmatic Theory of Natural Law. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. 137–157.

Horkay Hörcher 2007

Horkay Hörcher Ferenc: Államrezon és konzervativizmus. Két politikai fogalom koramodern története és mai filozófiai jelentősége. Kommentár, 2(2007), 6. sz., 50–72.

Horkay Hörcher 2013

Horkay Hörcher Ferenc: Esztétikai gondolkodás a felvilágosodás korában 1650 – 1800. Az ízlésesztétika paradigmája. Budapest, Gondolat, 2013.

Horkay Hörcher 2016

Horkay Hörcher Ferenc: Giovanni Botero: államérdek, nemzetközi kapcsolatok, katolikus politikai realizmus. In: A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe. Szerk. Gyulai Attila – Szűcs Zoltán Gábor. Budapest, MTA TTK Politikatudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó, 2016. 99–122.

Horváth 2002

Horváth Gergely Krisztián: 'Statistica' és a 'polgárisodás' a reformkori Magyarországon. In: 'Honisme' és 'statistica', 1819–1848. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Budapest, Új Mandátum – Főnix, 2002. 9–32.

Horváth 1957

Horváth Róbert: Fényes Elek, a haladó magyar statisztikus és reformer (1807–1876). Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1957. [Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica Tomus III. Fasciculus 5.]

Horváth 1963

Horváth Róbert: Hatvani István professzor (1718–1786) és a magyar statisztikatudomány kezdetei. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.

Horváth 1966

Horváth Róbert: A magyar leiró statisztikai irány fejlődése. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Csoport, 1966. [A Népeségtudományi Kutató Csoport közleményei 13.]

Horváth 1968

Horváth Róbert: Magda Pál (1770–1841) a statisztikus és társadalomtudós. Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1968. [Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica Tomus XV. Fasciculus 3.]

Horváth 1970

Horváth Róbert: A magyar statisztikai tudomány kialakulásának tudománytörténeti és tudományelméleti problémái (I). Statisztikai Szemle 48(1970), 1. sz., 71–84.

Horváth 1972

Horváth Róbert: A statisztikai módszer és elmélet kérdései Berzeviczy Gergely műveiben. Budapest, Statisztikai Kiadó, 1972.

Hóman 2003

Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. In: Uő.: Történetírás és forráskritika (Hóman Bálint munkái II.) I. kötet. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, [1920] 2003. 335–357.

Hönich 2016

Hönich Henrik: „Közönséges boldogság” és „közjó”. Fogalomhasználatok Osald Zsigmond Az igaz hazafi cmű művében. Történelmi Szemle, 58(2016), 4. sz., 505–518.

Hunter 2000

Hunter, Ian: Christian Thomasius and the Desacralization of Philosophy. Journal of the History of Ideas, 61(2000), No. 4., 595–616.

Hunter 2003

Hunter, Ian: Rival Enlightenment. Civil and Metaphysical Philosophy in Early Modern Germany. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

Hunter 2007

Hunter, Ian: The Secularisation of the Confessional State: The Political Thought of Christian Thomasius. Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

Hüning 2004

Hüning, Dieter: Christian Wolffs Begriff der natürlichen Verbindlichkeit als Bindeglied zwischen Psychologie und Moralphilosophie. In: Die Psychologie Christian Wolffs. Systematische und historische Untersuchungen. Hrsg. Oliver–Pierre Rudolph, Jean-François Goubet. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004. 143–167.

H. Balázs 1967

H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus (1763–1796). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

H. Balázs 1987

H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800. Budapest, Magvető, 1987.

H. Balázs 2015a

H. Balázs Éva: A. L. Schlözer und seine ungarischen Anhänger. In: L'Europe des Lumières. Œuvres choisies de Éva H. Balázs / Europa der Aufklärung. Ausgewählte Schriften von Éva H. Balázs. Sous la direct. / Hrsg. Lilla Krász, Tibor Frank. Budapest, Académie Hongroise des Sciences / Centre de Recherche en Sciences Humaines et Sociales – Corvina, [1976] 2015. 295–320.

H. Balázs 2015b

H. Balázs Éva: Ökonomie und Ökonomen in Ungarn an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. In: L'Europe des Lumières. Œuvres choisies de Éva H. Balázs / Europa der Aufklärung. Ausgewählte Schriften von Éva H. Balázs. Sous la direct. / Hrsg. Lilla Krász, Tibor Frank. Budapest, Académie Hongroise des Sciences / Centre de Recherche en Sciences Humaines et Sociales – Corvina, 2015. 401–413.

Iggers 1986

Iggers, Georg G.: The European Context of the Eighteenth-Century Enlightenment German Historiography. In: Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert. Hrsg. Hans Erich Bödeker, Georg G. Iggers, Jonathan B. Knudsen, Peter H. Reill. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986. 225–245.

Inkeles 1997

Inkeles, Alex: National Character: A Psycho-Social Perspective. New Brunswick, Transaction Publishers, 1997.

Israel 2001

Israel, Jonathan I.: Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750. Oxford, Oxford University Press, 2001.

Israel 2011

Israel, Jonathan I.: *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*. Oxford, Oxford University Press, 2011.

Israel 2013

Israel, Jonathan I.: *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man 1670–1752*. Oxford, Oxford University Press, 2013.

Jacob 1990

Jacob, Margaret C.: *The Newtonians and the English Revolution 1689–1720*. New York et al., Gordon & Breach, [1976] 1990.

Jankovits – Orlovsky 2007

Az irodalom története I. A kezdetektől 1800-ig. Főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, a köt. szerk. Jankovits László, Orlovsky Géza. Budapest, Gondolat Kiadó, 2007.

Jardine 1991

Jardine, Nicholas: *The Scenes of Inquiry: On the Reality of Questions in the Sciences*. Oxford, Clarendon Press, 1991.

Jönsson 2011

Jönsson, Ann-Mari: Linnaeus's international correspondence. The spread of a revolution. In: *Languages of Science in the Eighteenth Century*. Ed. Gunnarsson, Britt-Louise. Berlin – Boston, De Gruyter Mouton, 2011. 171–191.

Juhász 1996

Juhász István: Christian Wolff és az erdélyi református teológia. In: Juhász István: *Hitvallás és türelem: Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 1996. 102–115.

Kalmár 2012

Kalmár János: Szatmár 1711. Vég, folytonosság, kezdet. *Századok*, 146(2012), 4. sz., 875–886.

Kecskeméti 2008

Kecskeméti Károly: Magyar liberalizmus, 1790–1848. Budapest, Argumentum | Bibó István Szellemi Műhely, 2008.

Kelenhegyi–Ribáry–Veres 2011

Kelenhegyi Andor – Ribáry Márton – Veres Máté: „Ki simítja el a súrlódási felületeket?” Egy Mendelssohn-esszé három magyar fordítása. BuKSZ, 2011, 3. sz. (Ősz), 254–261.

Keller 2012

Keller, Vera: Mining Tacitus: secrets of empire, nature and art in the reason of state. The British Journal for the History of Science, 45(2012), Iss. 2., 189–212.

Kelley 2009

Kelley, Donald R.: Új eszmetörténet a globális korban. Ford. Maczelka Csaba. Helikon Irodalomtudomány Szemle, 55(2009), 1-2. sz., 22–35. [Eszmetörténet és irodalomtudomány]

Kesztyüs 1991

Kesztyüs Tibor: Schlözer és a finnugor nyelvtudomány. In: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss Jenő, Szűts László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 357–362.

Khavanova 2000

Khavanova, Olga: Elite Education and Politics: Hungarian Nobles at the Viennese Theresianum in the Eighteenth Century: Sic Itur Ad Astra, 12(2000), 4. sz., 79–90.

Khavanova 2008

Khavanova, Olga: A kérelemírás mestersége és hivatalnoki pályafutások a XVIII. századi Habsburg Monarchiában. Ford. Orosz Attila. Századok, 142(2008), 5. sz., 1249–1266.

Khavanova 2015

Khavanova, Olga: Eine universitäre Lehrveranstaltung als universales Instrument: Joseph von Sonnenfels und die administrative Elite der Habsburgermonarchie. In: Die Anatomie frühneuzeitlicher Imperien: Herrschaftsmanagement jenseits von Staat und Nation. Hg. Stefan Wendehorst. Berlin, De Gruyter, 2015. 103–129.

Kimpel 1983

Kimpel, Dieter: Christian Wolff und das aufklärische Programm der literarischen Bildung. In: Christian Wolff 1679–1754. Interpretationen zu seiner Philosophie und deren Wirkung. Mit einer Bibliographie der Wolff-Literatur. Hrsg. Werner Schneiders. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1983. 203–236.

Klaniczay 1964

A magyar irodalom története II. kötet. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Főszerk. Sótér István, szerk. Klaniczay Tibor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.

Klein 1961

Klein, Ernst: Johann Heinrich Gottlob Justi und die preußische Staatswirtschaft. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 48(1961), H. 2., 145–202.

Klingenstein–Stourzh 1979

Biographie und Geschichtswissenschaft. Aufsätze zur Theorie und Praxis biographischer Arbeit. Hrsg. Grete Klingenstein, Gerald Stourzh.

Klueting 1986

Klueting, Harm: Die Lehre von der Macht der Staaten. Das außenpolitische Machtproblem in der "politischen Wissenschaft" und in der praktischen Politik im 18. Jahrhundert. Berlin, Duncker & Humblot, 1986.

Koi 2014a

Koi Gyula: A közigazgatás-tudományi nézetek fejlődése. Külföldi hatások a magyar közigazgatási jog és közigazgatástan művelésében a kameralisztika időszakától a Magyar-iskola koráig. Budapest, Nemzeti Közszerzési és Tankönyv Kiadó, 2014.

Koi 2014b

Koi Gyula: A közigazgatás-tudomány kezdetei és a Polizeiwissenschaft szerepe Magyarországon. Állam- és jogtudomány, 55(2014), 2. sz., 27–49.

Koltai 2014

Koltai András: A szenci Collegium Oeconomicum alapítása. In: Szenc – egy város évszázadai. Szerk. Gábor Strešňák. Szenc, Mestro Senec, 2014. 147–165.

Koncz 1981

Koncz Sándor: A filozófia és teológia oktatása 1703–1849 között. In: A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Szerk. A Tiszáninneri Református Egyházkerület Elnöksége. Budapest, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1981. 116–154.

Kontler 1997

Kontler László: Az állam rejtelsei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Budapest, Atlantisz, 1997.

Kontler 1999

Kontler László: The conservative Enlightenment and the eighteenth-century recovery of European self-confidence. In: CEU History Department Yearbook 1997–1998. Budapest, Central European University, 1999. 113–134.

Kontler 2004

Kontler László: Nemes és nemtelen vademberek. Civilizáció és faj Georg Forster Utazás a világ körül című művében (1777). In: a szabadság értelme – az értelem szabadsága. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2004. 269–284.

Kontler 2006

Kontler, László: The Enlightenment in Central Europe? In: Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945). Texts and Commentaries Volume I: Late Enlightenment – Emergence of the Modern ‘National Idea’. Eds. Balázs Trencsényi, Michal Kopeček. Budapest – New York, Central European University Press, 2006.

Kontler 2009

Kontler László: Fordítás és összehasonlítása a kora újkori eszmetörténetben. Helikon Irodalomtudományi Szemle, 55(2009), 1–2. sz., 142–182.

Kontler 2010

Kontler László: Változatok a régi rend témájára. Gondolatok és töredékek a Töprengések német recepciójáról. *Századvég*, 15(2010), 56. sz., 3–22.

Kontler 2012a

Kontler László: Polizey and Patriotism: Joseph von Sonnenfels and the Legitimacy of Enlightened Monarchy in the Gaze of Eighteenth-Century State Sciences. In: *Monarchy and Absolutism*. Eds. Cesare Cuttica, Glenn Burgess. London, Pickering & Chatto, 2012. 75–90.

Kontler 2012b

Kontler László: Hume, a történetíró. *Magyar Filozófiai Szemle*, 56(2012), 1. sz., 26–42.

Kontler 2014

Kontler, László: The Uses of Knowledge and the Symbolic Map of the Enlightened Monarchy of the Habsburgs: Maximilian Hell as Imperial and Royal Astronomer (1755–1792). In: *Negotiating Knowledge in Early Modern Empires. A Decentered View*. Eds. László Kontler, Antonella Romano, Silvia Sebastiani, Borbála Zsuzsanna Török. New York, Palgrave Macmillan, 2014. 79–105.

Kontler 2016

Kontler László: „Katolikus tudás” a felvilágosodásban: a csillagász Maximilian Hell stratégiái. In: *Matézis, mechanika, metafizika. A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2016. 116–138.

Kontler–Romano–Sebastiani–Török 2014

László Kontler, Antonella Romano, Silvia Sebastiani, Borbála Zsuzsanna Török: Introduction. In: *Negotiating Knowledge in Early Modern Empires. A Decentered View*. Eds. László Kontler, Antonella Romano, Silvia Sebastiani, Borbála Zsuzsanna Török. New York, Palgrave Macmillan, 2014. 1–22.

Kontler–Trencsényi 2007

Kontler László – Trencsényi Balázs: Hungary. In: European Political Thought 1450–1700. Religion, Law and Philosophy. Eds. by Howell A. Lloyd, Glenn Burgess, Simon Hodson. New Haven – London, Yale University Press, 2007. 176–207.

Kornai 2015

Kornai András: Realizing Monads. Magyar Filozófiai Szemle, 59(2015), 2. sz., 153–161.

Kornis 1927

Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. I. kötet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927.

Kosáry 1996

Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Harmadik bőv. kiad. Budapest, Akadémiai, 1996.

Koselleck 2000

Koselleck, Reinhart: Zeitverkürzung und Beschleunigung. Eine Studie zur Säkularisation. In: Uő.: Zeitschichten. Studien zur Historik (Mit einem Beitrag von Hans-Georg Gadamer). Frankfurt am Main, Surkamp Verlag, 2000. 177–202.

Koselleck 2003

Koselleck, Reinhart: Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája. Ford. Hidas Zoltán, Szabó Márton. Budapest, Atlantisz, 2003.

Kovacsics 1957

Kovacsics József: Bevezetés a történelmi statisztika forrásainak tanulmányozásába. In: A történelmi statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József. Budapest, Közgazdsági és Jogi Könyvkiadó, 1957. 5–50.

Kovacsics 1958

Kovacsics József: Államtudomány és a statisztika. Budapest, 1958. [Kandidátusi disszertáció]

Kovacsics 1962

Kovacsics József: Statistikunterricht an der Universität von A. Barits bis S. Konek (1777–1882). *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Juridicea.* 3. Budapest, 1962.

Kovacsics 1981

Kovacsics József: Unterricht der Statistik und der Demographie an den Universitäten /1777–1977/. *Historisch Demographische Mitteilungen / Communications de Demographie Historique*, (1981). No. 4., 96–125. [Budapest, Universität Eötvös Loránd Lehrstuhl für Statistik / L'Université Eötvös Loránd Chair de Statistique]

Kovács 2010

Kovács Ákos András: Konzervatív felvilágosodás és közösségfogalom Magyarországon az 1790-es években. In: *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon*. Szerk. Albert Réka, Czoch Gábor, Erdős Péter. Budapest, Atelier, 2010. 11–42.

Kovács 2012

Kovács Ákos András: Egy 18. század végi életút eszmetörténeti értelmezésének lehetőségei: Debreczeni Bárány Péter (1763–1829). Doktori disszertáció. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar, 2012.

Kovács–Szűcs 2009

Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor: Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? *Korall*, 10(2009), 1. sz. (35), 147–174.

Kókay 1970

Kókay György: Bessenyei, Rát és Révai útján: Görögék az irodalmi és tudományos élet megszervezéséért és az akadémiaiprogram megvalósításáért. In: *Uő.: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780-1795)*. Budapest, Akadémiai, 1970, 350–378.

Kókay 1979

Kókay György: *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Budapest, Akadémiai, 1979.

Kókay 1983

Kókay György: Könyv sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

Kókay 1995

Kókay György: Decsy Sámuel sajtóvétsége 1797-ben. MKSZ, 111(1995), 3. sz., 322–326.

Kökényesi 2012

Kökényesi Zsolt: A tudomány és a nyilvánosság kapcsolata egy nemesi akadémia példáján. A bécsi Theresianum reprezentációja a 18. században. Világtörténet, 2(2012), 1-2. sz., 35–68.

Kökényesi 2013

Kökényesi Zsolt: A nemesi erények műhelye” A Collegium Theresianum mint lovagi akadémia. Hadtörténelmi közlemények, 123(2013), 1. sz., 134–148.

Kökényesi 2016

Kökényesi Zsolt: A hasznos állampolgár képzése. Közjó és oktatás-nevelés kapcsolata a 18. századi Habsburg Monarchiában. Történelmi Szemle, 58(2016), 4. sz., 519–532.

Kövér 2014

Kövér György: Biográfia és társadalomtörténet. Budapest, Osiris Kiadó, 2014.

Krász 2013

Krász Lilla: Kosáry Domokos: a 18. század kutatója. Magyar Tudomány, 174(2013), 12. sz., 1442–1447.

Krász 2017

Krász Lilla: Theoria medica és praxis medica. A tudásközvetítés változó útjai a medicinában a 18. század második felében. Századok, 151(2017), 5. sz., 1025–1042.

Krieger 1986

Krieger, Leonard: The Philosophical Base of German Historicism: The Eighteenth Century. In: Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert. Hrsg. Hans Erich Bödeker, Georg G. Iggers, Jonathan B. Knudsen, Peter H. Reill. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986. 246–263.

Kuehn 2006

Kuehn, Manfred: Knowledge and Belief. In: Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy. Ed. Knud Haakonssen. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 389–425.

Kuhn 2000

Kuhn, Thomas S.: A tudományos forradalmak szerkezete. Ford. Bíró Dániel. Budapest, Osiris, 2000.

Kurdi 2008

Kurdi Krisztina: Galícia és a galíciai zsidóság, különös tekintettel Bredeczky Sámuel „Reisebemerkungen über Ungern und Galizien” című művére (Doktori disszertáció). Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2008.

Kutrovácz–Láng–Zemplén 2008

Kutrovácz Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor: A tudomány határai. Budapest, Typotex, 2008.

Kuzmics–Axtmann 2017

Authority, State and National Character: The Civilizing Process in Austria and England, 1700–1900. Eds. Helmut Kuzmics, Roland Axtmann. Aldershot, Ashgate, [2000] 2017.

Laakso 2009

Laakso, Johanna: A magyar nyelv nem idioma incomparabile. A magyar nyelvújítás európai kontextusban. *Sic Itur Ad Astra*, 20(2009), 61. sz., 189–201.

Lach 1953

Lach, Donald F.: The Sinophilism of Christian Wolff (1679–1754). *Journal of the History of Ideas*, 14(1953), No. 4., 561–574.

Laczházi 2009

Laczházi Gyula: Hősi szenvedélyek. A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben. Budapest, ELTE BTK Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 2009.

Laczházi 2011

Laczházi Gyula: Pálóczi Horváth Ádám Psychológiája és a XVIII. századi lélektani irodalom. In: Csörsz Rumen István – Hegedűs Béla (szerk.): MAGYAR ARIÓN. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről. Budapest, rec.iti, 2011. 135–153.

Laczházi 2015

Laczházi Gyula: Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában. Budapest, Ráció Kiadó, 2015.

Lajtai 2013

Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok” Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa. Budapest, Argumentum Kiadó | Bibó István Szellemi Műhely, 2013.

Lakatos–Zombori 1980/1981

Lakatos Pál – Zombori István: Parschitius Kristóf leírása Csanád, Bodrog és Csongrád vármegyéről. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1980/1981, 1. sz., 221–245.

Larrimore 2000

Larrimore, Mark: Orientalism and Antivoluntarism in the History of Ethics: On Christian Wolff's "Oratio de Sinarum Philosophia Practica". The Journal of Religious Ethics, 28(2000), No. 2., 189–219.

Laudin 2008

Laudin, Gérard: Gatterer und Schlözer: Geschichte als „Wissenschaft vom Menschen”? In: Die Wissenschaft vom Menschen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke. Hrsg. Hans Erich Bödeker, Philippe Büttgen, Michel Espagne. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. 393–418.

Lauer 2012

Lauer Reinhard: Schözer und die Slawen. In: August Ludwig (von) Schlözer in Europa. Hrsg. Heinz Durchhardt, Martin Espenhorst. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2012. 23–40.

Láng 1913

Láng Lajos: A statisztika története. Bevezetésül Magyarország statisztikájához. Budapest, Grill Károly, 1913.

Lempa 1997

Lempa, Heikki: Bildung der Affekte. Der pädagogische Philanthropismus und die Entstehung der Bildungsbürgers. In: Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlpfordt. Band 4: Deutsche Aufklärung. Hrsg. Erich Donnert. Weimar – Köln – Wien, Böhlau Verlag, 1997. 215–228.

Lifschitz 2012

Lifschitz, Avi: Language and Enlightenment: The Berlin Debates of the Eighteenth Century. Oxford, Oxford University Press, 2012.

Lifschitz 2013

Lifschitz, Avi: Natur und menschliche Kultur: Diskussionen um Sprache und Entwicklung des Menschen im Zeitalter der Aufklärung. Aufklärung, 25(2013), 51–71. [Natur]

Lindenfeld 1997

Lindenfeld, David F.: The Practical Imagination: The German Science of State in the Nineteenth Century. Chicago – London, The University of Chicago, 1997.

Link 1983

Link, Christoph: Die Staatstheorie Christian Wolff. In: Christian Wolff 1679–1754. Interpretationen zu seiner Philosophie und deren Wirkung. Mit einer Bibliographie der Wolff-Literatur. Hrsg. Werner Schneiders. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1983. 171–192.

Lischerong 1937

Lischerong Gáspár: Pray György élete és munkái. Budapest, Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, 1937.

Liske 2013

Liske, Michael-Thomas: Leibniz. Ford. Felkai Gábor. Budapest, Typotex, 2013.

Lukcsics 1914

Lukcsics Pál: Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége. Veszprém, Egyházmegyei Könyvnyomda, 1914.

Lutterbeck 2002

Lutterbeck, Klaus-Gert: Staat und Gesellschaft bei Christian Thomasius und Christian Wolff. Eine historische Untersuchung in systematischer Absicht. Stuttgart-Bad Canstatt, Frommann – Holzboog, 2002.

MacDaniel 2012

McDaniel, Ian: Jean Louis Delolme and the Political Science of the English Empire. The Historical Journal, 55(2012), Iss. 1., 21–44.

Mack 1978

Mack, Walker: Rights and Functions: The Social Categories of Eighteenth-Century German Jurists and Cameralists. The Journal of Modern History, 50(1978), No. 2., 234–251.

Margócsy 1987/1988

Margócsy István: Révai és a magyar nyelvtudomány önállósulása. ItK 69(1987–1988), 4. sz., 539–581.

Margócsy 1998

Margócsy István: „A tiszta magyar”. Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonságfelfogásában. In: A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről. Szerk. Csorba Sándor, Margócsy Klára. Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1998. 131–140.

Margócsy 2005

Margócsy István: A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. Adattár az iskolai nyelvoktatás történetéhez. In: Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. Szerk. Bíró Ferenc. Bevezetés. Budapest, Argumentum Kiadó, 2005. 71–151.

Margócsy 2015

Margócsy, István: When Language Became Ideology: Hungary in the Eighteenth Century. In: Almási, Gábor – Šubarić, Lav (eds.): Latin at the Crossroads of Identity: The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary. Leiden – Boston, Brill, 2015, 27–34.

Martens 1981

Martens, Wolfgang: Obrigkeitsliche Sicht: Das Bühnenwesen in den Lehrbüchern der Policey und Cameralistik des 18. Jahrhunderts. Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur (IASL), Volume 6(1981), Iss. 1., 19–51.

Mason 2006

Mason, Haydn: Optimism, progress, and philosophical history. In: The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought. Eds. Mark Goldie, Robert Wokler. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 195–217.

Mályusz 2002

Mályusz Elemér: Magyarország története a felvilágosodás korában. Szerk. és utószó Soós István. Budapest, Osiris, 2002.

Márki 1905

Márki Hugó: Schwarnter Márton és a statisztika állása a XVIII. és XIX. század fordulóján. Budapest, Politzer, 1905.

Meinecke 1957

Meinecke, Friedrich: Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte. 2. Auflage. Hrsg., eingeleit. Walther Hofer. München, R. Oldenbourg Verlag, [1924] 1957.

Menghin 1914

Menghin, Oswald: Ignaz de Luca (1746–1799) als Quellenschriftsteller für tirolische Kunstgeschichte. [Innsbruck], [Wagner], 1914.

Merton 2002

Merton, Robert K.: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Ford. Berényi Gábor, Balogh Zoltán. Budapest, Osiris, [1968] 2002.

Meyer 1995

Meyer, Regina: Das Licht der Philosophie. Reformgedanken zur Fakultätenhierarchie im 18. Jahrhundert von Christian Wolff bis Immanuel Kant. In: Universitäten und Aufklärung. Hrsg. Notker Hammerstein. Göttingen, Wallstein Verlag, 1995. 97–124.

Meyer 1997

Meyer, Regina: Die Akademiegedanke in der Philosophie Christian Wolffs. In: Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlhfordt. Band 2: Frühmoderne. Hrsg. Erich Donnert. Weimar – Köln – Wien, Böhlau Verlag, 1997. 75–86.

Mezei 1958

Mezei Márta: Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. Budapest, Akadémiai, 1958.

Mészáros–Szögi–Varga 2014

Mészáros Andor – Szögi László – Varga Júlia: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemlein és akadémiáin, 1789-1919. Budapest, ELte Levéltára, 2014.

Mészáros 2000

Mészáros András: A filozófia Magyarországon. A kezdetektől a 19. század végéig. Pozsony, Kalligram, 2000.

Mészáros 1953

Mészáros István: Adalékok a statisztika magyarországi fejlődésének történetéhez. Németh László élete és munkássága (1770–1806). Statisztikai Szemle, 31(1953), 12. sz., 978–993.

Miru 2015

Miru György: Az alkotmányozás politikai nyelve 1848–49-ben. Budapest, L'Harmattan Kiadó – TIT Kosuth Klub, 2015.

Miskolczi 1914

Miskolczi István: Bajtay J. Antal. Budapest, Élet és Irodalom, 1914.

Miskolczi 2007

Miskolczi Ambrus: A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történelemszöveg anatómiája. Budapest, Lucidus Kiadó, 2007.

Miskolczi 2009–2010

Miskolczi Ambrus: Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig I–IV. Budapest, Lucidus, 2009–2010.

Miskolczi 2013

Miskolczi Ambrus: Jozefinizmus Tündérországból. Erdély történelmi demográfiájának forrásai a XVIII. század második felében. Budapest, Tarsoly, 2013.

Miskolczi 2014

Miskolczi Ambrus: A "Hungarus-tudat" a polgári-nemzeti átalakulás sodrában. In: Uő.: A múlt megszelídítése. Eszmetörténet és historiográfia határán. Budapest, Gondolat, 2014. 9–36.

Moggach 2009

Moggach, Douglas: Freedom and Perfection: German Debates on the State in the Eighteenth Century. *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, 42(2009), Vol. 4., 1003–1023.

Molnár 1998

Molnár László: Peter Clompe und Christian Wolff. In: *Zur Geschichte der ungarndeutschen Philosophie. Aufklärungsperiode*. Budapest, Áron Verlag, 1998. 47–58.

Mortier 1983

Mortier, Roland: Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Válogatott tanulmányok. Vál., szerk. Bene Ede. A tan. ford. Fázsy Anikó, Kormányos József. Budapest, Gondolat – Franklin, 1983.

Morvay 1903

Morvay Győző: Galántai Fekete János, 1741–1803. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1903.

Munck 2000

Munck, Thomas: *The Enlightenment: A Comparative Social History 1721–1794*. Oxford, Oxford University Press, 2000.

Mühlpfordt 1983

Mühlpfordt, Günter: Radikaler Wolffianismus. Zur Differenzierung und Wirkung der Wolfischen Schule ab 1735. In: *Christian Wolff 1679–1754. Interpretationen zu seiner Philosophie und deren Wirkung*. Mit einer Bibliographie der Wolff-Literatur. Hrsg. Werner Schneiders. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1983. 237–253.

Müller 2011

Müller, Jan-Werner: European Intellectual History as Contemporary History. *Journal of Contemporary History*, 46(2011), No. 3., 574–590.

M. Zemplén 1998

M. Zemplén Jolán: *A felvidéki fizika története 1850-ig*. Sajt. al. rend. Gazda István. Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 1998.

Neubauer 1970

Neubauer, Helmut: August Ludwig Schlözer (1735–1809) und die Geschichte Osteuropas. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 18(1970), H. 2., 205–230.

Nokkala 2009

Nokkala, Ere Pertti: The Machine of State in Germany – The Case of Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717–1771). *Contributions to the History of Concepts*, 5(2009), 71–93.

Nutz 2009

Nutz, Thomas: »Varietäten des Menschengeschlechts« *Die Wissenschaften vom Menschen in der Zeit der Aufklärung*. Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag, 2009.

Oberrauch 2002

Oberrauch, Verena: *Perfektibilität bei Jean-Jacques Rousseau. Die Konzeption der Perfektibilität in Jean-Jacques Rousseaus Menschenbild und ihre Thematisierung in Hinblick auf eine Theorie der Erziehung (Diplomarbeit)*. Wien, Human- und Sozialwissenschaftlichen Fakultät Universität Wien, 2002.

Ottmann 2008

Ottmann, Henning: Protestantische Schulphilosophie in Deutschland: Arnisaeus und Conring. In: Die Rezeption der aristotelischen Politik von der Antike bis zum 19. Jahrhundert. Hrsg. Christoph Horn, Ada Neschke-Hentschke. Weimar – Stuttgart, Verlag J. B. Metzler, 2008. 218–231.

Paczolay 1998

Paczolay Péter: Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése. Budapest, Korona Kiadó, 1998.

Palonen 2009

Palonen, Kari: Küzdelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete. Ford. Vincze Hanna Orsolya. Budapest, L'Harmattan, 2009.

Palló 2003

Palló Gábor: Intézményesült emlékezet és tudomány. A természettudományi múzeumokról. Technikatörténeti Szemle, (2003) 26. sz., 42–58.

Palló 2005

Palló Gábor: Enciklopédizmus, diszciplínák, interdiszciplínák, projektek. Világosság, 46(2005), 9. sz., 19–30.

Palló 2010

Palló Gábor: Tudományos nacionalizmus: A természet történeti megközelítése a 19. század Magyarországon. In: Magyar Tudomány, 171(2010), 4. sz., 472–480.

Pantenius 1985

Pantenius, Michael: Büsching und Schlözer. Zwei Pioniere der deutschen Rußlandkunde im Widerstreit. Zeitschrift für Slawistik, 30(1985), Iss. 4., 560–567.

Pantenius 1997

Pantenius, Michael: Das preußisch-russische Verhältnis im Spiegel der Schriften Anton Friedrich Büschings. In: Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlhfordt.

Band 3. Aufbruch zur Moderne. Hrsg. Erich Donnert. Weimar – Köln – Wien, Böhlau Verlag, 1997. 107–119.

Park 2004

Park, Jeongwoo: Erfahrung, Habitus und Freiheit. Christian Wolffs Neubestimmung des Habitusbegriffs in der rationalistischen Tradition. In: Die Psychologie Christian Wolffs. Systematische und historische Untersuchungen. Hrsg. Oliver-Pierre Rudolph, Jean-François Goubet. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004. 119–142.

Pasquino 1986

Pasquino, Pasquale: Politisches und historisches Interesse Statistik und historische Staatslehre bei Gottfried Achenwall (1719–1772). In: Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert. Hrsg. Hans Erich Bödeker, Georg G. Iggers, Jonathan Knudsen, Peter Reill. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986. 144–168.

Pauler 1878

Pauler Tivadar: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Kiadója, 1878.

Pándi 1965

Pándi Pál (szerk.): Magyar irodalom története III. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Budapest, Akadémiai 1965.

Penke 2000

Penke Olga: Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és a magyar felvilágosodás. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.

Peters 2003

Peters, Martin: Altes Reich und Europa. Der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (von) Schlözer (1735–1809). Münster – Hamburg – London, LIT Verlag, 2003.

Phemister 1991

Phemister, Pauline: Leibniz, Freedom of Will and Rationality. *Studia Leibnitiana*, 23(1991), H. 1., 25-39.

Pocock 1957

Pocock, J. G. A.: *The Ancient Constitution and the Feudal Law: A Study of English Historical Thought in the Seventeenth Century. A Reissue with a Retrospect.* Cambridge, Cambridge University Press, 1957.

Pocock 1975

Pocock, J. G. A.: *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition.* Princeton – New Jersey, Princeton University Press, 1975.

Pocock 1981

Pocock, J. G. A.: *The Reconstruction of Discourse: Towards the Historiography of Political Thought.* MLN, 96(1981), No. 5. 959–980.

Pocock 1997

Pocock, J. G. A.: *Konzervatív felvilágosodás és demokratikus forradalmak: Amerika és Franciaország esete brit perspektívából.* Ford. Horkay Hörcher Ferenc. In: *A koramodern politikai eszmétörténet cambridge-i látépe.* John Dunn, J. G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997. 223–242.

Poór 1978

Poór János: *A. L. Schlözer a felvilágosult abszolutizmus ideológusa.* Budapest, 1978. [Bölcészdoktori disszertáció]

Poór 1985

Poór János: *August Ludwig Schlözer és magyarországi levelezői.* Filológiai Közlöny, 31(1985), 1-4. sz., 133–143.

Poór 1988

Poór János: *Kényszerpályák nemzedéke, 1795–1815.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1988.

Poór 1992

Poór János: *A kompromisszumok kora.* Budapest, Adams, 1992.

Popper 1989

Popper, Karl R.: A historicizmus nyomorúsága. Ford. Kelemen János. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

Poser 1998

Poser, Hans: Theoria cum praxi. A leibnizi akadémia-koncepció és a műszaki tudományok. Ford. Rathmann János. Magyar Filozófia Szemle, 42. évf. 1998/1-3. sz. 339–358.

Pruzsinszky 2001

Pruzsinszky Sándor: Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon. Batthány Alajostól Martinovicsig. Budapest, Napvilág Kiadó, 2001.

Rab 2016

Rab Irén: Adalékok Segner János András göttingeni korszakához (1735–1755). Kaleidoscope, 6(2016), 13. sz., 400–409.

Rahh 1992

Rahn, Thomas: Affektpathologische Aspekte und therapeutische Handlungszitate in Lohesteins Agrippa. In: Heilkunde und Krankheitserfahrung in der Frühen Neuzeit. Studien am Grenzbereich von Literaturgeschichte und Medizingeschichte. Hrsg. Udo Benzehöfer, Wilhelm Kühlmann. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1992. 201–227.

Ramati 1996

Ramati, Ayval: Harmony at a Distance: Leibniz's Scientific Academies. Isis, 87(1996), No. 3., 430–452.

Raphael 1996

Raphael, Lutz: Die Verwissenschaftlichung des Sozialen als methodische und konzeptionelle Herausforderung für eine Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts. Geschichte und Gesellschaft, 22(1996),. H. 2., 165–193.

Rattner–Danzer 2004

Aufklärung und Fortschrittsdenken in Deutschland 1750–1850. Von Kant und Lessing bis Heine und Feuerbach. Hrsg. Josef Rattner, Gerhard Danzer. Würzburg, Königshausen & Neumann, 2004.

Rauschenbach 2004

Rauschenbach, Sina: Wissenschaft zwischen politischer Repräsentation und gesellschaftlichem Nutzen. Über den Traum vom gelehrten Herrscher in der Frühen Neuzeit. Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft. Hrsg. van Dülmen, Richard – Rauschenbach, Sina. Köln-Weimar-Wien, Böhlau Verlag, 2004, 295–318.

Reif 1984

Reif, Peter: Entwicklung und Fortschritt: Geschichte als Begründungsproblem. Frankfurt am Main – New York, Campus Verlag, 1984.

Reill 1986

Reill, Peter Hanns: Science and the Science of History in the Spätaufklärung. In: Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert. Hrsg. Hans Erich Bödeker, Georg G. Iggers, Jonathan B. Knudsen, Peter H. Reill. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986. 430–452.

Reill 2003

Reill, Peter Hanns: The Legacy of the „Scientific Revolution“: Science and the Enlightenment. In: The Cambridge History of Science: Volume 4, Eighteenth-Century Science. Ed. Roy Porter. Cambridge, Cambridge University Press, 2003. 23–43.

Reisz 2002

Reisz T. Csaba: Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében. Lipszky János és segítői térképészeti vállalkozásának ismertetése. Budapest, Cartofil, 2002.

Reitemeyer 1996

Reitemeyer, Ursula: Perfektibilität gegen Perfektion. Rousseaus Theorie gesellschaftlicher Praxis. Münster, LIT, 1996.

Rescher 1981

Rescher, Nicholas: Leibniz and the Concept of a System. *Studia Leibnitiana*, 13(1981), H. 1., 114–122.

Richter 1976

Richter, Melvin: An Introduction to Montesquieu's "An Essay on the Causes That May Affect Man's Minds and Characters." *Political Theory*, 4(1976), No. 2., 132–138.

Richter 1995

Richter, Melvin: *The History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction*. New York – Oxford, Oxford University Press, 1995.

Richter 2000

Richter, Melvin: Two Eighteenth-Century Senses of "Comparison" in Locke and Montesquieu. *Jahrbuch für Recht und Ethik / Annual Review of Law and Ethics*, 8(2000), 385–406. [Themenschwerpunkt: Die Entstehung und Entwicklung der Moralwissenschaften im 17. und 18. Jahrhundert / The Origin and Development of the Moral Sciences in the Seventeenth and Eighteenth Century]

Richter 2006

Richter, Melvin: The comparative study of regimes and societies. In: *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Eds. Mark Goldie, Robert Wokler. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 147–171.

Ricken 2003

Ricken, Ulrich: *Linguistics, Anthropology and Philosophy in the French Enlightenment: Language Theory and Ideology*. Transl. by Robert E. Norton. London – New York, Taylor & Francis E-Library, [1994] 2003.

Riley 1999

Riley, Patrick: Leibniz's Political and Moral Philosophy in the "Novissima Sinica", 1699–1999. *Journal of the History of Ideas*, 60(1999), No. 2., 217–239

Rohbeck 1987

Rohbeck, Johannes: Die Fortschrittstheorie der Aufklärung. Französische und englische Geschichtsphilosophie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Frankfurt – New York, Campus Verlag, 1987.

Rohbeck 2010

Rohbeck, Johannes: Aufklärung und Geschichte. Über eine praktische Geschichtsphilosophie der Zukunft. Berlin, Akademie Verlag, 2010.

Rolin 2005

Rolin, Jan: Der Ursprung des Staates. Die naturrechtlich-rechtsphilosophische Legitimation von Staat und Staatsgewalt im Deutschland des 18. und 19. Jahrhundert. Tübingen, Mohr Siebeck, 2005.

Romani 2002

Romani, Roberto: National Character and Public Spirit in Britain and France 1750–1914. Cambridge, Cambridge University Press, 2002.

Rózsa 2014

Portrét a magyar statisztika és népességtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig. Főszerk. Rózsa Dávid, szerk. Kovács Csaba et al. Budapest, KSH Könyvtár, 2014.

Röhling 1983

Röhling, Horst: Bemerkungen zur Wirkung Christian Wolffs in Ost- und Südosteuropa. In: Christian Wolff 1679–1754. Interpretationen zu seiner Philosophie und deren Wirkung. Mit einer Bibliographie der Wolff-Literatur. Hrsg. Werner Schneiders. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1983. 278–288.

Rüdiger 2005

Rüdiger, Axel: Staatslehre und Staatsbildung. Die Staatswissenschaft an der Universität Halle im 18. Jahrhundert. Tübingen, Max Nimeyer Verlag, 2005.

Rüdiger 2017a

Rüdiger, Axel: China als Utopie? Leibniz' China-Bild zwischen Utopie und Realpolitik. *Modernos & Contemporâneos, International Journal of Philosophy*, 1(2017), N. 1., S. 64–75. [Dossiê Leibniz e a China]

Rüdiger 2017b

Rüdiger, Axel: China als philosophiehistorisches Problem zwischen *Philosophia perennis* und frühaufklärerischem Eklektizismus. In: *Philosophiegeschichtsschreibung in globaler Perspektive (Deutsches Jahrbuch Philosophie)*. Hg. Rolf Elberfeld. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 2017. 195–230.

Rüping 1998

Rüping, Hinrich: Thomasius und Carpzov. In: *Aufklärung als praktische Philosophie. Werner Schneiders zum 65. Geburtstag*. Hrsg. Frank Grunert, Friedrich Vollhardt. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1998. 187–196.

R. Várkonyi 2001

R. Várkonyi Ágnes: A magyar államiság Mohács után. In: *A magyar államiság ezer éve. Kultúra és tudomány a magyar államiság ezer évében*. Szerk. Gergely Jenő, Izsák Lajos. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2001. 121–144.

R. Várkonyi 2012

R. Várkonyi Ágnes: Végig nem vitt viták. A szatmári béke a történetírásban. *Századok*, 146(2012), 4. sz., 763–797.

Sandkühler–Holz 1987

Fortschritt der Aufklärung: Klassische europäische Philosophie und materialistische Dialektik. Hrsg. Hans Jörg Sandkühler, Hans Heinz Holz. Köln, Pahl-Rugenstein, 1987.

Sauder 1998

Sauder, Gerhard: Vollkommenheit. Christian Wolffs Rede über die Sittenlehre der Sineser. In: *Aufklärung als praktische Philosophie. Werner Schneiders zum 65. Geburtstag*. Hrsg. Frank Grunert, Friedrich Vollhardt. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1998. 317–333.

Scattola 2012

Scattola, Merio: Schlözer und die Staatswissenschaften des 18. Jahrhunderts. In: August Ludwig (von) Schlözer in Europa. Hrsg. Heinz Durchhardt, Martin Espenhorst. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2012. 87–110.

Scheel 1983

Scheel, Günter: Hermann Conring als historisch-politischer Ratgeber der Herzöge von Braunschweig und Lüneburg. In: Hermann Conring (1606–1681). Beiträge zu Leben und Werk. Hrsg. Michael Stolleis. Berlin, Dunckler & Humblot, 1983. 271–301.

Schlett 2009

Schlett István: A politikai gondolkodás története Magyarországon I. Budapest, Századvég, 2009.

Schmal 2010

Lélek és elme a karteizianizmus korában. Elmefilozófiai szöveggyűjtemény. Szerk. Schmal Dániel. Budapest, L'Harmattan, 2010.

Schmal 2012

Schmal Dániel: A kezdet nélküli kezdet. Descartes és a karteizianizmus problémája. Budapest, Gondolat, 2012.

Schmal 2015

Schmal Dániel: Az elme filozófiája a kora újkorban. A test-lélek probléma. Budapest, Gondolat, 2015.

Schmidt-Biggemann 1998

Schmidt-Biggemann, Wilhelm: Pietismus, Platonismus und Aufklärung: Christian Thomasius' Versuch von Wesen des Geistes. In: Grunert, Frank – Vollhardt, Friedrich (Hrsg.): Aufklärung als praktische Philosophie: Werner Schneiders zum 65. Geburtstag. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1998. 83–98.

Schmidt-Biggemann 2011

Schmidt-Biggemann, Wilhelm: Teodícea és tények: A német felvilágosodás filozófiai profilja. Ford. Boros Gábor, Simon József. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Német-Magyar Filozófiai Társaság, 2011.

Schneider – Zedelmaier 2004

Schneider, Ulrich Johannes – Zedelmaier, Helmut: Wissenapparate. Die Enzyklopädistik der Neuen Fürhzeit. Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft. Hrsg. Richard van Dülmen, Sina Rauschenbach. Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag, 2004, 349–363.

Schneiders 1985

Schneiders, Werner: Die Philosophiebegriff des philosophischen Zeitalters. Wandlungen im Selbstverständnis der Philosophie von Leibniz bis Kant. In: Wissenschaft im Zeitalter der Aufklärung. Aus Anlaß des 250jährigen Bestehens des Verlages Vandenhoeck & Ruprecht. Hrsg. Rudolf Vierhaus. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1985. 58–92.

Schneiders 2006

Schneiders, Werner: Concepts of Philosophy. In: Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy. Ed. Knud Haakonssen. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 26–44.

Schollmeier 1967

Schollmeier, Joseph: Johann joachim splading. Ein Beitrag zur Theologie der Aufklärung. Gütersloh, Gerd Mohn, 1967.

Schorch 2012

Schorch, Grit: »Die Menschen sind nur durch Trennung zu vereinigen!« Mendelssohn and Lessing on Language, Religion, and Politics. In: Lessing und die jüdische Aufklärung. Lessing Yearbook / Jahrbuch, 39(2010–2011), 2012. 69–87.

Schuurman 2004

Schuurman, Paul: Ideas, Mental Faculties and Method: The Logic of Ideas of Descartes and Locke and Its Reception in the Dutch Republic, 1630–1750. Leiden – Boston, Brill, 2004.

Sebastiani 2013

Sebastiani, Silvia: *The Scottish Enlightenment: Race, Gender, and the Limits of Progress*. Transl. by Jeremy Carden. New York, Palgrave Macmillan, 2013.

Seidler 2003

Seidler, Andrea: „Stolz bin ich auf den Einfall, ein Ungarisches Magazin herauszugeben...“ Die Korrespondenzen von Karl Gottlieb Windisch (Habilitationsschrift). Wien, Geistes- und Kulturwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, 2003.

Seifert 1983

Seifert, Arno: Conring und die Begründung der Staatenkunde. In: Hermann Conring (1606–1681). Beiträge zu Leben und Werk. Hrsg. Michael Stolleis. Berlin, Dunckler & Humblot, 1983. 201–214.

Shapin 1981

Shapin, Steven: Of Gods and Kings: Natural Philosophy and Politics in the Leibniz-Clarke Disputes. *Isis*, 72(1981), No. 2., 187–215.

Shapin 2006

Shapin, Steven: The Man of Science: In: *The Cambridge History of Science*. Ed. Katharine Park, Lorraine Daston. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 179–191.

Shklar 1987

Shklar, Judith: Alexander Hamilton and the language of political science. In: *The Language of Political Theory in Early-Modern Europe*. Ed. Anthony Pagden. Cambridge et al., Cambridge University Press, 1987. 339–355.

Skinner 1996

Skinner, Quentin: *Reason and Rethoric in the Philosophy of Hobbes*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

Skinner 2002

Skinner, Quentin: Meaning and understanding in the history of ideas. In: *Quentin Skinner: Visions of Politics: Volume I. Regarding Method*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. 57–89.

Sloan 2006

Sloan, Philipp: Natural History. In: Cambridge History of Philosophy. Ed. Knud Haakonssen. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 903–938.

Sorkin 2012

Sorkin, David Jan: Moses Mendelssohn and the Religious Enlightenment. London, Peter Halban, rep. 2012.

Soós 2005

Soós István: II. József nyelvrendelete és a „hivatalos Magyarország”. In: Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. Bevezetés. Szerk. Bíró Ferenc. Budapest, Argumentum Kiadó, 2005. 261–301.

Soós 2014

Soós István: Felzárkózás vagy lemaradás? Történetírás a 18. századi Magyarországon. In: CLIO INTER ARMA. Tanulmányok a 16–18. század magyar történetírásról. Szerk. Tóth Gergely. Budapest, MTA TTI, 2014. 227–250.

Sörman 2011

Sörman, Richard: Science and natural language in the eighteenth century: Buffon and Lineaus. In: Languages of Science in the Eighteenth Century. Ed. Gunnarsson, Britt-Louise. Berlin – Boston, De Gruyter Mouton, 2011. 142–155.

Stagl 2002

Stagl, Justin: August Ludwig Schlözer und die Erforschung der Menschheit der Völkern. In: Uó.: Eine Geschichter der Neugier. Die Kunst der Reisens 1550–1800. Wien – Köln – Weimar, Böhlau Verlag, 2002. 253–282.

Stanzel 1999

Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts. Hrsg. Franz Stanzel. Heidelberg, Winter, 1999.

Stapelbroek – Stamhuis – Klep 2010

Stapelbroek, Koen – Stamhuis, Ida H. – Klep, Paul M.M.: Adriaan Kluit's statistics and the future of the Dutch state from a European perspective. *History of Europea Ideas*, 36(2010), No. 2., 217–235.

Stasiewicz-Jasiukowa 1999

Stasiewicz-Jasiukowa, Irena: Christian Wolff, die Wolffianer und der Katholizismus im Polen der Aufklärung. Übersetzt von Yvonne Engist-Kern, Magdalena Kurkowska. In: *Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlhölzer*. Band 5: Aufklärung in Europa. Weimar – Köln – Wien, Böhlau Verlag, 1999. 445–453.

Stempel 1975

Stempel, Daniel: Angels of Reason: Science and Myth in the Enlightenment. *Journal of the History of Ideas*, 36(1975), No. 1., 63–78.

Stollberg-Rilinger 1986

Stollberg-Rilinger, Barbara: *Der Staat als Maschine. Zur politischen Metaphorik des absoluten Fürstenstaats*. Berlin, Duncker & Humblot, 1986.

Stolleis 1977

Stolleis, Michael: Reichspublizistik – Politik – Naturrecht im 17. und 18. Jahrhundert. In: *Staatsdenker im 17. und 18. Jahrhundert. Reichspublizistik, Politik, Naturrecht*. Hrsg. Michael Stolleis. Frankfurt am Main, Alfred Metzner Verlag, 1977. 7–28.

Stolleis 1980

Stolleis, Michael: *Arcana imperii und Ratio status: Bemerkungen zur politischen Theorie des frühen 17. Jahrhunderts*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1980.

Stolleis 1983a

Stolleis, Michael: Die Einheit der Wissenschaften – Hermann Conring (1606–1681). In: *Hermann Conring (1606–1681). Beiträge zu Leben und Werk*. Hrsg. Michael Stolleis. Berlin, Duncker & Humblot, 1983. 11–31.

Stolleis 1983b

Stolleis, Michael: Machiavellismus und Staaträson: Ein Betrug zu Conrings politischem Denken. In: Hermann Conring (1606–1681). Beiträge zu Leben und Werk. Hrsg. Michael Stolleis. Berlin, Dunckler & Humblot, 1983. 173–199.

Stolleis 1988

Stolleis, Michael: Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. Erster Band: Reichspublizistik und Policywissenschaft 1600–1800. München, C. H. Beck, 1988.

Stöckel 2009

Stöckel, Sigrid: Verwissenschaftlichung der Gesellschaft – Vergesellschaftung der Wissenschaft. In: Das Medium Wissenschaftszeitschrift seit dem 19. Jahrhundert: Verwissenschaftlichung der Gesellschaft – Vergesellschaftung von Wissenschaft. Hrsg. Sigrid Stöckel, Wiebke Lisner, Gerlind Rüge. Stuttgart, Frazn Steiner Verlag, 9–23.

Streidl 2003

Streidl, Paul: Naturrecht, Staatswissenschaften und Politisierung bei Gottfried Achenwall (1719–1772). Studien zur Gelehrten Geschichte Göttingens in der Aufklärung. München, Herbert Utz Verlag, 2003.

Szabados 2006

Szabados György: A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században. Budapest, Balassi Kiadó, 2006.

Szabados 2014

Szabados György: Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811). A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről. In: CLIO INTER ARMA. Tanulmányok a 16–18. század magyar történetírásáról. Szerk. Tóth Gergely. Budapest, MTA TTI, 2014. 203–225.

Szabó 1998

Szabó Márton: Politikai tudáselméletek. szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas Könyvkiadó, 1998.

Szabó 2003

Szabó Márton: A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések. Budapest, L'Harmattan, 2003.

Szabó 2016

Szabó Márton: Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába. Budapest, Osiris Kiadó, 2016.

Szajbély 2005

Szajbély Mihály: A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után. Budapest, Universitas, 2005.

Szakály 2003

Szakály Orsolya: Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824). Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2003.

Szaniszló 1977

Szaniszló József: A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE Jog- és Államtudományi karán 1777–1977 között. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1977.

Szauder–Tarnai 1974

Irodalom és felvilágosodás. Szerk. Szauder József, Tarnai Andor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

Szántay 1994

Szántay Antal: Justi és Beck: Kormányzati teóriák II. József környezetében. Történelmi Szemle, 36(1994), 1–2. sz., 53–78.

Szántay 2005

Szántay, Antal: Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungsreformen Joseph II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden 1758–1790. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005.

Székfű 1936

Szekfű Gyula: Magyar történet V. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.

Szelestei 1989

Szelestei N. László: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Budapest, OSZK, 1989.

Szécsényi 2002

Szécsényi Endre: Társiasság és tekintély. Esztétikai politika a 18. századi Angliában. Budapest, Osiris, 2002.

Szijártó 2010

Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Második jav. kad. Keszthely, Balaton Akadémiai Kiadó, 2010.

Szijártó 2014

Szijártó M. István: A kosellecki „nyeregidő” a 18. század végi magyar politikában. In: Padányi Bíró Márton emlékezete. Szerk. Hermann István. Veszprémi, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprémi Megyei Levéltára, 2014. 7–24.

Szijártó 2016

Szijártó M. István: A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2016.

Szilágyi 1991

Szilágyi Márton: Adalékok Decsy Sámuel Osmanografiájának kiadástörténetéhez. MKSZ, 107(1991), 3. sz., 264–266.

Szilágyi 1998

Szilágyi Márton: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998.

Szilágyi 2009a

Szilágyi Márton: Vallás, felvilágosodás, irodalom. Korunk, 3(2009), 10. sz., 12–19.

Szilágyi 2009b

Szilágyi Márton: Szempontok a magyar Sonnenfels-recepció újragondolásához. In: On the Road – Zwischen Kulturen unterwegs. Hg. /Eds. Ágoston Zénó Bernád, Márta Csire, Andrea Seidler. Wien–Berlin, LIT Verlag, 2009. 37–43.

Szilágyi 2014

Szilágyi Márton: A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói. Budapest, Ráció Kiadó, 2014.

Szögi 2011

Szögi László: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700. Budapest, ELTE Levéltára, 2011.

Szögi 2013

Szögi László: Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon, 1789–1848. Budapest, ELTE Levéltára, 2013.

Szűcs 2008

Szűcs Zoltán Gábor: A diszkurzív politikatudomány mint politikai diskurzustörténet. Tudományszemléleti és módszertani esszé. Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézet, 2008.

Szűcs 2009

Szűcs Zoltán Gábor: Magyar protokonzervatívok. Kommentár, 4(2009), 4. sz., 17–31.

Szűcs 2010a

Szűcs Zoltán Gábor: Kontinuitás és diszkontinuitás a 18-19. század fordulójának magyar politikai kultúrájában. Politikaidiskurzus-történeti esszé. Századvég, 2010, 55. sz., 19–42. [Kontinuitás]

Szűcs 2010b

Szűcs Zoltán Gábor: Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban 1989–1993. Budapest, L'Harmattan, 2010.

Takáts 2007

Takáts József: Modern magyar politikai eszmetörténet. Budapest, Osiris, 2007.

Takáts 2014a

Takáts József: Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején. Egy tervezett kutatás hipotézise. In: Uő: A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok. Budapest, Osiris, 2014, 53–82.

Takáts 2014b

Takáts József: A csinosodás politikai nyelve. In: Uő: A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok. Budapest, Osiris, 2014, 83–98.

Tarnai 1969

Tarnai Andor: „Extra Hungariam non est vita...” (Egy szállóige történetéhez). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.

Teeter Dobbs – Jacob 1995

Teeter Dobbs, Betty Jo – Jacob, Margaret C.: Newton and the Culture of Newtonianism. New Jersey, Humanities Press, 1995.

Teszelszky 2009

Teszelszky, Kees: Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás. Ford. Trostovszky Gabriella. Pannonhalma, Bencés Kiadó, 2009.

Teszelszky 2011

Teszelszky, Kees: Respublica et Status Regni Hungariae. Magyarország kora újkori reprezentációja Európában és a republikánus politikai gondolkodásban. Századvég, 16(2011), 61. sz., 97–105.

Tippmann 2011

Tippmann, Caroline: Die Bestimmung des Menschen bei Johann Joachim Spalding. Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2011.

Toellner 2004

Toellner, Richard: Medizin und Pharmazie. In: Geschichte des Pietismus. Bd. 4. Glaubenswelt und Lebenswelt. Hrsg. Harmut Lehmann. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004. 338–346.

Toews 2011

Toews, John E.: Church and state: the problem of authority. In: Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought. Eds. Gareth Stedman Jones, Gregory Claeys. Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

Tóth 1981

Tóth Béla: Die Wirkung von Christian Wolff in Debrecen. In: Német filológiai tanulmányok, 15(1981), 71–88.

Tóth 2007

Tóth Gergely: Bél Mátyás "Notitia Hungariae novae..." című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése. I. Kötet. Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007.

Tóth 2011

Tóth Gergely: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a *Collectio scriptorum Hungaricorum*. Magyar Könyvszemle, 127(2011), 2. sz., 173–192.

Tóth 2013

Tóth Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*. Történelmi Szemle, 55(2013), 4. sz., 593–617.

Tóth 2015

Tóth Gergely: Bél Mátyás, a történész. In: Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon. Szerk. Békés Enikő, Kasza Péter, Lengyel Réka. Budapest, MTA BTK TTI, 2015. 157–167.

Tóth 2016

Tóth Gergely: Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század). Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2016.

Török 2010

Török, Borbála Zsuzsanna: Patriotic Scholarship: The adaptation of state sciences in late eighteenth-century Transylvania. In: *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Eds. Balázs Trencsényi, Márton Zászkaliczky. Leiden – Boston, Brill, 2010. 663–688.

Török 2011a

Török, Borbála Zsuzsanna: The ethnicity of knowledge: statistics and *Landeskunde* in late eighteenth-century Hungary and Transylvania. In: *Encountering Otherness: Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture*. Ed. Guido Abbatista. Trieste, EUT Edizioni Università di Trieste, 2011. 147–162.

Török 2013

Török Borbála Zsuzsanna: Az országismerettől a modern statisztikáig: módszertani vázlat a felvilágosodáskori tudástranzfer vizsgálatához. In: *A változás kultúrája – régiók és mozgásterek*. Kolozsvár, 2011, augusztus 22–27. Szerk. Berszán István. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2013. 215–231.

Török 2014

Török, Borbála Zsuzsanna: Measuring the Strength of State: *Staatenkunde* in Hungary around 1800. In: *Negotiating Knowledge in Early Modern Empires: A Decentered View*. Ed. László Kontler, Antonella Romano, Silvia Sebastiani, Borbála Zsuzsanna Török. New York, Palgrave Macmillan, 2014. 235–261.

Török 2016

Török, Borbála Zsuzsanna: *Exploring Transylvania: Geographies of Knowledge and Entangled Histories in a Multiethnic Province, 1790–1918*. Leiden–Boston, Brill, 2016.

TörökE 2011b

Török Enikő: Mikoviny Sámuel. Budapest, 2011. Elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/09500/09518/09518.pdf> (Letöltés: 2018. 03. 04.)

TörökZs 2003

Török Zsolt: Bél Mátyás, Mikoviny Sámuel és a honismereti iskola. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2003.

Trencsényi 2007

Trencsényi Balázs: Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció. In: Uő.: A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2007, 13–58.

Trencsényi 2011

Trencsényi Balázs: A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2011.

Trencsényi–Janowski–Baár–Falina–Kopeček 2016

Trencsényi, Balázs – Janowski, Maciej – Baár, Mónika – Falina, Maria – Kopeček, Michal: A History of Modern Political Thought in East Central Europe, Volume I: Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'. Oxford, Oxford University Press, 2016.

Trencsényi–Zászkaliczky 2010

Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East-Central Europe. Eds. Balázs Trencsényi – Márton Zászkaliczky. Leiden – Boston, Brill, 2010.

Treskow 2004

Treskow, Isabella von: Universalwissenschaft. Ein barockes Wissensmodell aus der Perspektive des Hans von Gersdorff. In: Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft. Hrsg. Richard van Dülmen, Richard, Sina Rauschenbach. Köln-Weimar-Wien, Böhlau Verlag, 2004. 323–348.

Tribe 1995

Tribe, Kenneth: Strategies of Economic Order: German Economic Discourse, 1750–1950. Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

Tribe 2008

Tribe, Kenneth: Cameralism and the science of state. In: Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought. Eds. Mark Goldie, Robert Wokler. Cambridge, Cambridge University Press, [2006] 2008. 525–546.

Tschopp 2004

Tschopp, Silvia Serena: Popularisierung gelehrten Wissens im 18. Jahrhundert. Institutionen und Medien. In: Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft. Hrsg. Richard van Dülmen, Richard, Sina Rauschenbach. Köln-Weimar-Wien, Böhlau Verlag, 2004. 469–489.

Ulrich 2006

Ulrich, Adam: The Political Economy of J. H. G. Justi. Oxford et al., Peter Lang, 2006.

Vaderna 2009

Vaderna Gábor: Nevelés és Bildung. A Dessewffy család és a gyermeknevelés a 19. század első felében. *Sic Itur Ad Astra*, 20(2009), 59. sz., 117–148.

Vaderna 2013

Vaderna Gábor: *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében. Budapest, Ráció Kiadó, 2013.*

Valera 1986

Valera, Gabriella: Statistik, Staatengeschichte, Geschichte im 18. Jahrhundert. In: Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert. Hrsg. Hans Erich Bödeker, Georg G. Iggers, Jonathan Knudsen, Peter Reill. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986. 119–143.

Varga 2009

Varga Benedek: Harmonia corporis. A test, a politika és a szépség a XV – XVI. századi politikai gondolkodásban. *Helikon*, 55(2009), 1–2. sz., 90–115.

Varga 2010

Varga Benedek: Political Humanism and the Corporate Theory of State: Nation, Patria and Virtue in Hungarian Political Thought of the Sixteenth Century. In: *Whose Love of Which*

Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe. Eds. Balázs Trencsényi, Márton Zászkaliczky. Leiden – Boston, Brill, 2010. 285–313.

Várnai 2015

Várnai András: Leibniz Kína-képe. Magyar Filozófiai Szemle, 59(2015), 1. sz., 78–102. [Monadológia]

Vermes 2005

Vermes Gábor: Tradicionalizmus és a modernitás hajnala a 18. századi Magyarországon. Ford. Lukács Anikó. Aetas, 20(2005), 1-2. sz., 213–230.

Vermes 2006

Vermes Gábor: A tradicionalizmus és a felvilágosodás keveredése Magyarországon a 18. század második felében. Sic itur ad astra, 18(2006), 3-4. sz., 87–112.

Vermes 2011

Vermes Gábor: Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között. Ford. Zinner Judit. Budapest, Balassi, 2011.

Vermes 2012

Vermes Gábor: „Extra Hungariam non est Vita” and the Baroque in 18th and Early 19th Century Hungary. Hungarian Studies Review, 39(2012), No. 1-2., 21–34.

Vermeulen 2015

Vermeulen, Han F.: Before Boas: The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment. London – Lincoln, University of Nebraska Press, 2015.

Verók 2015

Verók Attila: Martin Schmeizel (1679–1747). Eger, Líceum Kiadó, 2015.

Vierhaus 1984a

Vierhaus, Rudolf: Deutschland im Zeitalter des Absolutismus (1648–1763). Zweite durchges. u. bibliograph. erg. Aufl. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1984.

Vierhaus 1984b

Vierhaus, Rudolf: Staaten und Stände. Vom Westfälischen bis zum Hubertusburger Frieden 1648–1763. Berlin, Propyläen Verlag, 1984.

Vierhaus 1986

Vierhaus, Rudolf: Historisches Interesse im 18. Jahrhundert. In: Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert. Hrsg. Hans Erich Bödeker, Georg G. Iggers, Jonathan B. Knudsen, Peter H. Reill. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986. 264–275.

Vierhaus 1994

Vierhaus, Rudolf: Moses Mendelssohn und die Popularphilosophie. In: Moses Mendelssohn und die Kreise seiner Wirksamkeit. Hrsg. Michael Albrecht, Eva J. Engel, Norbert Hinske. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1994. 25–42.

Viroli 1992

Viroli, Maurizio: From Politics to Reason of State: The Acquisition and Transformation of the Language of Politics 1250–1600. Cambridge, Cambridge University Press, 1992.

Vogel 2007

Vogel, Klaus A.: Cosmography. Transl. by Alisha Rankin. In: Cambridge History of Science, Volume 3: Early Modern Science. Eds. Katharine Park, Lorraine Daston. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 469–496.

Vogt 2005

Vogt, Wolfgang: Moses Mendelssohns Beschreibung der Wirklichkeit menschlichen Erkennens. Würzburg, Königshausen & Neumann, 2005.

Vollhardt 2001

Vollhardt, Friedrich: Selbstliebe und Geselligkeit. Untersuchungen zum Verhältnis von naturrechtlichem Denken und moraldidaktischer Literatur im 17. und 18. Jahrhundert. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2001.

Vollhardt 2016

Vollhardt, Friedrich: Gotthold Ephraim Lessing. München, C. H. Beck Verlag, 2016.

Vörös 1991

Vörös Imre: Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.

V. Windisch 1998

V. Windisch Éva: Kovachich Márton György, a forráskutató. Sajt. al. rend. Glatz Ferenc. Budapest, MTA TTI, 1998.

Wallmann 2000

Wallmann, Johannes: A pietizmus. Ford. Szabó Csaba. Budapest, a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2000.

Weber 1994

Weber, Max: A tudomány mint hivatás. In: Uő.: A tudomány és a politika mint hivatás. Ford. Glavina Zsuzsa. Második átdolg. kiadás. Budapest, Kossuth Kiadó, 1994. 5–56.

Whatmore–Young 2016

A Companion to Intellectual History. Eds. Richard Whatmore, Brian Young. New Jersey, Wiley – Blackwell, 2016.

Wielema 1991

Wielema, Michiel R.: Leibniz and Wolff in the Netherlands. The Eighteenth-Century Dutch Translations of Their Writings. *Studia Leibnitiana*, 25(1991), H. 1., 55–69.

Wielema 1997

Wielema, Michiel R.: Nicolaus Engelhard (1696-1765): De leibniz-wolffiaanse metafysica in Groningen. In: *Zeer kundige professoren: Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996*. Gered. H. A. Krop, J. A. van Ruler, A. J. Vanderjagt. Hilversum, Verloren, 1997. 149–161.

Willoweit 1977

Willoweit, Dietmar: Hermann Conring. In: Staatsdenker im 17. und 18. Jahrhundert. Reichspublizistik, Politik, Naturrecht. Hrsg. Michael Stolleis. Frankfurt am Main, Alfred Metzner Verlag, 1977. 129–147.

Wilson 1983

Wilson, Catherine: Leibnizian Optimism. *The Journal of Philosophy*, 80(1983), No. 11., 765–783.

Withers 2007

Withers, Charles W. J.: *Placing the Enlightenment: Thinking Geographically in the Age of Reason*. Chicago – London, University of Chicago, 2007.

Wokler 1987

Wokler, Robert: Saint-Simon and passage from political to social science. In: *The Language of Political Theory in Early-Modern Europe*. Ed. Anthony Pagden. Cambridge et al., Cambridge University Press, 1987. 325–338.

Ycart 2016

Ycart, Bernard: Jakob Bielfeld (1717–1770) and the diffusion of statistical concepts in eighteenth century Europe. *Historia Mathematica*, 43(2016), 26–48.

Yeo 2000

Yeo, Richard: Encyclopaedic knowledge. In: *Books and the Sciences in History*. Eds. Marina Frasca-Spada, Nick Jardine. Cambridge, Cambridge University Press, 2000. 207–224.

Yeo 2001

Yeo, Richard: *Encyclopaedic Visions: Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

Young 2009

Young, Brian W.: Enlightenment Political Thought and the Cambridge School. *The Historical Journal*, 52(2009), Iss. 1., 235–251.

Zande 1995

Zande, Johan van der: In the Image of Cicero: German Philosophy between Wolff and Kant. *Journal of the History of Ideas*, 56(1995), No. 3., 419–442.

Zande 2010

Zande, Johan van der: Statistik and History in the German Enlightenment. *Journal of the History of Ideas*, 71(2010), No. 3., 411–432.

Zászkaliczky 2015

Zászkaliczky Márton: Eszmetörténeti szempontok a történeti alkotmányosság közép- és kora újkor magyarországi történetéhez. *Közjogi Szemle*, 8(2015), 3. sz., 14–25.

Zemplén 2015

Zemplén Gábor Áron: Törékeny spektrum I. Newton érvei és az autoritás képződése hálózatokban. Budapest, Typotex, 2015.

Zombori 1980/1981

Zombori István: Bél Mátyás és a *Notitia Hungariae*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1980/81, 2. sz., 113–162.

Zvara 2016

Zvara Edina: Egy tudós hazafi Bécsben. Görög Demeter és könyvtára. Budapest, OSZK – Gondolat Kiadó, 2016.